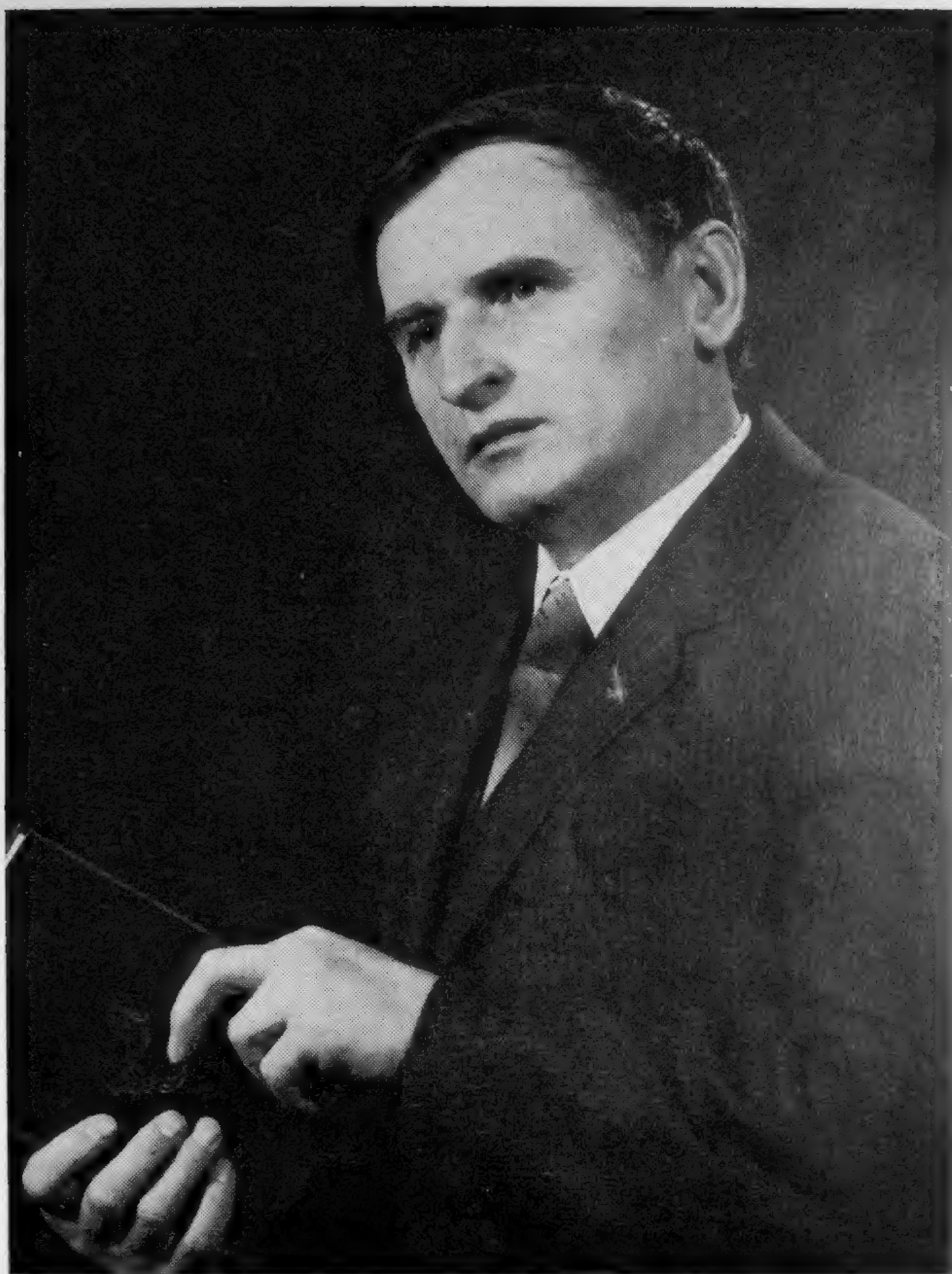
Алесь Рыбак

Апошняя камандзіроўка

Алесь Рыбак

Апошняя камандзіроўка

Аповесць,
апавяданні

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1985

Бел 2
Р 93

Р $\frac{4702120200-041}{М302(05)-85}$ 149—85

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1985.

Што пасееш...

аповесць

Маме, светлай памяці яе

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

1

Сёння яна зноў наважылася прасіцца дадому. Яна мала спадзявалася, што адпусцяць, але ж і тут не ставала болей сіл ляжаць, ведаючы, што ніхто і нішто ёй не паможа. Сёння наведаецца Лёшка, і як добра было б, каб ён забраў яе з сабою.

Гэты непакой, гэтае нецярпенне не давалі Вользе спаць ужо каторую ноч запар. Яна і дагэтуль спала, як птушка, а зараз і зусім амаль не змружвала вачэй. Рашучасці зноў гаварыць з урачом ёй надаў і пачатак новага дня.

Яшчэ ноччу Вольга згледзела — ложак яе стаяў ля акна,— як з-за рванай хмары высунуўся ражок бліскучага, нібы вымытага, месяца. Не чутно было і ветру, які скавытаў, некалькі дзён біў у шыбы дробнымі кроплямі дажджу. «Божачка,— падумалася тады Вользе,— хоць бы ўжо цяпло, сонейка... Гэта ж, на добры лад, са́ма і сяцца».

Яна соты, тысячны раз спрабавала ўявіць, як там Лёшка адзін, без жаночай помачы. Недзе яшчэ поцемку падпальвае ў печы, ставіць чыгуны з бульбай бліжэй да агню, пасля замешвае і нясе ў вядры свінчаці, скідвае з вышак бярэмя сена Зорцы... Зрабіўшы ўсё па гаспадарцы, похапкам бярэ сёе-тое ў рот і спяшаецца на сваю работу, на калгасны двор, дзе стаіць уся тэхніка. Днём і вечарам зноў поіць, корміць скаціну, бегае ў склеп, цягае ваду. І так вось ужо амаль чатыры месяцы — лічы, усю зіму, пакуль яна тут, у бальніцы, адлежвае бакі... «Сынок... А як жа яно будзе далей? За што ж гэта мне такая кара?»

Раніца не абманула Вольчыных надзей. Сонечная, сцішана-лагодная, як бы падабрэлая пасля густога туману і частых дажджоў, яна абяцала добры дзень, устойлівае цяпло, як і павінна ўжо быць у такую пару.

Разам з гэтым пачуццём кволай радасці ад змены надвор'я расла, шырэла прыглушаная за доўгія бальнічныя дні трывога за сябе, за сваю бездапаможнасць. Чаго яна зараз вартая? Што можа рабіць? Нічога яна зараз не можа. Ні каровы падаіць, ні ў печы выпаліць, ні ў агародзе кінуць што-кольвечы расці ў зямлю. Калека, немач...

Хто б мог падумаць, што яе так схопіць, скруціць, адбярэ левую руку і нагу, сагне ў крук хвароба, якой не далі рады ніякія лекі. І не дадуць. Не тыя гады. Усё, яна ўжо сваё ўзяла ад жыцця, яно адмерала ёй поўнай меркай...

За дзвярыма палаты пачаўся звыклы бальнічны рух: нехта, моцна налягаючы на адну нагу, прашлэпаў у канец калідора, відаць, у туалет; праз мінуту-другую гукі сталі гусцейшыя і спарнейшыя. Ля століка, дзе санпост, забразгалі, зазвінелі колбачкамі — у некага збіраліся ўзяць аналізы. У іхнюю палату, расхрыстаўшы насцеж дзверы, зайшла санітарка з вядром і швабрай, абматанай мокрай анучай, пачала церці лінолеум.

Пасля сняданку, як і заўсёды, чакаўся абход. Вольга вельмі непакоілася, каб хаця ж быў Барыс Іванавіч, яе лечачы ўрач. Апошнія дні ён не з'яўляўся ў бальніцы, казалі, што грыпаваў. Але ўжо ўчора, надвечар, яго бачылі ў бальнічным калідоры, і таму Вольгу не пакідала надзея, што сёння на абходзе ён будзе, абавязкова павінен быць. І сёння ж, падказвала сэрца, павінна нешта вырашыцца наконт яе. Колькі ж тут валяцца, мазоліць усім вочы? Калі наканавана ёй памерці, то толькі дома, на сваім ложку, а не ў гэтых чужых і абрыдлых ужо сценах.

Не, яна не сказала б, чаго браць грэх на душу, што тут ёй увесь свет засланіўся, што яе не кармілі, не паілі, абыходзілі ўвагай. Наадварот, было неяк нават няёмка, што каля яе гэтулькі круціліся-вярцеліся, бы яна якая важная тут пані, каторай толькі таго і трэба, каб падавалі, прымалі, фукалі, дагаджалі, як той скуле... Яна да такога не прывыкла. Гэта не па ёй.

У палату зайшлі ажно ўчацвярых — Барыс Іванавіч, медсястра Жана і нейкія двое незнаёмыя, у новых, з іголачкі, халатах, у такіх жа бялюткіх шапачках. Няйнакш, практыканты, бо дужа былі яшчэ маладыя, мала чаго старэйшыя за Жану. А можа, і новыя ўрачы, хто ведае. Бальніца ж вялікая...

У Вольгі ажно дыханне звяло, яна ліхаманкава шукала патрэбныя словы, якія скажа, павінна сказаць, толькі вось няхай падыдуць да яе ложка, бо пасля яна сабе не даруе, калі змоўчыць, не развяжа, як часта бывала, язык.

Але ніякія асаблівыя словы не спатрэбіліся.

Барыс Іванавіч першы загаварыў да яе, бы даўняй знаёмай:

— Ну што, маці? Бачу, па вачах бачу, што дужа карціць, не церпіцца. Учора вечарам і сын званіў... А можа, яшчэ і паляжалі б, як?

— Ой, доктарак, даражэнькі,— Вольга не магла паверыць, што так удала складваецца размова,— занудзілася я... Хай ужо лепей дома... Адпусцеце ўжо, доктарак!

Ён заўсміхаўся, нешта шапнуў Жане, і яны падаліся да наступнага ложка, дзе хваравіта-нямогла сцішылася, затаілася новенькая — маладзіца гадоў каля трыццаці, якая толькі ўчора паступіла ў бальніцу.

Вольга ж не магла дачакацца канца абходу, каб папытаць у Жаны, які прысуд вынес ёй Барыс Іванавіч. Чамусьці яна ўжо не сумнявалася, што ўсё скончыцца як мае быць — сёння з Лёшкам паедзе дадому. Ёй стала цёпла і добра ад таго, што Лёшка паклапаціўся пра яе, бач вунь, узяў ды пазваніў у бальніцу. А то хто ж яго ведае, ці схацеў бы яе самую паслухацца Барыс Іванавіч. Не вельмі яны, урачы, слухаюцца. «Сынок, бедны,— зноў са шкадобаю і пяшчотай падумалася пра Лёшку.— Забегаўся, нябось, змарнеў недзе. А яшчэ ж я на ягоную шыю...»

І вось, седзячы ўжо побач з ім на заднім сядзенні старэнькай «Пабеды», якую ўступіў дзеля такой нагоды старшыня калгаса Маляўка, Вольга цішком паглядвала на сынаў твар і з сумам заўважала, што ён сапраўды трохі паблажэў, апалі шчокі, толькі вочы тыя ж самыя — добра і радасна-здаволена блішчаць.

Машына бегла лёгка і плаўна, хоць дарогу за вясну, як лілі дажджы, нямала пабіла на калдобіны, а грэйдэр пакуль яшчэ не прайшоўся. За рулём сядзеў чамусьці не Мішка Лыкаў, што вазіў Маляўку гадоў ці не пятнаццаць, а малады, вушасты, з доўгімі кудламі, якія звісалі ажно на каўнер пінжака, незнаёмы хлопец. Вольга хацела спачатку нават папытаць, хто ж гэта такі, а пасля толькі ўспомніла — ну, што за дзіравая галава! — як Лёшка ў адно з наведванняў казаў пра Лыкава, нібы той нечага ўзбурыўся, не паладзіўшы са старшынёй, і адмовіўся яго вазіць, папрасіўся на грузавую машыну. «Дык хто ж гэта замест яго?» — Вольга зноў паўзіралася на хлопца, сілячы памяць, і хутчэй усё ж па вушах, чым па твары, пазнала ў ім сярэдняга Веркі Лосевай — Петрыка. Ага, ён, Петрык. За два гады ў арміі як пасталеў, як памяняўся! Відаць, толькі нядаўна вярнуўся.

Колькі, аказваецца, змен у вёсцы, калгасе, пакуль яе не было. І не дзіўна! Гэта ж амаль усю зімачку правалялася чортведама дзе. Ды хоць бы які толк...

Яна зноў, каторы раз, падумала пра сваю нямогласць, пра смерць, якая дала ёй нейкую перадышку, адтэрміноўку. А ці надоўга? Сёння — Вольга з ціхай радасцю гэта

адзначыла — думалася пра сябе трохі іначай. Дзён колькі яшчэ назад ёй было амаль што ўсё роўна — памрэ зараз вось ці трохі счакаўшы. Найшла нейкая спустошанасць, абыякавасць да ўсяго і ўсіх. Толькі скрозь гэтую спустошанасць, адрынутасць ад зямных спраў і клопатаў прабівалася яшчэ адно, запаветна-некранутае, жывое, што торгала сэрца болем і жалем,— шкадаванне дзяцей, Лёшкі і Дзімы, якіх трошкі, зусім ужо трошкі трэба падтрымаць, не даць зламацца. Асабліва меншага, Дзіму, пакуль ён вучыцца, пакуль не стаў ёмка на ногі. А тады ўжо няхай будзе тое, што ёй наканавана. Ат, ніхто гэтага яшчэ не абмінуў, не абхітрыў. У кожнага па-свойму і кожнаму сваё...

Сёння ж, аднак, настрой у яе быў інакшы. Ці таму, што едзе дахаты, ці, можа, цяпло, сонца бралі сваё,— ёй пакуль што не хацелася думаць пра благое. З'явілася нават цікавасць вось і да Петрыка, і да таго, як там зараз у калгасе — ці ж сеюць хаця на вышэйшым і сушэйшым? Пра многае, вельмі многае, не кажучы ўжо пра ўсё сваё, хатняе, роднае-кроўнае, хацелася спытаць у сына. Але тут, у машыне, пры староннім чалавеку, яна трывала, ведаючы, што нідзе ад яе гэтыя навіны не падзенуцца. А зараз тым больш можна і патрываць, памаўчаць, бо ўсцяж, за шклом, гэткае хараство — любуйся і век не налюбуешся.

На двары сапраўды раскашавала вясна. Дарога бегла то полем, ужо зверху падсохлым, над якім трымцела цёплае мроіва і ў ім маленькімі чорнымі кропкамі віселі жаваранкі, то залаціста-вясёлымі, ажно хацелася зажмурыцца, сасняковымі ўзлобкамі, прапахлымі смалой і ігліцай.

Сас396акі непрыкметна, як паніжала мясцовасць, змяніліся густым ельнікам пасляваеннай пасадкі. Дрэвы былі ніштаватыя, але ні ў якое параўнанне не ішлі з разлапістымі векавухамі-елкамі, што там-сям, уцалеўшы ад парубак, узвышаліся над усім лесам. А вось зараз, за павароткай, пакажацца і балотца, летам скрозь зарослае асакой, аерам, розным кустоўем. Там, пад палатном дарогі, упоперак яго, цяпер ака шырокая цэментаваная труба-сцёк, а тады, у сорак трэцім, быў драўляны мосцік. Адсюль усё і пачалося...

Вольга ажно страпянулася, адчула, як у грудзях сашчаміла, як звяло дыханне. Яна ціха папрасіла Петрыка спыніцца, а Лёшку — каб прыадчыніў дзверцы.

— Што, мама, дрэнна? — занепакоіўся Лёшка.— Зараз, зараз палягчэе, вось падыхай паветрам...

Ён вылез з кабіны сам, Петрык таксама, пра нешта загаварылі, трохі адышоўшыся, закурылі. Лёшка адразу ж

кінуў папяросу, зноў памкнуўся да машыны, спачувальна глянуў на маці.

— Нічога, сынок,— супакоіла Вольга.— Гэта я так. Успомнілася вот тое-сёе... Ідзеце разамнецеся, пакурэце. А я каліва адна пасяджу. Вы ўжо мне даруйце, не зважайце...

І зноў, каторы ўжо раз за многія гады, калі яна на чым ехала ў гарадок па якой сваёй патрэбе, гэтае вось, ля мастка, месца прымушала яе ўсю сцяцца, нанова перажыць і жахлівую — ворагу свайму не жадала б такое — і адначасна хвалюючую мінуту...

2

Восець уверсе свіцілася, што рэшата, і скрозь латы, на якіх там-сям трымцелі яшчэ касмылі ўчарнелага акалоту, з шэрага нізкага неба падала снежная пацяруха. Сцены таксама аселі, скасабочыліся. У дзіркі, дзе некалі быў мох, шастаў, прабіраючы да касцей, сыры настырны вецер. Не ставала ўжо ніякай сілы бараніцца ад холаду, і жанчыны малілі бога хутчэй паслаць ім збавенне-смерць, чым цярпець такія мукі. Збіўшыся ў куток — там ляжала жменя нейкай старой, сточанай мышамі саломы,— яны стараліся хоць трохі засланіць ад сцюжы дзяцей, знімалі з сябе што цяплейшае і хуталі іх.

Вользе было, бадай, горай, чым каму. На анямелых, нягнуткіх руках яна другія суткі апантана, без перадыху трымала, як мага бліжэй туліла да сябе невялікі скрутак-канверцік з нятоўстай ватняй коўдрачкі, у якой, знясілены ад крыку, зараз сцішыўся, падазрона стаіўся яе першынец, яе Лесік. Грудзей ён ужо не ўзяў, ды Вольга і не спрабавала болей дражніць яго, бо ведала, што ні адной кроплі малака не засталося.

У восеці іх было ўжо недзе чалавек за шэсцьдзесят. Большасць баб і дзявок Вольга ведала — з суседніх вёсак Садкі і Чубаўка. Аднак былі і зусім незнаёмыя, відаць, адкульсьці здалёку. Нават у твар ніколі не бачыла. Сёння раніцай, прачыніўшы на хвіліну рыпучыя дзверы, упіхнулі яшчэ некалькі жанчын і аднаго сівога дзядка. І зноў скрыганулі на ржавых круках цяжкія дзверы, і гэты скрыгат аддаўся ў сэрцы пякучым болем.

Той-сёй з новенькіх, як толькі асвойтаўся ў стылым паўзмроку, адразу ж загаласіў — слёзы іхнія былі яшчэ не ўсе выплаканы.

— Людзі, ратуймася, спаляць жа, жыўцом спаляць,— ірвала на сабе валасы распэтланая маладзіца з вялікім чорным гузяком на лобе.— За што ж яны нас так, ірады, душагубы?..

Яна кінулася да выхаду і штомоцы рукамі і нагамі загрукала ў дзверы.

— Маня, адыдзі, зараз жа,— крыкнула на яе жанчына з запалымі, хваравіта бліскучымі вачыма і белым, што мел, тварам.— Вазьмі сябе ў рукі, чуеш!

Але Маня яшчэ болей раз'ятрана грукала ў дзверы, ад чаго зверху густа пасыпалася саламяная гніль, перамешаная са снежным пылам.

Вольга, занятая сваім горам, думкаю пра мужа, пра Лесіка — хоць бы яшчэ трошкі патрываў, крывіначка родная, радасць яе ненаглядная,— адразу і не ўцяміла, што гэта коратка і рэзка, як усё роўна хто чыркнуў палкаю па штыкетніку, затрашчала на двары. І толькі калі Маня, неяк дзіўна войкнуўшы і захрыпеўшы, спачатку павольна ўкленчыла, а пасля чмякнулася тварам у руды пыл, Вольга на якую хвіліну выйшла са свайго здранцвення, зразумела, што здарылася з гэтаю незнаёмаю маладзіцаю, што ў любы час можа стацца і з кожнаю з іх. Хто яны тут для гэтых вылюдкаў, забойцаў? Што ім яе жыццё, яе Лесіка, жыццё вось гэтай маладзіцы, якая зараз, прашытая кулямі, курчыцца ў рудым пыле? Яны — нявольнікі, з якімі можна рабіць што хочаш: спаліць жыўцом, забіць, павесіць, змарозіць, як яны ўжо другія суткі гібеюць у гэтай лядоўні, завезці на катаргу на чужыну. Усё можна з імі зрабіць. Толькі яны, безабаронныя, нічога не могуць. Папомняцца ім, душагубам, людскія слёзы, ой як папомняцца. Усе здзекі над людзьмі бокам ім выйдуць, хай на лепшае не спадзяюцца.

...Увесь той дзень і ноч, як іх з Лесікам забралі, Вольга жыла чаканнем бяды.

Перад гэтым, у глухую поўнач, калі за сценамі шалеў вецер, біў у шыбы сухімі жменямі снегу, а недзе ля лесу вылі ваўкі — была якраз піліпаўка,— на хутар завітаў Іван. З ім прыйшлі яшчэ трое партызан.

Вольга больш чым месяц не бачыла мужа і вельмі ўзрадавалася, кінулася ў сенцы ўзяць што-кольвечы з кубельца і пакарміць мужчын. Хацела нават запаліць у грубцы, згатаваць чаго цёплага, каб людзі з двара, з гэтай снежнай стыласці крыху абагрэліся. Аднак Іван сказаў, што яны зараз вельмі спяшаюцца, што ў іх пільная справа і ён наведаецца, калі ўсё будзе добра, пасля, дзён праз колькі.

Перахапіўшы мёрзлага сала з цыбуляй і бульбай — хлеба не было,— партызаны закурылі і пачалі збірацца. Сцягнуўшы набрынялыя боты, якія адхадзілі сваё: падэшва правага была абвязана вяроўчынай, ды і левы ледзь-ледзь трываў, Іван абуў свае старыя, залатаныя, але яшчэ даволі цёплыя валёнкі і пайшоў у бакоўку, дзе ў калысцы ля грубкі спаў Лесік. Цмокнуўшы сына ў ружовенькую кнопку-носік, палюбаваўшыся, пацешыўшыся ім, ён прыхінуў на хвіліну і горача, у падатлівыя вусны пацалаваў і яе, сцішаную і паніклую...

Вольга хацела іх трохі правесці, але Іван далей за падворак яе не пусціў. Снегу было ўжо вышэй плота, тамсям навіслі брылі, амаль да каленяў накідала і на расчышчаную звечара дарожку да варотцаў за хлявом. Аднак мяцеліца і не думала сунімацца — сыпала і сыпала. Вольга стаяла, сцяўшыся, ля варотцаў, да болю ўваччу ўглядалася ў густую, што аўсяны кісель, шэрань, якая праглынула яе Івана.

Па абедзе прыбегла Адоля з суседняга хутара і сцішана, амаль шэптам, нібы іх мог тут хто пачуць, сказала, што ноччу на чыгунцы нехта падарваў цэлы фашысцкі эшалон з танкамі і гарматамі... І з самага ранку ў Чубаўку наехала поўна немцаў, паліцаяў. Што ім трэба, што яны ўдумалі рабіць, ніхто не ведае. Божачка, хоць бы якой бяды не ўтварылі! Чаго іх прыпёрла сюды нячыстая?

Пабедаваўшы, павойкаўшы, Адоля, смешна грэбаючыся ў глыбокім снезе, патрусіла напрамкі дадому. Вольга, закусіўшы да крыві губу, збялелая, стаяла ля акна і не ведала, што рабіць. Вестка пра ўзарваны эшалон яе абрадавала, яна добра ведала, хто ноччу прыклаў да гэтага руку, аднак тое, што сказала Адоля пра немцаў у Чубаўцы, устрывожыла не на жарт. Дарэмна яны сюды не пасунуцца, не.

Ёй карцела самой схадзіць у Садкі — суседнюю з Чубаўкай вёску, дзе жыла яе стрыечная сястра Верка. Мо што болей даведалася б. Але хіба ў такую замець з малым дзіцем куды высунешся? Аднаго ж Лесіка таксама не пакінеш і на гадзіну. Што ж, прыйдзецца жыць у няведанні, спадзявацца, мо ўсё абыдзецца добра...

Ноччу яна і не змружыла вачэй. Усё стаяла і стаяла ля акна на кухні, якое глядзелася ў той бок, дзе была Чубаўка, напружвала слых: здавалася, што недзе блізка гудзе машына... Тады яна бегла ў бакоўку, дзе соладка пасопваў Лесік, абарочвалася, засланяла сабою калыску, гатовая

ўчапіцца ў горла любому, хто мусіць падысці да дзіцяці. Так паўтаралася колькі разоў.

Толькі пад саменькую раніцу, зусім ужо знясіленая, яна кінулася апранутая на ложак і раптоўна заснула. Пабудзіў яе Лесік, які захацеў есці. Вольга накарміла яго, памяняла мокрыя пялёнкі і пайшла пад паветку па дровы, каб запаліць у печы і грубцы — Лесіку ж трэба цяпло.

Занятая работай — секла ў карыцө буракі карове,— яна і не ўчула, як зайшлі ў хату двое немцаў і паліцай. Вольга як не абамлела. Але ўжо ў наступную хвіліну з секачом у руках яна кінулася ў бакоўку, адкуль пачуўся плач Лесіка.

Паліцай — Вольга трохі ведала яго ў твар, добры, казалі, быў гад — не рашыўся кінуцца за ёю следам, стаў на парозе і гучна, каб чуваць было, загадаў збіраць малога і самой апранацца: пойдуць у Чубаўку.

— Нікуды я з дзіцем грудным не пайду,— у адчаі закрычала Вольга.— Што рабіцьме там, у той Чубаўцы?

— Пойдзеш, як міленькая пойдзеш,— працадзіў скрозь зубы паліцай.— Хопіць, насядзелася ў сваім асіным гняздзе...

Вольгу як не апяклі ягоныя словы. Няўжо хто віжаваў і данёс, што яе Іван у партызанах і тады-сяды наведваўся дадому? А мо іх злавілі, мо ўжо яе Івана і ў жывых няма? Як жа тады жыць ёй самой?

Астатняе, што было пасля, пакуль яе [redacted] Лесікам і іншымі кінулі ў тую восець, Вольга помніла зараз вельмі цьмяна,— усё засціла тады думка пра Івана: дзе ён, што з ім? Цьмяна, нібы мінула цэлая вечнасць, нагадалася дарога да Чубаўкі, глыбокі, вышэй каленяў, снег, тое, як паліцэйскі піхнуў яе, каб не плялася, бы нежывая, і яна з Лесікам, пад гыгыканне фашыстаў, гоцнулася ў снег. Добра, што было мякка, і Лесік, бадай, ці адчуў гэтае падзенне. Ва ўсялякім разе, не заплакаў. Затое яна, Вольга, набрала поўна снегу і ў рукавіцы, і ў валёнкі. Атрэпацца ж не было як — і рукі былі занятыя, і паліцай з немцамі падганялі што на пажар.

У восеці — будыніна гэтая панылa горбілася ля шляху, метраў якіх за дзвесце ад Чубаўкі,— калі сагналі жанчын з дзецьмі і таго-сяго з нямоглых, старых мужчын, толькі там са скупых размоў Вольга [redacted] жахам пераканалася ў сваёй нядаўняй здагадцы: усе яны сем'і партызан, усіх выдаў нейкі вылюдак.

Неўзабаве пасля таго, як забілі Маню, іх пагналі ў бок гарадка, дзе мясціўся нямецкі гарнізон. Акалелыя, знясі-

леныя ад усяго, што перажылі, людзі ледзь валаклі ногі. Тут, на шляху, было цвярдзей, чым на полі, але снегу ўсё роўна хапала. Паперадзе ехала, пакідаючы глыбокія каляіны-сляды, паўнюткая машына фашыстаў. Паліцаі — іх было таксама нямала — ішлі ззаду, таўхалі прыкладамі тых, хто адставаў, пакрыквалі і мацюкаліся.

Мінулі поле, дарога пайшла спачатку праз малады сасняк, які неўзабаве змяніўся высокімі гонкімі соснамі. Вецер тут так не круціў, не даймаў, і стала цяплей.

Калі ногі пры хадзе трохі адышлі, дык рук Вольга паранейшаму амаль не чула. Але зараз меней за ўсё думалася пра сябе, пра тое, дзе яна, што з ёю, куды разам з іншымі гоняць. Як магла, гарнула да сябе Лесіка, спрабавала злаўчыцца, каб адхінуць коўдрачку і зазірнуць у ягоны тварык. Аднак каляныя рукі зусім не слухаліся, і Вольга кінула гэтую спробу, бязгучна, пасінелымі губамі прасіла яго, каб ён яшчэ патрываў... На што яна спадзявалася, Вольга не думала, была як у цяжкім, пакутлівым да забыцця сне, у нейкім незразумелым трызненні. Яна мала чула, што казалі жанчыны, няўцямна глядзела на тых, хто прапаноўваў помач — паднесці трохі, пакуль адыдуць рукі, Лесіка,— амаль не даходзілі да яе слыху выкрыкі, пагрозы, брыдкая лаянка бобікаў.

І толькі калі ўперадзе, метраў якіх за сто, грымнуў выбух, яна ўздрыгнула ўсім целам, няўцямна ўзняла галаву, быццам скінула здранцвенне. У адно імгненне згледзела, як невядомая магутная сіла падкінула высока ўгору дубовыя плашкі мосціка, як цяжкая машына, пад енк фашыстаў, задам гоцнула ў глыбокую канаву.

З-за кустоў, злева ад шашы, хтосьці амаль адначасова з выбухам штомоцы крыкнуў: «Бабы, лажыцеся!» Вольга, нарэшце ўсё ўцяміўшы, з радаснай надзеяй ацаніўшы, што гэта азначае, хуценька кінулася ўбок, разам з Лесікам на руках з'ехала па снезе з крутога схілу.

І амаль у тое ж імгненне паветра працялі кулямётныя і аўтаматныя чэргі...

3

Дзімка прыехаў надвечар.

Сёння Вольга яго нават і не чакала. Чакала заўтра, як было ў пісьме. Яшчэ тыдзень таму назад Дзімка напісаў, што ледзь купіў білет на поезд — на святы, а тым болей на майскія, вельмі цяжка з білетамі, і ён ажно прапусціў

заняткі, цалюткі дзень тоўкся ў чарзе да кас. Затое білет, і нават плацкартны, у ягонай кішэні. Пытаўся, ці трэба што прывезці з Мінска.

Вольга хацела папрасіць Лёшку напісаць, каб прывёз ножак на студзень і трохі, калі будзе, доктарскай каўбасы на салату. Гарошак дома ёсць, і як добра было б зрабіць салаты з яйкамі і маянэзам. Аднак перадумала. Па-першае, пісьмо можа не дайсці да ягонага ад'езду; па-другое, Лёшка, заняты сяўбой, вяртаўся дадому поцемку і адыходзіў на працу ледзь свет. Як ён толькі і на нагах трымаецца?

Таму Вольга і не стала яго турбаваць. Аксану, якая часта хоць на паўгадзінкі забягала яе адведаць, таксама пасаромелася прасіць аб такой паслузе. Ат, неяк абыдзецца. Можна зарэзаць пеўніка — за зіму, сама нядаўна бачыла праз акно, добра такі падгадаваліся і цяпер цалюткі дзень дзяруць на вуліцы горла. Ды і навошта ёй ажно два пеўнікі? Хопіць аднаго. Вольга яшчэ прыкінула, што ў іх амаль нечапаны кумпяк, а Уляна да таго ж паабяцала трохі цяляціны — зарэзалі толькі ўчора. Так што будзе чым і заўтра пачаставацца, і святы сустрэць не горай, чым хто. Увесь гэты клопат са сталом узяла на сябе Уляна.

Дзімка зайшоў у хату, што Вольга нават і не пачула. Гучна гаварыла радыё, мо таму яна і не пачула, як ляпнула клямка, як адчыняліся і зачыняліся дзверы. Убачыла яго, вясёлага, усмешлівага, без шапкі, у лёгкім светлым, яшчэ ўвосень куплялі, плашчыку, з невялікім жаўтлявым саквояжам у левай руцэ, і ажно праслязілася ад радасці:

— Ты, сынок?! А мы ж заўтра чакалі...

— Пашанцавала пад'ехаць на легкавушцы, мама.— Дзімка паставіў саквояж у куточак ля шафы, распрануўся, плашч акуратна павесіў на цвік і толькі тады падышоў да маці, пацалаваў яе ў шчаку.— Разумееш, Валерка Хамяк, ну, сын нашага старшыні райвыканкома, адбіў бацьку тэлеграму, што нечым даехаць дахаты,— а ў іх там нейкае вяселле,— вось Іван Кірылавіч і паслаў на выручку свайго шафёра. Так што пяць гадзін з ветрыкам — і я тут.

— А як жа білет? — спытала Вольга.

Дзімка бескланотна махнуў рукой:

— Ат, падумаеш, сем рублёў... Не паспеў здаць назад.

— То і добра, сынок, што прыехаў,— змяніла гаворку Вольга, каб часам Дзімка не падумаў, што ёй шкада тыя сем рублёў.

— Ну, як ты, мама? Што ў вас тут? — Дзімка прайшоўся па хаце, заглянуў у люстэрка, якое вісела на сцяне ля рамкі з карткамі, выняў з задняй кішэнькі штаноў расчоску і пачаў папраўляць разбэрсаныя валасы.

Вольга моўчкі любавалася сынам. Даўнавата ўжо не бачыла. Гэта ж з зімовых канікулаў не быў дома. Пэўна ж, не блізкі свет тая сталіца, а ўзімку тым болей часта не наездзішся. Ды і вучоба... Паспрабуй пасушы тыя мазгі... Шкада, што і ў канікулы яна не нацешылася ім. А ў бальніцы — здаецца, два разы Дзімка наведаўся — хіба доўга пагаворыш? Ды ці тое адчуванне, той настрой у яе быў тады? Добра, што, во, трохі ачуняла, хоць і прыкута да ложка. А тады ж і зусім свет нямілы быў...

Вольга адзначыла сама сабе, што Дзімка адгадаваў яшчэ большыя валасы, і калі стаяў да яе спіною, яны спадалі, як і ў Петрыка, на каўнер пінжака. Але яна не стала нічога казаць. Ат, хай сам глядзіць. Яго дзела маладое. А цяпер каго з маладых хіба пераканаеш? Ды, калі добра паглядзець, не так ужо і псуюць яго тыя валасы. Вунь, калі прычасаўся, які паглядны! Дзіва што Аксана ажно млее. Пэўна ж, гэтакі хлопец!

Цёплая хваля радасці зноў агарнула яе.

— Ты, сынок,— сказала Вольга,— пэўна ж, галодны? Зараз, во, прыйдзе Уляна, зробіць што. Яна цяпер, бедная, на два двары ўвіхаецца, пакуль Лёшка на тым севе...

— Нічога, мама, я сам мо чаго памазгую.

— Ну, то і добра,— абрадавалася Вольга.— Недзе там, у кладоўцы, яйкі, а на сцяне вісіць кумпяк. Падсмаж яечню. На керагазе ж хутка. А ў шкапчыку і малако кісленькае ёсць, і хлеб там.

— Знайду, знайду, не турбуйся.— Дзімка, весела мармычучы нешта сабе пад нос, падаўся на кухню.

Вольга чула — дзверы на кухню былі прачынены,— як Дзімка палез спачатку ў шкапчык, трохі памарудзіў, пасля, бразнуўшы посудам, выняў, відаць, гладыш з кіслым малаком. Яна ведала, як ён любіць такое малако, і таму папрасіла Уляну не ціснуць сёння сыр, пакінуць пару збанкоў кіслага.

Лёшка прыйшоў раней, як і абяцаў. Вольга згледзела, як постаць яго мільганула паўз вокны. «Ну і добра,— падумалася з палёгкай.— Пэўна, скончылі той, у Выселках, клін. А мо напарнік, Венька, раней сёння змяніў? Але ад гэтага не надта дажджэшся».

Яна затаілася, чакаючы, як зойдзе ў хату Лёшка, неспадзеўкі ўбачыць Дзімку,— пэўна ж, яшчэ не ведае, калі

хто часам не сказаў,— як яны абрадуюцца адно аднаму, як паздароўкаюцца...

— Мама, я схаваюся,— раптам, на хаду жуючы, убег у кухні Дзімка.— Не кажы, што я тут.

Ён пашукаў вачыма, куды б схавацца, кінуўся быў за грубку, але, хутка перадумаўшы, па-змоўніцку прыклаў палец да губ і на дыбачках пайшоў у закутак, ушыўся між шафай і сцяной.

Вольга здагадалася, што Лёшка падаўся нечага ці не ў хлеў — праз акно ў кухні Дзімка яго і ўгледзеў.

— А плашч,— прымаючы Дзімкаву гульню, з усмешкай шапнула Вольга.— Плашч жа вунека... Ды і сакваяж навідавоку.

Дзімка хутка схапіў з цвіка плашч і, адчыніўшы шафу, шпурнуў яго ўсярэдзіну. Туды ж схаваў і сакваяж. Вольга здаволена пасмейвалася. Даўно, ой як даўно яна не была так радасна ўзбуджаная.

Лёшка зайшоў у кухню з бярэмем дроў. Кінуўшы іх на падлогу ля печы, ён, чуваць было, распрануў сваю замасленую брызентавую куртку, занёс яе ў сенцы,— ён заўсёды, як стала цяплей, пакідаў яе ў сенцах,— затым заглянуў у пакой, дзе ляжала яна, Вольга.

— Ты не галодная, мама? — стомлена спытаў ён.

— Не, сынок. Толькі нядаўна пайшла Уляна. Яна мне тое-сёе падала... Ну, як вы там, у Выселках? — Вольга старалася як мага болей гаварыць, каб не выдаць сябе, бо ёй так і карцела засмяяцца.

Але Лёшка нічога не заўважаў, па-ранейшаму быў заклапочаны і сур'ёзны.

— Кончыў, мама, кончыў. Усё зрабілі. Заўтра новае поле пачнём араць. Маляўка на заўтра мяне адпусціў. І каня загадаў брыгадзіру даць. Хоць на цэлы дзень. Так што ўходзімся... Вось пайду зараз гной растрасу, засталася латка нерастрэсенага.

— Перадыхнуў бы каліва,— са шкадаваннем сказала Вольга, як бы ўжо і забыўшыся на гульню, якую ўдумаў меншы.

Дзімка, як малое дзіцяня, стоена сядзеў у сваёй хованцы, нечага чакаў, нешта вымудроўваў. Вользе, бачачы такога стомленага, заклапочанага Лёшку, не хацелася болей гэтай гульні, аднак і падводзіць Дзімку не хацела. «Што ж ён там вымудроўвае? Ну, хіба ж не дзіця яшчэ?»

Яна неўпрыкмет кінула вока ў закутак, дзе стаіўся Дзімка, і ледзь не самлела. З-за шафы па локаць вытыркалася голая рука, і ў ёй... настаўлены на Лёшку пісталет.

Вользе ажно млосна стала, перад вачыма паплылі кругі. Падумалася, што нервы ўжо зусім нікуды нявартыя. Добра, што такое цягнулася нядоўга, і Лёшка, бадай, ці заўважыў, як змянілася яна ў твары.

Дзімка між тым нечым з усяе моцы грукнуў у шафу, і Лёшка хуценька абярнуўся на гэты грукат. «От зараза, ото ж і зараза»,— падумала Вольга, цяпер ужо з цікавасцю пільнуючы, як жа яно будзе далей. Лёшка, засцігнуты знячэўку гэтым грукатам і тым, што ўбачыў, якое імгненне павагаўся, у вачах яго, адагнаўшы стомленасць, успыхнулі нейкія вясёлыя чорцікі. Не паспела Вольга і слова сказаць, як Лёшка імкліва схапіў з ложка падушку і штомоцы шпурнуў у закутак, адкуль вытыркалася рука. Дзімка, як блазнюк, з гіканнем выскачыў са сваёй хованкі і накінуўся на брата. Яны пасярод хаты счапіліся барукацца.

— Хопіць блазнаваць, хопіць,— строга, як некалі, хацела прыкрыкнуць на іх Вольга, але зараз гэта ў яе не атрымлівалася.

Строгасці ў голасе не было. Гэта адчувалі і хлопцы. Яны ніяк не хацелі паддавацца адзін аднаму. Лёшка, хоць быў і старэйшы і шырэйшы ў касці, уступаў Дзімку ў спрыце — той уюном выгінаўся, нібы апантаны, гарцаваў па хаце, усё наравіў як лепей злаўчыцца і даць большаму падножку. Нарэшце Лёшка схапіў яго ў абярэмак і кінуў на ложак, ажно жалобна скрыганулі недзе ў сярэдзіне матраца спружыны.

— Здаю-ю-ю-ся! — завішчаў Дзімка.— Ой, не магу, не казычы.

— Ну, во, гэта ўжо іншы кампот,— ажно засвяціўся ад радасці Лёшка.— Кішка яшчэ слабая, каб са мною барукацца. А цяпер пакажы, што гэта ў цябе за цацка такая.

Дзімка палез у кішэню, выцягнуў пісталет, раз-другі нечым пстрыкнуў — і над «пісталетам» узвіўся роўненькі, як у свечцы, агеньчык. З задняй, крыху адтапыранай кішэнькі штаноў ён выняў пакамечаны пачак цыгарэт і прыкурыў ад таго агеньчыка.

Вольга ажно вачам сваім не паверыла.

— Ты што гэта ўдумаў — курыць?! Зараз жа кінь, чуеш! Вось надзяру вушы...

— Не, маменцыя, ужо не кіну, крычы ці не крычы. У нас усе кураць, нават дзяўчаты. А я што — лысы?

— Ну як жа,— пакпіў Лёшка,— паказаць тады каму гэтую заморскую пстрыкаўку, калі не курыць.

— Ай, ну вас,— трохі пачырванеў Дзімка.— Нападуць на чалавека...

У гэты вечар у хаце Вольгі Лагацкай ажно за поўнач зіхацела ва ўсіх вокнах святло. Лёшка, перш чым зачыніць нанач на засаўку дзверы, выйшаўшы на хвіліну на двор, чуў, як дзявочы голас з вуліцы (ці не языкастай Сёмачкавай Кацькі?) весела некаму зазначыў:

— Кажуць, Дзімка прыехаў з Мінска. Чаго ж гэта ён у кіно не прыйшоў? Ой, дзевачкі, ці бачылі, якая Аксана сядзела сама не свая?..

4

Бульбу пасадзілі яшчэ да абеду, на што Лёшка нават і не спадзяваўся. А столькі ж было гаворкі, столькі хвалявання! Без маці ён адразу не ведаў, як і падступіцца да гэтае работы: колькі трэба нацягаць з пограба бульбы, як рэзаць, каб лепшыя палавінкі, з вочкамі, пайшлі для пасадкі, а пустыя — карове і парасятам,— дзякаваць богу, парасяты, парсючок і свінка, якія ён нядаўна купіў на рынку ў райцэнтры, елі добра, раслі проста на вачах і круглелі, што бочачкі. Трэба было паклапаціцца і пра каня, пра кашы...

Малайчына Уляна. Каб не яна, яе помач, ой як цяжка давялося б ім з маці. А так, калі ён вельмі заняты ў калгасе, Уляна і скаціну дагледзіць, і згатуе што-кольвечы, і матцы падасць-прыме. А зараз, во, і з бульбай памагла ўхадзіцца, і абед пасля такой важнай работы іх ужо чакае, ажно слінкі цякуць, і на майскія святы яна мудруе тым-сім смачным парадаваць.

Лёшка сёння зноў падумаў, як жорстка і несправядліва ставіўся ён да Уляны.

Яны былі суседзямі, жылі насупраць, праз вуліцу, але многія гады, амаль да апошняга часу, пакуль не злегла маці, Лёшка ні разачку не ступіў у двор да Уляны. Нават калі спраўлялі праводзіны ў армію яе сына Веціка, таксама не прыйшоў, хоць і маці, і Уляна, і сам Вецік вельмі яго прасілі. Уляна ажно са слязамі на вачах маліла ёй, дурніцы, прабачыць, зусім не хацела яна тады пакрыўдзіць яго...

А было гэта адразу, як ён, Лёшка, скончыўшы школу механізацыі, назусім прыехаў сюды, у Мошына, у новую сваю сям'ю. Тады ён незнарок падслухаў словы Уляны:

— Авоечкі, хіба ж мала аднаго на тваю шыю? А гэты, Ляксей яшчэ...

Маці тады, помніцца, заплакала, накрычала на Уляну, каб не плявузгала абы-што, не лезла ў душу са сваімі парадамі.

І Уляна, пасаромленая, прыкусіла язык, заўсёды пасля гэтага, сустракаючыся дзе з Лёшкам, вінавата апускала вочы, колькі разоў прасіла Вольгу пагаварыць з ім, каб не злаваўся, дараваў дурной бабе. Маўляў, гэта будзе ёй навука да скону дзён.

Спатрэбілася, аднак, нямала часу, пакуль адтаяла яго сэрца, пакуль канчаткова не пераканаўся, што Уляна баба хоць і са стрэмкай на языку, але шчырая і спагадлівая.

Абедалі ў зале, у Вольгі на вачах. Ды і яна, можна сказаць, нароўні з усімі піла і ела. Стол, зняўшы з яго вазоны і паслаўшы чысты абрус, Лёшка з Дзімкам спецыяльна паставілі ўпрытык да ложка. Седзячы ў пасцелі, абклаўшыся падушкамі, Вольга правай, трохі яшчэ паслухмянай рукой магла зараз дацягнуцца да ўсяго, што было смачнага, згатаванага і пададзенага Улянай.

Па каліву і выпілі, а хлопцы дык і добра такі. Лёшка яшчэ загадзя купіў пляшку «Сталічнай», бо перад саменькімі святамі ў іхнім магазіне не заўсёды бывае гарэлка, а кагор Дзімка прывёз з Мінска — ведаў, што маці калі і брала ў рот якую кроплю, дык толькі кагору.

— Ой, Уляначка,— гаварыла расчырванелая ад віна і наогул павесялелая Вольга,— што ж гэта я рабіла б без цябе? Гэта ж такі клопат ■ рук! Толькі вось яшчэ грады неяк агарадзь...

— Авоечкі, чаго ўжо там — і грады падсобім, бяды не было б большай,— ва Уляны, якая таксама выпіла паўшклянкі віна, твар пабраўся нейкімі ружовымі плямамі, вочы ж не хавалі здаволенасці ад пахвалы.

Яна лёгка, увішна паднялася, дадала ўсім у талеркі закусі.

— Што ж хаця піша Вецік? — спытала Вольга.— Гэта ж, глядзі, увосень, калі, дасць бог, будзе ўсё ціха, то і прыйдзе ўжо.

— Ага, во якраз учора атрымала ліст. Занудзіўся, піша, па доме. І дранікаў, піша, надта ж хочацца, ды яшчэ каб са скваркамі, з кілбасой.

— Чаго яшчэ ў арміі захацеў! — гыгыкнуў Дзімка.

— Памаўчаў бы ўжо лепей,— асадзіў яго Лёшка.— Сам, во, як упісваеш хатняе. А чалавек колькі ўжо не быў дома...

Вольга, бачачы, як засвяцілася ад Лёшкавых слоў Уляна, зноў парадавалася за большага, за яго сённяшнюю тактоўнасць, абыходлівасць.

Пасля яды Уляна памкнулася памыць пасуду, але Вольга рашуча запярэчыла:

— Дармо ўжо, Уляначка, неяк папарадкуем. Не вялікі клопат. Табе і так не ведаем, як аддзячыць.

Маці падтрымаў і Лёшка:

— І самі не зломкі. У вас жа сваёй работы хапае...

Калі Уляна пайшла, Лёшка загадаў маці легчы, па яе просьбе прачыніў акно, бо на дварэ было досыць цёпла, а ў хаце застаяўся цяжкі дух (ці мо ад віна ёй так падалося?).

Дзімка, памогшы Лёшку ўхадзіцца па гаспадарцы, папілаваць і накалоць дроў, к вечару, калі сонца павісла амаль над саменькім лесам, пачаў некуды збірацца.

Толькі ён памыўся і хацеў на кухні пераапрануцца ў чыстае, як завітаў, пастукаўшыся ў дзверы, Барыс Гонта.

— Го, Барыс! — радасна ўсклікнуў Дзімка.— Вось дык нечаканасць! Калі, якім ветрам занесла ў бацькоўскі кут?

— А такім, якім і цябе,— таксама расплыўся ў шчаслівай усмешцы Барыс.

На ім была новая, з іголачкі, лётчыцкая форма, якая вельмі зграбна сядзела, надавала ўсёй Барысавай фігуры нязвыклую важнасць, саліднасць.

— Што, мо ўжо лятаеш? — спытаў Дзімка, пільна і з пачуццём як бы нейкай зайздрасці аглядаючы з ног да галавы свайго нядаўняга аднакласніка.

— Пачынаю,— проста адказаў Барыс.— Хутка буду трымаць экзамены.

Праз адчыненыя дзверы з залы падала голас і Вольга:

— Барыс, дзіцятка, як жа ты жывеш? Пакажыся хаця. Гэта ж колькі ўжо не бачыла.— І праз мінуту, калі Барыс падышоў да яе ложка: — А божа, і не пазнала б нават. Які ж гожы, ладны стаў! Вось маці ды бацьку радасці!

Хлопцы неўзабаве пакінулі Вольгу адну.

Лёшка яшчэ раней, падаіўшы карову, пайшоў у поле — нешта, казаў, трэба разам з Венькам пакорпацца ў трактары, бо аднаму ніяк не асіліць.

Вольга спрабавала трохі падрамаць, каб развеяўся тлум у галаве, аднак сон не браў. У хаце пачало ўжо шарэць. Як бы хацелася ёй на двор, на лавачку, што ўтульна мясцілася пад ліпай на вуліцы!

Да болю знаёмыя гукі вёскі, з якімі яна звыклася за доўгія гады і па якіх сумавала, лежачы зіму ў бальніцы, яшчэ не думалі глухнуць, аціхаць. Вось бразнулі пустыя вёдры — нехта запознена спяшаўся да студні. Прашаргацелі, уз'ехаўшы на кучу жвіру, акаваныя жалезам калёсы. У Ганніным завулку, чуваць было, дагульвалі ў вайну хлапчукі. А трохі далей, з канца вёскі, данёсся пошчак бубна, затым паплылі, набіраючы моцы і пяшчоты, гукі трубы. Вольга здагадалася: гэта ж Макарчукова Аня, іхняя цялятніца, сёння распісалася, выходзіць замуж за шафёра з суседняга калгаса. Стары Макарчук, расказвала яшчэ ўчора Уляна, гэтулькі ўсяго нагатаваў, што тры дні і ночы можна будзе гуляць. І музыкантаў, казала, не схацеў сваіх, бо ўжо ўсім прыеліся свае, згадзіў аднекуль здалёку,— зяць цалкам палажыўся ў гэтым на цесця. Сёння, вядома, на поплаве ля Макарчукоў, калі будзе гэтак жа цёпла і суха, ажно да раніцы не аціхнуць гулі. Недзе, пэўна, зараз там і Дзімка аціраецца. А мо пайшоў спачатку ў бібліятэку, да Аксаны...

Вольга ўжо даўно ўпадабала Аксану. Добрая дзеўка, нічога благога не скажаш. Прыгожая і разумная. Нездарма ж бібліятэкаркай прызначылі. Абы-каго не прызначаць, не. Яна таксама паступала ў Мінск, на настаўніцу, але зрэзалася на экзаменах. Ды хіба ж лёгка цяпер адразу паступіць? Як каму пашанцуе. Перажывала дзяўчына спачатку. А зараз як быццам нічога сабе. Во, колькі разоў, як хвароба прыкавала яе, Вольгу, да ложка, Аксана прыбягала ў хату, прыносіла пячэнне і кансервы, весела шчабятала, памагала тое-сёе зрабіць.

Вольга добра ведала: кахае Аксана гэтага баламута Дзімку. І нікога болей да сябе не падпускае. Колькі ўжо да яе сваталася, прыязджаў нейкі афіцэр з райцэнтра, але дзяўчына ўсім паказвала на дзверы. Нават бацька — людзі пераказвалі ўжо — не раз лаяў яе за капрызы, пераборлівасць, упікаў, што не інакш хоча застацца векавухай. А яна неяк адбівалася і ад жаніхоў, і ад настырнасці бацькі.

Недзе ў глыбіні душы Вольга недалюблівала Аўдзея, Аксанінага бацьку, хоць, здаецца, чалавек нічога благога нікому не зрабіў. Пчаляр — пашукаць такога, не п'е, не валяецца ў гразі на вуліцы. Гаспадар таксама што трэба, хата ў яго — бы лялька: ашаляваная, размаляваная яркай фарбай, дах з ацынкаванага жалеза, сядзіба ўся абнесена раўнюсенькім, пад шнурок, гэтак жа размаляваным дашчаным плотам. Высокія, на падворак не заглянеш, варо-

ты і брамка — з жалеза. І ў хаце, казалі, дабра лічыць не пералічыць.

Не, не толькі з-за прагі да багацця недалюблівала Вольга Аўдзея. Недалюблівала перш за ўсё за яго круты нораў, няшчырасць, вечную хітрынку на вуснах і ў куточках вачэй. На людзях, асабліва дзе пры начальстве, Аўдзей выстаўляўся такім ужо правільным, што хоць ікону з яго пішы. А сам, нябось, заўсёды сабе наўме. Нічога не міне і не ўпусціць.

Ведала яна, Вольга, ведалі і іншыя, што не ўсё, далёка не ўсё прыдбаў Аўдзей сваім мазалём, хоць, чаго хлусіць, і сам ён быў жадны да працы, і жонцы сваёй Марылі пярэдыху не даваў. Але ж каб тое багацце грэла, давала якое шчасце — наўрад ці скажаш такое. Колькі ні працавала Вольга на розных калгасных работах разам з Марыляй, дзе б так ні сутыкалася з ёю, ніколі не чула яе вясёлага смеху, ніколі не мела тая ў кішэні вольнага рубля, калі бабы скідаліся, каб самім, сваім, як яны казалі, кодлам, без мужыкоў, без іншых сведак адзначыць тую ці іншую падзею.

Добра, што Аксана не пайшла ў бацьку. У гэтай няма ніякіх хітрыкаў. Во, сама ж расказвала, што бацька вытвараў, як вытанцоўваў, калі яна наадрэз адмовілася, каб ён вёз нейкаму выкладчыку ў інстытут, куды паступала, ладнаваты бітончык мёду...

Зараз, лежачы ў пасцелі, слухаючы ў вечаровай цішыні трохі нязвыклыя, з падвываннем, саладжава-цягучыя гукі вясельнай музыкі, яна зноў і зноў думала пра Аксану і Дзімку. Хай бы ўсё ў іх было добра, хоць бы ён ужо яе не крыўдзіў. Гэта ж, як канчаў дзесяты клас, ды і пасля, на першым і другім годзе вучобы ў Мінску, ажно шалеў, калі доўга не бачыў дзяўчыну...

Думкі яе перапыніў стук брамкі. Па кроках у двары і ў сенцах Вольга здагадалася, што гэта Лёшка.

— Ляксей, Ляксей,— гукнула яна з цемнаты, калі шчоўкнуў на кухні выключальнік.— Запалі святло і тут. А то нешта спаць не хочацца.

— Хораша надта ж на дварэ,— бадзёра азваўся Лёшка.— Пачакай, разуюся, бо ў рове ў гразь па халявы ўбіўся. Усюды суха, а там і кладкі не памаглі.

Ён прачыніў сенцы, крэкчучы, аб парог пачаў сцягваць кірзачы. Праз хвіліну, шлэпаючы нагамі па падлозе, зайшоў у залу. Ад зыркага святла лямпачкі Вольга спачатку ажно зажмурылася.

— То, можа, і ты б схадзіў, глянуў, як там, на вясел-

лі,— улавіўшы добры сынаў настрой, асцярожна сказала Вольга.

Яна баялася, што Лёшка зноў, як бывала не раз, сцепанецца ўвесь, унурыць голаў і, нічога не сказаўшы, пойдзе на кухню ці ў сенцы, будзе нечага там калупацца...

Аднак сёння, наўздзіў, Лёшка ахвотна згадзіўся, як бы нават чакаў гэткай прапановы. Ён хуценька памыўся, апрануў свой цёмна-сіні, мала яшчэ ношаны касцюм, абуў чаравікі, прычасаўся. «Вось што робіць апратка з чалавекам,— падумалася Вользе.— Хлопец як хлопец стаў, а то ўжо быў зусім звяў. Чорт яе бяры, з той Нюркай. Хіба ж на ёй адной свет клінам сышоўся?»

5

Нюрка ўвайшла ў яго жыццё зусім нeспадзявана, увайшла як стрэмка, як балячка, як салодкая атрута.

Тры гады назад, толькі Дзімка паехаў у горад вучыцца, і адбылася з ім, Лёшкам, гэтая гісторыя.

Восень тады выдалася халодная і дажджлівая. Усё лета — і старыя такога не помняць — смажыла, пякло сонца, дзьмуў сухавей, а на трэцім тыдні верасня раптоўна і рэзка захаладала, з нізкіх цёмных хмар цадзіла і цадзіла, усё роўна што з рэшата.

З работай у калгасе была няўпраўка. Даставалася ўсім, а механізатарам асабліва. Кідалі іх то на бульбу, то на асенняе ворыва, то на сілас,— усюды, дзе без тэхнікі не абысціся.

У адзін з такіх дзён, вечарам, пакінуўшы на машынным двары свайго «Беларуса», Лёшка стомлена, намацваючы нагамі, дзе сушэйшае, плёўся дадому. Зверху пакуль не ліло, але паветра было тугое, вільготнае. Змрочная, зольная стыласць вісела над вёскай, над палеткамі, над усім, здаецца, светам.

У гэтую хвіліну ўпершыню ён пазайздросціў Дзімку. Сядзіць там сабе ў цёплым, утульным інтэрнаце, і яму анігадкі. А ты вось тапчы гэтую гразь, з цямна да цямна высільвайся на рабоце, а прыйдзеш дадому — і там толькі паспявай. Маці адна, як ні стараецца — таксама ж ходзіць у калгас,— без мужчынскае рукі не абыдзецца. Жыў дома Дзімка, як вучыўся ў школе, усё ж было лягчэй. Хоць і шанавалі яны меншага, не загружалі рознымі хатнімі справамі, але нават і маленькая яго падмога была ой як прыкметная.

Цяпер у яго, Дзімкі, адзін толькі клопат — вучоба. Ні пра што іншае галава не баліць. Ды і з вучобай не вельмі яны там, у тым яго інстытуце, шчыруюць, убіваюцца, як думае маці. Але хіба ёй гэта скажаш? Бачыў ён сам, пераканаўся, нябось. Толькі заўчора вярнуўся адтуль, з Мінска.

Падахвоціла яго з'ездзіць у горад, да Дзімкі, маці. Адпрасіся, маўляў, у брыгадзіра Адамейкі, а то і самога нават Маляўкі і з'ездзі. Завязі хлопцу трохі грошай, пакуль тая першая стыпендыя, кус сала, ёсцека, во, яшчэ кольца каўбасы, сабрала слоічак і свежай смятаны. Ён жа там, беднае дзіцятка, можа, галодны. А то яшчэ, о горачка, занядужаў? Хто ж яго там дагледзіць, хвораму падасцьпрыме? (Перад гэтым Дзімка прыслаў ліст, што быў на бульбе разам з іхняй групай, але прастудзіўся, і яго з тэмпературай адпусцілі назад, у інтэрнат.)

Вось і выправіўся Лёшка ў няблізкую дарогу. Ехаў не вельмі з вялікай ахвотай. Па-першае, муляла на душы, непрыемна напаміналі пра сябе кіслая міна Адамейкі, хоць на словах той і не сказаў нічога супраць. Па-другое, ніколечкі не ведаў хлопец Мінска. Быў там усяго адзін раз, і то на вакзале, праездам, як служыў у арміі. А бегаць, шукаць, пытацца на кожным кроку ў незнаёмым горадзе для яго горай як што.

Мінск, наўздзіў, падаўся Лёшку не такім ужо тлумным, грымлівым, як уяўлялася: ні днём, ні ноччу не прataўхнуцца ад людзей, няма ніякага паратунку і ад машын, аўтобусаў, ад іхняга курадыму, візгату тармазоў.

Усё зараз бачылася не так. Поезд ягоны прыбыў у Мінск недзе адразу а дзесятай раніцы, і ці ўжо таму, што пачаўся рабочы дзень, ці мо што халаднавата было, паветра набрыняла вільгаццю, хоць і не дажджыла, але народу і на вакзале, і на вуліцах, і ў тралейбусе, які порстка імчаў, мякка шаргацеў коламі, было не надта густа.

Ад прыпынку тралейбуса да інтэрната, дзе, як значылася на канверце, жыў зараз Дзімка, трэба — так падказаў міліцыянер — трохі прайсціся пешкі. Гэтыя дзвесце ці трыста метраў прыпалі на нешырокую, добра ўходжаную алею ліпаў, клёнаў, каштанаў. На гладкай асфальтаванай дарожцы, проста пад нагамі — відаць, за ноч нападала — валялася нямала лісця, якое, нягледзячы на сырое надвор'е, гарэла залаціста-барвовым полымем. Там-сям шакаладна ільсніліся, атрэсеныя ветрам, вылузаныя з цвёрдай абалонкі, пллады каштанаў. Лёшка не ўтрымаўся, падняў некалькі такіх пладоў, сунуў у кішэню паліто.

Настрой у хлопца, нягледзячы што спаў у поездзе кепска, быў бадзёры, турбавала адно — заспець бы Дзімку ў інтэрнаце. А то, чаго добрага, мо пацёгся куды. Ведама, вольнаму воля.

І толькі калі дзяжурная, папытаўшыся, да каго ён прыехаў, сказала, што са 113 пакоя ключа не здавалі, відаць, нехта там ёсць, Лёшка супакоіўся: ну, пэўна ж, хто яшчэ можа быць, акрамя Дзімкі.

Ён не абмануўся. Дзімка сапраўды быў адзін, валяўся ў ложку, чытаў нейкую кнігу. Адгукнуўшыся на стук у дзверы, убачыўшы на парозе брата, Дзімка радасна гагокнуў, нібы апантаны, ускочыў з рыпучай, на драцяной сетцы, пасцелі і кінуўся ў абдымкі.

«Усё роўна што дзіця,— нагадаўшы іхнюю сустрэчу, сам сабе ўсміхнуўся Лёшка.— Маркотна, нябось, на першым часе. Хоць і не так даўно паехаў з дому. А наперадзе ж яшчэ пяць гадоў вучобы...»

У той дзень ім абодвум было як ніколі добра. І зараз, месячы кірзачамі вясковую гразь, Лёшка перабіраў у памяці ўсё, што яны рабілі, куды разам хадзілі. Перш-наперш, вядома, абышлі патрэбныя магазіны і купілі што трэба было, што прасіла маці. Пасля — самае, вядома, прыемнае — гадзіны дзве ці тры пасядзелі ў рэстаране. Ні Дзімка, ні ён, Лёшка, ніколі дагэтуль не былі ў рэстаране, і калі, пасля беганіны па горадзе, падцягнула жываты, вырашылі — у рэстаран, і болей нікуды. І хоць давялося добра такі раскашэліцца, але ён, Лёшка, ані не шкадуе: і цяпер, здаецца, завярнуў бы куды хочаш, каб гэтак жа ўтульна пасядзець, выпіць бутэльку гэткага ж — ніколі не думаў, што такое ёсць,— смачнага віна, так, як там, хораша і апетытна павячэраць.

У салодкіх успамінах Лёшка не заўважыў, калі, просцячы сабе шлях, збочыў на поплаў, на вузкую, ледзь прыкметную ў цемнаце сцежку, якая вяла на гравійку. А там, ужо па сухім, яшчэ з паўкіламетра — і дома.

Здалёку кінулася ў вочы, што ў іхнім сельмагу, пры саменькай дарозе, ва ўсіх вокнах ярка гарыць святло. «Няўжо такі адчынілі?» — падумалася з надзеяй. Сёння, праўда, краем вуха ад некага чуў, што адчыніўся магазін, але Лёшка неяк не надаў значэння: ці мала пра які магазін ідзе гаворка?

Больш як два месяцы сельмаг быў на замку. Час ад часу прыязджала аўталаўка, але хіба гэта тое, што магазін? Не, вядома. Ды і паспрабуй, калі ты цалюткі дзень на працы, упільнуй тую аўталаўку.

Падумалася, што дома апошні карабок запалак. І солі якая жменя, не болей. Хлеба таксама не шкодзіла б прыкупіць буханак колькі, калі завезлі.

Лёшка наддаў ходу. Цікава ўсё ж паглядзець, каго паставілі замест Міхаліны Барута. Вось папалася кабета дык папалася! Божыцца, клянецца, што і капейкі для сябе ніколі не ўзяла, і скуль тая нястача на восемсот рублёў, хоць рэж, хоць забі — не можа даўмецца.

Міхаліне верылі і спачувалі. Нават той-сёй прапаноўваў сваю помач, хацелі ўжо па ўсёй вёсцы сабраць тую суму, каб, крый божа, не судзілі чалавека. Аднак Міхаліна, паплакаўшы, пажаліўшыся на свой лёс, усё ж горда адмовілася. Выклікала брата з Варкуты — там ён шахцёрам — на тэлефонную размову, і ўжо праз дзень тэлеграфам ён прыслаў ёй пяцьсот рублёў. Трыста ў яе даўно свае ляжалі на кніжцы — збіралася сыну купіць акардэон. Бабы хацелі, каб Міхаліна зноў, нягледзячы ні на што, працавала ў магазіне. Пісалі ў райком, з канторы калгаса званілі старшыні райспажыўсаюза. Там як быццам згаджаліся, ішлі насустрач людзям, але сама Міхаліна наадрэз адмовілася зноў станавіцца за прылавак. «Гарыць яна хай гàрам, тая работа»,— казала яна жанкам, а ў Маляўкі папрасілася даяркай на ферму — якраз не хапала падменнай.

І вось ужо два месяцы ці то чалавека не маглі падабраць, ці то іншая якая трасца, але магазін увесь гэты час быў апячатаны.

Лёшка яшчэ за колькі метраў убачыў: усярэдзіне, нягледзячы на святло, ні аднае душы няма. Падумаў спачатку, што лямпачкі, няйнакш, забыліся выключыць, і цяпер усю ноч будуць гарэць. А мо так зараз вырашылі, каб гарэлі і ноччу?

Ён хацеў пайсці далей, але між паліц мільганула жаночая постаць, і хлопец спыніўся, закасаў левае рукаво, глянуў на гадзіннік. Бралася на дзевятую вечара. Ніколі Міхаліна так позна не затрымлівалася ў магазіне, а вось новая прадаўшчыца... А мо ўсё ж зачынена? Ён ступіў на ганак, таргнуў за ручку дзвярэй, яны лёгка падаліся ўперад.

— Добры вечар,— нерашуча топчучыся ў парозе, гукнуў Лёшка, бо не ведаў, як паставяцца да яго позняга візіту.

— Заходзьце, чаго ж вы,— выйшла з-за паліцы, дзе ў беспарадку грувасціліся розныя рэчы, невысокая бялявая, досыць гожая маладзіца. Адразу кінуліся ў вочы яе ёмкія

тугія грудзі, далікатныя шаўкавістыя валасы, якія трошкі неахайна спадалі на каўнер бэзавага колеру вязанага світэра, поўныя, але зграбныя ногі ў карычневых боціках на маланцы.

— Вы яшчэ працуеце? — спытаў ужо весялей Лёшка, не зводзячы вачэй з новае прадаўшчыцы. Яму чамусьці хацелася глядзець і глядзець на яе, і ў душы, чаго ўжо даўно не было, нехта быццам нацягнуў тонкую струнку, ударыў па ёй малаточкам, і яна цененька і трывожна-шчымліва зазвінела.

— Што ж мне яшчэ застаецца,— неяк разгублена адказала маладзіца.

Лёшка падумаў, ці не здарылася што, ці не патрэбна помач. Адно слова — бывае ж такое! — і ён стрымгалоў кінуўся б выконваць любую яе волю.

Жанчына ўбачыла Лёшкаву збянтэжанасць, нават трывогу, якая адбілася на ягоным твары, і растлумачыла:

— Запазнілася я на аўтобус. Толькі выбегла, а ён і хвост паказаў. А больш і не ведаю, чым заехаць. Ды і надвор'е такое...

— Скуль жа вы? І куды ехаць?

— Мо вы шафёр, зможаце выручыць? — у сваю чаргу спытала яна, кінуўшы хуткі позірк на Лёшкавы заляпаныя гразёю, заплямленыя боты, даволі-такі замусоленыя куртку і штаны.

— Не, я на трактары...— зніякавеў хлопец, не рады ўжо, што ўвязаўся ў гэтыя роспыты.

— А я падумала, што выручыце, падкінеце мяне дадому. Цяпер вось хоць начуй тут, у такой лядоўні.

З далейшай гаворкі Лёшка дазнаўся, што маладзіцу завуць Нюрка,— яна сама так назвала сябе,— што сёння толькі першы дзень, як прыняла магазін, пасля абеду завезлі, во, тавар, згрузілі, скінулі абы-як; яна тут, парадкуючыся, забылася пра тое, што ёй жа няблізка, ажно ў Навасёлкі, што і на работу і з работы думала пакуль ездзіць аўтобусам. І вось у першы ж дзень так кепска атрымалася...

— А за вас вельмі будуць дома хвалявацца? — Лёшка адразу адчуў, што спытаў няўдала, і баяўся, каб Нюрка часам не высмеяла, не асекла яго.

Але Нюрка быццам і не заўважыла хітрынкі ў яго словах, проста і даверліва сказала:

— Не, я жыву адна. Мама нядаўна памерла... А там жа хата...

Яна змоўкла, пра нешта задумалася. Вочы яе, трошкі,

ледзь прыкметна падсіненыя, патухлі, нібы нават пасуровелі.

Лёшку нечакана натхніла, і ён, усё ж не зусім упэўнена, прапанаваў:

— Ведаеце што? Пераначуеце ў нас. Месца знойдзецца. Яй-богу ж.— І, каб не даць ёй апамятацца, сказаць сваё катэгарычнае «не», дадаў: — Мама таксама будзе не супраць, пабачыце. Недзе грубку зараз паліць, бо халаднавата. А вам жа чаго матляцца? Ды і чым у такое паганае надвор'е дабярэшся?

Нюрка наўздзіў лёгка і весела згадзілася. Яна пайшла ў бакоўку, вынесла адтуль чысты цёмна-сіні халат, кінула яго Лёшку і загадала:

— Калі так, то адзявайце... Спачатку паможаце мне. Усё ж удваіх спарней.

— А што рабіць? — зашпіліўшы на ўсе гузікі халат паверх пінжака — замусоленую куртку ён зняў,— радасна спытаў Лёшка.

— Уга, хопіць што рабіць. Бачыце, колькі ўсяго навалена... Трэба ж неяк раскласці.

— Ну, тады камандуйце. Я як салдат.

— Паглядзім,— усміхнулася Нюрка.

Тавару сапраўды завезлі шмат. Некалькі цюкоў туга перавязаных шпагатам целагрэек, ялавыя боты розных памераў, туфлі і жаночыя боцікі, рулоны нейкай матэрыі, мяшкі круп, цукру, солі, картонныя скрынкі з рыбнымі кансервамі, нямала чаго іншага. Лёшка падносіў усё гэта дабро, развязваў, распакоўваў, падаваў у рукі Нюрцы, а яна, на сваё меркаванне і густ, раскладвала, расстаўляла што на паліцы, што на прылавак, што хавала ў бакоўку.

Калі праз якую гадзіну трохі папарадкаваліся, нават падмялі, павесялелая Нюрка сказала:

— І пагрэцца не шкодзіла б: папрацавалі ж. А то чым я яшчэ аддзячу?.. Ёсць ядрэннае віно. Як?

— То давайце я куплю, і мы ў нас дома вып'ем,— ахвотна згадзіўся Лёшка.

— Ой, неяк жа няёмка. А што дома скажуць? Прывёў, нябось, некага, яшчэ і віно п'юць...

— Ну што вы?! — Лёшка ажно не скакаў ад радасці, яшчэ ніяк не даваў веры, што гэтая зграбная маладзіца, якую так нечакана ўпадабаў, згадзілася пайсці да іх. Ну, і што ж тут такога? Другая б нешта вымудроўвала б, хітрыла, а Нюрка, бач, не паглядзела, што ён і мурзаты, і зусім чужы, а вось і папрасіла памагчы, і шмат чаго расказала пра сябе.

Маці, калі Лёшка з Нюркай зайшлі ў хату, якраз таўкла ў чыгунку бульбу, рыхтавала вячэру. Смачна, востра пахла смажаным салам з цыбуляй. Вольга, убачыўшы на парозе незнаёмую маладзіцу, ды яшчэ так позна, неяк збянтэжылася, нават чамусьці пачырванела. Лёшка добра не пачуў, ці адказала яна, калі Нюрка прывіталася.

— Мама, гэта наша новая магазіншчыца,— каб выручыць трохі маці, не трымаць яе доўга ў няведанні, прамовіў Лёшка.— Ей далёка ездзіць дадому, а на аўтобус не паспела...

— А божачка, ну пэўна ж...— невядома што хацела сказаць Вольга.

Лёшка як не рассмяяўся, бо ўпершыню ўбачыў маці такой разгубленай.

Нюрка, на шчасце, нібы нічога і не заўважыла. Яна неяк па-свойску, быццам была тут дзесяткі разоў, распранула і павесіла на цвік ля вушака на кухні свой лёгкі для такой пары плашчык. Аднекуль выняла расчоску і паправіла валасы.

— То праходзьце ж у залу,— Вольга адчыніла дзверы ў чысты пакой.— Тамака цяплей, паліцца яшчэ грубка. Пагрэйцеся, во, хутка і вячэра будзе.

Пакуль Лёшка мыўся на кухні, пераапранаўся ў чыстае, Вольга, завіхаючыся па гаспадарцы, крадком не-не дый кідала на яго востры цікаўны позірк, сэрцам чуючы, што нешта ў сыне не тое, нейкая незнаёмая загадкавасць з'явілася на твары, у вачах, хоць, бачылася, і быў ён стомлены, зняможаны за цэлы дзень.

Вячэралі на кухні. Вольга хацела накрыць абрус у зале, але Нюрка якраз выйшла папіць вады — вядро свежай вады стаяла на табурэтцы на кухні,— пасля, загаварыўшыся, як села там на шырокім, свежагабляваным услоне ля стала, дык ужо і ўпрасіла Вольгу ні аб чым не рупіцца, нічога асаблівага не мудраваць.

Выпілі трохі і віна. Яно было вельмі смачнае, у магазіне на прылаўку ніколі такое не стаяла. Лёшка падумаў, што, бадай, не горшае, як у тым мінскім рэстаране, дзе яны абедалі з Дзімкам.

Паслалі Нюрцы ў зале на нікеляваным ложку, засланым лепей, чым у бакоўцы,— новенькая ватняя коўдра, чыстая прасціна, дзве мяккія пуховыя падушкі. Апошні час тут спаў Дзімка, а як той паехаў у Мінск, ложак ні разачку і не разбіралі.

Вольга і Лёшка прымасціліся ў бакоўцы, на сваіх звычных пасцелях. Лёшка ля акна, Вольга на нізенькім желез-

ным, бог ведае якой даўнасці, лежаку ўпрытык да грубкі, дзе заўсёды цяплей.

Было пасля адзінаццаці — за вячэрай, размовай засядзеліся мо як ніколі позна. Але чамусьці сон не браў Вольгу, хоць другія дні толькі кінецца, не чуючы цела, у пасцель, як вочы самі зліпаліся.

У агародчыку шоргаў голлем аб сцяну, бы хто драпаўся, стары, сухаваты ўжо вяз, дробненька дзынкала на кухні — ці то ад дажджу, ці то ад ветру — аконная шыба. Падумалася, што трэ было б закітаваць нанова на зіму ўсе вокны, ранейшая замазка няўдалая і амаль адлушчылася.

Лёшка, адчувалася, таксама не спаў, хоць і ляжаў ціха. Звычайна — Вольга ведала — ён злёгку, калі засынаў, пасопваў носам, а зараз стаіўся, як усё роўна яго і няма там. У зале, за дашчанай перагародкай, спіпіана дыхала Нюрка. «Прыгожая»,— у думках адзначыла Вольга. Але хтосьці як бы шаптаў ёй: ці той Нюрка чалавек, які быў бы патрэбны Лёшку, вельмі сарамліваму, даверліваму, рахманаму? Яна ж, пэўна, збалавана мужчынскай увагай. І наогул невядома, як жыла дагэтуль. Ужо адно тое, што некалькі гадоў працавала ў Карэліі на лесараспрацоўках, ды яшчэ касірам на ўчастку, а там жа мужчын тых — процьма, гаварыла — каго абманеш? — само за сябе. Слава богу, яна, Вольга, пажыла ўжо на свеце, трохі ўмее разбірацца ў людзях, а жанок, і маладых, і пажылых, ведае ўга як. Наскрозь бачыць!

Яна была перакананa, што і Нюрка, хоць і сама, ніхто за язык не цягнуў, расказвала пра сябе, пра маці, якая нядаўна памерла ад раку, усё ж нешта ўтойвала, недагаворвала, нейкая няўлоўная пячатка трывогі і разгубленасці не-не дый з'яўлялася ў яе на твары. Лёшка — той глядзеў на Нюрку зачаравана, верыў кожнаму яе слову, ніколечкі не ўмеў хаваць свае радасці.

Вольга ніяк не пазнавала старэйшага. Не раз думалася, што добра было б ажаніць яго, займець унукаў, на старасці год пацешыцца імі, ды і жаночая падмога ў доме, у гаспадарцы, зусім не зашкодзіла б. Ужо ж не тыя сілы, каб усё самой: і скаціну дагледзець, і ў агародзе даць рады, і зварыць, і спячы, і абмыць, абшыць,— хіба ўсё пералічыш, колькі кладзецца на яе плечы толькі па доме, не кажучы пра тое, што і ў калгасе не хочацца быць апошняй. Вось чаму яна часта засмучалася: Лёшка, нягледзячы што ўжо далёка не маладзён, такі абыякавы і да вячорак, і да дзявок, хай і найлепшых. Не ў прыклад меншаму. У таго ажно скура гарыць. Той свайго не ўпусціць. Не.

А Лёшка — дамасед дамаседам. Будзень гэта ці свята, калі ўсе гуляюць, весяляцца, а ён поркаўся б толькі дома, нешта рабіў, нешта майстраваў бы.

Вось чаму такой нечаканасцю было для яе, Вольгі, з'яўленне ў хаце гэтай вабнай маладзіцы, той бляск у вачах сына, якога раней ніколі не заўважала. І цяпер, у пасцелі, яна не магла не думаць, як жа ўсё абернецца далей. А можа, яна перабольшвае? Ці мала што бывае? Ну, спадабалася яму, Лёшку, Нюрка. Гэта ўжо нічога не скажаш — відаць адразу. А яна як? Можа, у яе хто ёсць на прыкмеце? Пра гэта ж яна нічога не казала...

6

Лёшка ж з тае першае сустрэчы з Нюркай як ачмурэў. Ужо назаўтра, яшчэ Нюрка спала, усхапіўся разам з маці — дагэтуль якое на паўгадзінкі, але паднімаўся пазней,— прычыніў з кухні дзверы, цыкнуў нават, каб не шумела, калі яна, Вольга, незнарок бразнула вечкам каструлі. У маленькі чыгунок, толькі разгарэлася ў печы, паставіў грэць ваду, сказаў, што трэба ж пагаліцца, бо ўжо аброс шчэццем, хоць у буднія дні ён рэдка калі галіўся. Прымусіў маці, падахвоціўшыся сам, нацерці на тарцы бульбы, спячы дранікаў. Хай, маўляў, пакаштуе Нюрка, якія бываюць у іх смачныя дранікі.

Нюрка выйшла на кухню свежая, ружовашчокая, з трохі прыпухлымі пасля сну вуснамі, з яшчэ не ўходжанымі як мае быць валасамі — яны, як і ўчора, мякка, хораша, ажно Лёшку закарцела чамусьці дакрануцца да іх, пагладзіць, а то і запусціць пяцярню, спадалі на плечы. Нюрка далікатна і нібы вінавацячыся, што так моцна і доўга спала, прывіталася, спытала, як бы гэта памыцца.

Лёшка зачэрпаў з вядра на табурэтцы конаўку халоднай вады і хацеў даліць з чыгунка трохі вару, але Нюрка рашуча запярэчыла:

— Не, што вы, я мыюся толькі халоднай.

— Ну, то я палью,— выклікаўся ў помач Лёшка.

Вольга ўгаварыла Нюрку не ісці мыцца на падворак, бо холадна і золка, а прынесла з сенцаў алюмініевы таз, зняла з табурэткі вядро з вадою і паставіла на яе таз.

— Во, цяперака ўмывайцеся,— сказала і падалася сама ў хлеў; там ужо вішчалі, просячы есці, свінні.

Нюрка складвала лодачкай далоні, Лёшка напагатове стаяў трохі збоку і, як толькі «лодачка» навісала над та-

вам, акуратна, крый божа каб не трапіла Нюрцы на світэр, ліў з конаўкі.

— Ву-у-ух, здорава,— плюхала сабе ваду ў твар Нюрка, гучна, як дзіця тое, фыркаючы і пырскаючыся.

— Мо падаць мыла? — не ведаў, як услужыць, што яшчэ прыемнае зрабіць для Нюркі, Лёшка.

Нюрка засмяялася:

— Ото ж і памочнік здагадлівы мне трапіўся! Калі ён мыла прапануе... Мо хоць пра ручнік не забудзеш?

Лёшка таксама гучна засмяяўся і хутчэй, адчуўшы, што і сапраўды даў прамашку, пачаў шукаць, чым выцерціся. Як на тое, ручнік, якім яны з маці карысталіся, быў ужо досыць брудны, і Лёшка, цяпер ужо згараючы ад сораму, кінуўся ў залу, дзе стаяла шафа. Хоць бы там было што чыстае!

На шчасце, на паліцы для бялізны бог ведае з якога часу ляжаў — бялюткі льняны, з арнаментам і васількамі, ручнік.

— Ого! — здзівілася Нюрка, калі Лёшка кінуў ёй на плячо гэты дамаканы цуд.— І не шкада? А маці што скажа?

На хвіліну якую сумеўшыся, Лёшка ўсё ж знайшоў патрэбныя словы:

— А маці скажа вось што: для добрага чалавека нічога не шкада, а тым болей для прыгожай жанчыны.

— От дзякую, ну і дзякую,— гарэзліва засмяялася Нюрка.— Прыемна чуць такое ад тваёй маці. А што мой кавалер думае?

— Які кавалер? — вырвалася ў Лёшкі. Ён тут жа спахапіўся, што з галавой выдаў сябе, але было позна.

— А той, які надта ж баіцца жанчын, асабліва прыгожых,— Нюрка весела бліснула вачыма.

Зайшла якраз маці, і Лёшка трохі пашкадаваў, што так цікава пачатае «высвятленне адносін» давядзецца адкласці. А мо і добра... Нюрка, як здалося Лёшку, падавала нейкую надзею, і цяпер трэба не схібіць, усё спакойна абмазгаваць, каб не зрабіць якое глупства, не выставіць сябе ў смешным выглядзе. З Нюркай — гэта не тое, што з іхнімі вясковымі дзяўчатамі: з тымі ніякай асаблівай дыпламатыі не трэба.

Пасля сняданку яны ішлі разам па вуліцы, і Лёшку было і прыемна, што вось поруч з ім такая гожая, акуратная маладзіца, і трошкі няёмка за свой несамавіты, па-вэдлу з Нюркай, выгляд. Ён ведаў, што бабам будзе сёння гаворкі — нябось, усё бачаць, хоць ні адной на вуліцы

яшчэ і не сустрэў. Пэўна, і матку сёння на бураках у полі будуць даймаць пытаннямі: як, што, чаго? Іх жа не кармі, не паі, а дай толькі памянціць уволю языкамі...

Яшчэ не даходзячы да магазіна, хлопец ліхаманкава думаў: што сказаць Нюрцы, як жа зноў пабачыцца? У яго нібы язык адняло, ён не ведаў, як сябе трымаць, як павадзіць. Якоесьці насланнё найшло, няйнакш. Гэта ж ніколі ў такім стане не быў і не думаў, што будзе. Ніколі дагэтуль, ці то ў кампаніі дзе, ці то сам-насам з бабамі, дзяўчатамі — усялякае надаралася! — ён не быў такой авечкай, не лез у кішэню па слова. А зараз...

Выручыла Нюрка, якая нібы глядзела ў ягоную душу, чытала ягоныя думкі. Ужо ля саменькага магазіна, як Лёшку пайсці далей, яна затрымалася, кінула на яго хуткі цікаўны погляд і з малапрыхаванай смяшынкай у вачах сказала:

— Дык мне ж зноў к вечару патрэбна помач... Калі не затрымаешся на рабоце, заглянí: сёння зноў абяцалі падкінуць тое-сёе з тавару.

— Угу,— абрадаваўся Лёшка.— Зайду.

Ён завярнуў на сцяжынку на поплаве і ўжо напрасткі, не чуючы ад радасці ног, ледзь стрымліваючы сябе, каб не пусціцца подбегам, пашыбаваў на машынны двор.

Так яно ўсё ў іх пачалося...

Хто ж тады мог сказаць, мог бачыць наперад, які будзе канец?.. Адзін бог зараз ведае, колькі перадумала, чаго нацярпелася яна, Вольга, пакуль трохі прайшоў у Лёшкі чад, пакуль акрыяў ад таго ўдару, каторы, нібы абухом па галаве, аглушыў яго, адняў мову, абрынуўся на хлопца нечакана і жорстка.

Гэта сталася трохі пазней, а тады Лёшка яшчэ нічога не ведаў.

Неяк, вярнуўшыся з работы, ён сказаў:

— Мама, Нюра просіцца да нас на кватэру. Зімою, ды і цяпер, увосень, на аўтобус сама ведаеш, якая надзея...

Што яна магла тады сказаць сыну? Сказаць, што не пусціць, бо людзі будуць чортведама што плявузгаць. А каму гэта хочацца? І так, во, ужо галаву адурылі... Падзяліцца з імі сваімі сумненнямі, сваёй насцярогаю? Сказаць, каб не ішоў на злом галавы, пачакаў трохі, разабраўся? Давесці, што прыгажосць яшчэ далёка не ўсё, каб жыць у радасці і злагадзе?

Яна нічога гэтага не сказала. Бачыла ўжо, што яго лепей зараз не чапаць, што нічым яго зараз не пераканаеш.

На другі дзень, толькі сцямнела, яны зноў прыйшлі ўдваіх. Яна была з сумачкай, Лёшка трымаў у руцэ чорны, па маланцы, ладны чамаданчык.

— А вось і мы,— гукнуў Лёшка яшчэ з парога.

Вольга, бачачы сына такога ўзрушанага, такога здаволенага, сама неяк адразу абмякла, скінула напружанне, якое гнятліва даймала яе апошнія дні. Ну, чаго яна нагане на сябе нейкія страхі, малюе будучыню сына такімі змрочнымі фарбамі? Якія падставы ў яе нядобра думаць пра Нюрку? Сын вясёлы, шчаслівы — дык чаго ёй кіснуць, забіваць галаву рознай дурнотай? Іх дзела маладое, яны самі разбяруцца, што да чаго. А на людзей таксама ці варта аглядвацца. Іншы нават з зайздрасці можа чаўпці немаведама што. А мо Нюрцы і сапраўды абрыдлі ўсе яе бадзянні па свеце і хочацца нейкага ціхага прыстанку, спакойнага, надзейнага поруч чалавека? Хіба толькі апошняя дурніца не можа не разгледзець у Лёшку таго, што так патрэбна ў сямейным жыцці кожнай жанчыне: пяшчотнасць, клапатлівасць, адданасць, гаспадарлівасць. Гэты ветрагонам не будзе. Не. Жыццё многаму яго навучыла, пакінула на ім свае рубцы...

Такія думкі ў якое імгненне суцешылі яе, і яна, ужо з непадробнай шчырасцю і гасціннасцю, прывеціла Нюрку, вызваліла ў шафе куточак, дзе тая магла б пакласці ці павесіць што з апраткі, сказала, каб не саромелася, адчувала сябе як дома.

У той вечар, узбіўшыся ўсе ўтраіх на шырокую, досыць цёплую яшчэ печ, яны многа гулялі ў карты, смяяліся. Нюрка басанож, у лёгкім квяцістым сарафанчыку, расчырванелая ад цяпла, усё пацвельвалася з Лёшкі: дурняў ён нахапаў болей за ўсіх. Вольга ведала — Лёшка ў карты гуляць умее, умее запамінаць, хто чым б'е, хто як ходзіць, і таму зараз здзівілася, што, пры ўсім, здаецца, стаpанні, у яго нічога не выходзіла. А мо ён знарок паддаецца, каб дагадзіць Нюрцы? Хто ж яго ведае.

Спаць Вольга пайшла першай, пакінуўшы іх дагульваць адных. Яна бачыла,— вось жа хлопец: што на душы, тое і на твары! — як Лёшка абрадаваўся, хоць і стараўся не падаць выгляду, утрапёна глядзеў у карты.

Колькі яны яшчэ гулялі і калі ляглі, Вольга ўжо не чула — сон гэты раз быў наўздзіў моцны і спакойны.

А пасля, тыдні якія праз тры, калі Лёшка, ззяючы ад шчасця, сам прызнаўся маці, што вельмі ўпадабаў Нюрку,

не можа без яе жыць, што Нюрка згаджаецца, хай вось толькі міне год пасля смерці яе маці, запісацца з ім, стаць яго жонкай, калі пра будучае вяселле дружна загаварылі ў вёсцы, усё нечакана абарвалася, даўшы козыр зласліўцам колькі хочаш сыпаць солі на Лёшкаву рану.

...Таго разу Нюрка раней зачыніла магазін. Вольга ўгаварыла яе — якраз быў жаночы дзень — пайсці разам у калгасную лазню памыцца. Лёшка нешта бавіўся на рабоце, і Вольга з мінуты на мінуту чакала яго, бо не кінеш жа запаленую грубку без нагляду.

У гэты час на вуліцы завуркатала машына, ляпнулі дзверцы, і Вольга падумала, што, няйнакш, Лёшку нехта падкінуў да саменькай хаты — такое было не раз. Але ўжо па кроках і ў двары, і ў сенцах — цяжкіх, няўклюдных — яна зразумела сваю памылку: сын так ніколі не хадзіў. З сенцаў пачуліся — ці мо падалося? — грубыя, брыдкія мацюкі, яна сама, не чакаючы, піхнула насцеж дзверы, каб хутчэй глянуць, хто ж гэта такі, набраўшыся, бы гразі, прэцца, ломіцца да іх.

Зыркае святло з кухні выхапіла дзябёлага мардатага дзецюка ў расхрыстанай замшавай курткі, у вузенькіх, дудачкай, трохі караткаватых штанах, з непакрытай галавой, з якой спадала доўгая рыжая грыва. Ён спыніўся ў сенцах што ўкопаны, быццам не сам прыйшоў, быццам прынёс яго хто, гоцнуў, як куль саломы, на гэта месца і наказаў стаяць не варухнуўшыся.

— Вам чаго? — не вытрывала, першая спытала Вольга, адчуваючы, як расце, шырэе не асвядомленая яшчэ трывога ў сэрцы, як здрадліва шэрхнуць, дранцвеюць ногі.

Дзяцюк абыякава слізгануў па ёй позіркам і раптам востра, утрапёна, перасмыкнуўшы сківіцамі, кінуў яго некуды ўбок. Вольга, ловячы гэты позірк, павярнула галаву і ўбачыла ля мыцельніка спалатнелую Нюрку, якая мыляла губамі, сілячыся нешта сказаць, але нічога ў яе не выходзіла. Усё ж з грудзей яе вырваўся кволы, сіплы ні то стогн, ні то крык:

— Ты?!

Мардаты, не сыходзячы з месца, пазыбаўся трохі тудсюд, цыркнуў пад ногі слінай і працадзіў:

— Думала, не знайду, с-с-сука? Жывога пахавала?! Чысценькай схацела быць?.. Кватэры адраклася? — Ён зноў павёў сківіцай і коратка, як усё роўна чыркнуў брытвай, загадаў: — Збірайся!

— Гэта ж чаго прычапіўся да чалавека? — апаматалася трохі Вольга.— Чаго бельмы вылупіў? Думаеш, спалохалася, дрыжу? Вось як вазьму зараз палена...— яна сапраўды ступіла да печы, дзе на падлозе ляжала, падрыхтаванае на заўтра, бярэмя бярозавых дроў.

Але мардаты яе астудзіў:

— Не квакай, карга. А то бэбухі выпушчу. Мне што плюнуць...

— Вольга Адамаўна, не чапайце яго,— залямантавала Нюрка.— Вы яго не ведаеце.

— Во-во,— нахабна ўхмыльнуўся дзяцюк.— Яна ведае... Ну, доўга яшчэ чакаць?! Жыва хапай свае мэтлахі!

Ён ступіў у кухню і ля парога грузна бухнуўся на нізкі ўслончык, на якім абуваліся.

Нюрка, бязвольна апусціўшы рукі, не сказаўшы больш ні слова, падалася ў пярэдні пакой. Чуваць было, як з-пад ложка яна выцягнула чамаданчык, пачала кідаць туды спачатку тое, што ляжала на падаконніку і ля вазона на стале: мыльніцу, зубную шчотку, расчоскі, бутэлечкі з духамі, крэм, затым рыпнула шафай — відаць, знімала з вешалкі адзежу. «Божачка,— роспачна думала Вольга,— што ж гэта такое, што ж гэта творыцца! Хоць бы скарэй Лёшка прыйшоў ці хто з суседзяў заглянуў. Нешта ж трэба рабіць, бараніць чалавека. Хто гэты мардаты і чаго прычапіўся да дзяўчыны?.. Што яму ад яе трэба? Няйнакш, бандзюга нейкі... Такому і матку родную забіць — сапраўды як раз плюнуць...»

Яна хацела шмыгнуць на двор, каб паклікаць каго, але ў гэты момант з залы выйшла Нюрка, ужо апранутая, з чамаданчыкам у руцэ, нейкая спустошана-абыякавая, з блеклым тварам, з запалымі, акурат пасля цяжкай хваробы, вачамі.

— На, нясі,— кінула яна чамаданчык на калені дзецюку і, хвіліну аддыхаўшыся, амаль ужо істэрычна крыкнула: — Ну, чаго рассеўся ў чужой хаце! Зямля б цябе не насіла, брыдота, як ты на галаву маю навязаўся...

Мардаты, надзіва, адразу ўсхапіўся на ногі і паслухмяна ступіў у сенцы, але на вуліцу не пайшоў, чакаў Нюрку там.

Вольга ўсё яшчэ спадзявалася, што гэта насланнё зараз мінецца, што гэта нейкая недарэчнасць, непаразуменне, і вось зараз чужак пойдзе з вачэй, згіне, Нюрка распранецца, яны дачакаюцца Лёшку, той будзе ў грубцы рыхтаваць ім вячэру, а яны з Нюркай пададуцца ў лазню, сёння ж добрая, казалі, лазня...

— Даруйце,— данесліся як скрозь сон словы Нюркі.— Такі ўжо, відаць, мой лёс: не было і не будзе мне шчасця...

Праз хвіліну зноў ляпнулі дзверцы легкавіка (з ганка Вольга згледзела, што легкавік быў з шашачкамі, за рулём нехта сядзеў), узроў, пыхнуўшы ззаду дымком, матор, і машына адразу, бryзнуўшы з-пад колаў гразюкаю, ірванула з месца...

7

— Мама, дык ты мо спі, мо выключыць святло,— збіраючыся ўжо выходзіць з хаты, спытаў Лёшка.

— Хай пабудзе, сынок. Сёння ж — ведама, перад святам — не ўсе лягуць рана. Можа, яшчэ Уляна загляне. Яе ж тут каструлька засталася. А ты ідзі, ідзі. Глянь, што там. Я, каб магла, даўно пабегла б. Чуеш жа, якая музыка. Раскажаш пасля, як там Макарчукова Аня... Хай бог дае ёй шчасця. Добрая дзеўка. І рабацяшчая.

Музыка і сапраўды, калі прыцішэла, трохі знемаглася за доўгі дзень вёска, зараз чуваць была яшчэ выразней, яшчэ больш кранала і трывожыла, ажно даўка падкочваўся камяк пад горла, нешта цёплае, даўно забытае расло, шырэла ў грудзях, і ўжо не ставала сіл не адгукнуцца на яе шчымліва-зманлівы покліч.

Лёшка, перш чым ісці туды, дзе ўсе, дзе вяселле і танцы, сеў на лаўку ля плота, не могучы адвесці вачэй ад поўні, якая раскашавала ў бяздонным, сёння без аднае хмурынкі, небе. Мяккая, прыемная парнасць ішла ад зямлі, пахла карой, свежай, кволай яшчэ лістотай на ліпе, пад якой тулілася лаўка, да гэтага паху прымешвалася і нешта больш густое, цягучае, што бывае, бадай, толькі вясною. Было невыказна хораша вось так сядзець, ні пра што не дбаць, ні аб чым не трывожыцца, адмежавацца ад усяго мінулага і сённяшняга, і толькі, зліўшыся ў адно з прыродай, слухаць і запамінаць тое, што дадзена табе мо як найвялікшы дарунак у жыцці.

Завароржаны ноччу, музыкай, поўняй, якая зараз віселa ледзь не над саменькай галавой, Лёшка схамянуўся, калі адчуў, што добра такі ахалодаў, невядома колькі седзячы вось так, нерухома, на адным месцы. Ён падняўся, памахаў трохі рукамі, і праз колькі мінут стала зноў цёпла, цела налілося бадзёрай пругкасцю.

Па вуліцы, хістаючыся туд-сюд, нехта плёўся. Лёшка прыгледзеўся і пазнаў Петрыка Лосева.

— Здароў,— выйшаў Лёшка са свайго заценenага за-ціпку на сярэдзіну вуліцы, і калі Петрык параўняўся, ляпнуў яго па плячы.

Петрык не ўстаяў на нагах і, каб Лёшка не схапіў яго за крысо пінжака, гоцнуўся б на дарогу.

— Т-т-ты што?! — ледзь варочаючы языком, працадзіў Петрык і, раптам напружыўшыся, выкінуў наперад кулак і пацэліў, праўда, нямоцна, Лёшку ў падбародак.

— Не дуры, Петрык,— Лёшка аберуч схапіў яго, прыўзняў, патрымаў трохі ў паветры і далікатна, як усё роўна дзіцёнка, паставіў на зямлю.

— А-а, Ляксей,— Петрык кісла ўсміхнуўся.— А я думаў, гад які. Расквасіў бы яму нюхаўку...

— Ну, ужо ж так і расквасіў бы. Храбры заяц... Скажы лепей, дзе так насцёбаўся?

Замест адказу Петрык нечакана хліпнуў носам:

— Усе яны... аднакія...

— Хто? Ты пра што кажаш?

— За дурня лічыш, га, за дурня? — набычыўся Петрык.— Далікатнічаеш? А сам забыўся, які хадзіў, калі гэтая... як яе... Нюрка, магазінщчыца твая, пяткі паказала? — Петрык хвіліну памаўчаў, зноў хліпнуў носам і яшчэ раз заключыў: — Усе яны аднакія, усе!

Толькі цяпер да Лёшкі дайшло, чаго Петрык сёння такі, і, хоць той, напомніўшы пра Нюрку, развярэдзіў яго рану, усё ж ледзь стрымаўся, каб на ўсю вуліцу не рассмяяцца. Усплыло на памяць, як мужчыны на машынным двары пацвельваліся з Петрыка, што гэтулькі перавёў паперы за два гады службы ў арміі, гэтак папасушыў мазгі, пішучы Макарчуковай Ані ліст за лістом, і ў кожным — усё пра любоў, а яна, Аня, дзеўка, як і ўсе дзеўкі: мала, маўляў, хто што чаўпе на паперы, папера ж усё сцерпіць, а вось калі трапіўся пад руку ладны хлопец, прапануе распісацца — чхаць на ўсе охі ды ахі, на ўсю тваю папяровую любоў. Лепей сініцу ў руцэ, чымся жураўля ў небе...

Помніцца, мужчыны ажно курчыліся на зямлі ад кепікаў, кожны высільваўся як мага лаўчэй укалоць Петрыка, і, хоць у гэтых іхніх кепіках і ўколах не было злоснага намеру — от, абы толькі парагатаць,— Лёшка, гледзячы на разгубленага, зніякавелага Петрыка, падумаў, якія людзі, нават і неблагія ўвогуле, бываюць часам жорсткія. Хіба ж і яго абышлі ўвагай тады, як усё гэтак недарэчна атрымалася з Нюркай? Ого, з паўгода мо, калі не болей, толькі і скалілі зубы, выдумлялі чортведама што: быццам Нюрка самая апошняя б..., была недзе на Поўначы, звяза-

лася ■ бандытамі і па іх заданні ўцерлася прадаўшчыцай, дзе яе ніхто не ведае, каб пасля, пры зручным выпадку, хапянуць кругленькую суму і зматаць вудачкі. Алёшка спатрэбіўся ёй як шырма, за каторай можна часова прытаіцца: і жыць ёсць дзе, і хлопец свежанькі ды яшчэ такі цнатлівы, усё ж якая ні ёсць, а ўцеха бабе...

Лёшка тады, нягледзячы што смылела душа і гняла крыўда на гэтых балбатуноў, маўчаў і сам пасміхаўся, бо добра ведаў: варта толькі завесціся, агрызнуцца, пачаць даказваць што-небудзь, як зусім зачаўпуць, не дадуць продыху.

Тому двух- ці трохмесячнай даўнасці пацвельванню з Петрыка Лёшка не надаў асаблівага значэння: думаў, што мужчыны ад няма чаго рабіць прычапіліся да хлопца, прыпісалі яму Макарчукову Аню. Аказваецца ж, не. Відаць, і праўда нейкія надзеі меў Петрык на Аню, нешта ж між імі было, калі ён зараз вось так, не таячыся, пакутуе. Ці мо толькі сп'яна даў волю сваім пачуццям?

— Нічога, браце, нічога,— усё, што толькі і мог сказаць у гэтым выпадку, сказаў Лёшка.— Будзе ж некалі і на нашай вуліцы свята. А зараз пайшлі, глянем на тое вяселле.

Петрык пакорліва пайшоў побач.

Ля Макарчукоў тоўпілася як не ўся вёска. Нягледзячы на даволі позні час, тут аціралася, таўклася пад нагамі і дзятва. Ля плота, на лавах, лаўках і проста бёрнах, сядзелі, пільна цікавалі за ўсім пажылыя жанкі. Мужчыны групкамі стаялі трохі збоку, смалілі цыгаркі, гаварылі пра сяўбу, пагоду, палітыку,— адным словам, ім было пра што пагаварыць, сабраўшыся разам.

Макарчук зрабіў добра: папрасіў калгаснага электрыка Толіка Шмыгу, і той на слупе, побач з хатай, пачапіў дзве лямпачкі-дзвюхсоткі. Святла зараз хапала і на падворак, і на выган ля хаты, дзе моладзь пад музыку зацята таптала зямлю. А самі музы́кі, відаць, ужо добра падвесялелыя, задобраныя гаспадаром, стараліся яшчэ лепей, чым напачатку: не давалі і хвіліны пярэдыху ні сабе, ні танцорам.

— Ай хараша ж граюць, ну і хараша,— не-не дый уздыхаў хто-небудзь з жанок.— Здэцца, сама пайшла б у скокі, ногі так і свярбяць.

— А чаго ж, давай пакажы, што і мы шчэ на нешта здатныя,— рашуча выпіхалі наперад тую, што ўздыхала, іншыя бабы.— Глядзі ж, во, як Клёцка шчыруе...

З Сонькі Лазінскай, па мянушцы «Клёцка»,— нехта

лоўка прыклеіў ёй гэтую мянушку за нос, які і праўда нагадвае клёцку,— смяяліся ўсе. Не дурная ж увогуле баба, а вось як вып'е, дык зусім мазгі не варыць. Хлапчукі-падшыванцы нават дражняць яе: «У нашай Клёцкі не хапае клёпкі».

Сонька сёння ўжо к вечару недзе добра прычасцілася, кінула-рынула на свайго нямоглага, сівога прымака Болеся ўсю гаспадарку, сама ж, як была днём у гумовіках з налепленым на іх, закарэлым гноем, у няўклюднай, не па плячы жакетцы, так, нават не пераапрануўшыся ў што лепшае, і прыпёрлася на падворак да Макарчукоў. А калі пачаліся танцы, ніводнага з іх не прапускала, ушывалася ў цесны гурт маладых хлопцаў і дзяўчат і, нягледзячы, што на яе паказвалі пальцам, стараніліся, без пары, адна, як не да сёмага поту адбівала сваімі гумовікамі няхітры такт.

Лёшка, на хвіліну прыпыніўшыся, паздароўкаўшыся з хлопцамі, упусціў з вока Петрыка і забаяўся, каб ён часам што-небудзь не адмачыў. Ад яго зараз можна чакаць усяго. Таму, не затрымаўшыся ў кампаніі, Лёшка ў пошуках Петрыка неўпрыкмет зайшоў на другі бок хаты, у зацененае і ад месяца, і ад лямпачак месца, каб праз адчыненае акно, праўда, захінутае цюлевай фіранкай, зазірнуць усярэдзіну, адкуль чулася жвавая, падагрэтая чаркай, гамана, раз-пораз неслася настойлівае гарэзнае «Го-ор-ка-а-а!».

Лёшка адразу прыкмеціў ля другога акна, бліжэй да вугла, некага яшчэ. Хто ж гэта такі? Ціха падышоў бліжэй. Ну, вядома, ён, Петрык. Вось жа дзівак чалавек!.. Што ўжо можна змяніць, што паправіць?.. Прыліп тварам да шыбы — і ні з месца.

Лёшка стаў поруч. Адсюль і праўда добра бачны сталы з гасцямі-вясельнікамі, покут з другога, ад двара, боку, а ў тым покуце расчырванелая, у белым вэлюме, сёння яшчэ больш гожая, Аня.

— Слухай, пайшлі адсюль,— шапнуў Лёшка.— Ну, нельга ж так...

— Ідзі, Ляксей, ідзі,— Петрык на хвіліну адарваўся ад акна, умольна, ужо зусім цвяроза глянуў на Лёшку, і той пераканаўся, што хлопец нічога благога не ўчыніць.— Я яшчэ трошкі пагляджу...

Лёшка і не здагадваўся нават, што Петрык, такі чулліва-ўражлівы, так моцна можа кахаць і балюча перажываць няўдачу свайго гэтага кахання. Падумалася, што варта было б зблізіцца з хлопцам, бо ў іх характарах ёсць,

бадай, нешта аднолькавае, што магло б, нягледзячы на нейкую розніцу ў гадах, перарасці і ў сяброўства. А сябра яму, Лёшку, вельмі патрэбны. Неяк так сталася, што не завёў ён сабе сапраўднага сябрука. У арміі быў — Мішка Баркоў з-пад Харкава. Во і зараз, хоць пасля службы мінула нямала гадоў, не-не ды і шлюць адзін аднаму паштоўкі. Але час і адлегласць, што б там ні казалі, прыглушаюць ранейшыя пачуцці.

З гэткімі думкамі ён усё ж пакінуў Петрыка аднаго — не трэба зараз лезці чалавеку ў душу, сам тое добра адчуў. Зноў пайшоў у кола, дзе танцавалі, пашукаў вачыма Дзімку. Аднак таго нідзе не было бачна. Не паспеў трохі яшчэ агледзецца, як падскочыла Валя Белая, сакаўная, паўнагрудая маладайка, гулліва засакатала:

— От і мне кавалер знайшоўся, будзе з кім павесяліцца, а то ўсіх ужо расхапалі.

— Ну, табе, Валя, заўсёды хопіць.— Лёшка ўсміхнуўся, давольны, што яго прыкмецілі, звярнулі ўвагу, аднак звязвацца з Валяй не вельмі хацелася. Баяўся злых языкоў.

Пра Валю многія гаварылі нядобрае. Валя працавала ў ваенным гарадку, за дваццаць кіламетраў адсюль, афіцыянткай у афіцэрскай сталоўцы. Там недзе і пакойчык наймала. Да бацькоў, якія гадавалі яе байструка, прыгожага, шустрага хлапчука гадоў чатырох-пяці, наведвалася толькі ў выхадныя дні або на святы.

— Пайшлі от танцаваць.— Валя рашуча ўхапіла Лёшку за руку, і ён у думках адзначыў, якая мяккая, гладкая і гарачая яе рука. Адчуў: у скроні, у галаву, дурманячы, ударыла шалёная кроў. Ледзь стрымліваючы сябе, каб не выдаць хвалявання, спытаў:

— А што танцуюць?

— Вось табе і на! Нібы на свет толькі вылузаўся... Ці ты ніколі факстрота не танцаваў?

— Хіба ж гэта факстрот? Гэта ж крыўлянне нейкае, а не факстрот.

— Ой, памру з цябе, далібог, памру,— Валя закаціла густа падмаляваныя вочы, паказваючы, як яна збіраецца «паміраць».— Табе адно крылы, і ты б анёлам стаў. Якія ж вы, браты, розныя! Дзімка, той на хаду кабыле хвост прышчэміць. Бачыў бы, як ён тут нядаўна выкаблучваўся, гэты ж самы факстрот па-гарадскому паказваў танцаваць... Усе раты паразяўлялі.

— А дзе ён зараз? — пацікавіўся Лёшка.

— Хто? Дзімка? З Аксанай недзе пайшлі. Мо да яе.

Яна ж адна-аднюсенькая сёння. Бацька з маці ў госці паехалі... Во лафа дзеўцы!

Валя з хітрай усмешачкай зірнула на Лёшку, чакаючы, што ён скажа, як зрэагуе на яе словы. Аднак хлопец пастараўся не падаць выгляду, што яго кальнула, пакінула на сэрцы непрыемны астой гаворка пра Дзімку.

Адзін з музыкаў, той, што біў у барабан, танклявым, нейкім скрыпучым голасам выкрыкнуў жаночае танга.

— Во, цяпер не скажаш, што гэта такое і з чым яго ядуць,— Валя зноў злавіла Лёшкаву руку і, як толькі спакойная, пяшчотна-сцішаная мелодыя паплыла наўкола, гарэзліва, але зграбна прыкленчыла і запрасіла на танец. «Ну, чортам падшытая баба,— нязлосна, з ноткай захаплення і адначасна страху падумаў Лёшка,— як жа ад яе адкараскацца?»

Валя не танцавала, а ажно, здэцца, млела. Прыляпіўшыся да хлопца, паклаўшы абедзве рукі яму на плечы, яна вяла перастаўляла ногі, акурат яны ў яе адзервянелі. Лёшка паспрабаваў вадзіць яе трошкі шпарчэй, але Валя не далася. Шчыра прызнацца, Лёшку і самому прыемна было ў абдымках, можна сказаць, такой вось спакуслівай маладзіцы ледзь-ледзь валюхацца, аднак у галаў усё ж цюкала: за табой жа сочаць дзесяткі цікаўных вачэй, недзе вунь ужо крывяцца ў хітраватай ухмылцы вусны: во дзеўка дык дзеўка, сама на шыю вісне, а той жа, большы Вольчын — чым ён лепшы за другіх? — бачыце, ужо і раскіс, сам улез у лоўка раскінутыя цянёты, ой жа ўлез! Ад такой заразы нялё-ё-гка выблытацца...

Лёшка зараз прыкідваў, якую гэта пасля танца выдумаць прычыну, каб пакінуць Валю адну. Успомніў пра Петрыка. Дзе ён? Няўжо яшчэ стаіць пад акном, назаўжды развітваецца са сваёй каханай?.. Трэ было б пашукаць яго, прайсціся разам, мо нават заскочыць да іх і ўзяць па чарцы. Свята ж, як-ніяк, заўтра...

Валю, аднак, як хто раптоўна падмяніў. Яна зняла рукі з Лёшкавых плячэй, трохі адхінулася ад яго, зрабіла вочкі-шчылінкі, холадна і жорстка кінула проста ў твар:

— Кацiся ты, боўдзіла, ведаеш куды... Думаеш, дурніца апошняя, не здагадваюся, чаму мазгі сушыш, чаго насцярожана аглядваешся? Думаеш, калі дзіцёнка маю, дык ужо і кожнаму г... кланяцца стану, каб пашкадаваў, прыгалубіў, не даў прапасці адной... Цьфу!..

— Ды не-е...— Лёшка нічога больш не мог ды і не паспеў сказаць у апраўданне.

Валя, хоць і не скончылася яшчэ танга, адпіхнула яго

і пайшла прэч. Разгублены і агламошаны, хлопец не ведаў напачатку, што і рабіць: ці то дагнаць Валю, спытаць, якая яе муха ўкусіла, ці то плюнуць на гэты яе выбрык.

— Што, Ляксей, расцуглялася кабылка, брыкаецца? — нахабна гігікнуў проста ў вуха Міцька Грабар. Азызлы, вечна пад градусамі, ён якраз ішоў у пары з куртатай, мо на паўметра ніжэйшай за Міцьку, дзеўкай-векавухай Анцяй. На Міцькавы словы яна ахвотненька азвалася едкім, удушлівым смяшком.— А ты дагані, дагані. Нідзе дзенецца. Пабрыкаецца для прыліку, а пасля...— Ён зноў, яшчэ грамчэй, гыгыкнуў, давольны, відаць, сваёй дасціпнасцю.

Лёшка, каб дапячы Грабару, хацеў назваць яго «кілуном», але неяк стрымаўся, рашыў не звязвацца, бо ведаў, што той на такую ганьбу ажно шалеў, мог, выхапіўшы з плота кол, з пенай на губах гнацца за чалавекам хоць кіламетр, хоць два, пакуль з ног не звальваўся. Толькі тады, паляжаўшы з паўгадзіны, адыходзіў, выветрываліся з галавы хмель, дурасць, і ўжо нармальным чалавекам плёўся назад.

З сапсаваным настроем пакінуў Лёшка гулянне, пайшоў, хоць і не хацелася яшчэ спаць, дадому.

Каб не пабудзіць, не патрывожыць маці, пастараўся не грукаць, клямку на вушка апусціў амаль нячутна. У кухні, перш чым намацаць і пстрыкнуць выключальнікам, прычыніў на хату дзверы. Дзімкі, па ўсім відаць, таксама не было дома. Цікава, калі ж той прыпрэцца? Чамусьці закарцела залезці на печ, трохі пасядзець. Ён не замёрз, не, але ногі не мяшала б на чаране прапякчы, бо апошні час — хоць бы раматус не ўбіўся? — нешта нылі косці.

Печ, дармо што палілася зранку, лічы, хутка і суткі цэлыя мінуць, была досыць цёплая, а на сярэдзіне, пад рыззём,— па-сапраўднаму гарачая. Цэгла тут гладкая, вышмальцаваная да бляску, з шастка ля коміна звешваліся два ладнаватыя вянкі цыбулі, гаркава пахлі ўторкнутыя ў шчыліны бэлек пучкі якойсьці травы, яшчэ летам назбіранай і насушанай маці, тады, калі яна пачувала добра і гадаць не гадала, што хутка так безнадзейна зляжа. Было чамусьці як ніколі самотна. З чаго ўсё гэта, ён і сам не мог даўмецца. Ведаў толькі, што не з-за Валі і не з-за Грабара такі сёння настрой. Нешта зрушылася ў ягонай душы. Спакваля падкрадвалася нейкая неўсвядомленая трывога. Мо віною таму музыка? Яна і зараз, у начной цішыні, праз адчыненую фортачку чулася чыста і хораша, брала ў палон сэрца, дзіўным суладдзем гукаў пера-

варочвала ўсё ўнутры, будзіла нязнаныя, нязведаныя дагэтуль думкі і пачуцці...

Падумалася, што трэба ўсё ж ачалавечвацца. Маці, пасля выпадку з Нюркай, ужо нічога яму не кажа, каб не зрабіць балюча, але ж вочы яе хіба не выдаюць, як прагне яна пабачыць у хаце нявестку. Асабліва зараз, калі сама стала нямоглай, а гаспадарка так патрабуе жаночых рук. Можна яе, вядома, зразумець. Ды і самому стала як ніколі цяжка, узваліўшы ўсё на адны плечы. Ці доўга так выцягнеш? А калі б удваіх, ды яшчэ з любым чалавекам... Няўжо ўсё ж давядзецца з Адамейкам ехаць нешта як бы ў сваты ў тыя яго Карачуны, да тае хваленай-перахваленай ім белашвачкі, нейкай далёкай яго родзічкі, якая больш чым год назад аўдавела, мала і пасмакаваўшы сямейнага жыцця? Мужык яе, не ўмеючы плаваць, выехаў на возера з лодкі парыбачыць, невядома чаму перавярнуўся і патануў.

Адамейка яшчэ ўвосень, толькі маці забралі ў бальніцу, прабалабоніў яму ўсе вушы: маўляў, лепшай жонкі не знойдзеш — і шыць умее, і гатаваць, і іншай ніякай работы не цураецца, і добрая, і ласкавая, і тварам хоць куды. І чаго яшчэ ён толькі ёй не прыпісваў!..

Лёшка напачатку пасмейваўся, лічыў словы брыгадзіра пустой балбатнёй, пасля ўсё часцей і часцей пачало тачыць: а чаму і дапраўды не завітаць як-небудзь у Карачуны, глянуць усё ж, што там за краля такая, якой і цаны нямашака?..

Аблашчаны цяплом і цішынёй, ён не прыкмеціў, як задрамаў. Прачнуўся толькі тады, калі прыйшоў Дзімка. Лёшка спрасонку не адразу і ўцяміў, дзе ён, што з ім — вытарашчанымі вачыма вадзіў туд-сюд, пасля ўталопіўся на Дзімку, як бы ўпершыню бачыў яго. Дзімка нягучна рагатнуў.

Лёшка нарэшце выйшаў з ачмурэння, глянуў на гадзіннік і сам заўсміхаўся:

— Ото ж і смачная печ! Даўно ўжо не валяўся.

— Можа, і мне трохі пагрэцца? — Дзімка выпіў кубак кіслага малака, зняў пінжак, разуўся і ў стракатых, нейкіх надта ж кідкіх шкарпэтках паставіў ногі на гарачае.

— Хіба ў Аксаны не нагрэўся?..

Дзімка чамусьці пачырванеў.

— А скуль ты ведаеш, што я з Аксанай быў?

— З кім жа табе яшчэ быць? Што, можа, прыелася ўжо? Глядзі, хлопец, Аксана не тая дзяўчына, з якой можна толькі ў бірулькі гуляць, мазгі ёй пудрыць.

— Ладна,— Дзімка торгнуў плячыма, даючы зразумець, што не трэба больш гаворкі на гэтую тэму.

Памаўчалі. Музыкі ўжо не было чуваць. Відаць, усе вясельнікі разышліся спаць, набірацца сіл на заўтра. Недзе лена і нязлосна, так, дзеля прыліку, гаўкнуў раз-другі сабака.

— Пара класціся,— зяўнуў Лёшка.— Неўзабаве і днець пачне.

— Лёшка, мне трэба...— памуляўся, заглядваючы ў вочы старэйшаму, Дзімка.

— Што, зноў грошы?

— Ага. І скуль ты ведаеш? Няйнакш, думкі чытаць можаш...— Дзімка хацеў надаць сваёй просьбе жартаўліва-вясёлы тон.

— «Скуль ты ведаеш, скуль ты ведаеш»,— перадражніў Лёшка.— Завёў, як шчарбатую пласцінку. Хіба мала таго, што кожны месяц пасылаю? Стыпендыю заваліў, дык шчэ дадаткова доіш і доіш. Пэўна ж, не галодны сядзіш. І апрануць ёсць што, не горай, як у другіх.

— Ну, Лё-ё-ёшка,— Дзімка напусціў на сябе жальбы,— ты ж зарабляеш, а я пасля, як скончу, колькі скажаш — аддам. Во, каб я так жыў!

— Цішэй ты трохі,— шыкнуў Лёшка.— Барані бог маці пачуе. Яна ж усё думае, што ты там хутка прафесарам нос падатрэш, што з кніжак тых і не вылазіш. Ведала б, што і стыпендыі нават не заслужыў, не тое што...

— А праз каго? Праз каго? — не вытрываў, капрызна надзьмуўся Дзімка.— Усё твая нейкая прынцыповасць, твае дурныя выбрыкі. Узяў бы даведку з сельсавета, што бацька на вайне загінуў, у зямлі костачкі парыць, і як міленькія давалі б стыпендыю. Не я першы, не я апошні... Дык ты ж упёрся, ажно закалаціўся ўвесь, каб я і на парог сельсавета не ступіў...

— І нечага. Сам умей за сябе адказваць...

— Во-во,— узвіўся Дзімка.— Я ж кажу, што табе як пад хвост солі хто сыпнуў. Была б тая паперка, не прыйшлося б у цябе клянчыць.

Лёшка прыклаў палец да губ, прыслухаўся і зноў папрасіў гаварыць цішэй.

— Думаеш,— палагоднеў ён,— тут грошы дармовыя з неба валяцца? Не ведаеш часам, як і латаць усе дзіркі. А цяпер, во, з маці бяда такая... Лякарствы трэба, і смачнейшага хацелася б ёй што прыкупіць... А тут хата пацякла, шыферу трэба дзе старацца, нанова перакрыць дах.

— Усёк, усёк,— меншы ўмольна глянуў на брата.—

Але ж такую фартовую куртку пакінулі мне ў магазіне. Японскую. З маланкамі, паяском. Не прамакае. І, як пушынка, лёгка-лёгкая. Век такой больш не дастану... Там адна знаёмая працуе...

— І чаго ж яна вартая?

— Што? Куртка? — Дзімка знарок цягнуў, каб брат «перагарэў», выказаўся, тады можна без рызыкі і агламошыць яго, назваць суму.

— Ну, не знаёмая ж твая, пэўна,— Лёшка засмяяўся.

Дзімка, радуючыся, што старэйшы не так ужо ўбіваецца, ахвотна падхапіў гэты смех. І ўсё ж, калі Дзімка мусіў назваць цану, Лёшка ажно за галаву хапіўся:

— Згарэла б яна, з курткаю той. Гэта ж падумаць — столькі загнуць! Дзе я грошы такія вазьму?

— Ну, Лёшка-а-а...— зноў заенчыў меншы.— Болей не буду прасіць... Пазыч у каго-небудзь. Табе ж дадуць. А я дзе там вазьму? Ого, і рубля ні ў кога не дапросішся.

— Ладна, пайшлі спаць,— прапанаваў Лёшка.— Галава ўжо сёння нічога не варыць. Там відно будзе...

8

Вольга не хацела падслухоўваць, што гаварылі між сабой сыны, ды само сабою так сталася.

Звечара, калі пайшоў Лёшка, заглянула яшчэ Уляна, прыхапіла каструльку, а пасля слова за слова — і не агляНуліся, як па радыё прабіла поўнач. Уляна пабегла дадому, а яна, крыху паляжаўшы, нечакана лёгка і моцна заснула. Нават не чула, чаго даўно не было, як вярнуліся хлопцы. Абудзілася ад таго, што кальнула нешта пад сэрца. Асцярожна, з дапамогай здаровай рукі і нагі, павярнулася трохі на бок. Стала лягчэй.

Дзімкаў смех, хоць і прыглушаны сцяной і прычыненымі на кухню дзвярыма, канчаткова выбіў яе са сну. Прыслухалася і здагадалася, што хлопцы на печы. Хацела паклікаць каторага, каб прынёс кубак халоднай вады — чамусьці сушыла ў горле, ці не ад той кроплі кагору, якую днём прыгубіла. Аднак спрэчка сыноў насцярожыла, прымусіла стаіцца, сцяць дыханне.

Пачутае пра Дзімку было для яе, Вольгі, нечаканасцю, якая болем і трывогай адгукнулася ў сэрцы. Яна думала, што ведае пра сыноў усё, да самай апошняй макулінкі. Асабліва пра меншага. Лічы, жыццё хлопца прайшло ў яе на вачах. Няўжо ж за тры з хвосцікам гады, як з'ехаў з

дому, ён так памяняўся? Ці мо яна сама ўпусціла што, не папярэдзіла, не адвяла тое нядобрае, што, нібы ліпучка, прыклеілася да яго і ніяк не хоча ададрацца? Калі і якую зрабіла яна прамашку? І як зараз што паправіць у яе такім вось становішчы? А можа, страхі дарэмныя, мо яна ўсё перабольшвае?..

Хапіла галава, зноў нядобра кальнула пад лапаткай. Вольга чула, як хлопцы злезлі з печы, зусім побач, за нятоўстай дашчанай перагародкай моўчкі распрануліся, леглі ў свае пасцелі і хутка па-здароваму засаплі насамі. Яна таксама сілілася заснуць, бо ведала: раніцай будзе зусім разбітая, яе хваравіты выгляд устрывожыць сыноў, будуць дапытвацца, што з ёю, і свята будзе ўжо не свята.

...Тады, многа-многа гадоў назад, вось гэтак жа трывожыўся, дапытваўся, што з ёю сталася, Іван, яе Іван.

Ні час, ні ўсё тое, што звалілася пасля, ні нават цяперашняя яе хвароба не прыцьмілі памяць. Вольга дзівілася, як многаму здзіўляецца чалавек мо перад апошнім сваім жыццёвым парогам, як абвастрана, кожнай клетачкай нерваў, чыста і ясна ўбачылася ёй мінулае, нават тое, што дасюль было затулена нейкай цьмянай плёнкай, а то і абрывалася чорным правалам.

Спачатку была радасць сустрэчы з Іванам, самым дарагім, самым любым чалавекам. Ужо глыбока ў лесе, калі мінула ўсялякая пагроза, яны, не саромячыся, пры ўсіх цалаваліся, і ён, і яна ажно плакалі, не хацелі хаваць сваіх слёз. Іван, пасадзіўшы яе ў сані, ахінуўшы цёплым кажухом, трымаў адной рукой скрутачак з Лесікам, другой, такой роднай, шурпатай і цёплай, гладзіў яе шчокі. У гэтай гарачцы прытупілася трывога за Лесіка: думалася, што ўсё самае страшнае скончана і для яе, і для сынка, вось зараз трапяць куды-небудзь у цёплае, і яны, маці і бацька, ужо не дадуць прапасці свайму маленькаму...

Чаго-чаго, а вось таго свайго дзікага, нечалавечага крыку, калі, пасля чатырох гадзін шалёнае гонкі па лесе, ужо ў лагеры, у партызанскай зямлянцы выявілася, што Лесік нежывы, яна ніколечкі не помніць. Пра гэта пазней, праз які месяц, расказаў Іван.

Спачатку, як хавалі Лесіка, хоць і прыглушыла, прыбіла яе гора, усё, здавалася, абыдзецца добра. Яна сама паказала непадалёк ад лагера месца для магілкі — невялікую круглую палянку, дзе густа раслі, цягнуліся ўгору бярозкі, а на самай сярэдзіне ўзвышаліся два пракаветныя

дубы-волаты. Скрозь тоўстым белым пластам ляжаў снег. Але ўгадвалася, як ціха і зялёна будзе тут вясной, калі і бярозкі, і вось гэтыя дубы апрануцца ў новае ўбранне.

Лесіка паклалі не ў труну — не было якраз дошак, а ў глыбокія драўляныя начоўкі, якія пасля зверху забілі фанерай. Івана ўжо тады насцярожыў жончын выгляд, нейкі спустошана-абыякавы, тое, што ні аднае слязінкі нават не капнула з яе вачэй, быццам хавалі не іхняга сынка, а зусім чужое, невядомае дзіця...

Пасля яна злегла, не мела сіл болей стаяць на нагах. Шклянымі зрэнкамі зацята глядзела некуды далёка-далёка, не ела, не гаварыла і амаль нікога не пазнавала. Фельчар, што быў у атрадзе, стары, з бародкай чалавек, бяссільна разводзіў рукамі, не мог даць ніякае ні рады, ні парады. Яна схуднела, зжаўцела ў твары, засталіся скура ды косці. Іван дні і ночы праседжваў у зямлянцы ля яе палка. Камандзір атрада, шкадуючы Вольгу, пакуль што не даваў яму ніякіх заданняў.

Хто ведае, як яно было б далей, каб нехта не падказаў Івану звазіць жонку ў Ярцы, глухую лясную вёсачку ў некалькі ўсяго хат, што ў суседнім раёне, за паўсотні якіх кіламетраў ад іхняга лагера, да адзінокай, сагнутай у крук, але шустрай бабулі Агаты; яна, казалі, умела шаптаць і ўсе нервовыя хваробы як рукой знімала. Іван спачатку і слухаць не хацеў ні пра якіх шаптух, не верыў ім, але, прыбіты горам, выпрасіў каня і павозку, ухутаў жонку і ноччу павёз.

Агата, толькі паглядзеўшы на Вольгу пры блеклым, хісткім святле газоўкі, прапанавала пакінуць хворую, прыехаць недзе праз тыдні тры, не раней.

Тыя тры тыдні хапіла Івану. Была цяжкая аперацыя — ушчэнт разбілі фашысцкі гарнізон, затым з групай хадзілі на жалезку, і толькі пасля гэтага задання ён змог, учарнелы ад напружання і думак пра жонку, выбрацца ў Ярцы.

Радасць перапоўніла яго, калі ўжо з вуліцы праз шыбу ўбачыў Вольчын твар, пакруглелы, з добрымі жывымі вачыма, у якіх, праўда, таіліся яшчэ і боль, і смутак...

...А праз год, акурат у такую ж пару, знаёмыя і незнаёмыя дарогі вялі яе дадому.

Балючым было расстанне з Іванам. У той, апошні іхні вечар, ён многа і горача гаварыў, як прыгожа зажывуць яны, хай толькі даб'юць усю немчуру, што вужакай палезла на нашу зямлю, во і зараз, хоць турнулі яе далёка, яшчэ

крэпка ашчэрваецца, забівае, паліць, рабуе. Таму ён не можа, не мае права скласці зброю. А яна, Вольга, хай якнебудзь дабіраецца дадому, у вызвалены, ачышчаны ад фашысцкай погані родны кут, прыгледзіць хату, калі тая яшчэ цэлая, мо што-небудзь пасадзіць, пасее, пакуль ён вернецца. Трэба ж дбаць ужо і пра заўтра... З яе ж досыць, наваявалася, хапянула ўсяго пад завязку. І так, во, цэлы год разам рызыкавала жыццём, хадзіла на заданні, вырывалася з блакады, разам, зацкаваныя аўчаркамі, па горла сядзелі ў балоце. Усё было. Але, дзякаваць богу, неяк ацалелі. Цяпер што!.. Самае страшнае — ззаду, у мінулым...

Іван усё ж папярэджваў, каб асцерагалася, ішла люднымі мясцінамі, абы-дзе не начавала, бо ці мала можна напароцца на якую брыдоту: недабітага фрыца, бобіка, а то і зграю згаладалых ваўкоў — развялося ж іх за вайну процьма...

Надвечар, калі пашарэла, а густое, адліжнае паветра працяў лёгкі, нанач, марозік, як часта бывае такое пад канец сакавіка, яна набліжалася да свайго хутара. Елкі і сосны паабапал гравійкі, набрынялыя за дзень вільгаццю, стаялі маўкліва і задуменна, ажно вусцішна рабілася ад гэтае іх маўклівасці.

Ветру зусім не чулася.

Восеці, куды іх з Лесікам кінулі летась фашысты, ужо не было. На тым месцы горбіліся над зямлёю кучы асмолкаў. Прайшоўшы яшчэ трохі, Вольга як не самлела, ногі, што і так ажно гулі ад нялёгкай, трое сутак амаль запар, хады, падагнуліся, і яна толькі велізарным намаганнем волі прымусіла сябе ўтрымацца, не ўпасці на дарогу.

Вачам, хоць на дварэ і пацямнела, адкрылася жахлівае: Чубаўкі болей не было, не засталося ні аднае цэлае хаты. На іх месцы чарнелі комінамі-шкілетамі паўразбураныя печы. Недзе, ці не адчуўшы чалавека, нема, па-дзіцячы заенчыў здзічэлы кот. Дзе ж усе людзі, што зрабілі яны, фашысты, з людзьмі? Няўжо нікога няма жывога? Якім жа лютым, крыважэрным зверам трэба быць, каб вось так руйнаваць, паліць дашчэнту, хадзіць па чалавечых касцях?!

Вольга адчула, што ёй не хапае паветра, вось-вось задыхнецца. Не помнячы нічога, яна нагнулася, хапіла жменю снегу, прыклала да твару, мокрую, ахаладзелую руку сунула за пазуху, бліжэй да сэрца. Каліва адлягло. Але ногі, каб ісці далей, не слухаліся. Яна зняла з плячэй свой клатуль, куды з Іванам паклалі ўсё, што ў іх было,— паў-

кулідкі хлеба, некалькі звараных неабіраных бульбін, два кавалкі мыла, трохі ў торбачцы солі, карабок запалак, яшчэ тое-сёе з драбязы,— і села на гэтае дабро, якое за дарогу, хоць і важыла няшмат, намуляла, адабрала ёй плечы.

Куды ж цяпер ісці, да каго падацца? Калі знішчылі, не пакінулі нічога ад такога селішча, як Чубаўка, дзе былі і школа-сямігодка, і сельсавет, у якім яны з Іванам распісваліся, і крама, то, пэўна ж, ад хутара іхняга і попелу не засталося.

Падумалася пра Садкі, пра стрыечную сястру Верку. Мо хоць яны ацалелі? Аднак Вольга адчула, што сёння ўжо ніякіх чалавечых сіл не хопіць дабрацца да Садкоў. Пасядзеўшы яшчэ трохі, яна з цяжкасцю, нібы налітая свінцом, паднялася, так-сяк злаўчыўшыся, ускінула на плечы хатуль. Чамусьці не схацелася ісці праз Чубаўку, ці, лепш сказаць, праз тое, што ад яе ўжо асталося, і Вольга, мінуту павагаўшыся, рашуча звярнула набок, ступіла ў аселы, але глыбокі яшчэ снег...

Стала ўжо цёмна, але яна не баялася, пайшоўшы напрасткі праз поле, што заблудзіцца. З заплюшчанымі вачыма магла б трапіць адсюль на свой падворак. Кожны пагорачак ці лагчынку, кожны камень-валун, кожны кусцік, хоць яны і расплываліся, гублялі зараз свае абрысы, Вольга ўсё ж пазнавала па вядомых ёй адной прыкметах.

Пацягнула дымком, і ў яе ў шчымлівай надзеі ёкнула сэрца: няўжо абышла іх бяда, няўжо ногі ступяць на родны парог?

Да рэзі ўваччу ўглядалася наперад. І калі трохі злева, па ходу, блекла пазначыўся агеньчык, яна ўжо ніколькі не сумнявалася: гэта свеціцца ў хатах, там ёсць жыццё, там людзі! Вольга наддала ходу.

Першы зачарнеўся ўсімі пабудовамі Тамашоў хутар. Над комінам віецца, нават поцемку відно, белаваты дымок. Пэўна, Адоля майструе на вячэру свайму бязногаму Тамашу яго заўсёдныя клёцкі. А вунь і яе хата!.. Толькі што ж гэта?.. Чаму з кухні цэдзіцца ў цемнату, у ноч, кволае, як бы чым прыглушанае, святло? Хто мог пасяліцца там?

Яна спынілася, рукавом караткаватага, ужо добра паношанага кажушка выцерла спацелы твар, зноў уталопіла позірк туды, скуль ішло гэтае святло. Не, яна не памылілася: нехта там, у яе хаце, ёсць.

Нарупіла думка — зайсці спачатку да Адолі. Карцела хутчэй даведацца пра Чубаўку, што і як там сталася, што з людзьмі, заадно Адоля раскажа і пра ўсе іншыя навіны.

Пра тое, хто і па якому праву ўбіўся ў яе хату — найперш, вядома...

Адоля кешкалася на кухні, у шчарбатай кадцы, нагнуўшыся, мыла і накладвала ў пузаты гаршчок дробненькую, што арэшкі, бульбу. На Вольгу, калі тая, не пастукаўшыся — ніколі па-суседску яны гэтага не рабілі,— пераступіла парог, нават і не зірнула. Вольга хацела гучна павітацца, але Адоля, не падымаючы галавы, усё гэтак жа занятая работай, апярэдзіла, буркліва кінула:

— Трасца цябе недзе ўвесь вечар ганяе! І дроў на заўтра нават палена не прыцёг. Выстранчы тут адна...

Вольга кашлянула, і ў Адолі як спружынай выпрастала спіну. Не даўшы Вользе апамятацца, яна загаласіла:

— Во-о-о-лечка, ты?! Жывая?!. А я думала, то цюцняй мой... Яшчэ завідна пайшоў да Гораша запалак пазычыць і во — усё няма і няма. Што можна гэтулькі рабіць? — Яна, разгублена-радасная, абняла Вольгу, мокрым ад слёз носам тыцнулася ёй у шчаку.— Мала ўжо надзеялася, што зноў пабачымся... Ведала, праўда, што вас тады, бедных, ля мастка партызаны ўратавалі. Але ж гэтулькі часу... Гэткі год жахлівы быў...

Яны, сеўшы на ўслон, зараз абедзве плакалі. Трохі, збольшага, Вольга расказала пра сябе, пра смерць Лесіка, пра тое, што было пасля. Адоля смаркалася ў падол рудога, бруднага фартуха, ім жа выцірала і слёзы.

— Чубаўка... Як гэта... усё? — выдыхнула нарэшце Вольга. Яна баялася такога пытання, знарок цягнула, ведала, што, хочаш ці не, усё роўна давядзецца спытаць.

Адоля стаілася, бы здранцвела, твар спалатнеў, рукі, якія яна паклала на калені, дробна трымцелі.

— Ну, кажы, што ж ты,— як не крыкнула, не пазнаўшы свайго голасу, Вольга.

— Ты ж, пэўна, бачыла, ішла тудэю... Не так даўно... усё гэта... Два месяцы назад... Наехала іх у чорным, што груганне якога. Ды ці першы раз? Але гэтыя... Чулі, гады, свой скон. Усё дапытваліся, хто старасту прыкончыў. Хто ж мог тое бачыць?.. Але сабаку сабачая смерць... — Адоля памаўчала, у вачах у яе адбіліся і страх, і гідлівасць, затым, памыляўшы губамі, працягвала далей: — Ага, яшчэ ж пры табе адшукалі яны сабе паслугача — таго, большага з сыноў Боўтача, Харытона, п'яніцу і распусніка. Колькі папіў ён людской крывіцы, колькі маладых дзяўчат загубіў, злыдзень, са сваімі хаўруснікамі. Хай яму і на тым свеце мулка будзе!.. Але і сам у сваёй крыві захлынуўся. Нехта позна вечарам упільнаваў яго, тапаром расквасіў

галаву. Вось пасля таго і наехала іх у чорных мундзірах. Сагналі ўсіх чубаўскіх у восець і падпалілі. Жыўцом. І дзяцей, і старых. І вёску спалілі. Не з-за Боўтача толькі, не. Усё прыпомнілі людзям: і што партызанам памагалі, і воўкам глядзелі на іх новую ўласць, і што амаль усе мужчыны, хлопцы былі ў лесе ці ў войску, білі, нішчылі іх, душагубаў...

Вольга сядзела скамянелая, у невідушчых вачах яе адбілася гэтулькі гора, пакут і адчаю, што Адоля ажно спалохалася. Яна раптам спахапілася, пляснула рукамі:

— Што ж гэта я не прывецілa цябе па-людску, распрануцца нат не сказала?.. Адно ўсё страхоцце на языку... То распраніся, Волечка, у мяне ж цёпла, слава богу, а зараз мо і Тамаш надыдзе, павячэраем заадно. Клёцкі там, у грубцы, даварваюцца.

— Трэба ж ісці... — схамянулася Вольга, і Адоля ўчула ў яе голасе: суседка калі не ўсё ведае, то здагадваецца і зараз да канца хоча яснасці, што і як з хатай.

Нібы вінавацячыся, Адоля ўсхліпнула, зноў засмаркалася ў падол:

— Паліцаіха... там... з дзіцёнкам. Знекуль далёка самі. З немцамі беглі, ад кары ўцякалі. Я ж ім казала, што прыйдзеце вы, вернецеся. Ён сам, паліцай, чуць мяне не забіў, калі заікнулася. Бегаў усё, пісталетам размахваў, гразіўся як з чубаўскімі ўчыніць. А сам калаціўся ад страху: пяткі падмазваць пара, нашы ж напіраюць, продыху ім, гадам, не даюць. А тут жонка ягоная... Хвароба нейкая ўбілася, з ног зваліла. А яшчэ цяжарная. Ён і кінуў яе адну з дзіцёнкам, хлопчыкам. Скуру сваю ратаваць жа трэба.

Вольгу як токам страсянула:

— У маёй хаце... паліцаіха?!

Яна мала помніла, як выбегла ад Адолі, калі ўхапіла хатуль. Не чула ні стомы, ні гуду ў нагах. Цяжкімі, рашучымі крокамі, амаль подбегам, там-сям па калена яшчэ ўвальваючыся ў снег, яна пакіравалася да свайго двара. Адна думка, адно жаданне агнём паліла ўсё нутро: хутчэй у хату, хутчэй хапіць мэтлахі няпрошанай кватаранткі і выкінуць, к чортавай матары шпурлянуць усё на вуліцу, каб нічым і не смярдзела, паказаць на дзверы і самой чужаніцы — ідзі, скуль прыйшла, бяжы, даганяй свайго бобіка-дружка, мо яшчэ і дагоніш... Іч ты, аблюбавала сабе цёпленькі куток! І ад людскога вока далей... На ўсё гатовенькае спакусілася? Палічыла са сваім паліцаем, што з яе сабачае ласкі і костачкі гаспадароў сапрэлі ў зямлі,

можна смела шыкаваць, распараджацца чужым? А скулу не хацелі, вырадкі! Хопіць, нашыкаваліся...

Сенцы былі на засаўцы, і Вольга штомоцы загрукала ў дзверы, укладваючы ў гэты грукат невядома адкуль узятую сілу. Праз хвіліну з кухні данёсся знаёмы рып, кволы жаночы голас насцярожана спытаў:

— Хто там?

— Адчыняй! — Вольга зноў, ужо нагой, нецярпліва саўганула ў дзверы, ажно гулка затрымцела ў акне шыбіна.

Там, усярэдзіне, як бы стаіліся, анямелі... Але вось па падлозе мітусліва затупацелі, зашоргалі ў нейкіх атопках ногі, той жа, праўда, добра ўжо напалоханы, разгублены голас выдыхнуў зноў:

— Я зараз, зараз... Ой, што ж гэта?..

За дзвярыма, чуваць было, хтосьці ўпоцемку нервова залапаў, зашнарыў рукой, шукаючы засаўку. «Што, не патрапіш? — гняўліва падумала Вольга.— А сюды, у чужую хату, дык патрапіла?»

Засаўка, нарэшце, азвалася ўвушшу цяжкім, жалезным скрыгатам. Вольга трохі счакала, затым піхнула дзверы і, пакінуўшы за сабою ўсё наросхрыст, амаль услед за жанчынай ступіла на кухню.

Вока адразу выхапіла няяркую, з укручаным кнотам лямпу на стале, у блеклым яе святле збялелую, без аднае крывінкі ў твары, невысокую маладзіцу з пакутліва-застылымі вачыма. Прыхінуўшыся да сцяны і як бы баронячыся ад каго, яна растапырыла, выставіла наперад рукі, за якімі ўгадваўся вялікі жывот... Побач, учапіўшыся за спадніцу, басаном на голай падлозе стаяў, ціха румзаў русявы хлапчук гадоў пяці-шасці.

Вольга, нічога не кажучы, паклала на зэдлік хатуль, распранула і павесіла на цвік ля парога кажушок, зазірнула ў пярэдні пакой, нібы правяраючы, ці ўсё, што было ў хаце год назад, зараз на сваім месцы, ці не прапала часам што. У цемнаце нічога не пабачыла. Зноў вярнулася на кухню. Адчуўшы, як з двара цягне холадам, пайшла і зачыніла ўсе дзверы. Нешта трэба было сказаць, кінуць у твар гэтай чужаніцы выспелыя словы, якія толькі што агнём пяклі, вярэдзілі душу, прымушалі да хрусту, да болю ў пальцах сціскаць кулакі. Але, надзіва, чамусьці засохлі на губах тыя жорсткія, але справядлівыя словы. Яна зноў змерала позіркам нерухомую, зараз з грымасай болю на ўсё гэткім жа збялелым твары, постаць маладзіцы, русявага хлапчука і адчула, як тая, нядаўна ўплеценая ў нервы, напятая да звону струна рэзка абарвалася. І мо больш ужо

для прыліку — толькі б не раскіснуць і не маўчаць — Вольга нахмурыла бровы, працадзіла скрозь зубы:

— Ну, дык што рабіцьмем?!

— Мы зараз, зараз... пойдзем куды... — хуценька залепятала маладзіца і, выйшаўшы са свайго здранцвення, замітусілася, зашастала па ўсіх кутках.

Яна хапала і кідала ў адну кучу пасярод кухні апратку, сваю і хлапчукову, тое-сёе, што пад руку трапляла, з іншых рэчаў. Аднекуль выцягнула стракатую даматканую посцілку, нагнулася, каб звязаць усё ў клунак, і... дзіўна неяк войкнуўшы, асела на падлогу.

Вольга не на жарт спалохалася. Увесь выгляд маладзіцы — тое, як да крыві закусіла губу, як цяжка лавіла ротам паветра, курчылася, лапала за ніз жывата — гаварыў, што ёй нядобра, што вось-вось могуць пачацца, калі не пачаліся ўжо, роды. Трэба нешта рабіць, не стаяць вось так, разгублена апусціўшы рукі. Што б там ні было, а ўсё ж чалавек, жанчына, зараз ёй мо як ніколі ў жыцці блага і без нечае дапамогі ніяк не абыдзецца. А тут яшчэ нема закрычаў, кінуўся да маці хлапчук. Размазваючы кулачком па твары слёзы, ён ажно надрываўся:

— Мамачка... ставай! Мамачка, мне стлашна... Ставай, мамачка!..

Вольга ўзяла за руку хлопчыка, шурпатай даланёю правяла па мяккіх русявых валасах і адчула, як нейкі даўкі камяк здрадліва падкаціўся да горла. «Божачка, што ж гэта дзеецца на свеце?»

Хлапчука яна пасадзіла на лаве ў покуці, наказаўшы яму не злазіць і не румзаць, пабольшыла язычок агню ў лямпе і нахінулася да маладзіцы. Той, бачна было адразу, рабілася ўсё горай і горай. Вольга падклала пад галаў маладзіцы першае, што трапіла пад руку,— невядома з якога пляча картовы пінжачок, затым вырашыла, не бавячыся ні хвіліны, бегчы да Адолі. Удзвюх мо як і падсобяць, аблегчаць жанчыне пакуты. Тым болей Вольга ведала, Адоля не навічок у гэтай бабскай справе.

Адоля, на шчасце, яшчэ не спала, якраз з Тамашом вячэралі. Убачыўшы суседку на парозе сваёй хаты, без кажушка і нават без хусткі, яна першая занепакоена спытала:

— Што, што там у цябе?

Вольга, нягледзячы на разгубленасць, не забылася павдароўкацца з Тамашом. Мельгам адзначыла ў думках, як ён за год згорбіўся, асунуўся, паводле з Адоляй пастарэў

і пасівеў. Яна паклікала Адолю бліжэй да сябе, шапнула як не ў вуха:

— Гэтая... кватарантка... кепска ёй.

— Яшчэ ж зарана,— адразу здагадалася Адоля і, болей не пытаючыся, выцягнула з печы гаршчок цёплай вады — балазе стаяў і не астыў з раніцы,— наліла вялікі гліняны гладыш, выняла з куфэрка чысты ні то ручнік, ні то якую анучу. Завіхаючыся, апранулася і разам з Вольгай падалася на двор.

...Апоўначы, выбіўшыся з сіл, зрабіўшы ўсё, што толькі можна, яны апусцілі рукі, зразумелі: маладзіцу ім не ўратаваць. Крывацячэнне пасля родаў ніяк не спынялася. Адоля два разы яшчэ бегала дадому, грэла ў грубцы на вуголлі ваду, бо ў Вольчынай хаце чамусьці было няпалена, запарвала нейкія зёлкі і бясконца клала прымочкі.

Вольга, прыняўшы дзіця, таксама хлопчыка — адразу кінулася ў вочы, што ён неданошаны,— чым магла памагала Адолі. Улучыўшы хвіліну, схадзіла да хлява, упоцемку пашукала дроў, але не знайшла ні палена і ні з чым вярнулася ў досыць настылую ўжо хату. Пабаялася за нованароджанага: хаця б не азябнуў, яго ж і не ўхуталі як трэба — паспрабуй знайдзі што людскае ў гэтай гарачцы! А тут яшчэ плакаў, не перастаючы, большанькі, і колькі ні ўгаворвала яго Вольга, не схацеў ісці спаць у залу, дзе яму была паслана пасцель.

Маладзіца ж сцякала крывёю. Яна амаль увесь час трызніла, парывалася некуды бегчы, кляла нейкую Фаіну (з гарачых і блытаных яе слоў Вольга ўсё ж здагадалася, што Фаіна тая ці то старэйшая сястра маладзіцы, ці то іншая блізкая родзічка).

Пад раніцу, калі Адоля скрыпнула дзвярыма, зноў, стомленая і спустошаная, паплялася дадому, каб узяць кроплю якую газы, бо ў лямпе ўжо канчалася, а без святла ім ніяк нельга, маладзіца трохі ачуняла. Глыбока запалымі вачыма, у якіх раптам бліснулі слёзы, яна дала знак Вользе нахінуцца бліжэй, ціха і як бы вінавата папрасіла паказаць дзіця. Папытала, хто ж хаця нарадзіўся. Даведаўшыся, што хлопчык, пабачыўшы яго жывым і здаровенькім, маладзіца раптам затрэслася ў плачы, істэрычна забілася галавой аб падлогу. Каб Вольга не ўспела падкласці ватоўку, невядома, як магло б скончыцца. Зноў губляючы памяць, мыляючы сухімі, асмяглымі губамі, яна ўсё ж знайшла яшчэ сілы спытаць:

— Дзеці ж не вінаватыя?.. Не? Дзецям жа не будуць помсціць?..

9

Дзімка збіраўся на апошні рэйс аўтобуса, які пайшоў ужо на Калоднае і праз гадзіну з нечым павінен вярнуцца сюды, у іхняе Мошына, да канторы калгаса, дзе па шляху ў райцэнтр звычайна робіць кароткі прыпынак. Калі ўдасца сесці, то, прыкінуў Дзімка, ён з немалым яшчэ запасам паспее на вакзал, на начны поезд да Мінска і раніцай будзе ў сваім інтэрнаце. Трохі непакоіла, хаця б толькі сесці, бо ў вялікія святы набівалася шмат народу, асабліва моладзі, і аўтобус, няхай сабе спыняўся дзеля прыліку, не заўсёды мог забраць усіх жадаючых.

Вольга была маркотная. З якой надзеяй чакала яна Першамай! Здавалася, за тры дні (да майскіх свят, так сёлета пашанцавала, далучылася ўпрытык і нядзеля) гэтак набудзецца з сынамі дома, гэтулькі папарасказваюць яны ёй цікавага, асабліва Дзімка,— як ні кажы, а хлопец жа жыве і вучыцца ў сталіцы, аціраецца сярод важных людзей,— што пасля ўсё тое доўга будзе цешыць і грэць ёй душу.

Аднак жа сталася так, што болей яна праляжала адна. Лёшка, акрамя хіба першага дня, свету белага не бачыў на тых палявых работах, меншы ж, нібы чортам падшыты, гойсаў недзе па вёсцы, з Барысом Гонтам хадзілі ў госці да некага з аднакласнікаў, а вечарамі, сам казаў, бавіў час з Аксанай. Вольга спадзявалася, што Дзімка, хоць ненадоўга, прывядзе Аксану і да сябе ў хату, дасць уцеху пабачыць іх разам. І ці то Аксана пасаромелася разам прыйсці, ці мо Дзімка не вельмі ахвотна запрашаў, толькі Вольга не дачакалася іх. Гэта чамусьці трывожыла. Але яна вырашыла не назаляць роспытамі. Ні адным словам не выдала Вольга і таго, што выпадкова пачула, што старанна хавалі ад яе сыны,— наконт Дзімкавай стыпендыі. Адразу засмуціла, вядома, што ад яе нешта ўтойваюць, аднак пасля, разважыўшы, прыйшла да цвёрдага пераканання: проста яе, хворую, шануюць ад лішніх перажыванняў, турбот.

Дзімка, ужо апрануты, пакаваў свой сакваяж. Лёшка быў таксама дома, прынараваўся з напарнікам так, каб мець магчымасць развітацца з братам, праводзіць яго ў дарогу.

— Ляксей, сынок,— час ад часу непакоілася Вольга,— ці ж паклалі хаця яйкі? І кумпяка не шкадуйце, адрэж болей... Хай есць, тамака ж не накупляешся за кожным разам.

— Усё паклалі, мама, ула, хопіць,— смяяўся Дзімка.— Наемся, аж распераджуся. Цэлы інтэрнат накарміць можна.

У Дзімкі быў добры, гуллівы настрой. Учора Лёшка, нарэшце, расшчодрыўся, даў яму грошай і на куртку, і на харч. Абяцаў пазней выслаць яшчэ колькі чырвонцаў. Дзімку карцела зараз хутчэй апынуцца ў Мінску, выхапіць, пакуль не позна, тую куртку японскую. Вось дык будзе зайздрасці хлопцам, як апране, прагуляецца па праспекце!

Трэба было ўжо спяшацца. Дзімка, са ззяючым тварам, падышоў да маці, каб развітацца, і сумеўся: ну, які ж ён свінчук! Маці прыкута да ложка, так маркотна глядзіць на яго, адчуваючы доўгае расстанне, а ён у гэтую хвіліну ледзь не скача ад радасці. Хлопца адразу як бы што скаланула. Напусціўшы на сябе суму, ён ужо шчырым, цёплым голасам сказаў:

— Вы неяк тут мацуйцеся... Я буду пісаць, мама. Пасля сесіі, ужо ж нядоўга засталося, прыеду... На цалюткае лета.

— Хай жа ўсё ў цябе будзе добра, сынок,— квола ўсміхнулася Вольга.— А цяпер ідзеце, а то спозніцеся.

Дзімка цмокнуў маці ў шчаку і ўслед за Лёшкам, яшчэ раз на парозе абярнуўшыся, энергічна махнуўшы рукой — маўляў, бадзёрцеся, не вешайце носа,— падаўся на вуліцу.

На прыпынку, наўздзіў, людзей было нягуста. Хлопцы даведаліся, што нядаўна ішоў нейкі выпадковы нярэйсавы аўтобус, і калі нехта падняў руку, «прагаласаваў» на ўсякі выпадак, шафёр спыніў машыну і забраў усіх, хто жадаў трапіць у райцэнтр.

Дзімка пашукаў вачыма, ці не едзе часам хто з колішніх сяброў. Нікога не было. Барыс Гонта развітаўся яшчэ ўчора — спяшаўся на нейкія спаборніцтвы ў сваё авіявучылішча.

Яны адышліся трохі ўбок. Дзімка выняў з кішэні папяросу, сваю запальнічку-пісталет, прыкурыў.

— Ты там... вось што — у вучобу болей улягай,— сказаў Лёшка.— Не выцягнеш летам на стыпендыю — няпроста і нам тут давядзецца. Сам разумееш.

Дзімка супакоіў:

— Гэты раз лёгкія экзамены. Выцягну... Можна не хваляваца.

— Толькі не будзь такі самаўпэўнены...

Гаворка неяк не клеілася. Лёшку хацелася сказаць штосьці больш значнае, падзяліцца з братам непакоем за маці, недзе ў глыбіні яго душы тлела нездаволенасць сённяшнім сваім неўладкаваным жыццём, у якім адна работа, бясконцыя хатнія клопаты і трывога і так мала цяпла. Што рабіць, што змяніць у гэтым яго жыцці — парай, падкажы ты, блізкі, родны чалавек. Каму ж яшчэ можна даверыцца і выказаць свой боль, хто лепей павінен зразумець адзін аднаго, як не кроўныя браты?!

Але патрэбных слоў чамусьці не знаходзілася. Нейкая дзіўная мяжа, думаў Лёшка, падзяліла зараз яго і Дзімку. Мяжа, якую нялёгка заўважыць, можна адчуць хіба толькі сэрцам. З чаго гэта? Адкуль што ўзялося? Думай не думай — не знойдзеш пэўнага адказу...

На горцы зараўло, паказаўся аўтобус і імкліва пакаціўся ўніз, да канторы. Дзімка падняў з зямлі саквояж, і хлопцы падаліся бліжэй да ўсіх, каб не быць апошнімі, калі пачнецца пасадка.

У аўтобусе стаялі, але бачылася, што гэты раз усе ўмесцяцца. Шафёр пускаў толькі праз пярэднія дзверы, адразу ж, хто ўваходзіў, і абілечваў. Дзімка паціснуў брату руку і, болей нічога не сказаўшы, ступіў на прыступку, падаў вадзіцелю грошы.

Неўзабаве аўтобус крануўся. Селі ўсе, хто збіраўся ехаць. Болей, аказалася, прыйшло праводзіць. Лёшка, пастаяўшы хвілін колькі ў нейкім незразумелым здранцвенні, схамянуўся і напрасткі, праз поплаў — за майскія дні добра-ткі ўсохла — пакіраваўся дадому. Трэба было паспець нямала чаго зрабіць яшчэ па гаспадарцы, перакусіць з маці што-кольвечы і збірацца ў начную змену.

А праз гадзіны дзве, калі сонца накалолася на зубчыкі лесу, ён ужо мераў кірзачамі знаёмае, сотні разоў хаджанае-пераходжанае ўздоўж і ўпоперак, поле.

Ісці было няблізка. Участак, дзе зараз араў Венька, знаходзіўся ажно за Выселкамі, нізкім, нядаўна адваяваным ад хмызу месцы, якое прымыкала да не асушанага яшчэ балота. Да яго кіламетры чатыры, не меней. Але гэта не палохала Лёшку. Любой парою — вясной, летам ці ўвосень — любіў ён поле, любіў з ім быць сам-насам і, як ні дзіўна, асабліва вечарамі, ноччу, калі надаралася патрэба працаваць у начны час. Адзінота ніколькі яго не прыгнятала. Наадварот: тут, на прасторы, ды яшчэ калі ніхто не мяшаў, не назаляў, Лёшка адчуваў у сабе нейкі незвычайны прыліў сіл, бадзёрасці. Колькі разоў заўважаў такое: дома ўжо валіцца з ног, пасля дзённай мітус-

ні, розных іншых клопатаў гудам гудзе галава, здэцца, лёг бы, дзе стаяў, і да раніцы не прачнуўся б. Але варта толькі апынуцца за вёскай, падставіць твар свежаму ветру, на поўныя грудзі ўдыхнуць водар зямлі, травы, кветак, як паступова развейваліся ўсе горкія думкі, лёгкай і пругкай рабілася хада, а на сэрца невядома адкуль наплывала ціхая пяшчотная музыка.

Вось і зараз, ідучы змяніць Веньку, ён нікольки не думаў пра тое, што наперадзе бяссонная ноч. Ад той гаркоты, якая нечакана была падкралася да яго, калі праводзіў брата, не засталося і следу. Жыццё зноў давала надзею, што ўсё мо добра абыдзецца з маці, адпусціць, не можа не адпусціць яе хвароба, і тады ў іх стане, як было многія гады дагэтуль, а то і лепей. Ён жа нямала зарабляе, а калі скончыць вучобу Дзімка і адпадзе патрэба памагаць яму, змогуць на заробленае ім, Лёшкам, зусім няблага жыць, нават прыкупіць таго-сяго ў хату. Маці ж ён ні ў якім разе не пусціць на цяжкую працу: годзе, напрацавалася за свой век і за іх, і за сябе. Каму, як не ёй, адпачыць на старасці!

У гэтую яго надзею ўпляталася і самае галоўнае, самае светлае і шчымліва-радаснае: у нейкі дзень і час і ён сустрэне тую, хто шчыра, цёпла і аддана гляне яму ў вочы, сваёй усмешкай і пяшчотай абудзіць у самых глухіх куточках яго душы, што паспела ўжо калі не ачарсцвець, то задрамаць, вялікую прагу кахання, блізкасці, усяго таго, без чаго не мае сэнсу чалавечае існаванне...

У думках-мроях Лёшка і не прыкмеціў, як большая палавіна дарогі асталася ззаду. Наблізіўся да пясчанага ўзлобка, дзе ўперамешку з бярозкамі, што выпусцілі ўжо клейкія лісцікі, гонка цягнуліся ўверх маладыя сосенкі. За імі, трохі лявей, пачынаўся стары лес, які зараз, у вечаровай шэрані, нагадваў суцэльную чорную сцяну. У лесе, у таямнічай яго глыбіні, трывожна раз-пораз крычала, як бы клікала на дапамогу, нейкая вялікая птушка. А тут, у полі, над саменькай галавой, цененькім званочкам вызваньваў нешта сваё жаваранак.

Лёшка ажно ўсміхнуўся. Вось жа шчыруе! Дня яму, відаць, мала, каб выліць свае песні, выказаць пахвалу вясне, дык яшчэ ці і не ночы рашыў частку прыхапіць?

Прастуючы шлях, Лёшка ступіў у падлесак і адчуў, як густа патыхнула ў нос нагрэтай за дзень пад сонцам іглічай, падсохлай леташняй травой, нечым яшчэ, што, колькі сабе ні нюхай, вызначыць ніяк немагчыма. Усе гэтыя пахі хмельна кружылі галаву, хацелася па-блазенску

галёкаць ад радасці, ад той незвычайнай лёгкасці, якой налілося ўсё цела. Ён бы і загалёкаў, каб раптам...

У нешырокім прагале крокаў за дваццаць ад сябе ён убачыў прыгажуна лася. Лёшка спыніўся як укопаны. Ніколі яшчэ так блізка не бачыў ён ляснога веліканa. Лось, пачуўшы чалавека, не кінуўся бегчы. Грацыёзна павярнуўшы ў бок нечаканага візіцёра галаву, якую аздаблялі галіністыя — як толькі і за дрэвы не чапляюцца! — рогі, ён паварушыў вялікімі вушамі, трасянуў грывай і астаўся стаяць на месцы, быццам гаворачы: ідзі, чалавеча, куды ідзеш, не замінай мне, у цябе свой клопат, у мяне — свой.

Збоку, пад хвойкай, трэснула, Лёшка кінуў туды позірк і здзівіўся, як ён адразу не прыкмеціў ласіхі і ля яе боку маленькае ласяня. Дзіцёнак, ні на кога не звяртаючы ўвагі, няцвёрда яшчэ стоячы на нагах, заўзята тыцкаў пысай у вымя — падсілкоўваўся, відаць, нанач.

Лёшка хвіліну палюбаваўся, затым асцярожна павярнуў назад. Ён вырашыў як мага далей абысці ласіную сям'ю, каб не патрывожыць, не парушыць гэтую ідылію.

Яго заўсёды здзіўляла і гняла чалавечая жорсткасць да жывёлы. Колькі сябе помніць, ён ні разу не пакрыўдзіў ні ката, ні сабакі, не разбурыў ніводнага гнязда, хоць у дзяцінстве хлапчукі, ягоныя равеснікі, неаднойчы як бы выстаўлялі напаказ гэтую сваю жорсткасць. Яшчэ і да гэтага часу, хоць мінула столькі гадоў, Лёшку не-не дый пабачыцца ў сне, ад чаго ён усхопліваецца ўвесь мокры, жахлівы малюнак: па вёсцы, па пыльнай пясчанай вуліцы, з дзікім енкам, ажно валасы дыбам станавіліся, куляй нясецца сабака, ззаду ў яго матляецца ці не дротам прывязаная за хвост кансервавая бляшанка, а з бляшанкі той, раздзімаемы ветрам, шугае, пырскае смалянымі іскрамі агонь. «Божа-божа,— жахаюцца, ківаюць галовамі жанчыны, якія, з выпадку нейкага «святога» дня, густа сядзяць на лаўках, а сярод гэтых жанчын — і Лёшкава цётка.— Гэта ж зноў той Тараскаў злыдзень, вылюдак той. От жа і ўродзіцца! Хто ж, акрамя яго, удумае ўчыніць гэткі здзек над нявіннай істотай? Каб і на ім скура во так курэла...»

Ён не помніў тады, як доўга бег услед і дзе адшукаў ужо мёртвага, абгарэлага, з вырачанымі ад жаху вачыма, з аскаленымі пашчэнкамі сабаку, колькі часу сам ляжаў непадалёку, слязьмі мачыў зямлю, гаіў у сэрцы рану. А ці адна яна была, тая рана?..

Зараз, чытаючы дзе ў газетах аб выпадках злоснага

браканьерства ў лесе, ён міжволі сціскаў кулакі, хадзіў сам не свой, і ў такія хвіліны яго лепей было не чапаць, не лезці ні з роспытамі, ні з парадамі. Кожны раз Лёшка парываўся пісаць пісьмо ў рэдакцыю, каб дамагліся і суровым судом судзілі злачынцаў — такіх людзей, браканьераў, інакш як злачынцамі ён не мог назваць — і паведамілі пасля, абавязкова паведамілі, якая кара чакае тых, хто падымае руку на жывое ў прыродзе.

Але чамусьці ніводнага такога пісьма не паслаў, хоць пра многае хацелася сказаць, што немым крыкам прасілася з душы...

Цямнела ўвачавідкі, аднак Лёшка не спяшаўся, тым болей што было ўжо блізка. Вунь, у той лагчынцы, клін, які чамусьці называюць Выселкамі, а трохі далей, праз пагорак, і новы ўчастак, дзе зараз працуе Венька. Цікава, колькі ж ён узараў? Падумалася: хаця б неяк скончыць за ноч і заўтрашні дзень. Сам старшыня Маляўка сёння раніцай пад'язджаў на «газіку», вельмі прыспешваў. У калгасе з сяўбой, казаў, не зусім гладка, з раёна, а то і з вобласці начальства вось-вось павінна наскочыць.

На пагорку ў твар дыхнула свежасцю, якую лёгкі ветрык нёс з недалёкага балота. Там жа, чулася, жабы давалі свой вячэрні канцэрт, іхнія песні-кваканне не змаўкалі ні на хвіліну. Ці не заглушылі яны і гул трактара?

Лёшка спыніўся, прыслухаўся. Не, нічога не чутно. Няўжо сапсавалася што ў машыне? Яшчэ гэтага не хапала!.. Ён не стаў абыходзіць раллю, а папраставаў, цэлячы ступаць на перавернутыя плугам цяжкія скібы, па ўзараным.

Трактар ён згледзеў за невысокім курганком, парослым чэзлым кустоўем. Наблізіўшыся, Лёшка адчуў штосьці няладнае: матор працаваў, але не мякка, як заўсёды, а неяк суха, захлёбіста, з непрыемным, ажно ўвушшу аддавала, металічным стукатам. Венькі блізка не было відаць. «Дзе ж ён? — занепакоіўся Лёшка.— Мо што здарылася, куды адбегся?»

І ўжо за колькі метраў ад трактара Лёшка зразумеў: у радыятары ж няма ні кроплі вады! Ад яго і ад дызеля патыхала агнём. Дымна пахла распаленым маслам. «Што ж гэта такое?» — ужо не на жарты ўстрывожыўся Лёшка і кінуўся да ручкі газа, рэзка тузануў яе ўверх. Трактар канвульсіўна здрыгануўся і замёр.

Толькі цяпер Лёшка па-сапраўднаму агледзеўся. Хоць і ў прыцемку, але ўбачыў, што ўзарана пасля яго вельмі мала, ды і тое зроблена горай не прыдумаеш: на кожным

кроку агрэхі, выверты плугоў, баразна там-сям ішла ўлукаткі і была то глыбокая, па калена, то ледзьве значылася. Не работа, а смяхоцце, суцэльны брак.

Нядобра кальнула здагадка: Венька, пэўна, п'яны. Але ж дзе ён? Няўжо кінуў-рынуў машыну і пацёгся куды? Ці мо спіць?

Веньку і праўда Лёшка знайшоў непадалёку, на курганку. Падкінуўшы пад галаву целагрэйку, ён разлёгся на сухой леташняй траве і соладка хроп, ажно нешта булькала ў горле. Побач валялася таўстарылая, цёмнага шкла бутэлька з-пад віна. Трохі далей — яшчэ адна. На разасланай газеце — горка розных аб'едкаў, пустая кансервавая бляшанка. Адразу відаць было, што баляваў Венька не адзін. Нехта прыходзіў да яго ў помач. А дзе ж той, другі?

Абышоўшы ўвесь курганок, Лёшка нікога не знайшоў. Разабрала злосць на Веньку: напсаваў, насвінячыў з ворывам, дык яшчэ і трактар ледзьве не ўходаў. Што цяпер сказаць, як заўтра глянуць у вочы Маляўку? А ён жа пад'едзе, не паспее і сонца вылузацца з-за лесу, як завітае. Той не праспіць, праверыць.

Лёшка нагнуўся і таргануў Веньку за плячо. Хлопец адразу ўсхапіўся, памыляў губамі і зноў лёг, павярнуўся на другі бок.

— Уставай, чуеш? — ведаючы, што ўсё роўна трэба чалавека будзіць, гукнуў Лёшка і яшчэ мацней затармасіў яго.

— А ідзі ты...— злосна вылаяўся Венька, і ў голасе яго не пачулася, каб быў надта п'яны ці нічога не кеміў са сну.

Таму Лёшка больш рашуча сказаў:

— Хопіць выдурняцца, сумленне трэба мець, во што...

Веньку як спружынай ускінула на ногі. Дзе дзеваліся і хмель, і сапліваець! Вочы яго гарэлі лютасцю, якой Лёшка ніколі дагэтуль у хлопца не бачыў.

— Т-т-т-ты, перадавік,— скрозь зубы цадзіў Венька.— абрыдзеў ты мне са сваімі натацыямі. Што, яшчэ адзін ордэн меціш палучыць? Дык выслужвайся, палучай, а мяне пакінь у спакоі... І выпіць у свята чалавеку ўжо нельга?

— Ну і брыдота ж ты,— нязлосна сказаў Лёшка, хоць усярэдзіне ўсё ажно кіпела.— Па сабе, хоць захлыніся, а навошта ж у такім разе на трактар садзіцца? Паглядзі, як ты наараў, чаго нарабіў. І матор ледзь не заклініла. Яшчэ мінут колькі — і было б па трактары...

— Адрамантавалі б, дзе дзеліся б. Альбо далі б другі. Што, мала тэхнікі? — выскаліўся Венька, яўна стараючыся ісці на канфлікт.

Лёшка ліхаманкава думаў, якая муха ўкусіла напарніка. Справа тут была, адчуваў, не ў выпіўцы, не таму, што Венька адпіў мазгі. Ён і раней неаднойчы прыкладваўся да рыльца ў час работы, але каб вось так нашкодзіць ды яшчэ выскаляцца... Лёшка, аднак, не стаў высвятляць адносіны. Плюнуўшы сабе пад ногі, ён павярнуўся і пайшоў да трактара. Трэба ж прынесці вады і, калі астыне радыятар, заліць вёдраў колькі.

Добрага, прыўзнятага настрою як і не было. Лёшка выняў з кабіны вядро, паправіў сагнуты вочап і падаўся ўніз, да балота, над якім вісеў полаг туману і дзе ўсё гэтак жа дралі горла жабы. Толькі зараз іх няспыннае кваканне чамусьці раздражняла.

Ён без цяжкасцей адшукаў — яшчэ ўчора днём запомніў месца — жардзяныя кладкі, якія невядома хто і калі перакінуў праз нешырокую канаўку з густой карычневай вадой. Напоўніў цэлае вядро, паставіў побач, ля ног, зноў нагнуўся і пабоўтаў у канаўцы рукамі, адчуваючы, як гэты занятак, разам з асалодай, нясе заспакоенасць, вяртае раўнавагу.

Захацелася асвяжыць і твар. Лёшка зачэрпнуў быў у прыгаршчы, але, згледзеўшы, што трапіў у рукі ці не апалонік, выплюхнуў ваду назад. Панёс вядро да трактара. Заліваць у радыятар пакуль пабаяўся: ад яго па-ранейшаму аддавала гарачынёй. Шкада толькі, што так марнуецца час. Паспрабуй пасля нагані ўпушчанае.

Венькі ўжо не было, відаць, пайшоў дахаты. «Ну і падумаеш, цаца, нічога яму не скажы. А сам так напаганіць, доўга будзеш чухацца».

Лёшка прымушаў сябе неяк забыцца пра дурную размову з Венькам, аднак яна не лезла з галавы. Бач, прыпомніў ордэн, які ён, Лёшка, атрымаў два гады назад. Вочы яму закалола. Вось не думаў, што і праз два гады зайздроснікі знойдуцца. А чаго зайздросціць? Што ён, спецыяльна дзеля ўзнагароды стараўся? Дык пастарайся і ты! З такой, як сёння, работай не ўзнагароду даваць, а гнаць у тры шыі трэба. Рабі па-людску, дык і цябе заўважаць, дзе дзенуцца...

...Толькі праз гадзіну Лёшка запусціў дызель. Трэ было спяшацца. Ноч жа зараз — не вечнасць. Не паспееш азірнуцца, як заружавее на ўсходзе. Ён вывеў трактар на баразну, дзе кончыў Венька, скокнуў з кабіны, яшчэ

раз праверыў плугі, адрэгуляваў патрэбную глыбіню. Прайшоўшы метраў дваццаць, зноў спыніў машыну, пры святле яркай задняй фары пераканаўся, што ўсё ідзе як мае быць.

Настрой паступова паляпшаўся. Мерны гул матора прыглушыў, адагнаў невядома куды маркоту, непрыемнасці сённяшняга дня. І ўсё ж недзе ў куточку душы муляла: што ж рабіць з тым ворывам, якое напсаваў Венька? Пакінуць так, паспадзявацца, што ніхто з начальства не ўбачыць? Але ж пасля, як сеяць пачнуць, абавязкова выявіцца партацтва. Тады будзе горай апраўдвацца. І разам з тым неяк нядобра, калі раніцай наведаецца Маляўка, тыцкаць пальцам: во, глядзіце, які ў мяне напарнічак, параўноўвайце, як ён працуе і як я. Што, ёсць розніца? Ага, дык матайце ж сабе на вус, таварыш старшыня...

Не, так нікуды не варта. Нешта трэба прыдумаць. Які б Венька сабе ні быў, але ж яны спараны адной работай, ходзяць, лічы, у адной запрэжцы.

З'явілася нечаканая думка: паспрабаваць, як стане віднець, прайсціся з плугам па Венькавых агрэхах, што толькі можна, пастарацца выправіць. Няважна, калі не выканае сваю норму — тут можна хоць сто прычын выдумаць, ніхто цябе не праверыць.

Лёшка з палёгкай уздыхнуў. З сэрца бы хто зняў цяжкі камень.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

1

Вецік зноў паклікаў яго на вуліцу. Малышку не хацелася зараз выходзіць на сонца, на спёку з халаднаватага пакоя, і ён не адгукнуўся, удумаў схітраваць. Але Вецік, бы заведзены ўсё роўна, не пераставаў галёкаць, нешта захлёбіста, не разбярэш што, гаварыў, страчыў з «кулямёта» — так яны, хлапчукі, называлі гульню, калі бярэш не вельмі тонкую арэхавую палку, торкаеш яе недалёка ў дзірку-прагал між частаколін ці штыкецін, набіраеш у грудзі болей паветра і куляй зрываешся з месца, мацней прыціскаючы тую палку да плота. Страляе — лепей не прыдумаеш. Ажно сэрца трапеча ад радасці. Толькі чамусьці дарослыя, асабліва цёткі, вельмі не любяць гэтае

гульні, як не з дубцом ці крапівой ганяюцца за імі. Што з іх возьмеш, тых цётак? Хіба яны разумеюць?..

Малышок, аднак, рашыў быць цвёрдым да канца. Хай пагалёкае. Будзе ведаць, як зазнавацца, задзіраць свой рабаціністы нос. Падумаеш, бацька зробіць яму самакат. Ну і няхай робіць. Хай Вецік катаецца. Яму, Малышку, і без самаката добра. Во, заўтра мама возьме яго на сенажаць, там іхняе сена, там ён не гэтак пакатаецца. І на возе, і, мо дазволяць, верхам на кані. Ён жа неяк ужо катаўся. Праўда, скінуўся, але тое было летась. Ён жа ніколечкі не ўцяўся і не спалохаўся.

Распірае Малышка радасць не толькі ад заўтрашняй падзеі. Галоўнае — не гэта, галоўная радасць наперадзе. Гэтай яго галоўнай радасцю жыве зараз і мама, і ўвесь, здэцца, свет, толькі вось Вецік бы і не заўважае, хваліцца сваім самакатам...

Дзе, дзе яго самакат? Калі яшчэ будзе? А вось тое, што гэтак цешыць, гэтак хвалюе Малышка,— вось яно, тут, пад рукою ўжо, у шафе.

Малышок не вытрымлівае, падыходзіць да шафы, адчыняе — мама ніколі не замыкае ад яго нічога, у куточку знаходзіць і свой новенькі, з блішчастым замочкам, партфель, і гэткія ж новенькія, таксама карычневыя, як і партфель, бацінкі са шнуркамі. А вунь на плечыках вісіць і чорны касцюмчык, які гэтак упадабаўся, што, калі памералі, перш чым плаціць грошы, ніяк той касцюмчык яму не хацелася знімаць.

Малышок бярэ партфель і тут жа, ля шафы, сеўшы на падлогу, вымае з яго не меншае багацце, чым і бацінкі, і касцюмчык, і ўсё-ўсё астатняе, што ў яго ёсць. Скарб той, багацце тое зараз яго, толькі яго аднаго. Гэта і вялікі белы пенал, што так дзіўна, так незвычайна адчыняецца і ў які, калі захоча, можа схаваць і свае значкі, а іх назбіраў ужо нямала, і двух залацістых засушаных жучкоў, і некалькі старых, зеленавата-цёмных, знойдзеных у зямлі, манет. Гэта і алоўкі, яшчэ, праўда, не завостраныя, а то ён хоць трохі памаляваў бы, так жа хочацца. Тут і ручка з пяром, і чарнільніца, і сшыткі, цэлы стосік розных сшыткаў — у клетачку і ў касую лінейку. Гэта і буквар з малюнкамі на кожнай старонцы, на якія глядзі хоць дз нь, хоць ноч — не нагледзішся, бо надта ж яны гожыя.

Усё купіла Малышку мама, бо сёлета ж, нарэшце, збудзецца яго мара — ён пойдзе ў першы клас.

А зараз Малышок дома адзін, чакае дачакацца не можа, калі ж бліжэй да лесу нахіліцца сонца. Тады неяк і

на вуліцы лепей, і ў гульні розныя гуляць хлапчукоў болей знаходзіцца, і курэй амаль што не трэба пільнаваць, бо к вечару яны не так лезуць у агарод, у грады, болей шыюцца да ганка, чакаюць гаспадыню. А гаспадыня гэтая — яго, Малышкова, мама. Яна цяпер на полі, на калгаснай працы. Хутчэй бы прыйшла, а то надта ж сумна без мамы!

Палюбаваўшыся, пацешыўшыся, ён складвае назад, у партфель, увесь свой скарб, ставіць на ранейшае месца ў шафу, зачыняе. Нейкі час сядзіць проста так, прыслухоўваецца. А Вецік па-ранейшаму ўсё галёкае, усё кліча. Вось жа настыра!.. Трэба, відаць, папытаць, чаго яму так зажадалася.

Малышок выходзіць на ганак. Да ног яго кідаецца Шарык. Шарык становіцца на заднія лапы, а пярэднія кладзе Малышку на грудзі, заглядае ў вочы.

— Шарык, Шарык! — водзіць рукой па гладкай поўсці свайго любімца Малышок, усчувае: — Што, есці хочаш? А гаўкаць, а курэй пільнаваць то не, га? Абібок ты, вось ты хто...

Нібы ўсё, да апошняга слова разумее, Шарык апускае галаву, вінаваціцца, як бы сказаць хоча: «Што-што, а вось гэта... не ўмею, хоць забі, хоць зарэж!»

Малышок, аднак, шкадуе сабаку, ідзе на кухню, адразае ад бохана ладную лусту хлеба, кідае сабе пад ногі. Шарык прытанцоўвае, радасна скавыча, накідаецца на хлеб, але не есць. Спачатку нюхае, ці смачна, ці вартая хоць чаго тая яда. Не разабраўшыся ў гэтым з дапамогай носа, ён каштуе хлеб, каўтае невялікі кавалачак. Пасля трасе пысай — болей не жадаю.

— Ну і не трэба,— дакарае яго Малышок.— Бач, які хітранькі. Хлеб яму ўжо не ўсмак... Мяса захацеў?

Шарык, зноў нібы разумеючы, радасна віляе хвастом.

Яны ідуць у двор. Малышок адчыняе брамку, выпускае спачатку Шарыка, пасля сам выходзіць на вуліцу. Але на вуліцы — ні душы. Адгалёкаў, некуды знік і Вецік. «Мо купацца пайшоў, таму і клікаў?» — падумалася з зайздрасцю. Ого, куды-куды, а вось на рэчку Малышок бегма бег бы. Там, ведаў, зараз як не ўсе яго дружбакі. Недзе купаюцца, гаць папраўляюць, а Барыс Гонта — той, пэўна ж, ловіць сліжоў. Лоўка ў яго сліжы ловяцца, вось бы так яму, Малышку, навучыцца!

Але нельга Малышку пакуль што на рэчку. Мама строга забараніла. Сам вінаваты. Ну, пэўна ж, сам. Мама не сцярпела, рамянём нават аперазала. А пасля цалавала, усё хінула да сябе, усё выгаворвала: «Гэта ж здурнець можна.

На таку-у-ую глыбіню палез! І хоць бы плаваць умеў. Яшчэ б трохі — і капцы, з галавой пайшоў бы на дно...»

Добра помніць той дзень Малышок, ой добра. Спёка тады стаяла — не меншая, мо нават большая, чым сёння. Пясок на вуліцы — прысак, а не пясок. Басанож на адным месцы доўга не ўстаіш.

Мама была не на рабоце, і Малышок радаваўся, што не трэба сцерагчы дом, ганяць курэй, каб на іх коршак. Асабліва рабая, з адвіслым, паламаным крылом памаўза ў пячонкі яму ўелася. Вока з яе не спускаеш, а ўсё роўна нашкодзіць...

Яны з Вецікам прыйшлі да рэчкі ў самую макаўку дня. Адразу ж далучыліся гуляць у пікара. Добра спацеўшы, стаміўшыся, з асалодай ляглі на мурог. Некаторыя плавалі. У тым месцы, дзе яны, хлапчукі, загацілі, вады набралася як ніколі. Вельмі радавала, што іхняя работа не прапала дарма. Цяпер і дарослыя з зайздрасцю паглядаюць на купальню.

Малышок не лез на глыбокае. Яго толькі-толечкі навучылі грэбаць рукамі і нагамі, трошкі трымацца на вадзе, таму глыбокага ён пакуль што баяўся. Але ж тут зачапілі яго, па жывым разанулі...

— Г-ы-ы-ы,— выскаляўся, здзекаваўся з Малышка вушасты Петрык Лосеў.— Табе б з курамі толькі грэбацца. Усе ўмеюць плаваць, а ты адзін нейкі недарэка.

— Умею і я,— пакрыўдзіўся Малышок.

— Г-ы-ы-ы,— зноў вышчарыў зубы Петрык.— Чаго ж ты тады пузам пясок шаруеш?.. Вунь зірні, якое чырвонае.

Усе, хто слухаў іх, засмяяліся. Малышок глянуў на свой жывот і гатовы быў скрозь зямлю праваліцца. І праўда ж: жывот пунсавеў, бы крапівой хто адсцёбаў, а ніжэй, ля трусоў, нейкая трава да цела прыляпілася, неададраць.

Брыдка стала Малышку. «А, што будзе, тое і будзе!» — ён хуценька лёг на ваду, з усяе моцы пачаў пляскаць па ёй рукамі і нагамі і паплыў, кіруючы да другога берага.

Спачатку плылося нішто. Ён сам не чакаў ад сябе такога. Ведаў, што пад ім глыбіня — страхоцце адно. Але ж хай глядзяць, хай не думаюць надта, што ён такі ўжо баязлівец. Пасля, як даплыве, ён сам з іх пасмяецца...

— Не плыві болей, назад давай,— чамусьці не сваім голасам крыкнуў Вецік.

І тут Малышок адчуў, што ўсё — сілы скончыліся, рукі і ногі болей не слухаюцца, свінцом наліліся. Адразу невядомая сіла пацягнула ўніз. Задыхаючыся, вырачыў-

шы ад жаху вочы, Малышок нібы паспеў нешта крыкнуць і...

Як і што далей было, ён ужо не помніў. Апамятаўся, калі ляжаў на траве, а над ім схіліўся дзядзька Лёдзік, іхні брыгадзір, і, вінавата апусціўшы галовы, стаялі шчыльным колам хлапчукі.

— Хіба ж так можна? — расціраючы яму шурпатай даланёй грудзі, нязлосна казаў дзядзька Лёдзік.— Не нарваўся б я — і не жылец ты на гэтым свеце, малец. Біць цябе няма каму. Гэта ж чый будзеш? А-а, ведаю, ведаю... Ну-ну...

Дасталося яму, Малышку, тады ад маці, ой дасталося. З таго часу на рэчку — і не патыкайся нават. Сам сябе гэтак пакараў... Дзе і з кім зараз гуляць?

Ён сеў на лаўку пры плоце, спадзеючыся, што, можа, Вецік аб'явіцца, можа, не пайшоў на рэчку. Ля ног ягоных улёгся, скруціўся абаранкам Шарык.

Раптам увагу Малышка прыцягнуў падлетак, што плёўся сярэдзінай вуліцы, пільна прыглядаўся да кожнай хаты па іхнім баку. «Каго ж ён шукае? — узяла ўжо сапраўдная цікавасць.— Дзіўны нейкі...»

Падлетак, якому можна было даць гадоў трынаццаць-чатырнаццаць, і сапраўды выглядаў дзіўна. Дармо што пякло — гарачыня ўсё не спадала, хоць і пераваліла даўно за поўдзень,— на незнаёмым быў зашпілены картовы, з парваным крысом, моцна зашмальцаваны пінжачок няпэўнага колеру, латаныя на каленях штаны, на лоб насунута брылём трохі набок, відаць, ад сонца, брудная, пакамечаная, акурат пажаваная, шапка. Яна, адразу кідалася ў вочы, была вялікая, не па ім. На нагах — ні то з брызентавым верхам ношаныя-пераношаныя туфлі, ні то іншыя якія атопкі.

Малышок падумаў спачатку, што гэта пляцецца знекуль здалёку жабрак. Але, прыгледзеўшыся больш пільна, ён адкінуў такую думку. Ну, перш-наперш, жабракі ўжо не ходзяць. Відаць, і няма іх зараз. Перавяліся ўсе. Падругое — хіба ж можа такі малы быць жабраком, валачыцца адзін па свеце? А мо цыган?

Параўняўшыся з хатай, ля якой сядзеў Малышок, падлетак спыніўся, паўглядаўся ў вокны, памыляў губамі, бы нешта падлічваў. Твар яго, стомлены, запылены, учарнелы ад сонца, перасмыкнуўся, па ім прабегла нейкая незразумелая грымаса.

— Ты тут жывеш? — хрыпла спытаў ён у Малышка, дагэтуль як бы і не прыкмячаючы таго на лаўцы.

— Я,— смела адказаў Малышок і таўхануў нагой Шарыка: маўляў, які ж ты сабака, можаш толькі спаць ды есці, а пільнасці — аніякай. Гаўкні хоць разочак. Хоць дзеля прыліку. Ну!

Аднак Шарык і не падняў галавы.

Падлетак падышоў бліжэй, з цікавасцю акінуў позіркам Малышка, спытаў зноў:

— А прозвішча тваё як, га? Можа, і не ведаеш нават? Яшчэ ж малы...

— Чаму ж не? Ведаю,— набраўся ўжо смеласці Малышок. Ён сказаў і прозвішча сваё, і як зваць яго.

Падлетак чагось абрадаваўся, яшчэ з большай цікавасцю пачаў углядацца ў Малышка. Прысеўшы на лаўку, з палёгкай уздыхнуў.

— Вось такія яны, дзялы,— невядома які ўкладваючы сэнс у свае словы, па-даросламу сказаў незнаёмец.

— Ага, такія,— падтакнуў Малышок, усё яшчэ насцярожана прыкідваючы ў галаве: хто такі, чаго ён дапытваецца, што трэба?

Аднак з кожнай хвілінай насцярога яго мякчэла, таяла, саступала месца спагадзе да гэтага хлопца. Ён, Малышок, не мог зразумець, адкуль, з якіх глыбінь душы ідзе тая спагада. Адкуль гэты ток, гэта сіла, якія пацягнулі яго да незнаёмца? Мо [redacted] цёплых, але чамусьці надта журботных вачэй яго?

Таму, калі той папрасіў вады, Малышок ахвотна падхапіўся [redacted] лаўкі, запрасіў разам зайсці ў хату. Прагна выпіўшы цалюткі карэц цеплаватай ужо вады, нечаканы госць спытаў:

— А маці, бацька дзе? Што ж цябе аднаго кінулі?

— Мама на рабоце. Лён полюць,— адказаў Малышок.— Вечарам будзе.

— Ну, [redacted] бацька?

Малышок не ведаў, казаць ці не. Аднак рашыўся, адчыніў дзверы ў пярэдні пакой, паклікаў хлопца і паказаў пальцам на сцяну. Там, у цёмнай рамцы, вісеў павялічаны партрэт мужчыны ў ваеннай гімнасцёрцы, грудзі якога скрозь былі ўвешаны ордэнамі і медалямі.

— Во мой татка,— сказаў горда і ўжо цішэй, са смуткам, дадаў: — Толькі няма яго. Фашысты забілі... на фронце. Мама казала...

— А мама твая?..— хацеў нешта яшчэ спытаць госць, але, нібы спалохаўшыся чаго, прыкусіў язык, журботнымі вачыма, у якіх, здэцца, бліснулі слёзы, зноў паглядзеў на Малышка.

«Дзіўны нейкі,— падумалася Малышку.— Плача нечага... Мо есці хоча? Дык я зараз...»

Але падлетак скалануўся, нібы толькі што прахапіўся пасля страшнага, вельмі страшнага сну, развеяў, адагнаў прэч насланнё, што душыла, мучыла, ірвала на часткі ўсё яго цела... Як нічога і не было, ён падзякаваў за ваду, сказаў, што вельмі смачная, падаўся на кухню, каб адтуль выйсці на двор.

2

Спіну было ўжо не разагнуць. І яна не разгінала, бо ведала — пасля, калі расхалодзішся, дасі сабе паблажку, стане яшчэ цяжэй зноў уваходзіць у звычны рытм. Тым болей што засталося гэтак мала, тае праполкі.

Яна кінула вокам наўкруг. Бабы, усе як адна, таксама шчыравалі, ірвалі і рвалі пустазелле, здэцца, абмацвалі, папраўлялі кожнае каліва, кожны кусцік, каб яшчэ лепей рос, набіраў моцы і гожасці іх лянок.

Смажыла, гэтак жа шчыравала і сонца, і брала ўжо трывога, хаця б доўга не трымалася суша, хаця б прайшоў цёплы спорны дождджык. Тады б усё пайшло — і тут, у полі, і дома — як на дражджах.

Аднак нішто не паказвала на змену пагоды. Увесь амаль дзень неба, нейкае выцвілае, не такое, як увесну, было без аднае хмурынкі, і толькі к вечару з невядомай глыбіні зусім нечакана з'яўляліся белаватыя, бы воўна, касмылі, якія зусім не мяшалі сонцу паліць і паліць зямлю. А яшчэ гэты сухавей...

Вось і брала трывога за ўраджай. На лён яны, бабы, ускладалі як не ўсе свае спадзяванні. У мінулым годзе ён не вырас, не ўдаўся, і працадні іхнія так і засталіся амаль голымі палачкамі. А гэтак жа трэба капейка! Дзірак тых — латаць не залатаць.

Яна думала пра сына, свайго Малышка. Добра, што хоць змагла хлопцу да школы тое-сёе прыдбаць. Яшчэ ж трэба якую куртачку ці мо і палітончык. Хай у школу ідзе не горай, чым другія, у каго ёсць і бацька... Абы толькі вучыўся, быў, нарэшце, пры справе.

Сэрца зайшлося ад жалю, калі падумала, што ён, Малышок, цэлыя дні адзін дома. Божа, хоць бы зноў чаго не ўтварыў, хоць бы зноў не спакусілі, не зманілі на тую купальню!

Незаўважна, уся ў думках, яна дайшла да саменькага краю. Жанчыны таксама канчалі свае «дзялкі».

— Ну што, бабы,— гукнула звеннявая Раіса Крот.— Па хатах ці на новы ўчастак падамося? Яно яшчэ і ранавата сёння...

— Годзе на сёння, годзе,— ускліккнулі ўсе як не ў адзін голас.

— Хаця б вот тутачкі, побач той участак. А то прыся за свет,— гэта ўжо голас Уляны Ліпень.

Выцершы хто падолам, хто касынкай ліпкі пот, жанкі, перш чым падацца дадому, заскочылі па патрэбе ў беразнячок, які адгаліноўваўся ад лесу, клінам уразаўся ў поле. Тут, павэдлу з адкрытай мясцінай, трымалася нейкая прахалода, пахла карой, угрэтым лісцем.

Хацелася паваліцца на зямлю, асабліва там, дзе цянліва, і хоць трошкі даць спачын натруджаным рукам і нагам, усяму целу. Яна, мама Малышка, мо і зрабіла б так на якую хвіліну. Але ўбачыла, не, пацеркамі самі бліснулі ў траве, некалькі буйных сакаўных сунічын. Абрадавалася, палезла ў самую гушчэчу кустоўя. Нагнулася — і яшчэ большая радасць агарнула. Тут, там, толькі варочай галаву, ніжэй нахіляйся, чакалі, вабілі спелыя ядраныя ягады. «Сапраўды, царскія,— падумалася з уцехай.— Так жа, во, не вельмі і кідаюцца ў вочы, а нагнешся, пакланішся ім, і яны скуль толькі і бяруцца».

Яе гукалі бабы, каб ісці разам, але яна сказала, што надгоніць, што натрапіла на суніцы і трэба ж пабраць.Назбірала, калі прыкінула, амаль прыгаршчы. Кінула колькі штук у рот, пакаштавала — смакоцце, нічога не скажаш. А якія вітаміны! «Вот Малышку будзе і гасцінец нечаканы».

Яшчэ з двара, убачыўшы, што адчынены сенцы, яна гукнула сына. Але той не азваўся. «Пэўна, у хаце»,— падумала, нецярпліва заходзячы ў кухню. На парозе нечакана сутыкнулася амаль твар у твар з незнаёмым падлеткам. Падлетак бы спалохаўся чаго, адступіў колькі крокаў назад, даючы ёй прайсці, затым, спахапіўшыся, ціха павітаўся. Малышок стаяў побач, ля стала, таксама неяк разгублена глядзеў на маці. Нарэшце сказаў:

— Мама, ён здалёку. Вады хацеў, і я... мы гаварылі...

— Гэта ж адкуль? — Яна акінула падлетка хуткім вострым позіркам, у якім змяшаліся разам і не ўсвядомленая яшчэ насцярога, і звычайная жаночая цікаўнасць да незнаёмага, і жаласць, што ёсць, во, яшчэ на свеце і абарваныя, і знясіленыя, і галодныя. Яшчэ не ўсё ўпарадчылі

пасля такой жудасці, такой вайны... «Божа, колькі зла прынесла яна ў кожную хату, кожную сям'ю!.. Колькі яшчэ спароджанага ёю гора ходзіць па зямлі!» — нахлынулі цяжкія, гнятлівыя думкі.

Падлетак, аднак, нічога не адказаў на яе запытанне. Яна яшчэ раз зірнула на яго і... нібы што абарвалася ўсярэдзіне. Зноў паўглядалася. Сумнення болей не было: гэта ён!.. Адкуль, якім чынам дапяў ён сюды, дазнаўся, адшукаў дом?! Хто ведаў, хто мог навесці на след?!

Першую хвіліну яна хапала ротам паветра, ніяк не магла апамятацца. Дрыжэлі рукі, і яна ледзь не рассыпала суніцы, якія трымала ў ражку касынкі. Хуценька высыпала ягады ў місу, дала Малышку. Каб не выдаць сябе, свайго хвалявання, прысела на зэдлік і, касынкай выціраючы пот, які гарошынамі каціўся з твару, усё паўтарала:

— Ото ж і задуха! Гэта ж трэба — нат вечарам не палегчала. Што ж гэта будзе?..

Не хаваўся і падлетак, таксама нейкі час, не адрываючыся, глядзеў ёй у вочы, пакутліва моршчыў лоб, думаў, бы нешта прыгадваў. Твар у яго раптам перасмыкнуўся, ён адвёў позірк, і жанчына здагадалася: хлопец пазнаў яе, толькі сцятыя яго вусны лепш чым што гаварылі, што не выдаў ён тайны, не ўвёў Малышку ў вушы таго, чаго не трэба, ні ў якім разе не трэба таму ведаць.

Стала трошкі лягчэй. А тут і сам Малышок, сваім бесклапотна-здаволеным выглядам, тым, як апетытна пачаў аплятаць суніцы, вымазаў нават і твар, пацвердзіў, што ніхто нічым не развярэдзіў, не параніў яго душу.

— Ты ж бы з госцем падзяліўся,— квола ўсміхнулася ўжо яна, гледзячы на сына.— А то адзін...

Малышок перастаў есці, пачырванеў, затым схапіў ля вядра пусты карэц, сыпнуў у яго ягад і, падаўшы хлопцу, сказаў трохі вінавата:

— Пакаштуй! Сма-а-ачна!

Той не ведаў, як яму быць: хутчэй сысці куды-небудзь, пакуль не здагадаліся ні пра што, ці яшчэ трохі пабавіцца ў гэтай утульнай хаце. Міжволі падумаў: ну куды, куды ён зараз пойдзе? Хто прывеціць яго? Дзе прытуліць галаву? Але ж колькі яшчэ можна затрымлівацца тут? Што сказаць?..

Яго ваганні, яго душэўны разлад адчула, заўважыла жанчына. Каб не даць падлетку апамятацца, прыняць нейкае канчатковае рашэнне, сказала:

— А вот мы зараз і павячэраем разам.— І, ужо звяр-

таючыся толькі да яго, дадала: — Ты ж, можа, не спяшаешся нікуды? Тады і паначуеш у нас. Куды ж, напач гледзячы, можна ісці?..

Па тым, што госць не запярэчыў, моўчкі стаяў, унурыўшы галаў, яна зразумела: ён гэтага сам жадаў, нібы чакаў такой прапановы.

Малышок таксама абрадаваўся, пачаў тармасіць хлопца, каб распрануўся, зняў пінжак, бо горача ж, пацягнуў яго ў залу — паказаць свае абновы да школы. «Вось дык хвалько!» — усміхнулася па-мацярынску цёпла.

Рыхтуючы вячэру, жанчына ўслухоўвалася, аб чым яны гамоняць. Уся як наэлектрызаваная, яна баялася прапусціць хоць бы адно слоўца хлапчукоў. «Толькі б не выдаў, толькі б не прагаварыўся...» — амаль заклінала яна, прасіла літасці ў гэтага, па ўсім бачна, абяздоленага падлетка.

Вечарам, калі добра паелі, калі паслала абодвум на розных ложках, а госцю памяняла і прасціну, і наўлечку, перад тым, праўда, угаварыўшы яго і сына памыць у цёплай вадзе твар, шыю, ногі, калі змораныя хлопцы засаплі насамі, яна яшчэ доўга сядзела ў кухні, перабірала вопратку падлетка, нанова латала, падшывала, прымацоўвала гузікі, а дзе іх не хапала — пашукала наўзамен іншыя. «Скуль ён прыйшоў? — думалася штохвіліны.— Не бачна ж, каб быў дзе ў дзіцячым доме. Хіба там да такога дапусцілі б? Вядома ж, не. Быў бы там і апрануты, як другія дзеці, і не такі змардаваны. Як жа склаўся яго лёс, яго доля? Заўтра трэба неяк дазнацца, даваць нейкае рады...»

І зноў пачало тачыць: як, як усё будзе? Як ён адшукаў іх? А мо хто знарок паслаў, каб зманіць, звесці сына, яе Малышка? Не, цяпер ужо хай ірвуць яе на часткі, хай што хочуць робяць, але яна нікому не аддасць яго... Ён стаў ёй даражэй за ўсё на свеце, ён адзіная зараз уцеха яе і надзея, яна выпакутавала права на гэтае сваё жаночае шчасце. Хто ж, хто мае права адняць у яе шчасце?!

І во як зараз зноў убачылася жанчыне тое, што было сем з хвосцікам гадоў назад, тым прадвеснем, калі яна вярнулася на свой хутар...

3

Раней, калі хто казаў, што чалавек прадчувае бяду, што нават сны маюць прарочы сэнс, Вольга не вельмі верыла. Ат, ці мала што каму ўзбрыдзе ў галаву...

Таму, прахапіўшыся апоўначы ў халодным ліпкім поце ад жахлівага сну, яна абрадавалася, што гэта ўсяго толькі сон, і зноў неўзабаве заснула. Зноў чаўплося чортведама што. Яна зноўку прахапілася, лежачы з расплюшчанымі вачыма, пастаралася прыгадаць, што ж гэта ёй снілася. Але, як і заўсёды бывала раней, усё выскачыла з галавы.

Злезшы з ложка, Вольга ўпоцемку намацала на шкапчыку запалкі і пасвяціла на ходзікі, што гулка ў начной цішыні цікалі на сцяне. Не было яшчэ і чатырох гадзін. Яна падышла да калыскі, нахінулася, прыслухалася. Дзіця спала, дыхала спакойна і роўна.

Заўчора ўвечары Вольга думала, што ўжо ўсё, яно не выжыве, жыць яму адмерана не дні, а гадзіны. Цельца невядома ад чаго пасінела, дробненькі, з кулачок, тварык, які і да гэтага быў зморшчаны, нібы спечаны яблык, зараз зусім зблажэў, не выяўляў, здэцца, ніякіх прыкмет жыцця. Нешта тады ў Вользе здрыганулася, нейкая жаласная нітачка тарганулася ўсярэдзіне. Адвечны інстынкт жанчыны як бы спытаў: што ж гэта ты, што ты глядзіш, апусціўшы рукі? Перад табой жа дзіця, зусім бездапаможная, безабаронная істота, якая патрабуе ўвагі, сэрца, рук. Хто ж, як не ты, возьме на сябе клопат пра новае жыццё, не дасць на глум, на згубу сляпой хваробе, уратуе ад немачы?

Яна зноў, пажаваўшы мякіша, загарнула яго ў шматок чыстай марлі, макнула ў падсалоджаную ваду і асцярожна ўсунула самаробную суслу дзіцяці ў роцік. Але яно і не думала смактаць. Нават ні адна рыска не варухнулася на ягоным тварыку. Вольга зусім разгубілася. Пасядзеўшы хвілін колькі, яна рашыла схадзіць да Адолі: мо тая што падкажа, дасць якую раду.

Адоля таксама не ведала, што рабіць. Памеркавалі былі разам, каб як паказаць урачу. Але дзе ж возьмеш зараз урача, дзе адшукаеш? Раней, да вайны, было проста — бальніца ў Чубаўцы ратавала іх ад многіх няшчасцяў. Цяпер жа і ад Чубаўкі і ад бальніцы засталіся адны галавешкі. А везці дзіця ў раён... Па-першае, дарогу зусім расквэсіла, з гразі, балота не вылезеш, а па-другое, каб і вылез, то хіба ж давязеш да таго райцэнтра, за дваццаць кіламетраў, такое хілае немаўля. Не, трэба шукаць нейкае іншае выйсце.

Павагаўшыся, Адоля прапанавала добра памыць, папарыць дзіця ў цёплай вадзе, а яна тым часам заварыць зёлак і паспрабуе сілком, з лыжачкі, трохі папаіць хлоп-

чыка настоем тых зёлак. А што ж іншае могуць яны прыдумаць?

Увечары Вольга добра напаліла печ, каб было цёпла, падрыхтавала начоўкі, чысты абрус, пагрэла коўдрачку. Адоля мудравала над лекамі.

Калі зрабілі ўсё так, як хацелі, і Адоля пайшла дадому, Вольга з радасцю заўважыла, што дзіця і сапраўды паружавела, у сне нават раз-другі перасмыкнула губкамі, як бы просячы есці. Вольга зноў усунула яму ў роцік падсаладжаны ў марлечцы мякіш, а сама пайшла на кухню, каб разбавіць кіпячонай вадой малака: у Гораша ацялілася карова, і Вольга дамовілася браць па літру — для сябе і дзіцяці, з умовай, каб разлічыцца пазней, недзе летам ці ўвосень.

Гэты раз дзіця зноў не стала нічога есці. Але ўжо паранку — няўжо памаглі тыя зёлкі? — яно выпіла мала не паўшклянкі малака. Увесь той дзень Вольга чатыры ці пяць разоў карміла яго з лыжачкі, бо не было соскі, каб надзець на бутэлечку і карміць з яе.

Нанач, кладучы немаўля спаць, Вольга была ўжо спакойная за яго. І вось зараз, прачнуўшыся ад незразумелых кашмараў, яна спачатку падумала: ці не з дзіцем кепска? Аднак, пераканаўшыся, што страхі яе дарэмныя, Вольга прымусіла сябе страсянуцца, скінуць насланнё, якое навалілася на яе незразумелым цяжарам, душыла ледзь не за горла.

Болей яна ўжо не лягла. Выйшла на двор. Было яшчэ цёмна, хоць па часе і павінна брацца на раніцу. Цёмна найперш ад таго, што неба густа ўслалі нізкія хмары, з якіх церушыў дождж уперамежку са снегам. І толькі на ўсходзе, за Горашавым хутарам, свінцова-змрочнае неба прачэрчвала вузкая, у палец, светлая палоска, нібыта хто наклеіў там шматок чыстай паперы. Гэты шматок і даваў нейкую надзею, што мо выпагадзіцца, выгляне сонца, вясна, нарэшце, возьме сваё, бо ўжо няма ніякіх сіл чакаць таго цяпла.

З вясной, цяплом Вольга звязвала асаблівыя надзеі. Найперш думалася, вядома, пра Івана. Дзе ты зараз, родны, любы? Куды закінуў цябе лёс? Па якіх ходзіш дарогах? Яна ведала — сама паспытала, ажно сытая па горла,— як нялёгка чалавеку на вайне, а ў холад, у сцюжу — і тым болей.

Вясной жа, летам, хоць, праўда, бяда можа падсцерагчы чалавека ў любы час, яна не пытае, якая пара, аднак, апроч таго што не мерзнеш і не тонеш у гразі, неяк

весялей на сэрцы ўжо толькі таму, што ўсё ажывае, дыхае, набірае моцы, цешыць вока сваім багаццем гукаў і фарбаў. Абуджаная да жыцця, растармошвае яна, абуджае і цябе самога, хмелем чакання і нейкіх добрых, салодкіх надзей напаўняе кожную клетачку твайго змучанага, змардаванага цела. Па-другое, і гэта для Вольгі галоўнае, яна чакала канца вайны, ведала, што вясной павінна ўсё вырашыцца, вораг зараз загнаны амаль што ў сваю бярлогу і абложаны з усіх бакоў. Толькі б хутчэй яго дабілі, і тады Іван прыйдзе дадому, яны зноў зажывуць зладжана і шчасліва, як да вайны.

Як жа зараз не хапае яго тут, дома! Не хапае яго ласкі, пяшчоты, яго спакойнай разважлівасці. Не хапае яго мужчынскага вока: гаспадарка ж, во, за той час, пакуль яна, Вольга, не была дома, растрэсена, расцягнута невядома кім і калі; усё прыйшло ў поўны заняпад, не ведаеш, як і з чаго пачынаць, за што найперш зачапіцца...

Пастаяўшы трохі на дварэ, Вольга вярнулася ў хату. Газоўкі не стала паліць. Намацаўшы ў куце заржавелую, там-сям з выштарбленым лязом сякеру, яна пашчапала сухое палена, пачала падпальваць у печы. Трэба ж нешта зварыць, нешта і самой паесці, бо і так ногі ледзьве цягае. Нічога ж няма дома. Ні ў пограбе, ні ў хляве, ні ў кладоўцы. Добра, што Адоля з Тамашом падсобілі ў тым-сім, пазычылі кошык бульбы, рэшата ржаной — свайго, на жорнах, грубага памолу — мукі, нават далі кавалачак здору, хоць і самі больш на нішчымніцы сядзяць. На колькі ж тых прыпасаў хопіць? На тыдзень, ну, два, сама болей. А тады што — зубы на паліцу і памірай? Не, трэба ж нешта прыдумваць. Не такое яна перажыла ў лесе, неяк выкруціцца і цяпер, быць таго не можа...

Вольга старалася гнаць ад сябе благія думкі, нейкія незразумелыя, цяжкія прадчуванні. Аднак нішто не памагала. Цэлы дзень яна снавалася, як сонная, нешта рабіла пад паветкай, лазіла нечага на вышкі, невядома для чаго перабірала ў хаце рыззё.

Толькі к вечару, пакарміўшы і прыспаўшы малое, яна пайшла да Гораша. Было гразка. Снег ужо сышоў, аднак дождж, які ліў апошнія колькі сутак, ператварыў і дарогу, хоць па ёй мала зараз хто хадзіў і ездзіў, і поле ўзбоч у суцэльнае месіва. Там-сям паблісквалі лужыны, і Вольга старанна іх абмінала, бо хоць і ўссунула на дзіравыя боцікі галёшы — адшукала, на радасць, у кладоўцы амаль новыя, даваенныя,— але вады было многа і можна лёгка набраць праз верх, намачыць ногі. А намочыш — хочаш ці

не — зляжаш. Хварэць жа ёй няма за кім і калі. Вясна, во, падганяе, руліць...

Яна, сама таго не заўважаючы, прыспешыла крок. І ўсё ж, якая ні тлумная была галава, якія ні адольвалі клопаты, вока вылучала многае з таго, што хоць трохі ўсцешвала, давала радасці.

Вунь у небе — пасля абеду яно сапраўды ачысцілася ад хмар, у блакітным яго бяздонні купалася чыстае, як бы вымытае, сонца — маленькай цёмнай кропачкай вісіць жаўранак. Ля валуна, у зацішку, на санцагрэве вылузаліся з зямлі кволыя кветачкі мачі-і-мачыхі, ганарыста вабяць, клічуць да сябе: палюбуйцеся, якія мы прыгожыя, якія мы пяшчотныя! Паблізу шчыруе ў пошуках чаго смачнага шпачок. Чаму ж ён адзін? А дзе яго сябар ці сяброўка?

А там, ускрай лесу, у недасягальнай вышыні варушыцца, велічна плыве ланцужок. Па трубных гуках, ад якіх ажно шэрхне цела, якія ўскалыхваюць зямлю і ўсё жывое на ёй, Вольга здагадваецца, што гэта жураўлі. Але ж чаму такі журботны іх покліч? Што хочуць сказаць яны?..

Загледзеўшыся на жураўлёў, Вольга аступілася з сушэйшага і правай нагой трапіла ў глыбокую каляіну, выезджаную некалі калясьмі і зараз запоўненую парыжэлай вадой. Імгненна выхапіла нагу назад, але ўсё роўна было позна: праз верх, праз шырокую халяву набрала поўны боцік. Адразу зачмякала ўсярэдзіне, назе стала холадна і непрыемна. Трэба было б, на добры лад, дзе спыніцца, выліць з боціка ваду, выкруціць панчоху, але Вольга рашыла дайсці, балазе блізка ўжо, да Гораша і там пасушыцца.

Сабакі, як і заўсёды, не далі ёй самой зайсці ў хату. Нават удзень яны былі спушчаны з ланцугоў і гатовы, здаецца, разарваць на кавалкі кожнага, хто набліжаўся да хутара. Найбольш у такіх выпадках выручаў сам гаспадар Гораш. Прыгорблены, расхрыстаны, ён з'яўляўся нечакана, нібы стаяў дзе за вуглом і цікаваў, падыходзіў да варот, вялгуткімі, але ўчэпістымі пальцамі адкідваў нейкую адмысловую запору, адчыняў высокую дубовую брамку. Калі чалавек ступаў на падворак, Гораш уладным голасам цыкаў на ваўкадаваў, і тыя, надзіва, адразу падцiналі хвасты, шыліся ў свае будкі.

Гэты раз адчыніў брамку і правёў Вольгу не Гораш, а яго прыдуркаваты сын Стасік, які і зімой і летам хадзіў у кажуху, аблавухай аблезлай заячай шапцы і зашмальцаваных, ажно блішчэлі, ватных штанах. І ўсё роўна

скардзіўся, што яму холадна. Звычайна ўзімку ды і вясной Стасік не пакідаў печы, там больш за ўсё і еў і спаў, і таму Вольга нямала здзівілася, убачыўшы хлопца на дварэ.

— А дзе ж бацька, маці? — спытала ў яго.

— Гы-гы-гы,— невядома чаго зарагатаў Стасік, паказаўшы жоўтыя вышчарбленыя зубы.— Сечку ў адрыне... чых-чых.

Вольга прысела ў кухні на ўслон пры печы, зняла правы боцік, сцягнула мокрую панчоху, босую нагу прытуліла да цёплых цаглін. Спачатку ў хату зайшла Зося, а неўзабаве і сам Гораш з бярэмем сухіх бярозавых плашак, якія пляхнуў, ажно падлога здрыганулася, ля саменькага прыполля.

— Нешта ж ты зарана сёння,— сказала, звяртаючыся да Вольгі, Зося, скідаючы з сябе целагрэйку.— Яшчэ не даіла. Пабаўся трохі, падаю.

— Нічога, пачакаю,— Вольга ямчэй села на ўслоне.— А заадно пасушуся — ускочыла ж, во, бачыш. Ды і з гаспадаром хочацца паталкаваць.

— А што такое? — адразу насцярожыўся Гораш.

— Нічога такога,— не ведала, як падступіцца, пачаць гаворку Вольга.— Як там на фронце, мо чуў што? Ці скора тых фрыцаў прыкончаць? Гэта ж як у яме сядзім. Ні радыё, ні газеціны якой, каб пачытаць.

— А мне скуль вядома? Сарока на хвасце прынесла, навасці тыя?

Вольга не стала больш хітраваць:

— Дык ты б свой прыёмнік, суседзе, настроіў. Ён жа ў цябе ўга які быў, усе гарады браў. Цяпер жа можна ўжо, некага баяцца.

Гораша як драцянкай хто сцебануў па голым месцы. Ён узвіўся, забегаў па хаце, запырскаў слінаю:

— Дзе, дзе той прыёмнік, дзе? Хто бачыў? Здаў па загаду ў першыя ж дні. Чакаць, каб кокнулі з-за яго... Мне жыць яшчэ не надаела. А слухаць, дзе хто што брэша па таму радзіву... Яшчэ невядома, як усё абернецца...

«Ну і гад жа ты, змяя падкалодная! — хацелася Вользе кінуць прама ў зарослы шчэццю, чырвоны, што бурак, твар Гораша.— І вайна цябе нічому не навучыла. Які быў, такі і застаўся. Усе ваявалі, крыві, жыцця свайго не шкадавалі, каб вораг не таптаў, не паганіў нашу зямельку, не гвалціў і не здзекаваўся, а ты і пад яго ўмеў падладзіцца, лізаў яму азадак. Цьфу! Таму і не кранула

немчура ні цябе, ні твайго багацця, захлынуўся б ты гэтым багаццем, мо і віжаваў яшчэ, даносіў на ўсіх...»

Гэтая думка апякла яе. Яна пачала ліхаманкава нацягваць макраватую яшчэ панчоху, абуваць боцік. Не сцярпела, кінула ўсё ж:

— Кажаш, невядома, як усё абернецца. Ці не чакаеш, што фашысты зноў вернуцца, падкормяць цябе, бо табе ж усё мала, бо Саветы ж гэтак табе ўжо дапяклі, не дагадзілі? Ну, то чакай, чакай, суседзе!..

Вольга сабралася пайсці, ляпнуць дзвярыма, але ў гэты час з вядром пенiстага сырадою зайшла Зося. Яна адразу змеціла, што ў хаце быў гром, прыкладна здагадвалася, якая гаворка магла адбыцца між Вольгай і мужам. Пастаралася, як умела, згладзіць непрыемнасць, засакатала:

— Вось зараз сырадойчыку цёпленькага нацэдзім. А ў што ж табе, Волечка, наліць? Ага, вунека гладышык.

Яна памкнулася ўзяць са шкапчыка прынесены Вольгай гладыш, але Вольга апярэдзіла, хапіла пустую пасуду і падалася да парога.

— Дзякуй табе, Зося,— кінула зніякавелай, ушчэнт разгубленай жанчыне.— Абыдуся неяк. Гаспадару ж можа не хапіць... А за тое, што брала, разлічуся, за мной не стане.

Ад сабак яе зноў убараніў, правёў за вароты Стасік, які ўсё поркаўся нечага ля ганка. У Вольгі твар ажно палаў агнём. Ідучы да Гораша, яна і думаць не думала, каб нешта высвятляць, нешта некаму даказваць, а тым болей сварыцца. Нават пра прыёмнік не думалася спачатку. Гэта ўжо ў дарозе цюкнула ў галаву: а чаму б і папраўдзе Горашу не выняць са схованкі тую незаменную зараз скрыначку, не паслухаць усім разам, што дзеецца на свеце? А што новы прыёмнік ён не здаў, а схаваў ці закапаў дзе ў лесе, Вольга ніколечкі не сумнявалася. Занадта добра ведала яна Горашаву натуру! Яшчэ тады, як быў той строгі нямецкі загад, Гораш, расказвалі чубаўцы, першы прынёс нейкае ламачча, якое бог ведае з якога часу пылілася ў яго на гарышчы: маўляў, парадак ёсць парадак, раз улады загадваюць, трэба выконваць. Яго нават тады пахваліў нейкі нямецкі обер: гут, гут, во гэта па-нашаму, акуратных, дысцыплінаваных людзей любіць вялікая Германія. Чубаўцы пасміхаліся: ну і Гораш, вось дык малайчына! Так аб'ягорыць фашыста!

«Аб'ягорыў,— думалася Вользе зараз, па дарозе дадому.— Носіць жа зямля выродкаў. І чорту лысаму такі

прадасца, абы самому было добра, абы пуза было напхана».

Яе трохі ўсцешыла, што хапіла і мудрасці, і цярпення не раскрыцца дачасна, не ўнізіцца, як не міласціну папрасіць у Гораша, хоць і ішла сёння раней трохі з такім намерам: каб пасобіў па гаспадарцы, памог што трэба пасадзіць, засеяць, бо ў яе ж ні каня, ні бараны, ні плуга, ні насення тым болей. Не пуставаць жа зямлі, ды і есці трэба нешта. А за паслугу хай бярэ сабе з таго, што вырасце, выспее, хоць палавіну, хоць болей нават. Ім з Іванам, калі прыйдзе, хопіць...

Пачынала сутонець. Сонца села ўжо, і ў тым баку, над лесам, нейк нязвыкла барвовела, як бы крывавілася неба. Падумалася спачатку: мо гарыць якая вёска? Але ж адкуль узяцца зараз тому пажару? Ды і дым быў бы... Колькі ні ўглядалася, ажно перад вачмі кругі пайшлі, аднак нічога не заўважыла такога, што казала б пра пажар.

Дарога, пакуль яна бавілася ў Гораша, трохі падшэрхла, і ступалася зараз лацвей — ногі не слізгацелі, не тое, як было ■ гадзіну назад. Непакоіла, што засталася без малака. Сама-то абыдзецца, а вось малое... Недзе ж трэба даставаць. Падумалася: мо і пагарачылася трохі, не ўзяўшы для дзіцяці хоць бы паўлітра сырадою? Не за так жа.

Абышоўшы кручу, дзе, схаваны ад сонца, яшчэ вылежваўся, памалу сыходзіў слязьмі лапік учарнелага наздраватага снегу, а ніжэй, у ямах, у якіх звычайна капалі гліну, было поўна вады, Вольга паднялася на апошні ўзлобак. Адсюль да хаты рукою падаць. Яна зірнула на знаёмыя, прыцененыя ўжо прысады і як не абмерла. Ля частаколу, там, дзе варотцы, стаяў запрэжаны ў брычку худы, ажно здаля бачны пад цёмна-рыжай поўсцю рабрыны, жарабец. Прывязаны да шула лейчынай, ён нецярпліва смакаваў цуглі. «Хто ж гэта можа быць? — Вольга подбегам кінулася да свайго двара.— Няўжо?!»

З хаты выйшаў ссутулены, змардаваны ў твары вайсковец, і ў Вольгі адразу сшэрхлі, падкасіліся ногі, ёкнула сэрца. Вайсковец быў у новым шынялі, на пагонах жаўцела па зорачцы. «Маёр,— мелькам адзначыла пра сябе Вольга.— І пусты рукаў заткнуты за рэмень. Няўжо адтуль, з фронту?! Але ж гэты конь, брычка...»

Вайсковец, калі жанчына падышла бліжэй, сказаў:

— Я з ваенкамата. Вы Лагацкая?

— Я. А што? — Вольга зноў адчула, як нядобра тахкае ў грудзях сэрца, як закрадваецца, страшным холадам ледзяніць душу падазрэнне. Выгляд вайскоўца, яго як бы

вінаваты позірк не пакідаюць сумнення: гора, няўцешнае гора прыйшло на яе парог...

Праз мінуту, ужо ў хаце, пустымі, змярцвелымі, без адной пакуль слязінкі вачыма гледзячы на паперку-«пахаронку», якую выняў з палявой сумкі і паклаў на стол маёр, Вольга хоча выціснуць з грудзей крык, але там нібы што захрасла, не дае дыхнуць.

— Нічым, як і другіх, я вас не ўцешу,— акурат з-пад зямлі чуе яна словы вайскоўца.— Мацуйцеся. Калі што трэба будзе, звяртайцеся да нас, у ваенкамат.

Стараючыся не грукаць ботамі, маёр нячутна выходзіць, пакідае яе адну. Скамянелая, Вольга бачыць праз шыбку акна, як адвязвае ён каня, папраўляе нешта ў брычцы, пасля садзіцца і рашуча тузае лейцы.

...А недзе праз месяц Вольга, калі трохі акрыяла, калі на дварэ па-сапраўднаму ўжо раскашавала вясна, паволі ішла ў Садкі. На руках, загорнутага ў лёгкую байкавую коўдрачку, несла хлопчыка, Малышка, як паспела яна назваць дзіця, калі ў голаў не прыходзіла яшчэ ніякае імя.

Малышок соладка спаў, не ведаў, куды і чаго яго нясуць. Свежае паветра, настоенае на пахах ачунялай зямлі, бадзёрыла жанчыну, а Малышку яно — як найлепшы бальзам на моцны здаровы сон.

Прайшла паўз забітыя ўчарнелымі аполкамі вокны Верчынай хаты. (Толькі нядаўна яна дазналася, што стрыечную сястру фашысты сілком звезлі ў Германію, а зусім хворую, разбітую горам маці яе забралі нейкія далёкія родзічы ў Мінск.)

Сельсавет, які мясціўся ў адной з палавін чыёйсьці хаты, куды Вольга скіравала, быў, на шчасце, незамкнёны. Жанчына зайшла ўсярэдзіну, але там нікога не аказалася. Па тым, як тхнула смярдзючым дымам махоркі, а таксама па раскладзеных на стале паперах яна здагадалася: сельсаветчык (Вольга не ведала яго ў твар, казалі, нібы нетутэйшы) ненадоўга кудысьці адвінуўся, зараз, пэўна, будзе.

Каб не давіцца смуродам, яна выйшла на ганак. Малышок па-ранейшаму спаў, нават раз-другі смачна цмокнуў губкамі, бы радуючыся, што зноў у роцік яго пацякло, палілося нешта салодкае, гаючае.

Старшыня сельсавета, маладжавы, у ваеннай гімнасцёрцы, у дыяганалевым галіфэ, сапраўды не забавіўся доўга. Пасадзіўшы Вольгу ў крэсла ля стала, пакалупаўся

ў сваіх паперках, пасля, адклаўшы, адпіхнуўшы ўсё ўбок, спытаў:

— Вы хацелі чаго?

— Ага,— Вольга рашуча глянула яму ў вочы.— Хлопчыка, во, запісаць трэба. Сына... Усё некалі было...

— Гэта можна,— як абрадаваўся старшыня.— Тут прасцей за ўсё. А то думаў — прасіць што. Кожны дзень людзі ідуць і ідуць. А чым, чым я магу зараз памагчы? Хіба лесу выпісаць. А іншага нічога няма — ні насення, ні мукі, ні цвікоў, нічога болей...— Ён зморана адкінуўся на спінку крэсла, паклаў на стол рукі, і Вольга цяпер толькі згледзела, што на правай руцэ ў чалавека замест пальцаў засталіся адны абрубкі. «Божа, як жа ён піша?» — жахнула думка.

Аднак старшыня, неяк вельмі лёгка і спрытна заціснуўшы між тых абрубкаў драўляную ручку з пяром «рандо», макнуў яго ў чарнільніцу, адгарнуў, узяўшы з асобнага стосіка, патрэбны журнал, нарыхтаваўся пісаць.

— Прозвішча як? — спытаў глухім, хрыпотным галасам.

— Лагацкая.

— Ды не, хлопчыка, пытаю, як прозвішча... Лагацкі? Значыць, Лагацкі. Так і запішам. А імя?

— Не ведаю яшчэ. Не надумалася. Мо?..

— Ды што тут асабліва мудраваць. Мне вось падабаецца, скажам, імя Дзіма. Харошае імя. То як?

— Во-во,— згадзілася Вольга.— Хай будзе Дзіма, Дзімачка. Я згодная.

— Ну, а па бацьку?

Вольга, каб не даць старшыні апамятацца, нешта яшчэ спытаць, хуценька адказала:

— Іванавіч...

Выпісаўшы метрыку, паставіўшы пячатку, старшыня сельсавета падняўся, сабраўся некуды ісці. Вольга радавалася, што ўсё так проста абышлося, што ад яе не запатрабавалі ніякіх дакументаў, не пацікавіліся нават, хто бацька і дзе ён. Яна аднесла гэта да нявопытнасці ці абыякавасці старшыні. Аднак такая яго нявопытнасць сёння была Вользе на руку.

Выйшаўшы на двор, яна з палёгкай, бы скінула з плячэй вялікі-вялікі цяжар, уздыхнула і яшчэ мацней прытуліла да грудзей сына, цяпер ужо яе сына...

А яшчэ праз колькі часу з дапамогай ваенкамата, усё таго ж маёра (добры, сардэчны аказаўся чалавек), Вольга, кінуўшы-рынуўшы свой хутар, бо нічога яе там ужо не

звязвала, нішто не грэла, цёпла, праўда, нават са слязьмі развітаўшыся з Адоляй і Тамашом, пераехала ў іншую, далёкую адсюль вёску, дзе і яна, і яе ніхто не ведаў. Там пуставала хата, з якой усе да аднаго чалавека пайшлі ў партызаны і ніводзін не вярнуўся жывы.

Мошына — так звалася тая вёска. Не параўнаць, вядома, з хутарам, які Вольга з гадамі ўсё радзей і радзей успамінала, ды і то хіба калі думала пра Івана, пра тое, з чаго і як пачыналі там яны сваё сумеснае жыццё...

4

Недзе пад раніцу Вольга забылася ў кароткім сне і не чула нават, як ціха скрыпнулі ў сенцах дзверы, як ляпнула, таксама нямоцна, брамка. Прахапілася ад таго, што ці сасніла, ці мо і напраўду ўчула Дзімкаў плач. У начной сарочцы — яшчэ было попельна-шэра, хоць і бралася ўжо на світанак — яна пайшла да хлопцаў глянуць, як ім спіцца, ці не паз'язджалі ў іх і падушкі, і коўдры. А то мо каторы і з пасцелі, крый божа, зваліўся. Хлапчуку ж гэта — як раз плюнуць.

Дзімку ўбачыла адразу — ён спаў бліжэй да акна, у перадранішнім блеклым цэдзіве цямнелася на падушцы яго сонная галоўка. Зрабіла крок да другога, кутняга ложка і аслупянела: Лёшкі — а гэта быў ён, тут ужо ніякага сумнення ў яе, Вольгі, не ўзнікала — і след нібы прастыў. Глянула на спінку крэсла, дзе апоўначы павесіла падноўленае, наколькі гэта было магчыма, хлапчуковае адзенне. Так і ёсць: няма і адзення. «А мо выйшаў па пільнай патрэбе на двор і зараз вернецца, зноў кінецца ў ложак?» Счакала мінут колькі, але хлопца не было.

Ажно цяжка стала дыхаць. Усё яшчэ не верачы, яна выйшла на двор, патупала ля хлява, выглянула на вуліцу, паўзіралася на лаўку, якую нядаўна змайстравалі разам з сынам пад густой навіссю вішанніку ля плота.

Нідзе не было ні душы. Вёска яшчэ спала, хоць раніца няўмольна брала сваё: на ўсходзе спачатку квола, а пасля з кожнай мінутай усё смялей і смялей ружавела, набухала чырванню неба, знекуль наляцеў, лёгка, пяшчотна расправіў пасля дрымоты свае крылы дураслівец ветрык, асвяжыў твар.

Аднак Вольга не заўважала гэтай прыгажосці. На душы шырыўся, гусцеў чорны астой: гэта ж такую прамашку зрабіла яна, што не змагла ўтрымаць нечаканага госця,

не ўспела пагаварыць з ім, распытаць, пацікавіцца, як і дзе ён жыве, як трапіў сюды, што ў яго наўме. Звечара ж думалася, што не трэба адразу настырна лезці хлопцу ў душу, што не позна будзе і заўтра далікатна неяк падступіцца да такой нялёгкай размовы. І вось на табе!.. «Мо пакрыўдзіўся чаго, мо не дагадзіла чым? — думалася няўцешна.— Куды ж ён зараз пайшоў? Дзе і хто яго, гаротнага, прытуліць?..»

Гнятліва было ў гэты ранні час на сэрцы і ў падлетка. Ён таксама быццам не прыкмячаў, як вясёлкава ўсчынаецца летні дзень, як пахопліва, як бадзёра ўсё навокал абуджаецца да жыцця.

Спачатку, выйшаўшы за вёску, Лёшка адганяў нейкага шчанюка — увязаўся за ім, за колькі метраў адзаду ўсё бег і бег, бы прасіўся ў спадарожнікі. Лёшка спыніўся, выняў з кішэні пінжака загорнутую ў паперку расплясканую, печаную ў прысаку, з жаўтлявай скарыначкай, бульбіну, адламаў трохі, кінуў. Шчанюк, худы, адны рабрыны тырчаць, нейкі аблезлы, прагна пракаўтнуў яду, аблізаўся, бы просячы яшчэ. Хлопец, трымаючы ў руцэ астатні крышанок бульбіны, пазваў сабаку да сябе. Той, дрыжучы ўсім целам, падпоўз да працягнутай рукі. Лёшка пагладзіў яго, пашкадаваў, але цяпер ужо больш рашуча гупнуў нагой, нават прыкрыкнуў, каб не валачыўся ўслед, пільнаваўся дому. Шчанюк нарэшце адстаў.

Лёшка пайшоў адзін, збочыў на дарогу, што вяла да станцыі. Няблізка, ведаў, было, але неяк дабярэцца. Не прывыкаць яму да дарог... Як стоміцца і як болей угрэе сонца, зверне па шляху дзе ў падлесак ці на лугавіну, трохі паспіць, бо вельмі ж хочацца спаць, вочы самі, нягледзячы што раніца павінна бадзёрыць, зліпаюцца, рады няма ніякай.

Ноччу ж ён ні на хвіліну не заснуў, усё баяўся, што калі не вытрывае, змружыць павекі, то праспіць доўга, і тады невядома, як усё абернецца...

Лежачы ў такой мяккай, чыстай пасцелі, у якой ніколі дасюль не даводзілася спаць, хлопец чуйна ўслухоўваўся, дзе і што робіць жанчына.

Малышок — Лёшка ведаў ужо, што таго завуць Дзімка — амаль адразу, як кінуўся ў пасцель, дык і засоп.

Нясцерппа хацелася ўстаць, падысці да яго, прытуліцца шчакой да яго шчакі, ціха шапнуць: «Ну, здароў, брацік! Вот і адшукаў, урэшце, цябе. Не ведаў, дзе ты і што з табою, ці жывы хаця... Цяпер вот і знайшоўся... Але даруй ужо, што не магу адкрыцца, што ты мой брат, самы блізкі, самы родны мне зараз ва ўсім свеце. Ішоў сюды, думаў: што ж спасцігла цябе, які ты стаў? Добра, што ты не ўведаў таго, што мне давялося... У цябе ўсё па-інакшаму... Лепей табе нічога-нічога і не ведаць. Хай будзе ў цябе і матка, хай і бацька... Хоць нежывы, але ж вунь ён, у рамцы на сцяне, увесь у ордэнах... А што ж я скажу табе, што прапаную ўзамен? Тое ж, што мне выпала? Не, не, не...»

Ён і памкнуўся быў падысці да Дзімкі, нават спусціў долу ногі, але з кухні ледзь чутна скрыпнула, увайшла гаспадыня. Лёшка, стараючыся не нарабіць шуму, хуценька лёг зноў, стаіўся, нават гэтак жа, як і Дзімка, засоп насам. Напалову расплюшчаным адным вокам усё ж бачыў, як жанчына падышла амаль да саменькіх іхніх ложкаў, спынілася, пастаяла хвіліну, затым зняла са спінкі крэсла ягоную апратку, на дыбачках падалася на кухню, не забыўшыся прычыніць дзверы.

Спачатку яго нямала здзівіла, нават збянтэжыла: навошта спатрэбіліся каму яго рызманы? Няўжо хоча пашнарыць па кішэнях, праверыць, ці ёсць якія паперкі, якія дакументы? Няўжо яна баіцца чаго, не давярае, прымае за злодзея ці мо і за бандзюгу?

Счакаўшы яшчэ крыху, Лёшка ціхенька ўстаў, падкраўся да дзвярэй, праз вузкую светлую шчылінку зазірнуў, што робіцца ў кухні. Жанчына, пачапіўшы на пераноссе акуляры, бліжэй да лямпы выцягнула левую руку, у трох пальцах якой была заціснута іголка, а правай, паслініўшы трохі нітку, кончыкам яе поркала ў вушка іголкі. На прыбраным ужо стале ляжалі ножны, некалькі гузікаў, нейкія анучкі.

У яго ажно захлынулася сэрца. Няўжо, няўжо гэта чужая жанчына, якая і так, во, пашкадавала, накарміла, паслала нанач чыстую пасцель, зараз, замест таго каб лёгчы адпачываць, бо не гуляла ж цалюткі дзень, возьмецца да позняй ночы чыніць тое, што ён недзе парваў жыўцом, прасмаліў ля вогнішча, што знасілася па даўнасці? Няўжо можна вось так, як Дзімка, спакойна спаць, бачыць нейкія свае дзіўныя сны, а раніцай прачнуцца і ведаць, што цябе чакаюць і смачны сняданак, і старанна выгладжаная кашуля, і клапатлівае цёплае слова? Няўжо, няўжо магчыма такое?..

Ён вярнуўся ў ложак, з галавой акрыўся коўдрай, слёзы душылі яго, і Лёшка баяўся, каб не выдаць сваёй слабасці, сваёй расчуленасці. Зайздрасць да Дзімкі моцна, нясцерпна апякла душу, і захацелася хоць месяц, хоць тыдзень, нават дзень-два пабыць на яго месцы, адчуць, што пра цябе нехта думае, клапоціцца, нехта дзеля цябе можа і ноч не спаць, гатовы аддаць табе апошняе.

Не, не быць яму на месцы Дзімкі. Хто ён і што ён? Якое мае права ўрывацца ў чужое жыццё, сваім уварваннем бянтэжыць, парушаць дбайна наладжаны яго ход? Хай усё ідзе так, як ішло і дасюль. Хай хоць яму, брацiку, будзе добра і спакойна. Хай ніколі-ніколі не ўведае ні пра што...

Лёшка не мог дачакацца, калі ж ляжа, забудзецца ў сне гэтая незвычайная, гэтая дзіўная жанчына, да якой неспадзявана адчуў нешта такое, што можа адчуць толькі здарожаны, бясконца стомлены нягодамі чалавек, калі, вярнуўшыся дадому, трапляе пад апеку добрага, клапатлівага, самага дарагога на свеце чалавека — маці.

Але ж...

Што можа даць узамен ён, каб мець гэтую дабрыню, клапатлівасць, спагаду? Што ёсць у яго самога за душой?..

Не, нельга яму тут затрымлівацца. Заўтра, калі толькі прасніцца, позна прачнецца, як гляне ён у вочы гэтай жанчыны, што скажа ёй, якія знойдзе словы і для Дзімкі?

Ён чуў, як яна павесіла назад на спінку крэсла яго апратку, нечага глыбока ўздыхнула і пайшла ў залу, разабрала пасцель, лягла. Зноў уздыхнула, затым, павярнуўшыся, відаць, на бок, сцішылася.

Лёшка таксама не падаваў прыкмет жыцця. Ад стомы зліпаліся вcase, але ён гнаў сон, цёр шчокі, лоб, каб толькі неяк вытрываць, не заснуць. Нарэшце, калі скрозь дашчаную перагародку пачулася цяжкае, але роўнае дыханне, ён ціха апрануўся, узуў басанож туфлі, пакраўся да парога. Аднак вярнуўся, падышоў да ложка, дзе спаў Дзімка, асцярожна крануў рукой яго валасы. Зноў адчуў, што можа ўсхліпнуць, таму не стаў болей затрымлівацца, гэтак жа нячутна выйшаў у кухню, памаленьку, затаіўшы дых, прачыніў дзверы ў сенцы, адтуль — на двор. З палёгкай уздыхнуў толькі на вуліцы.

...І вось зараз, калі адагнаў шчанюка, застаўся адзін, калі гэтак вясёлкава ўсчынаўся ранак, на сэрцы ў яго не палягчэла, наадварот, стала яшчэ болей змрочна і гнятлі-

ва. Куды ж, куды зараз падацца? Зноў да цёткі? Што, кола замкнулася і табе, бяздомнаму, няма болей дзе і прыткнуцца?

Яго ажно затрэсла ад такой думкі. Куды заўгодна пойдзе, хоць зноў, сабе на злом галавы, вернецца на тую будоўлю, але не да цёткі. Цяпер, як пабачыў, на сабе паспытаў, што ёсць, ёсць жа на свеце і дабрыня, і спагада, ёсць рукі, сэрца жаночае, якія могуць і боль твой суняць, і ўсё, усё іншае зрабіць дзеля цябе, прыняць на сябе найцяжэйшае, абы аблегчыць твой лёс, цяпер у ім, Лёшку, успыхнула яшчэ большая нянавісць да цёткі, якая, наадварот, вытравіла з душы што толькі можна, атруціла, азмрочыла і тое светлае, што хоць трошкі перападала табе...

Незаўважна адмераў як не паўдарогі. Сонца ўзнялося высакавата, выпарыла расу на траве, ужо добра такі ўгравала. Ногі пачыналі трымцець, з'явілася вяласць. Да таго ж сушыла ў роце, горле, і Лёшка паглядваў па баках, каб дзе звярнуць на якую лугавіну, пашукаць вады, заадно трохі адпачыць, сагнаць санлівасць.

Яму пашанцавала не адразу. Вакол слалася то поле, засеянае найбольш жытам, аўсом, лубінам, то зноў дарога ныряла ў лес, дзе на пясчаных узлобках пераважаў сасняк, ядловец. Шукаць там вады — пэўна ж, марная трата часу.

Але вось мясцовасць паніжэла, часцей пачалі трапляцца елкі, якія паступова змяніліся нізкарослым беразняком, вольхай, кустамі лазы.

Хлопец збочыў з дарогі, блытаючыся ў густой жорсткай траве, прайшоў метраў сто і адчуў, як пад нагамі смачна зачмякала. Ён разуўся і, падкасаўшы калошы, пачаў прадзірацца далей. Вуха з радасцю ўлавіла вясёлае цененькае бульканне, і Лёшка здагадаўся, што там, трохі ўперадзе, ручай.

Ён быў зусім вузенькі, у некалькі пядзяў, і мелкі, мо па шчыкалатку, не болей. Вада, адчувалася, ішла знекуль з глыбіні — недзе непадалёку біла крынічка — і вабіла сваёй крыштальнай чысцінёй, празрыстасцю. Смага сушыла горла, няўцерпна зажадалася тут жа легчы, прыкласціся губамі да струменьчыка. Было, аднак, мокра, гразка, і Лёшка не ведаў, як спатоліць гэтую сваю смагу. Хацеў спачатку набраць вады ў прыгаршчы, але перадумаў: не, не той смак. Так з крыніцы ніхто не п'е. Ён агледзеўся наўкруг, убачыў справа ад сябе сухую алешыну, дацягнуўся рукой да большага сука, рэзка пацягнуў. Алешына не зламалася, а, наўздзіў, лёгка выцягнулася з каранямі. Паклаў

яе ўздоўж ручайка і, счакаўшы, пакуль адстоіцца, знікне муць — трохі суком зачапіў дно, ускаламуціў пясок,— лёг, абапёрся рукамі на ствол, прыклаўся губамі да вады. Яна апякла сваёй гаючай сцюдзёнасцю, здзівіла нейкай нязвыклай слодыччу. Піў і піў, пакуль не адчуў — хопіць, моцна звяло ўжо зубы, а жывот ажно барабанам напяўся. Пашкадаваў, што няма ніякай пасудзіны ўзяць вады з сабою.

Выбраўся на сухое. Сонца стаяла ўжо над галавой, пякло, як і ўчора. Ён павярнуў брылём шапку так, каб промні меней цалялі ў твар, але палёгкі гэта не дало. Зморанасць зусім валіла з ног.

Згледзеўшы між дрэў невялічкую цянлівую палянку, Лёшка скіраваў туды, зняў пінжак, лёг на траву, адразу адчуўшы, як стаміўся. Заснуў амаль што імгненна.

Колькі спаў, ён не ведаў. Прачнуўся ад таго, што нясцерпна пякло ў патыліцу. Лёшка пасунуўся ў цень, пацягнуў за сабою і пінжак, каб пакласці пад галаву, яшчэ трохі падрамаць. Аднак сон болей не браў. Трэба ж ісці. А куды?

Ён зноў выйшаў на дарогу, ціха паплёўся далей. Ногі чамусьці не хацелі слухацца, падгіналіся, і ўпершыню падумалася: а раптам захварэе, вось зараз хвароба падкосіць, зваліць ушчэнт? Што тады, у каго прасіць якога ратунку, хто паспагадае? Тут жа, колькі, во, прайшоў ужо, ніводнай жывой душы не сустрэў. Праўда, як ляжаў, чуў, што праскочыла, прапылела нейкая машына, толькі ў другі бок, не туды, куды ён ідзе. А куды ж яму, Лёшку, трэба? У райцэнтр, на станцыю? Што, што там рабіць?..

Ззаду, з-за пагорка, пачуўся гуд, жалезны ляскат. Аглянуўшыся, Лёшка ўбачыў: на пагорак выскачыў, даганяе трактар. Хлопец збочыў, саступіў дарогу. У кабіне, расчыўшы насцеж дзверцы, сядзеў загарэлы да чарнаты, з белымі, выпаленымі на сонцы валасамі юнак у адной саколцы, курыў папяросу. Трактар нечакана спыніўся, ад яго патыхнула распаленым маслам.

— Садзіся, друг, падвязу,— весела крыкнуў юнак.

Лёшка абрадаваўся, скочыў на гусеніцу, з яе ступіў у расчыненую кабіну. Юнак пацягнуў адзін, другі рычаг, і машына, раўнуўшы дызелем, моцна тузанулася, з месца ўзяла ранейшы разгон. Юнак павярнуў галаву ў яго, Лёшкаў, бок.

— Не ездзіў ніколі на такой кабылцы? Наравістая, але толькі трымайся. Пугай не трэба ляскаць, паганяць. Куды хочаш завязе і скуль хочаш вывезе...— Ён засмяяўся і, за-

цягнуўшыся апошні раз, пусціўшы праз нос кольца дыму, шпурнуў акурак праз дзверцы, спытаў: — А табе куды?

Лёшка не ведаў, як выкруціцца. Пэўна ж, трэба хоць зманіць, бо не будзеш чужому чалавеку прызнавацца: не, нікуды табе не трэба, ніхто цябе не чакае. Яшчэ невядома, што падумае... Ён хацеў ужо сказаць, што ў бальніцу спяшаецца, зуб, во, разбалеўся, хай вырвуць, аднак юнак, забыўшыся, відаць, пра сваё пытанне, нечакана прапанаваў:

— А можа, калі час маеш, са мной давай, га? Тут недалёчка, ля лесу, клін адзін прыкончым. Я і да абеду там араў. Прычэпшчык недзе ўжо зачакаўся, не схацеў ехаць палуднаваць...

...Ніколі, бадай, за ўсе свае трынаццаць гадоў Лёшка не быў такі здаволены, нават шчаслівы. Нібы заварожаны, сядзеў ён з Валодзем — так назваў сябе светлавалосы юнак — у кабіне, глядзеў, як той лоўка тузае туд-сюд розныя рычагі, якая паслухмяная ў яго руках гэтая жалезная аграмадзіна. Не верылася нават, што дробны на выгляд, хударлявы, мала чаго вышэйшы за яго, Лёшку, хлопец можа правіць і машынай, і за прычэпшчыкам і плугамі сачыць, весці роўненькую, як шнурочак, баразну, нават насвістваць нейкі матыўчык, бы не яго рукамі робіцца ўся гэтая работа, бы ён тут зусім ні пры чым: от, сядзіць сабе, глядзіць наперад, насвіствае, і ўвесь на тым клопат. Аднак на першы погляд так здавалася. Прыгледзеўшыся больш пільна, Лёшка ўбачыў, што гэтая лёгкасць і нібыта бесклапотнасць толькі дзеля прыліку, а на самай справе... Вунь жа як саколка ўзмакрэла на Валодзю, хоць бяры ды выкручвай, а на лбе таксама пацеркамі выступіў пот. Затое ж вочы ў чалавека як ззяюць! Што той пот?! Ён, Лёшка, невядома што аддаў бы, каб вось так папацець, так пакіраваць, так падпарадкаваць сабе машыну, каб як міленькая слухалася. Гэта табе не вугаль разгружаць. Там бяры на пуп і асабліва не думай, не сушы мазгі. А тут... Ого-го! А хіба ж толькі араць трактарысту даводзіцца? Не, колькі іншага цікавага за лета, за год цэлы ён папаробіць на сваёй «кабылцы», як кажа Валодзя. Добрая «кабылка»! А кабіна чаго вартая! Табе ні холад, ні вецер, ні дождж не страшныя. Нават калі і воўк ці іншы які звер выскачыць адкуль. Го, хай толькі памкнецца падысці... Куды яму, тому воўку, з трактарам цягацца? На, выкусі, ваўкарэзіна, падыдзі толькі, паспрабуй дацягнуцца, нават калі і стаяць той трактар будзе і там ціхенька адпачыць хто надумае. Што, аблізваешся, зубы кароткія? А зараз вось як успыхне фара, як грымне матор, дык ты і хвост

падпіснеш, пяткі толькі падмажаш, а то са страху і яшчэ большай бяды наробіш...

— Ты чаго смяешся? — раптам даносіцца да Лёшкі, і хлопец ажно ўздрыгвае, шкадуе, што так нечакана перапынілі яго мроі. Ён няўцямна глядзіць на Валодзю, пасля ніякавее, бы злавілі на чым вельмі непрыстойным, адгадалі самыя патаемныя думкі.

— А-а, так, нічога,— кажа ён, а сам адводзіць вочы.

— Што, хацелася б і табе трохі пракаціцца? — Валодзя, нібы чараўнік які, глядзіць у саменькую душу.

— Угу,— кажа Лёшка, бо хавацца ад Валодзі, хітрыць няма ніякага сэнсу.

Узаранага тым часам становіцца ўсё болей і болей, а палоска ўдзірванелай нерушы вузее проста на вачах. «Хоць бы не так хутка,— думае Лёшка.— Яшчэ б трохі пабыць разам, паглядзець, мо Валодзя і праўда дасць правесці трактар. Хай не тут, на ворыве, хай па дарозе, дзе зусім-зусім роўна і нішто не мяшае». Валодзя зноў здзіўляе, зноў на хаду ловіць яго, Лёшкавы, думкі.

— Кончым,— кажа ён,— тады можна, чаго ж. Сам яшчэ нядаўна млеў ажно, у полі, дзе трактар убачу, гадзінамі аціраўся. Урокі закінуў быў. Ну, і выключылі са школы, а маці лупцоўку задала...

— То і як жа... далей усё?..— вельмі зацікавіла Лёшку, што расказваў Валодзя.

— Як?.. А вельмі проста нават — уцёк у школу механізацыі, падказалі мне, дзе такая, вось скончыў, працую, бачыш... Ужо два гады.

— А дзе... ну... школа гэтая самая? — спытаў Лёшка і пачырванеў. Лепей бы ён не пытаўся. Валодзя, не думаючы спачатку ні пра што, назваў адрас, пасля спахапіўся, адразу адгадаў яго, Лёшкаў, намер, астудзіў:

— Табе яшчэ ранавата трошкі. Не возьмуць пакуль што. Трэба пачакаць годзік-другі... А так чаго ж — работка будзь здароў. Усюды патрэбная. Кожны з табой палічыцца. Ды заробак... Жыць можна, адным словам.

Тое, што сказаў Валодзя, абрадавала і адначасова засмуціла хлопца. Зноў, зноў гэтыя гады... Ну, а калі ён, Лёшка, цяпер, зараз вось, хоча вучыцца, працаваць хоча? Хто гэта выдумаў, каб чалавеку забараніць? Падумалася: а можа, усё ж з'явіцца ў тую школу, добра папрасіць там каго, каб узялі, можа, нават не паказваць сваю метрыку, сказаць, што няма яе, у вайну недзе згубілася, і тым часам дадаць сабе гэтыя два гады. Хай правераць...

А дзе, дзе яны праверацъ?.. У цёткі? У дзетдоме? Уга, каму гэта ахвота будзе важдацца.

— Усё, заклёпана,— сказаў Валодзя, выязджаючы на ўзлесак, спыняючы машыну.

Схамянуўшыся, Лёшка глянуў на поле: ага, усё скончылі. Па свежых скібах хадзілі ўжо вароны, гучна каркалі, нечага шукалі. Валодзя скочыў на зямлю, падышоў да прычэпшчыка, пажылога, маўклівага дзядзькі, памог яму адчапіць плугі. Той, буркнуўшы нешта незразумелае, адразу ж нырнуў у падлесак, знік сярод маладых сосен, бярозак.

— Куды ён? — спытаў Лёшка.

Валодзя засмяяўся:

— Ведаў бы ты яго!.. Прычэпшчык — лепшага не трэба. Але і дзікуна і дзівака такога адно пашукаць. Колькі разам працуем, а ні разу не сеў, каб пад'ехаць, усюды, куды б ні паслалі, толькі пешкі бегае. Не пераносіць ніякіх машын...

— А іх куды? — Лёшка паказаў вачыма на плугі.

— Дзе дзенуцца? Заўтра забяру. А сёння — яшчэ адна работка мяне чакае...

І вось ён, Лёшка, сядзіць ужо на Валодзевым месцы, а Валодзя — побач, паказвае, куды ціснуць нагой, якой рукой і што спярша пакратаць, пацягнуць, каб паставіць патрэбную скорасць, даць машыне ход... Многа ўсяго гаворыць Валодзя, усё тлумачыць. Лёшка адчувае, як шалёна калоціцца, гатовае выскачыць з грудзей, сэрца, але стараецца трымацца, стараецца не прапусціць ніводзін Валодзеў рух, ніводнае слова. Гэта ж не жартачкі, калі табе даверана такая важная справа. Галоўнае — каб не падкачаць, каб не смяяўся Валодзя, што ён такі нягеглы, ні на што далікатнае не здатны.

— Ну, як, усёк? — смяецца Валодзя.

Лёшка рукавом выцірае ўспацелы твар. Трэба ж такое: нічагусенькі яшчэ не рабіў, палец аб палец не стукнуў, а пот ужо засціць вочы. Ён няўпэўнена адказвае:

— Угу...

— То давай цісні, друг, на ўсе педалі.

Лёшка, здаецца, цісне, варочае ўсё так, як паказваў Валодзя, аднак машына, бы наравісты конь, не хоча слухацца, хоць ты плач, хоць каравул крычы. Нарэшце, не вытрымлівае сам Валодзя, рука яго зверху кладзецца на Лёшкаву руку, робіць нешта лёгка, няўлоўна, і... дзіва дзіўнае — трактар магутна ўздрыгвае, быццам, разам з сум-

леннем, прачнулася ў ім нябачаная волатаўская сіла, панесла іх і панесла невядома куды...

— Кіруй жа, кіруй,— кажа Валодзя, але Лёшка, ап'янелы ад шчасця, нічога не чуе, нічога не бачыць.

Машына збочвае, лёгка падмінае пад гусеніцы, трушчыць старое пнёўе, кусты, маладыя сосенкі, зверам імчыць на тоўстую сухастоіну. Валодзя нахінаецца, крычыць ужо штомоцы:

— Ды гэту, гэту ручку вярні, разява!..

Лёшка і сам бачыць небяспеку, вось яна, насоўваецца на іх, яна ўсё бліжэй і бліжэй, але ні рукі, ні ногі чамусьці не слухаюцца, робяць не тое, што трэба рабіць. Эх...

Невядома чыя ў тым заслуга, але трактар спыняецца як не ў паўметры ад камля. Лёшка сядзіць ні жывы ні мёртвы. Лепей бы яму зараз скрозь зямлю праваліцца, чым зносіць такую ганьбу. Пракаціўся, называецца... Ледзь трактар не ўходаў. Пэўна ж, сухастоіна такая — не пень гнілы, не куст, не жэрдачка якая-небудзь.

Валодзя, ні слова не кажучы, зноў саскоквае ўніз, абыходзіць трактар кругом, правярае, відаць, ці ўсё цэлае, ці ўсё як мае быць. Можа, яму, Лёшку, непрыкметна таксама выскачыць, уцячы далей у лес? А там...

Але позна ўжо. Валодзя адчыняе дзверцы кабіны з яго, Лёшкавага, боку, нечага ўсміхаецца, просіць пасунуцца, саступіць яму яго законнае месца, дае газу, лоўка выкіроўвае машыну зноў на дарогу. І тады ўжо толькі кажа:

— Нічога, брат, не вешай носа. У мяне напачатку і не такое было. У канаву нат неяк заваліўся. Ледзь вычухаўся. Так што... Дык ты зараз куды? — пераводзіць ён гаворку на іншае.

— Мне... на поезд трэба,— першае, што прыходзіць зараз у галаву, кажа Лёшка, бо пра бальніцу ж не будзеш выдумляць: ну, хто, хто на ноч гледзячы пойдзе ў тую бальніцу? Дурань жа апошні не паверыць. Ніколі не паверыць.

Яны развітваюцца як даўнія знаёмыя, нават трошкі ўжо і сябры. Валодзю трэба ехаць назад, недзе яго, сам так сказаў, яшчэ нейкая «работка чакае». Ён, высунуўшыся з кабіны, махае рукой, дае добрага газу і хутка знікае за паваротказ.

Лёшка ж доўга стаіць на месцы, усё ўслухоўваецца, усё ловіць гук трактара, бы гэта для яго самая найлепшая музыка, якую ён і чуў калі-небудзь.

Ён весялей ужо ідзе на станцыю. Цяпер Лёшка ведае,

куды ехаць і што будзе рабіць, да каго стукацца ў дзверы, пакуль не адчыняць, не ўважаць яго просьбу, а то, калі спатрэбіцца, і слёзы...

5

Ведаў бы Лёшка тады, тым летам, роўна два гады назад, калі пасля доўгіх просьбаў, малёганняў цётка, нарэшце-ткі, згадзілася ўзяць яго да сябе, куды і чаго ён едзе, што чакае яго наперадзе, то ніколі б не рашыўся на такі крок. Дзетдом, вядома, не родная хата, але ж жыць можна было. Хай не заўсёды ад пуза наядаліся і не кожны раз смачнай была тая яда, хай часта не хапала і таго і гэтага, хай сабе ўшчувалі, а то і каралі строга, нават той-сёй з выхавацеляў асмельваўся і шлёгнуць па мяккім месцы, што дай бог як пачухаешся, але ж і кара, і ўсё іншае, што за многія гады паступова абрыдла, сядзела ўжо ў пячонках, выклікала глухі пратэст, нездаволенасць,— зараз, калі ён пацёрся ў цёткі, пабадзяўся па дарогах, зведаў чорт-ведама што, ворагу свайму не пажадаў бы такога, усё тое, дзетдомаўскае, здавалася яму калі не райскім жыццём, то, ва ўсякім выпадку, вартым, каб успамінаць з добрым, шчымлівым болем і шкадаваннем.

А тады, два гады назад, хіба думаў ён пра благое, калі збіраўся да цёткі, і не ў госці ўжо на які дзень-другі, аназусім, каб там і жыць, і вучыцца ў школе, і мець магчымасць куды хочаш пайсці, з кім хочаш і ў што хочаш гуляць. Хіба не пра гэта пасля адбою, перад сном, марылі дзетдомаўскія хлапчукі: каб у цябе было ўсё так, як і ў іншых дзяцей, у каго ёсць і бацька, і маці, і свой дом. Яны, за рэдкім мо выключэннем, не выказвалі гэта ўслых, а марылі ціха, амаль безнадзейна, мала верачы ў цуды.

А цуды ўсё ж здараліся.

Неяк, у адну з цёплых парных раніц, калі ўсе яны, ад большага да меншага, акрамя, вядома, хворых, якія мясціліся ў ізалятары, выструніліся на лінейцы, а пасярод пляцоўкі, у акружэнні выхавацеляў і дзвюх дужа ўзлаваных, як не раз'юшаных жанчын грозна стаяў, насупіўшы бровы, іх добры дырэктар Іван Паўлавіч, да тэрыторыі дзетдома падыходзіў стомлены, учарнелы ў твары мужчына ў ваеннай гімнасцёрцы, без галаўнога ўбору, у заляпаных гразёю ботах.

Мужчына, дарма што выглядаў стомленым, нават змарнелым, адразу ажывіўся, пажвавеў, відавочна захваляваў-

ся, калі ўбачыў на лінейцы дзяцей. Ён гатовы быў, здэцца, кінуцца, пабегчы да гурту, але, учуўшы, хоць і далекавата было, словы дырэктара, спыніўся, перавёў дых. Дзеці яго не бачылі, а калі і ўбачылі б, то асабліва не звярнулі б увагі. Ідзе чалавек па дарозе, ну і ідзе. Хіба мала хто ходзіць? Іх займала зараз іншае: што ж будзе далей, дазнаюцца ці не?

Дырэктар жа не гуляў ні ў якую дыпламатыю, гаварыў прама:

— Дык яшчэ раз паўтараю: хто ноччу рабіў набег у вёску, спляжыў агароды вось у гэтых жанчын, аблаташыў усе гуркі, паабтрасаў яблыкі, паламаў плятні? Хто? Прызнаецеся — улічым, зменшым пакаранне, будзеце ж маўчаць як вады ў рот набраўшы — самі пашукаем. Сляды, нябось, засталіся, дзе дзенуцца. Нават і сабаку пусцім.— Пры гэтых апошніх словах сярод хлапчукоў пракаціўся трывожны шумок, а той-сёй, найперш, вядома, з малечы, нават скалануўся. Іван Паўлавіч тонка адчуў, што трапіў у самую кропку, у «сонечнае спляценне», і яшчэ больш націснуў на апошні козыр: — А як вы думалі? Міліцыя ў бірулькі з вамі не будзе гуляць, не будзе цырымоніцца. Не спадзявайцеся. Сабакі ў іх вучаныя, не такіх лавілі. Хай таму-сяму са шкадліўцаў і паабгрызаюць пяткі...

Строй, аднак, акрыяў ад нечаканага ўдару, выстаяў, як выстойваў не раз, цяпер чакаў новай неспадзеўкі ад дырэктара: што, што яшчэ ён прыдумае, якая кара нябесная іх жджэ, калі не прызнаюцца?

Кожны з віноўнікаў ведаў, што прызнавацца, выстаўляць сябе на пасмешышча ўсяго дзетдома ні ў якім разе не трэба. Мо як абыдзецца. Яшчэ невядома, што могуць выкінуць, на што рашыцца гэтыя вось раз'юшаныя жанчыны... Не-е, лепей пакуль пачакаць. Пакуль там яшчэ дойдзе да той міліцыі... А мо палохаюць, як палохалі не раз?

Іван Паўлавіч па-ранейшаму стаяў, грозна звёўшы дужкі броваў ля пераносся, свідраваў вачыма кожнага. Цяжка сказаць, як яно абярнулася б далей, але здарылася зусім нечаканае.

Невядомы мужчына ў ваеннай гімнасцёрцы не вытрываў, па вузкай, пасыпанай жоўтым пяском дарожцы наблізіўся да ўсіх. Хуткім нецярплівым позіркам акінуў строй дзяцей, пасля дрыготкімі пальцамі выцягнуў з нагруднай кішэнькі гімнасцёркі якуюсьці паперчыну, нешта сказаўшы, падаў яе дырэктару. Той, усё гэткі ж грозны і насуплены, а зараз яшчэ і ад таго, што некаму вось няўцерп

пачакаць, пакуль ён тут заняты важнай справай, усё ж узяў паперку, пачаў чытаць. Твар яго паступова мяняўся, святлеў, а праз хвіліну ад строгасці і насупленасці не засталося і следу. Забыўшыся ўжо і пра вясковых жанчын, і наогул пра тое, дзеля чаго яны ўсе тут сабраліся, дырэктар, ступіўшы яшчэ крок наперад, выгукнуў:

— Вова Находкін!

З шарэнгі, дзе стаялі дзевяці-дзесяцігадовыя, высунуў віхрастую галаву, з круглым, нібы пятак, сіняком пад вокам хлапчук, бойка, задзірыста азваўся:

— Не лазіў я. Хай дакажуць. Чаго чэпяцца?

Іван Паўлавіч усміхнуўся, ціхім, нейкім зусім незнаёмым голасам мякка сказаў:

— Ідзі сюды... Не бойся... Ніхто цябе ні ў чым не вініць.

Хлапчук, аглядваючыся на сваіх таварышаў, бы шукаючы ў іх падмогі на выпадак чаго непрадбачанага, падышоў да дырэктара, смела, знізу ўверх, глянуў яму ў вочы.

— Дзеці,— з ноткаю ўрачыстасці ў голасе звярнуўся да дзетдомаўцаў Іван Паўлавіч.— Сёння ў нас прыемная нечаканасць. Вы ведаеце, што нарабіла вайна, колькі бед прынеслі фашысцкія вылюдкі на нашу зямлю, колькі загубілі, скалечылі чалавечых лёсаў. І вы таксама, можа, нават болей чым хто,— ахвяры гэтай вайны. Амаль усе, за рэдкім выключэннем,— круглыя сіроты. Добра, што дзяржава не дала і не дасць нікому прапасці, кожнага апране і накорміць, выведзе ў людзі, хоць трохі замяніць і бацьку, і маці. Вялікае шчасце, што ёсць у вас такая маці-Радзіма. А вось для Вовы сёння павінна быць шчасце ўдвайне: гэты чалавек,— дырэктар кіўнуў галавой у бок мужчыны ў ваеннай гімнасцёрцы,— Вовін родны бацька — Дзямід Еўдакімавіч Находкін. Ён доўга ляжаў кантужаны, без памяці, у шпіталях, не ведаў, дзе сям'я, бо вайна разлучыла іх у першыя дні, не ведаў, ці ёсць дзе хто жывы. І зараз, нарэшце, яму з цяжкасцю ўдалося адшукаць сына...

Што яшчэ гаварыў Іван Паўлавіч, больш ніхто ўжо не слухаў. Усе заварожана, не дыхаючы ажно, глядзелі, як ускрыкнуў, радасна кінуўся, абвіў бацькаву шыю Вова, як, прытуліўшы да грудзей сына, заплакаў, не пасаромеўся сваіх слёз гэты змардаваны незнаёмы чалавек. У тую хвіліну расчуліўся не толькі ён. Ціпком выціраў вочы і дырэктар, а вясковыя жанчыны, забыўшыся на свае крыўды, наогул галасілі ўслых.

...У той жа дзень Лёшка ўжо канчаткова пазначыў для сябе — усё, годзе, трэба і яму прыбівацца да нейкага берага, шукаць нейкія свае карані, бо ці ж лёгка жыць на свеце, не ведаючы, хто ты і што ты, не мець побач роднай душы...

Гэтай адзінай, вядомай яму роднай душой была цётка, з якой ён зараз і звязваў усе свае надзеі. Пісьмы, цяпер ужо запар як не два ці тры, паляцелі на яе адрас з настойлівай просьбай: вазьмі, ну вазьмі да сябе, я ж буду слухацца, буду ўсё рабіць, што толькі скажаш, буду пасвіць карову, а то, хочаш, і свіней, буду вазіцца, гуляць з дваюраднымі брацікамі — як добра, што ёсць у мяне дваюрадныя брацікі, буду добра, на адны толькі пяцёркі, вучыцца, а пасля, калі вырасту, аддзячу, вось пабачыш, аддзячу...

Цётка нарэшце накалякала на шматку бруднай, скамечанай паперы, укладзенай у гэткі ж брудны канверт, што так і быць, возьме ў сваю хату, але ж некалі ёй па яго ехаць, хай, калі пусцяць, сам дабіраецца ці з кім, можа, з дарослых з дзетдома...

Ад радасці ў хлопца сэрца як не выскачыла з грудзей: нарэшце і ў яго будзе дом, і ён пажыве ў сям'і, нарэшце і яго жыццё набудзе нейкі сэнс, і ўжо не стане ніхто шчыпаць яго, бы той гарох пры дарозе, бо будзе ў яго і моцная крэпасць, і надзейная абарона...

Некалькі дзён Лёшка насіўся з пісьмом нібы ачмурэлы. Яму хацелася ў той жа дзень, як атрымаў згоду ад цёткі, на крылах ляцець у няблізкі свет, абы толькі хутчэй. І не трэба ніякіх праважатых. Што ён — маленькі, не папытае ў каго, як дабрацца? Уга, хіба ж гэта цяжка?

Але жар ягоны астудзіў Іван Паўлавіч, сказаўшы, што ўсё не так проста, як думаецца, што без афармлення дакументаў, а тым болей адпусціць хлопца аднаго — на гэта хай не спадзяецца, з гэтага нічога не выйдзе. І яшчэ папытаў Іван Паўлавіч, што, можа, усё ж астанецца ў дзетдоме, бо хто ведае, як будзе ў цёткі, час жа пакуль цяжкі, галодны, толькі чатыры гады мінула пасля такой вайны...

Лёшка, аднак, і слухаць не схацеў ніякіх довадаў, як заведзены, нецярпліва паўтараў адно і тое ж: «Хачу да цёткі, да цёткі хачу!»

— Ну, што ж,— як бы са шкадаваннем сказаў дырэктар.— Раз да цёткі, дык да цёткі. Але глядзі...

Што меўся сказаць Іван Паўлавіч гэтым «але глядзі...», хлопца ніколечкі ўжо не цікавіла. Галоўнае, што ён, як і Вова Находкін, якому ўсе вельмі зайздросцілі — кожны паўжыцця аддаў бы, каб быць на яго месцы,— зараз так-

сама, лічы, ужо не сірата. Хіба ж можна называць сіратой таго, у каго ёсць і брацікі, і свой дом, і блізкі чалавек, каторы бярэ цябе пад сваю апеку, пад сваё крыло?..

...Цяпер, праз два гады, Лёшка ўсё часцей і часцей нагадваў тыя поўныя глыбокага сэнсу словы дырэктара дзетдома, на чым свет стаіць лаяў сябе, што не паслухаў яго добрай парады, кінуўся, на злом галавы, у невядомасць...

Спачатку, праўда, было яшчэ нішто. Цётка сустрэла яго прыезд хай сабе і не з шырокай, на ўвесь твар, шчаслівай усмешкай, але ж і не паказвала адразу свой нораў, усё тое, на што была здатная... Не, на першым часе ён, Лёшка, і сапраўды адчуваў няблага: цётка ні ў чым, ні ў добрым, ні ў дрэнным, не вылучала яго сярод сваіх сыноў — дзесяцігадовага, скуластага, зацята-панурага Аркадзі і васьмігадовага сарвігалавы Броніка. Яны аднолькава елі — пасля дзетдомаўскай яда тая была горай не прыдумаеш, але Лёшку, прызвычаенага да ўсякага, гэта меней трывожыла, хоць часам і зводзіла ад голаду жывот,— аднолькава не маглі дагадзіць у рабоце, і цётка на ўсіх драла горла, хапалася за дзяркач, кляла апошнімі словамі, што спачатку вельмі бянтэжыла, а то і раніла балюча хлопца, але Аркадзя і Бронік угаворвалі яго пляваць на ўсё, не браць да галавы тыя праклёны.

Былі і зусім добрыя дні. Неяк вечарам, ухадзіўшыся з гаспадаркай, цётка расшчодрылася, напякла ўсім на алеі аладак, пасля, седзячы на табурэтцы, пачала вохкаць, упершыню ўспомніла добрым словам, пашкадавала сваю малодшую сястру — Лёшкаву маці. Хлопец ужо і да гэтага трохі чуў ад цёткі, як жылі яны, сёстры, тут да вайны і ў часе вайны. Расказвала і пра сваіх бацькоў, Лёшкавых дзеда і бабу, якія за чатыры гады да вайны нечакана, адно за адным, памерлі ад сухотаў, не закончыўшы будаваць гэту вось хату, і ім, дзвюм сёстрам, ой як нялёгка давялося, пакуль зрабілі ўлазіны. Змушаны былі прадаць усё — і карову, і кабанчыка, і адзення ўсё лепшае, абы толькі мець людскае жытло. А тут яшчэ неспадзеўка...

Цётка замялася, і Лёшка змушаны быў спытаць:

— Якая гэта неспадзеўка?

— А вось такая...— цётка паглядзела яму прама ў вочы.— Ты нарадзіўся... без бацькі.

— Як гэта? А дзе ж ён?..— аглушаны пачутым, зноў спытаў, пачырванеўшы, Лёшка.

Цётка болей нічога не ўтойвала:

— Думаеш, маці твая прызналася каму, хто ён? Упартая была, маўчала як рыба... Сказала б — дзе дзеўся, ажаніўся б. Прымусілі б...

— Дык, значыць, бацька мой не... не...— ён не мог выказацца да канца, словы як перастралі ў горле, адчуў, што яму не хапае чым дыхаць.

— Ведаю, ведаю, што ты хочаш спытаць,— здагадалася, прыйшла на дапамогу цётка.— Можаш скакаць, радавацца: той чалавек, які кінуў вас недзе на хутары, сярод чужых людзей, а сам збег з немцамі — не твой бацька, не... Гэта пасля, ужо вайною, маці выйшла замуж...

— Як жа яна магла... такое? — болей не слухаючы цётку, цяпер ужо пабялеў, сарваў голас Лёшка.— Як жа яна магла?! За паліцэйскага...

— Ты вунь смаркачы пайдзі вытры,— узлавалася цётка,— а то крычаць тут удумаў. Куранё курыцу вучыць будзе... Многа надта знаць стаў...

Вечар, так добра пачаты, быў сапсаваны. Цётка выгнала пляменніка з кухні, пачала грымець гаршкамі, тазікам, вёдрамі, нешта пад нос сабе бурчаць.

Лёшку ж распіралі, радавалі і гнялі адначасова самыя розныя пачуцці. Хацелася галёкаць, крычаць на ўсю вуліцу, на ўвесь свет белы крычаць, каб усе чулі, усе ведалі пра тое, пра што даведаўся ён толькі зараз: не, не сабачае ён адроддзе, як кінуў яму неяк у твар, незразумела адкуль узяўшы звесткі пра яго, былы дзетдомаўскі повар Капітон, якога прагналі з работы за п'янкі і зладзейства. Яму, Лёшку, невядома, хто яго сапраўдны бацька,— крыўдна, пэўна ж, і балюча быць бязбацькавічам,— але ў сто, у тысячу разоў лепей, каб цябе абазвалі, калі пойдзе ўжо на тое, калі язык каму ўжо надта засвярбіць, байструком, чым варожым, сабачым адроддзем. Ну, як, як, які ж сэнс тады жыць на свеце, хадзіць па гэтай зямлі, увесь час тоячы, носячы глыбока пад сэрцам няўмольна-жорсткую праўду аб сабе?!

Усю тую ноч у цёткі ён не мог заснуць і цалюткі дзень назаўтра сноўдаўся, бы ў сне, быў рассеяны, некалькі разоў рабіў не так і не тое, што загадвала цётка, ад чаго яна злавалася, пырскала нават слінай, бы помсціла невядома за што...

І гэтак цягнулася не месяц і не два.

Пасля, калі Лёшка пайшоў у школу, у чацвёрты ўжо клас, і сапраўды пачаў прыносіць амаль адны пяцёркі, чым не маглі пахваліцца ні Аркадзя, ні Бронік, яна трохі

спішылася, не стала прыдзірацца да любой драбязы, да самай нязначнай макулінкі. На яе калі як находзіла, тады-сяды цётка была нават вясёлай, добрай. Але гэта чамусьці здаралася вельмі рэдка.

Лёшка разумеў, па-свойму шкадаваў цётку. Нясоладка ёй даставалася, нічога не скажаш. Ён жа бачыў, не сляпы, мо жа, як цяжка жылі нават тыя, да каго ў хату вярнуўся з вайны цэлы і здаровы мужчына, гаспадар. І то трэба было высільвацца, ірваць жылы ў рабоце, каб звесці неяк канцы з канцамі. А тут яна адна, ды яшчэ з такімі сынкамі-неслухамі, ды яшчэ ён, пляменнік, навязаўся на яе шыю... Паспрабуй выстранчы, выхавай гэткую плойму без цвёрдае мужчынскае рукі...

Да нядаўняга часу цётка таксама мела ў хаце мужчыну, мужа, бацьку Аркадзя і Броніка, але невядома, чаму кінуў-рынуў чалавек сям'ю, гаспадарку, падаўся ў прымы ў суседнюю вёску да старэйшай ад сябе салдацкай удавы. Лёшка, калі цётка надта ўжо разыходзілася з праклёнамі і лаянкай, бэсціла без разбору ўсё і ўсіх запар, быў упэўнены, што цётку точыць, не дае спакою здрада мужа. Таму і выпальвае яна злосць на тым, хто першы трапляе пад руку. Першым чамусьці трапляў пад цётчыну руку пляменнік.

Так мінулі зіма, вясна. У тым годзе Лёшка трымаў іспыты за пачатковую школу. Не было чаго есці, душыліся крапівой, лебядой, святам лічылася, калі перападаў кавалак праснака. Ад таго, што вельмі кружылася галава, што ўвесь час чамусьці хацелася спаць і як ватныя былі ногі, іспыты тыя ён здаў з вялікай цяжкасцю.

Летам, каб неяк аблегчыць цётчына і сваё жыццё, прыдбаць капейку на абновы да школы, Лёшка згадзіўся пайсці ў падпаскі да калгаснага пастуха Мікіты Боруха. Пацягнуліся доўгія, як сама вечнасць, дні, з адным нязменным клопатам: не прапала б якая зброддлівая карова, лепей бы напасвіць жывёлу, не пусціць у шкоду, хутчэй бы канчаўся гэты бясконцы дзень...

Неяк, ужо амаль перад самай школай, калі рэзка захаладала, з неба імжыў дробны, бы сеяўся праз сіта, дождж, а ён, Лёшка, скурчыўшыся, падабраўшы пад сябе босыя акалелыя ногі, сядзеў на ўгрэтым лапіку зямлі, малячы бога, каб каровы яшчэ хоць трохі пабавіліся на адным месцы, не беглі наперад, незаўважна падышоў Борух, пастаяў моўчкі, пацмокаў языком, сказаў:

— Не па мне гэта, хлопча, умешвацца ў чужое жыццё, але ж не магу, гледзячы на цябе, і цярпець. Ты вось

што: скажы як-небудзь цётцы сваёй, каб не скнарнічала, не выдурнялася болей, не прыкідвалася бядней за ўсіх. Захоча, дык і абуць знойдзе што, і на плечы накінуць, не калец жа, во, так, і пакарміць можа лепей. Зарабляеш жа, не за так цэлы дзень гібееш у полі... Пастухам калгас плоціць лепей, чым каму.

Лёшка, якому ўжо неаднойчы даводзілася ад самых розных людзей чуць непрыемныя для яго, незразумелыя намёкі на нейкую незвычайную скваппасць і жорсткасць цёткі, ваўкавата зіркнуў на Боруха, едка адказаў:

— Чым яна не дагадзіла каму, ну, чым? Усе гатовы з'есці яе... А ёй лёгка адной, га? Дзе яна набярэцца на траіх нас, дзе?

— Ты, малец, не гарачыся,— Борух, у гумовых ботах, у шырокай выцвілай, ажно бялёсай брызентавай накідцы, прыкленчыў побач, не думаў адставаць.— Людзі ведаюць, не сляпыя былі, колькі той паліцай цягаў ёй нарабаванага, усё задобрываў, купляў яе, каб з яе дапамогай затлуміць галаву тваёй мацеры. І цётка бясконца піліла, з хаты яе выжывала, абы толькі тая пайшла за паліцая... Пасля ж, калі немцы ўжо драпалі, маці твая і пісьмо аднекуль прыслала, пракляла ў тым пісьме сваю старэйшую сястру. Усе ж ведаюць пра гэта.

— Ніхто нічога не ведае, брэшуць усё, брэшуць,— падхапіўся, бы ўджалены, Лёшка.— Цётка добрая, толькі няшчасная. Цяжка ёй адной.

— Ну, не буду нічога табе казаць. Але ж... шкада бачыць цябе такога...

— Не трэба мяне шкадаваць,— кінуў ужо на хаду, адыходзячы далей ад Боруха, хлопец.— Мне добра ў цёткі.

На тым размова і скончылася. Борух ніколі болей, хоць і расказваў пра вайну, пра вясковыя навіны, не кранаўся Лёшкавай балячкі...

І зноў пайшоў Лёшка ў школу, і зноў пацягнуліся дзень за днём, месяц за месяцам. Напрадвесні ён так абнасіўся, так дарваліся яго картовыя штаны, так разяпіліся, раскідаліся чаравікі — брыдка стала з'яўляцца не толькі ў класе, але і на вуліцы. Лёшка неяк заікнуўся цётцы, каб што пашыць ці купіць з абутку і адзення, бо ўжо ж і пальцам пачалі на яго паказваць, ды і ў Аркадзі з Бронікам мо знайшлася б якая непатрэбная апратка і падышла б яму. Аднак хлопец не рады быў, што і заікнуўся. Цётка як ашалела, на Лёшкаву галаву пасыпаліся гарачыя словы-каменні:

— Вот як ты загаварыў, вот! Палюбуйцеся, людцы, як

пляменнічак дзякуе мне, што прыгрэла ў сябе, выратавала яго, выбавіла з тога пекла...

— З якога пекла? — перапыніў Лёшка цётчына галашэнне, не зразумеўшы, пра што яна кажа.

— А з таго, з якога ты не ведаў, як уцячы, у кожным пісьме плакаў, каб выбавіла. З дзіцячага дома свайго... Скуль жа яшчэ. Ужо забыўся, памяць адабрала?

— Ніякага там не было пекла,— агрызнуўся Лёшка.— Ведаў бы, дык...

Цётка ажно вочы вырачыла ад здзіўлення, пасля хапілася за сэрца, цяжка плюхнулася на лаву:

— Дык што ж ты не бяжыш туды, што?! Яму, бачыце, ужо кепска ў цёткі. Гарай, чым усім. А мне як, ты не падумаў?

Яна зноў загаласіла, заламала рукі, і Лёшка выбег на двор, каб не злаваць цётку яшчэ больш, каб жанчына неяк астыла.

Пасля тае размовы хлопцу зусім жыцця не стала. Хто ведае, як было б далей, калі б не адна неспадзеўка, якая праясніла ўсё тое, што і людзі казалі, і што ён сам адчуў, спазнаў на сваім карку.

Неяк, калі скончыўся першы ўрок, іхняму класу аб'явілі, што будуць саджаць дрэўцы ў школьным двары, пойдуць усе ў лес, таму трэба, каб кожны прынёс лапату.

Лёшка, убачыўшы на дзвярах хаты замок, падумаў, што цётка недзе на калгаснай рабоце, і нямала абрадаваўся: не трэба будзе прасіць дазволу ўзяць тую лапату. Пакорпаўшыся ў звычным месцы — у застрэшшы ля дрывотні — і не знайшоўшы яе там, хлопец падаўся да хлява. Здзівіўся, што хлеў трохі прачынены, і адтуль, разам са спалоханым курыным квохканнем, чуецца яшчэ нейкае незразумелае бурчанне. «Мо хто ўбіўся, курэй палохае, а мо і нішчыць?» — падумаў з трывогай і, ціхенька падкраўшыся, зазірнуў у нешырокі прагал дзвярэй.

Адразу і вачам сваім не паверыў. Убачылася чортведама што: недалёка ад загарадкі, дзе звычайна стаяла карова, быў рассунуты ў бакі гной, зверху на ім ляжалі пачарнелыя тоўстыя плашкі, а між дзвюма кучкамі гною зеўрала чарнатой падполле.

Блізка ад дзіркі на свежай чыстай саломе стаяла спіной да дзвярэй цётка, трымаючы ў адной руцэ вялікі белы мяшок, другой рукой, нагнуўшыся, брала з-пад ног звалены як папала кофты, пінжакі, блузкі, штаны, шапкі, зімовыя і летнія, шчыблеты, боты — карацей кажучы, усё, што носяць і насілі на сабе людзі і, паглядзеўшы, пакру-

ціўшы кожную рэч перад носам, піхала ў мяшок, спачатку ў адзін, пасля ў другі. «Адкуль, дзе ўзяла яна гэтулькі ўсяго?» — не ўспеў падумаць яшчэ Лёшка і адчуў, як усярэдзіне ўсё апякло ад страшнай згадкі: дык гэта ж, пэўна, нарабаванае паліцаем і падараванае цётцы «дабро»?! Ці не пра тое намякалі яму, Лёшку, шмат хто з вяскоўцаў, ці не пра тое ж казаў і Мікіта Борух?..

Ужо не помнячы сябе, хлопец з сілай, на якую быў толькі здольны, ірвануў дзверы, расчыніў іх на ўвесь мах. Коратка і прарэзліва войкнуўшы, цётка імгненна абярнулася, выпусціла мяшок, які паваліўся і паляцеў у дзірку, глуха чмякнуўся вобзем у глыбіні падполля. Спалатнелая, з дзіка вырачанымі вачыма, яна колькі хвілін стаяла нерухома, трымаючы ў адной руцэ нейкую анучу. Пазнаўшы пляменніка, злавесна ўхмыльнулася, памкнулася да яго. Лёшка адступіў крок назад, пасля, згледзеўшы побач вілы, схапіў іх, нацэліў на цётку, крыкнуў:

— Закалю-ю-ю! Не падыходзь, чуеш?! Во якая ты, во!.. Людзі не манілі, праўду пра цябе казалі. З'еш, падавіся сваім барахлом. Кроў людзей на ім, а ты...

Цётка, убачыўшы перад сабой вілы, адышла на ранейшае месца, рашыла прыкінуцца нявіннай авечкай.

— Лёшачка, дзіцятка, ды што ж гэта з табою? Ты што ж гэта плявузгаеш на цётку родную? — Яна пастаралася нават усхліпнуць, выціснуць слязу, каб выклікаць у хлопца жаласць да сябе.— Ды гэта ж усё — і адзенне, і абутак — ад дзеда твайго і бабы засталося. Яны перад смерцю неяк схавалі, закапалі во тут, а я і забылася... Зусім галава ўжо здурнелая стала... Вот зараз мы знойдзем і для цябе што лепшае...

— Брэшаш ты, брэшаш,— не выбіраў болей слоў Лёшка, кідаў цётцы проста ў вочы тое, што думаў пра яе.— Усе дурныя, адна ты разумная?

Цётка перайшла ўжо на енк:

— На з'еш, закалі, загубі сваю цётку, душагуб ты няшчасны. Пашкадавала, думала, што чалавекам стане, а ён, бач, як загаварыў... Дык што ж ты стаіш, на, во, закалі, вілы ж вострыя...

Шпурнуўшы вілы ў агарод, Лёшка плюнуў і як не бегма падаўся з двара, далей ад усяго таго, жахлівага і пачварнага, з чым давялося сутыкнуцца, каб ужо болей ніколі не вярнуцца сюды.

6

Удзень, каб не паролі, не ганялі праваднікі, ехаць было б нішто, нават і добра. А вось ноччу... Ноччу ж — горай не прыдумаеш. І адкуль браўся гэткі халодны вецер? Здэцца ж, калі на крутых паваротах ці на станцыях поезд сцішваў ход, а то і зусім прыпыняўся на хвіліну-другую, ні ветру, ні холаду быццам і не адчувалася. А варта было ўзяць разгон — і працінала наскрозь, холад ледзяніў кожную клетачку цела. І ўжо не памагала тое, што яны насоўвалі шапкі ледзь не на самыя вочы, зашпільваліся на ўсе, якія толькі ёсць, гузікі, настаўбучвалі каўнерыкі сваіх лёгкіх пінжакоў, ціснуліся адзін да аднаго як толькі маглі.

Затое раніцай, калі падымалася сонца, яны весялелі. Ведалі, што наперадзе дзень, цяпло, «жытуха», як любіў казаць на кожным кроку Славік. Цяпер найпершы клопат быў — здабыць харч, каб замарыць чарвячка, бо за ноч, хоць і холадна было, чарвячок гэты рос, звярэў, рабіўся ненажэрным, гатовы быў на што заўгодна піхнуць хлопцаў, падбухторыць на любы нечаканы ўчынак. Ніякага ратунку не было з ім. Ён, чарвячок, прымушаў іх злазіць з верхатуры вагона, ісці на рызыку быць схопленымі правадніком, міліцыянерам, кім хочаш з дарослых, каб затым трапіць у дзетпрыёмнік. А як жа тады з іхняй марай? Калі яшчэ ў жыцці выпадзе такая магчымасць пабачыць вырай, куды кожнае восені, як становіцца холадна і голадна, ляцяць птушкі? Калі яшчэ змогуць убачыць яны запаветнае мора, якое разлеглася ад краю да краю зямлі, што ні сокал яго не пераляціць, ні вокам яго не акінуць?..

Лёшка ўдзячны лёсу, што звёў яго са Славікам. Што ён рабіў бы без Славіка? Дзе дзеўся б?

Тады, у той дзень, калі, не помнячы, куды і чаго бяжыць, Лёшка прыбег усё ж на вакзал, абы толькі далей ад ненавіснай цёткі, ён і думаць не думаў ні пра якое мора, ні пра якое вялікае падарожжа. Проста сядзеў на лаўцы ў прыстанцыйным скверыку, астываў пасля няблізкай дарогі, у галаве валюхаліся цяжкія гнятлівыя думкі. У гэты момант не радавалі ні вясна, ні шчодрае сонца, ні чарамха, што густа кусцілася над галавой і ўжо — раней чым дзе — цвіла, дурманліва пахла мо на сто метраў наўкруг. Недзе побач весела цілікалі, славілі жыццё, бездань блакітнага неба вераб'і, іншыя птушкі.

У гэты момант Лёшка як ніколі раней пазайздросціў птушкам, хоць бы тым жа вераб'ям: ну чаго, чаго ім можа не ставаць? Чаму ім не цешыцца, не радавацца? Ні пра

што ім няма клопату. Ні пра адзенне, ні пра сваю хату — начлег птушка заўсёды знойдзе, а болей нічога і не трэба,— ні пра харч нават. Харчу летам птушцы таксама колькі хочаш. А вось чалавеку... Ого-го, чалавеку зусім не тое. Чалавеку многае трэба. Яму нельга так, як птушцы,— сёння тут, заўтра там. Паспрабуй ты пражыві, калі не маеш пад нагамі цвёрдага грунту, калі не прыбіўся ні да якога берага, і няма табе з кім ні параіцца, ні каб хто падказаў, што і як рабіць...

Ён не адразу прыкмеціў, як побач на лаўцы прыткнуўся, смачна зачмякаў ротам, аплятаючы хлеб з ліверпай каўбасой, падлетак. Толькі калі знекуль прыляцелі, пачалі расхаджваць ля ног два, а пасля да іх далучыўся і трэці, галубы, спрабавалі шукаць крошак, Лёшка ўзняў галаву, глянуў, хто гэта прысуседзіўся да яго. Хлапчына — ён быў апрануты лепш, чым Лёшка, але надта змятай выглядала ўся яго апратка, бы валяўся чортведама дзе,— таксама пільна акінуў поглядам свайго равесніка, нават перастаў жаваць, усміхнуўся добрай вінаватай усмешкай.

— Ты адкуль? — спытаў смела, як быццам яны даўно былі знаёмыя, толькі не ведалі такой-сякой драбязы адзін пра аднаго і цяпер, седзячы разам, рашылі перакінуцца словам-другім, усё да канца высветліць.

— Я?..— разгубіўся Лёшка, думаючы, што адказаць, пасля нечакана, паддаючыся нейкай невядомай прыцягальнай сіле гэтага незнаёмага хлапчука, сказаў: — Я ні скуль...

— Яно і відаць,— падлетак пасунуўся бліжэй, разламаў папалам хлеб, падзяліў на роўныя часткі ліверную каўбасу, працягнуў Лёшку: — На вось, жуй пакуль што. Цябе як завуць?

— Лёшка.

— Ну, а мяне Слава, хочаш — Славік,— хлапчук, як дарослыя робяць, падаў сваю закарэлую вузкую далонь, неспадзявана моцна ціскануў Лёшкаву руку.

Больш нічога не кажучы, ён зноў апетытна пачаў жаваць, пакуль не скончыў і хлеб, і каўбасу. На зямлю не ўпала ніводнай крошкі. Галубы, спадзеючыся на ласунак, яшчэ трохі пацерліся ля ног і, пераканаўшыся, што марна патрацілі час, што нічога ім так і не дастанецца, нездаволена завуркаталі, лопнулі крыллем, паляцелі некуды за пуці.

Лёшка таксама з'еў усё да апошняга кал́іва і толькі цяпер адчуў, які ён галодны і стомлены.

— Вады хочаш? — спытаў Славік.

— Ыгы,— Лёшка і сапраўды ўжо да гэтага думаў, каб дзе напіцца, спатоліць смагу, бо, пакуль бег да станцыі, можа, з кацялок поту выцекла, кашуля і пінжак і цяпер мокрыя, хоць ты бяры ды выкручвай.

— Сядзі тады тут,— сказаў Славік.— Я хуценька... Сядзі...

Ён не забавіўся, прынёс у нейкай бутэльцы вады, напіўся сам, даў Лёшку.

— Во, цяпер самы раз, жытуха,— сказаў Славік.— Можна ехаць і далей.— Ён хвіліну памаўчаў, пасля, нібы што радаснае цюкнула ў галаву, засвяціўся тварам: — Давай разам, га? Во здорава будзе!

— Гэта куды... разам? — спытаў Лёшка.

— Куды ўсе птушкі ляцяць. Да саменькага мора. Там і цёпла, накупаемся ўволю, там і яблык, і сліў тых, і яшчэ многа чаго — хоць пуза расперажы. Жытуха!

— А скуль ты ўзяў, што там... усё гэтак?..— Лёшка шукаў нейкага паратунку ў сваім становішчы, гатовы быў хапіцца абы за што, хоць за саломінку, але каб вось так, адразу...

— І не сумнявайся,— па-сапраўднаму загарэўся ўжо Славік.— Я ведаеш колькі кніжак чытаў пра тое мора, пра поўдзень. Птушкі ж не дурныя. Ведаюць, дзе ім зімой добра будзе.

— Цяпер жа не зіма,— слаба ўжо запярэчыў Лёшка.— Яны ж, птушкі, зараз і сюды ляцяць.

— Ну, і няхай ляцяць. А мы ж не навек туды. Вось паглядзім мора, пажывём трохі і таксама вернемся. Хочацца ж...

— А ў цябе таксама бацькі, маці няма? — спытаў Лёшка.

— Чаму ж няма — ёсць! — весела адказаў Славік.— Во недзе яны цяпер палётаюць, папашукаюць мяне... Бацечка будзе ведаць, як размахваць сваёй папругай...

— Ну, а маці? — не стрываў Лёшка, адчуўшы, як зайшлося сэрца ад незразумелага болю і смутку.

Славік на хвіліну спахмурнеў, наморшчыў лоб, не стаў хітраваць:

— Мамы шкода. У яе нервы... Яна настаўніцаю. А я яшчэ і са школы сарваўся... Але ж бацечка... Будзе ведаць...

Лёшку гэтая шчырасць спадабалася, і ён, памаўчаўшы трохі, нібы прыкідваючы, як быць, сам ужо працягнуў Славіку руку, даючы зразумець, што гатовы з ім хоць на край свету.

...Сонца нарэшце пачало прыпякаць у спіну, нагрэла бляху, і яны цяпер, пасля бяссоннай ночы, з асалодай выцягнуліся на ўвесь рост, паклаўшы галаву на рукі, драмалі. Гаварыць не хацелася. Каб не голад, не пусты жывот, можна было б вось так ляжаць хоць суткі, хоць двое, пакуль не прыедуць да таго мора. Аднак кожны, нават і ў сваім салодкім забыцці, воляй-няволяй змушаны быў думаць, калі ж, нарэшце, поезд спыніцца на якой вялікай станцыі. А тут ужо ўсё ад цябе залежыць. Ад тваёй кемлівасці, спрыту, нават хітрасці. Перш-наперш трэба хоць трохі ачысціць рукі, твар, а збольшага і адзенне ад бруду, бо пакажыся толькі замурзаны, як чорт той, сярод людзей — схопяць, адразу ж пазнаюць, хто ты і што ты. Тады ўжо прасіся не прасіся, бажыся не бажыся, што табе вось так, да зарэзу, трэба ехаць, што ў цябе там, на тым поўдні (нават і адрас назавеш) памерла цётка ці, скажам, братунька твой адзіны, ніхто не прыме пад увагу тваю просьбу, тваё малёганне, толькі пасмяюцца яшчэ, скажуць, што ты не першы такі разумнік, былі і хітрэйшыя, і мудрэйшыя за цябе, аднак жа... Што азначала гэтае «аднак жа», табе не трэба доўга тлумачыць, ты сам усё разумееш...

Вось чаму пры набліжэнні да вялікай станцыі яны рыхтаваліся загадзя. Найбольшы клопат браў на сябе, вядома, Славік. Ён слініў брудную насоўку, выціраў ёю твар, рукі, далонямі разгладжваў, размінаў штаны, пінжачок і, падноўлены, сачыў цяпер, каб не напароцца на праваднікa, неяк непрыкметна, пакуль поезд яшчэ не затармазіў канчаткова, злезці, а то і скокнуць на зямлю, бо пасля, на самой станцыі, навідавоку ва ўсіх, рабіць гэта рызыкоўна. Лёшка ж, каб не прыцягнуць да сябе ўвагу, зашываўся то ў пустую скрыню з-пад акумулятара, часам курчыўся ў «шпакоўні», калі там не было вугалю, а то саскокваў таксама на зямлю, каб цябе толькі, бронь божа, не бачылі тыя, у каго вельмі пільнае на такіх, як ты, бадзяг, вока і каго на мякіне не правядзеш.

Калі ж усё ішло так, як намецілі, як загадзя спланавалі, яны, варта было поезду крануцца, ад'ехаць трохі ад станцыі, ужо зноў сядзелі на даху вагона, сілкаваліся тым, што ўдалося здабыць, ухапіць Славіку.

Гэты раз здабыча аказалася як ніколі шчодрай — цалюткая смажаная курыца, што не ўспела нават астынуць пасля печы. Шкода, хлеба толькі малавата асталося на дваіх, а так можна было б наесціся ўволю, ды яшчэ такой смакаты, пра якую найбольш у сне і марыш.

Разадраўшы курыцу на дзве палавінкі, Славік падзяліў і кавалачак ачарсцвелага хлеба.

— Бедная цётка,— жуючы мяса, ад якога цяклі слінкі, сказаў Лёшка.— Не далічыцца гэтулькі грошай.

— Не бедная яна, не бядуй,— засмяяўся Славік.— У беднай бы і не браў. Бачыў бы, колькі ў яе жмені грошай і якая раскормленая, расфуфыраная сама...

— Во, пэўна, лямант нарабіла? — дапытваўся Лёшка.

Славік зноў засмяяўся:

— Крычала, уга, бы рэзаў хто. Ды пад вагон таварнягі, які крануўся быў, ніхто не асмеліўся кінуцца. Лаві момант...

— Ты ж таксама мог... астацца пад тым вагонам.

— Х-хе. Трэба ўмець і не зяваць толькі,— хваліўся Славік, і Лёшка каторы ўжо раз падумаў, што з гэтым хлопцам нідзе не прападзеш.

Не ведаў ён, што праз якое паўгадзіны недарэчны, жахлівы выпадак назаўсёды разлучыць яго са Славікам, абарве іх мару, нажом паласне па сэрцы бяда...

Паеўшы, улагодзіўшы свайго чарвячка, які перастаў назаляць у жываце, смактаць сокі, яны з задавальненнем расцягнуліся на даху. Цягнік імчаў хутка, і вецер біў у галаву тугой хваляй, але яна, гэтая хваля, паводлу з начной была зараз нейкая надзіва пяшчотная, добрая, хіліла на смачны сон.

І яны, перакінуўшыся словам-другім, заснулі, угрэтыя знізу і зверху. Спалі невядома колькі, аднак прачнуліся амаль адначасова ад нясцерпнае гарачыні. Бляшаны дах пад сонцам, хоць і абвяваўся ветрам, ажно патыхаў агнём, і трэба было шукаць нейкай рады. Лёшка, увесь мокры ад поту, бачыў, як Славік стаў на ўвесь рост, каб трохі ахаладацца, са сну няўпэўнена, бы п'яны, зыбаецца на нагах. «Асцярожна!» — хацеў сказаць яму Лёшка, аднак слова захрасла ў горле і замест яго з грудзей вырваўся нечалавечы ні то крык, ні то стогн: усярэдзіне ўсё анямела, калі краем вока згледзеў, як на іх з шалёнай хуткасцю наплывае нешта цяжкае, сталёвае. Не адразу і ўцяміў, што гэта мост, маставіна. А ўцяміў, было позна — тупая жалезная сіла раз'ятрана ўдарыла, шпурнула хлопца ад сябе, і той не ўспеў нават войкнуць...

— Сла-а-а-ў-к-а-а-а! — нарэшце прарэзаўся ў Лёшкі голас, і хлопец сам не пазнаў яго: гэтулькі было ў ім жаху, роспачы і болю.

Хацелася тут жа скокнуць на хаду з поезда, бегчы ту-

ды, да таго моста, дзе зваліўся Славік. Але нейкі непадуладны яму інстынкт самаахоўы спыніў яго.

Цяпер, ужо не зважаючы ні на спёку, ні на пот, які мяшаўся разам са слязьмі, ён горка, надрыўна плакаў, уткнуўшыся тварам у далоні. А поезд, нібы нічога не здарылася, нёсся і нёсся, паглынаючы кіламетр за кіламетрам, і Лёшка быў абыякавы цяпер, куды і чаго ён едзе. Толькі б хутчэй і далей ад таго праклятага месца, ад таго страшнага моста! У гэтую хвіліну ён пакляўся, што нікалі-ніколі ў жыцці, як бы туга ні давялося, ён не возьме чужога, не зробіць таго, што ганьбуецца, асуджаецца людзьмі. Яму здавалася, не, ён быў чамусьці пераконаны, што Слаўку пракляла тая тлустая цётка, у якой ён пажывіўся курыцай. Ну, навошта, навошта было гэта рабіць?! Хай бы лепей яны апухлі ад голаду, пілі адну ваду... За што ж такая кара?!

У няўцешным сваім горы Лёшка не прыкмеціў, як поезд падышоў, спыніўся на вялікай станцыі. Недзе ўнізе крычалі, гаманілі людзі, але ён нікога не бачыў, нічога не чуў. Не адразу ўчуў ён і вокрык пажылога вусатага дзядзькі ў міліцэйскай форме, які стаяў на пероне і глядзеў у яго, Лёшкаў, бок:

— Ну, каму кажу?! Злазь! Вось я зараз...

Лёшка схамянуўся толькі тады, калі вокрык гэты, набыўшы больш грозную інтанацыю, быў паўтораны яшчэ і яшчэ раз. Ён канчаткова ўжо зразумеў, што папаўся, што аніяк не выкруціцца, бо калі павярнуў галаву ў другі бок, убачыў чыгуначніка, які таксама махаў рукой, нешта казаў яму, нечым гразіўся. «Ат, цяпер мне ўсё адно...» — падумаў вяла, абыякава і пачаў злазіць уніз, на той бок, дзе міліцыянер. Вядома, каб не няшчасце са Славікам, ён гэтак лёгка не даў бы каму злавіць сябе, ён бы яшчэ паказаў, на што здатны, чаму навучыўся за кароткі час ад сябра. Яны яшчэ пабегалі б, папацелі, пакуль злавілі б. І ці злавілі б? А зараз хай радуюцца, хай будзе па-іхняму, хай думаюць, што ён апошняе цялё, якое спалохалася вокрыку і само ідзе ў рукі... Эх, Славік, Славік... Што ты нарабіў? Хай бы ўжо заадно і яго, Лёшку, спасцігла тая кара, было б, можа, лепей, чым вось так мучыцца...

— Пайшлі са мной,— уладна загадаў міліцыянер і ўзяў Лёшку пад руку.— Хто ж ты будзеш і куды пуцьдарожку трымаеш?

Лёшка, аднак, маўчаў. Яму ніколечкі не хацелася гаварыць, адказваць на нейкія там пытанні. Хай робяць што хочуць, толькі каб не лезлі ў душу са сваімі роспытамі,

яму і без іх млосна, моташна, здэцца, не жыў бы ні дня на свеце.

— Што, нямко ці не чуеш? — заўсміхаўся нечага ў вусы міліцыянер.— На гэта ваш брат здатны. Але ў нас таксама нюх, не думай сабе. Вашага брата мы знаем як аблупленага, можаш не сумнявацца.

— А я і не сумняваюся,— проста адказаў Лёшка, і вусач, здзіўлены, што хлопец вось так адразу, без прынукі, загаварыў, ажно спыніўся, паўглядаўся ў ягоны твар, нават прыцмокнуў языком.

У прывакзальным жа пакоі міліцыі Лёшка не стаў болей нічога казаць, як у яго ні дапытваліся і наконт прозвішча, і ўсяго астатняга, што ў такіх выпадках пытаюць у затрыманага. Зноў успомніўся Славік, тая хвіліна, калі на яго, паўсоннага і разамлелага ад гарачыні, насоўваецца жалезная аграмадзіна, і Лёшка, забыўшыся, дзе ён, зноў нема ўскрыкнуў, чым нямала збянтэжыў і вусача, і яшчэ аднаго, маладзенькага міліцыянера ў новенькай, з іголачкі, форме з пагонамі і дзвюма зорачкамі на кожным.

— Ты што, малец, баішся гэтак нас ці захварэў? — спагадліва ўжо спытаў малодзенькі міліцыянер.— Мы ж дабра табе толькі жадаем. Паглядзі на сябе, які ты змардаваны, абарваны і брудны. А мы цябе, калі не маеш каго з родных, не ўцёк часам з-пад бацькавай апекі, куды-небудзь устроім, там хоць накормяць і апрануць, чалавекам зробяць.

«Во дае, як па пісанаму,— яхідна падумаў пра навапечанага лейтэнанціка Лёшка.— Ну, старайся, старайся, табе за гэта і зорачкі давалі, і грошы немалыя, відаць, плоцяць. Тваё дзела пытацца, а я пагляджу, адказваць ці не...»

Як ні біліся міліцыянеры, хлопец, аднак, не выціснуў болей ні слова.

— Ну, што ж, Хромчанка,— сказаў лейтэнанцік,— давядзецца зноў табе ціснуць на педалі...

Вусаты, якога назвалі Хромчанкам, моўчкі, бы неахвотна, пайшоў у цёмную бакоўку і вывалак адтуль заляпаны гразёю, абшарпаны веласіпед.

— Паехалі,— вусаты ляпнуў Лёшку па плячы.

На дварэ ён, трымаючы дзвюма рукамі руль, загадаў хлопцу садзіцца на раму, сам жа, трохі разагнаўшыся, лоўка скочыў на сядло, пачаў «ціснуць на педалі».

Спачатку ехалі па брукаванай вуліцы, добра такі трэсла, задняе кола, відаць, слаба надзьмутае, вобадам біла аб камяні. Па тым, як хутка запыхаўся, пачаў кхекаць вуса-

ты, Лёшка здагадаўся, што возчык ягоны, з яго сэрцам, не вельмі разгоніцца на веласіпедзе. За горадам, праўда, калі брукаванка скончылася і яны вывернулі на вузкую, добра ўбітую сцяжынку ўсцяж гравійкі, машына пакацілася шпарчэй. «Куды ж ён мяне вязе?» — падумалася нечакана, бо да гэтага Лёшку было ўсё роўна, як абыдуцца з ім, куды піхнуць.

— Куды едзем? — асмеліўся, нарэшце папытаў ён.

— Іч ты яго,— вусаты перастаў кхекаць, трохі выраўняў дыханне,— а я думаў, ты так напалохаўся нашай канторкі, што і мову адняло... Ну, то й добра, што язык у цябе цэлы... Спатрэбіцца. А едзем мы ў дзетпрыёмнік. Яшчэ пяць кіламетраў пацярпі. Там будзе табе добра.

Лёшку раптам стала сумна. Ён ведаў, што ў дзетпрыёмніку ўжо не выкруцішся, там патрымаюць столькі, колькі трэба будзе, і ўцячы адтуль горай нават, чым з міліцыі. Славік расказваў, як яго запраторылі, яшчэ ў самым пачатку свайго падарожжа, у адзін з такіх дзетпрыёмнікаў. Нацярпеўся ён там! Не, не ад начальства, а ад самой шантрапы. Усякія там сустракаліся... Найбольш, вядома, траплялі туды няшчасныя, разгубленыя ў жыцці дзеці з пакалечаным за час вайны лёсам, але ж да іх дамешваліся — паспрабуй разбярыся спачатку! — і апошнія нягоднікі, якія падміналі пад сябе слабейшых, гатовы былі на ўсё, абы самім было добра.

Славіка, калі ён яшчэ адбываў свае дні ў ізалятары, такія вось падбухторвалі напасці ноччу на вартаўніка, звязаць, а то і затаўкчы чалавека да паўсмерці, калі стане лямант узнімаць, адабраць ключы ад кладоўкі, пераапрануцца ў сваё ашмоцце і даць дзёру. Славік наадрэз адмовіўся. Тады яны, скруціўшы ручнікі, білі яго, нарабілі на целе сінякоў, пагражалі нават, хай толькі выдасць ці паскардзіцца каму, ноччу падушкай задушыць. Можа, вядома, палохалі, але ж... Цудам удалося хлопцу вырвацца з таго дзетпрыёмніка.

Пра гэта ён амаль усю дарогу, як ехалі разам, расказваў, вучыў на ўсякі выпадак. Дык няўжо ж яму, Лёшку, каторы не адзін год еў дзетдомаўскі хлеб, давядзецца паспытаць і таго, што даюць у дзетпрыёмніках? Які ж з іх смачнейшы і саладзейшы?

Дарога зноў пайшла ўверх, і Лёшка спадзяваўся, што вусаты выдыхнецца, павядзе веласіпед у руках, тым часам дасць магчымасць і яму трохі размяцца, бо сядзець болей на раме, на гэтай вузкай жалязяцы стала пакутліва. Аднак міліцыянер, як цяжка ні даводзілася, і не думаў спыняцца.

«Вось жа настыра,— узлаваўся ўжо хлопец.— Гэтак баіцца, каб не ўцёк».

І раптам нібы стрэліла ў галаву: так, ён павінен уцячы. Павінен! Яму абавязкова трэба даехаць да таго сіняга мора, да якога імкнуліся разам са Славікам, пра якое гэтак марылі, дрыжучы ноччу ад холаду на даху вагона. Можа, не так дзеля сябе, як дзеля Славіка трэба даехаць. Як далёка адсюль былі б яны ўжо разам з ім, калі б не такая раптоўная і жахлівая смерць...

Цяпер жа трэба нешта рабіць...

Лёшка ліхаманкава пачаў думаць, што зрабіць, каб выбавіцца з учэпістых рук міліцыянера. Бо трохі яшчэ прамарудзіш — і будзе позна. Недзе ж, пэўна, блізка той дзетпрыёмнік...

Рашэнне прыйшло нечакана: калі сцяжынка крута пабегла ўніз і міліцыянер, здаволены, перастаў круціць педалі, расслабіўся, Лёшка штомоцы рвануў руль улева, туды, дзе канаўка. Веласіпед, бы стрыножаны, кульнуўся ўніз, кульнуліся праз галаву, рассыпаліся ў розныя бакі і яны. Лёшка, пàдаючы, запознена пашкадаваў вусатага: пэўна, нялёгка таму дастанецца, чалавек жа ён немалады, прытым, адчуваецца, з хворым сэрцам. Навошта было так жорстка! Яму ж, Лёшку, нічога кепскага не сказалі, тым болей не зрабілі... Але ж як інакш уцячэш?

7

На той станцыі, дзе яго ссадзілі, ён і не думаў паказвацца. Ведаў, здагадваўся, што вусаты міліцыянер і маладзенькі, з зорачкамі на пагонах, не будуць драмаць, зробяць усё, каб злавіць яго. Пэўна ж, дзе ім шукаць найперш, як не ў сябе пад носам. «Хіцер Зміцер, але ж і мы не дурні»,— нагадаліся словы Славіка, сказаныя ім аднаго дня, калі яны ўцякалі ад кантралёраў і праваднікоў, а тыя, як ніколі дагэтуль, заўзята ганяліся за імі.

Лёшка прайшоў уздоўж чыгункі, дзе па шпалах, дзе полем, лугавінай, кіламетраў пяць, ногі падкошваліся ўжо ад стомы і голаду, але новай станцыі, на якой, па яго меркаванню, маглі б спыняцца цягнікі, не было і ў паміне. Бралася на вечар, сонца — цэлы дзень яно шчыравала ў чыстым, без аднае хмурынкі небе — зараз садзілася ў густую попельна-шэрую хмару. Памацнеў вецер. Лёшка затрывожыўся. Трэба было думаць, каб і адпачыць дзе знай-

сці, і ўберагчыся ад навальніцы, а па ўсім адчувалася, што ідзе навальніца, і каб перахапіць што на зуб, бо кішкі і так ужо марша граюць. Аднак нічога яму пакуль не свяціла: вакол не было ніякага жылля, дзе можна папрасіцца на начлег і падсілкавацца. Адыходзіцца ж далёка ад чыгункі таксама не хацелася, ды не ставала і сілы. Чым болей набрыньвала сінькай паветра, чым бліжэй насоўвалася хмара, тым большы непакой і трывога закрадваліся ў душу. Лёшка, перасільваючы сябе, наддаў ходу — тлела надзея, пакуль разгрыміцца над галавой, патокамі вады абрынецца на яго і зямлю неба, усё ж дабрацца да якой-небудзь станцыі ці хоць будкі чыгуначніка. А там ужо — як будзе, так і будзе. Болей выбару яму няма.

Яшчэ здаля ён угледзеў сярод палявой роўнядзі невысокі грудок, на якім, сплёўшыся густымі кронамі, раслі магутныя ні то дубы, ні то клёны. Лёшка, абрадаваўшыся,— усё ж не на голым месцы заспее яго ноч! — папраставаў да таго грудка. Падышоўшы бліжэй, убачыў, што гэта нейкія іншыя дрэвы, якіх ён ні разачку нідзе не сустракаў. «Відаць, паўднёвыя,— здагадаўся хлопец.— Пэўна, і да мора ўжо не так далёка». Адно з дрэў-волатаў аказалася, на шчасце, з вялікай і глыбокай чорнай дзіркай-лазам у самым камлі, выпаленай не адным, пэўна, пастуховым вогнішчам.

Пакуль яшчэ не пачаўся дождж, Лёшка кінуўся рваць рукамі траву, якой тут, на грудку, было не так і багата. Аднак праз хвілін пятнаццаць — дваццаць ён ужо сядзеў у неспадзяванай сваёй хованцы на мяккай травяной пасцелі, і калі па густой лістоце спачатку нясмела зашпокалі, а пасля спарней зашасталі буйныя кроплі, усё набіраючы і набіраючы тэмп, калі ўверсе раз-другі магутна вухнула, высекшы ў небе асляпляльную маланку-змейку, хлопец па-сапраўднаму ўжо радаваўся жыццю, волі, прасторы, быццам з навальніцай і сам ад нечага ачышчаўся, пераходзіў у нейкую новую, невядомую нават для самога сябе якасць. У гэтую хвіліну ён нібы забыўся і на тое, што цэлы дзень нічога не еў. Сапраўдны голад Лёшка адчуў трошкі пазней, калі, адвухаўшы громам, адшумеўшы ліўнем, адбліскаўшы агністымі маланкамі, навальніца пакацілася далей, за невядомы небакрай, калі ў душу разам з цеплатой, парнасцю ночы палілася лагоднасць і замілаванасць да ўсяго, што ёсць на зямлі. Вось тут, у такі непрымальны момант, і прачнуўся яго, Лёшкаў, закляты вораг, зверам выпусціў свае кіпці ў жываце, патрабаваў харчу. Ну, а дзе, дзе ўзяць зараз чаго, што можна было б

трымаць у роце, хай сабе і не вызначаўся б той харч асаблівай далікатнасцю і смакам?

Цяпер ужо не холад, а пусты страўнік успароў яго ледзь свет з цёплай і досыць утульнай хованкі і пагнаў шукаць жыллё, людзей, якія, ён ведаў, не дадуць яму прапасці. Быць такога не можа, каб чалавек прапаў сярод людзей!

Раніцай, пасля кароткага, але глыбокага сну ішлося лягчэй і весялей і, каб не вось гэтая непрыемная пустата ў жываце, можна было б бегчы хоць дваццаць, хоць трыццаць кіламетраў.

Станцыя, якая стрэлася на шляху, выглядала меншай за тую, адкуль ён з такімі прыгодамі дабіраўся, аднак, па ўсім бачна, цягнікі тут рабілі прыпынкі. Вунь на запасным пуці і зараз стаіць нейкі таварняк. Цікава, у каторы бок ён і ці хутка пойдзе? Лёшка не стаў падыходзіць да саменькага вакзала: баяўся, што мо блізка дзе аціраюцца грозныя чыгуначныя начальнікі і загадаюць яго затрымаць. Адзін раз выкруціўся, а ці ўдасца другі? Не, лепей быць асцярожным і абачлівым. Але зноў жа: як тады разжыцца харчамі? Вядома, вяліся б грошы, то знайшоў бы спосаб купіць што-небудзь у буфеце, а то і з рук у цёткі. А без капейкі ў кішэні... Ці, можа, як Славік? Не, у яго, Лёшкі, так не атрымаецца, гэта ён добра ведаў. А што ж тады рабіць? Падысці да каго, працягнуць руку, разжаліць?..

У ваганнях, роздуме, як быць і што рабіць, Лёшка прабавіў нямала часу. Сонца паднялося ўжо высакавата, выпіла дажджавую вільгаць на траве, лісці, дабралася і да лужын, у якіх весела купаліся, дурэлі вераб'і.

— Гэй, хлопец! — раптам пачуўся аднекуль ззаду гучны мужчынскі голас.

Лёшка, скалануўшыся, імгненна абярнуўся, глянуў, адкуль ішоў той голас, аднак, акрамя адзінокага таварнага вагона, што прыткнуўся ўскрай заваленай вугалем платформы на заржавелым запасным пуці, нічога не ўбачыў. А голас пазваў зноў:

— Ну, табе, табе кажу, чаго каленкі дрыжаць? Ідзі вось, памажы.

Лёшка нарэшце згледзеў у вузкай шчыліне акенца вагона чыйсьці цёмны твар, руку, якая махала яму. «Ага, грузчыкі,— здагадаўся хлопец, смела кіруючыся да вагона.— А вунь жа і вугаль ляціць на зямлю, сыплецца пад колы».

Ён зайшоў з другога боку, зазірнуў у рассунутыя дзве-

ры вагона, які быў яшчэ больш чым напалову запоўнены. Там, у чэраве, нехта заўзята шоргаў шуфлем, чэрпаў поўны і з сілай шпурляў вугаль у праём, далей ад сябе.

Лёшка кашлянуў, шорганне прыпынілася, і чалавек, у адных трусах і голы да пояса, увесь у чорным ліпкім брудзе, паказаўся ў дзвярах.

— Лезь сюды,— грузчык падаў Лёшку руку і, калі хлопец апынуўся ўсярэдзіне вагона, коратка сказаў: — Памагай. Запарыўся, бачыш. Паясніца каб не балела, то даўно ўжо адзін справіўся б. Хапіла ж вот нечакана...— Ён пайшоў у другі куток, узяў яшчэ адзін шуфель, з адпаліраваным да бляску дзяржальнам, працягнуў Лёшку.— Цябе як завуць?

— Аляксей,— салідна, як дарослы, адрэкамендаваўся хлопец.

— Ну, Аляксей, Алёша, Лёшка — гэта ўсё адно, гучыць, адным словам. А мяне можаш зваць Сцяпанам. Раскідаем гэты вагончык — нейкая і манета, глядзі, у кішэні зазвініць. Згода?

— Ага,— Лёшка радасна кіўнуў галавой, маючы намер адразу ж пачаць працу.

Аля Сцяпан спыніў яго, змераў поглядам з ног да галавы, хмыкнуў, прапанаваў:

— Ты вось што, Аляксей,— гэтак жа, як і я, скідай усю сваю апратку. Тут, брат, не ў канторы, работка наша хоць і добрая, грашовая, але ж у атмасферы не азонам будзе пахнуць. Пылку, адным словам, наядзімся ўволю... Адзежу схаваем, выбіваць, выпыльваць пасля не давядзецца.

Лёшка спалохаўся гэтай прапановы, разгублена стаяў, не ведаючы, як выкруціцца, што адказаць. Не скажаш жа чужому чалавеку, што трусы ягоныя — адна толькі назва, смяхоцце, а не трусы. Цётка з нейкіх старых пярэстых анучак сама скроіла, пашыла яму, строга наказала яшчэ шанаваць, бо дзе ж яна, маўляў, накупляецца крамнага, гэтак жа можна і па свеце з торбай пайсці... Карацей кажучы, пярэстыя тыя трусы ўжо не трусамі сталі, а чортведама чым, каб дзе пры старонніх скінуць штаны — сораму не абраўся б. Таму ён панура маўчаў. Сцяпан, відаць, адгадаў яго думкі, пакінуў у спакоі, адышоўшыся, напляваў на далоні, пачаў заграбаць на шуфель вугаль, зноў кідаць у праём. Лёшка ж зняў толькі свой картовы пінжачок, які і так быў ужо забруджаны — горай не прыдумаеш, скруціў яго, паглядзеў, куды можна кінуць.

— Давай сюды,— працягнуў руку Сцяпан.— У мяне тут рэчавы мяшок, туды не наб'ецца пылу.

Удвух пайшло спарней. Лёшка стараўся як толькі мог. Вельмі не хацелася яму, каб Сцяпан, чаго добрага, расчараваўся ў ім, падумаў, што ён абібок які, бадзяга, беларучка, не ўмее і не хоча нічога рабіць. О, Лёшка яшчэ паказаў бы, на што здатны, каб не мучылі голад і смага. На работу ён заўсёды — і ў дзетдоме, і ў цёткі — ішоў без прынукі, не цураўся, не палохаўся нічога з таго, што яму ні даручалі б.

Вугаль, праўда, разгружаць не даводзілася, аднак шуфель ён трымаў у руках неаднойчы: як снег зімою раскідалі, калі вельмі намятала, ці то як калгасу дапамагалі на таку ў часе ўборкі. З вугалем, ды яшчэ ў пыльным вагоне, было, вядома, цяжэй, але ж неяк вытрывае, пастараецца не горай за Сцяпана кідаць.

Спачатку ўсё гэтак і было. Увайшоўшы ў імпэт, Лёшка, мусіць, не пачуў, таму і не адгукнуўся на прапанову каліва перадыхнуць, хапіць свежага паветра, і Сцяпан таксама працягваў кідаць шуфель за шуфлем, раз-пораз насмешліва зіркаючы на хлопца. Лёшка ж з кожным новым махам адчуваў, як усё болей і болей дранцвеюць рукі, ногі, як незразумелым гудам наліваецца галава. Каб быў адзін, каб на яго ніхто не глядзеў, ён тут жа кінуўся б, дзе стаіць, і даў бы паслабку зняможанаму целу. Але ж нельга, нельга паказваць, што ты нейкі слімак, што ў цябе ніколечкі няма сілы волі. Сцяпан жа, во, хоць і сцякае ўвесь потам, хоць і чорны, нібы той негр, толькі вочы і зубы блішчаць, хоць і паясніца, як сам прызнаўся, нясцерпна ломіць, усё ж не пасуе перад цяжкасцю. А табе хіба можна? Цярпі з апошняга...

Ён, Лёшка, ужо і не помніў, калі і як выслізнуў з рук шуфель, млосна самі падагнуліся, падкасіліся ногі... Апамятаўся трохі толькі тады, калі Сцяпан вывалак яго з вагона, паклаў на ўгрэтую ўжо зямлю, паднёс да губ салдацкую біклажку з вадою. Лёшка, расплюшчыўшы вочы, прагна пачаў піць, і вада, свежае паветра паступова вярталі сілы, и разам з імі і брыдкасць, сорам за самога сябе: ото ж і выкінуў штучку, цяпер жа куры і тыя засмяюцца!

Сцяпан, аднак, і не думаў смяяцца. Твар яго быў сур'ёзны, вочы добрыя, спагадлівыя.

— Хіба ж можна адразу так браць на пуп? — ціха ўшчуваў ён, седзячы побач.— Што, гарыць у нас ці так ужо хто ў карак гоніць? Зробім, выгрузім. Ужо ж, во, мала і асталося. А здорава мы з табой маханулі! — Ён памаў-

чаў, пасля ажно хапіўся за галаву: — Ну ж і ёлуп я! Нават не папытаў, еў ты сёння што ці не. Пэўна ж, не еў яшчэ. У мяне і ў самога ўсё звяла ўсярэдзіне, трэба падсілкавацца.

Лёшка маўчаў, яшчэ адчуваючы няёмкасць. Сцяпан тым часам нырнуў у вагон, скокнуў адтуль з рэчмяшком, нечым туга напакаваным. Развязаў вяровачкі, паклаў на траву спачатку Лёшкаў пінжак, пасля — у хлопца ажно дух заняло, гулка затахкала сэрца, а з рота нястрымна пацяклі слінкі — выняў аднекуль са споду вялікую бляшанку свіной тушонкі, паўбохана чорнага хлеба.

— Салдацкі яшчэ паёк,— павёў Сцяпан вачыма на сваё багацце.— Што далі паложанага, што сябры-таварышы са свайго скінуліся, ведалі, дарога не блізкая.

— А вы... вы ў арміі, салдатам? — Лёшку было цікава слухаць, што гаварыў Сцяпан.

— Быў, цяпер ужо быў,— задумліва сказаў Сцяпан.— Сяржантам. Адслужыў сваё. Каб не паясніца, яшчэ б пакінулі.

Ён выняў складанчык, пакроіў спачатку хлеб, затым другім, нейкім закрыўленым лязом роўненька, спрактыкавана распаласаваў жалеза, адкінуў убок верх бляшанкі. У нос ударыла такім густым, такім нязвыкла смачным, што Лёшка нават адхінуўся, баяўся, каб зноў не страціць прытомнасць.

Елі моўчкі, бляшанка пусцела проста на вачах. Хлеб таксама, хоць парадкам і зачарсцвеў, быў пахкі, здэцца, ніколі такога не еў.

— Ты ж, бачу, таксама некуды едзеш? — спытаў нечакана Сцяпан, і Лёшку меней за ўсё хацелася, каб пыталі пра тое. Але ж каму-каму, а гэтаму чалавеку можна смела сказаць, няма чаго баяцца.

І ён, дзіва-дзіўнае нейкае з ім стала, пачаў, збіваючыся, часта чырванеючы, расказваць пра свой дзіцячы дом, дзе нямала гадоў быў разам з тымі, у каго бацькі-маці няма, пра злосную скупую цётку, ад якой збег куды вочы глядзяць. Калі ж прыгадаў, якая жахлівая, дурная смерць падпільнавала Славіка, ягонага напарніка ў дарозе, не вытрываў, часта-часта пачаў церці кулаком вочы, каб неяк стрымаць няпрошаныя слёзы.

— Да-а, няпроста ўсё ў гэтым жыцці,— па-філасофску сказаў Сцяпан, адразу панікла апусціўшы галаву, рукі.— У мяне, брат, таксама нікога няма. Бацька пад Берлінам ужо загінуў, а маці, як я ў арміі служыў, памерла. Ездзіў, хаваў.

Яны, нагаварыўшыся, зноў кідалі вугаль. Лёшка цяпер больш эканомна траціў сябе, стараўся, як і Сцяпан, трымаць нейкі рытм. Не было гэткай задышкі, гэтак млосна не кружылася галава. Наадварот, рукі, ногі з кожнай хвілінай наліваліся пругкасцю, працавалася не тое што лёгка і прыемна, але не з такім і высільваннем, як напачатку.

Скончылі разгружаць да абеду. Знайшлі вады, памыліся, апрануліся.

— Ну, цяпер і папалуднаваць не грэх,— весела бліснуў зубамі Сцяпан.— Не, ты пакуль пачакай тут, папільнуй рэчы, а я пайду палучу грошы. Абяцалі ж адразу разлічыцца.

Ён і сапраўды вярнуўся хутка, не забавіўся. У руках трымаў грошы і нейкую паперчыну.

— На во, трымай,— сказаў рашуча.— Гэта білет і заробленае табой. Паедзем разам.

— Куды? — глуха спытаў Лёшка, нічога не разумеючы.

— Туды, куды і я. На будоўлю адну. У газеце вычытаў аб'яву. Вельмі шафёры патрэбны. Я ж у арміі асвоіў...

— А мне што там рабіць? — Лёшка і абрадаваўся такой прапанове і адначасова спалохаўся: быць нахлебнікам нават у самага найлепшага ва ўсім свеце чалавека яму не хацелася.

Аднак Сцяпан канчаткова развеяў яго сумненні.

— Не хвалюйся. Знойдзецца што рабіць. Не прападзём. Будзем разам трымацца. Зрэшты, там жа, у той газеце чытаў, і школа ФЗН адкрываецца, вучыць будуць розным прафесіям. Во, ідэя! — ён радасна ляпнуў хлопца па плячы.

...Вечарам, ужо ні ад кога не хаваючыся, яны садзіліся ў поезд. Ніколі не думалася тады Лёшку, што трохі меней чым праз месяц зноў апынецца ён на гэтай жа станцыі, зноў будзе хавацца, аднак жа ўлучыць момант, каб зазірнуць на пошту, прысесці непрыкметна ў куточку, на лістку паперы напісаць Сцяпану тое, што мучыла, што трэба было сказаць. Ён жа зразумее, павінен зразумець. Ну што, што іншае яму, Лёшку, заставалася?..

А спачатку ішло ўсё лепей і не трэба. Ужо назаўтра ў абед яны прыбылі туды, куды намеціў, куды падахвоціўся прыехаць Сцяпан. Пасялілі іх, праўда, не вельмі каб шыкоўна — у доўгім змрачнаватым бараку ўсяго ў адзін толькі пакой. У пакоі тым стаяла, можа, з пяцьдзесят жалезных ложкаў. Сцяпан быў нездаволены, бегаў некуды да начальства будоўлі, аднак адтуль вярнуўся пакуль ні з

чым. Лёшка ж, наадварот, радаваўся: яму, як і ўсім дарослым, выдзелілі асобны ложак, побач са Сцяпанавым, далі падушку, коўдру. Ну, чым не жыццё? Казаў нехта, што і мора тут недзе не так ужо і далёка. О-о-о, ён палюбуецца яшчэ тым морам — за сябе і за Славіка...

Са Сцяпанам было добра. Кожнаму, хто настырна лез з роспытамі, як ды што, чаму з пацаном, куды дзенеш яго, на работу ж пакуль такіх не бяруць, Сцяпан рашуча адказваў:

— Не тваё дзела. Брат мой малодшы гэта, разумееш, брат. Неяк самі тут разбяромся...

Хлопец радаваўся, чуючы такое, і за давер, за клопат не ведаў, як і чым адплоціць. Што ён зараз мог? Праядаць Сцяпанаву першую палучку і споўдацца без справы? Колькі ж так можна? Праўда, яны са Сцяпанам пыталіся ўжо наконт тае школы ФЗН, ім сказалі, што будуць прымаць, абавязкова будуць, а калі дакладна — трэба чакаць, цярпець. У Лёшкі адразу прапаў добры настрой. Сцяпану спатрэбілася нямала дзён, каб угаварыць хлопца, абнадзеіць.

Можа, і было б так, як яны задумалі, калі ехалі сюды, на будоўлю, каб не тая размова ў бараку, якая вырашыла ўсё...

Сцяпана, толькі прыняў ён машыну, сеў за руль, ажно на два тыдні паслалі ў нейкі далёкі рэйс. Лёшка застаўся адзін. Даводзілася нялёгка. Не, ён не галадаў. Хоць і туга было з грашыма, Сцяпан, аднак, усё да капейкі падзяліў напалам, каб ён, Лёшка, мог купіць хлеба, кансерваў, схадзіў калі трэба ў сталоўку. Нялёгка найперш было адчуваць сябе непатрэбным, блытацца ва ўсіх пад нагамі, не ведаць, куды дзець сябе.

У той дзень у бараку, як усе пайшлі на працу, заставалася двое: пажылы лысы дзядзька — у яго чатыры дні ўжо трымалася вялікая тэмпература, і чалавека з дня на дзень абяцалі забраць, завезці ў бальніцу,— і каржакаваты, з бычыным каркам здаравяка. Лежачы на спіне, ён смачна хроп, і раніцай, колькі яго ні катурхалі, не маглі ніяк дабудзіцца. «Зноў цёпленькі»,— сказаў пра яго нехта. «Бычыны карак» пакінулі ў спакоі. Хай, маўляў, спіць, карысці з яго, як з казла малака.

Лёшка, перахапіўшы тое-сёе, што заставалася яшчэ ў іхняй са Сцяпанам тумбачцы, зараз сядзеў на ложку, гартаў кнігу — сёння ўзяў яе ў аднаго рабочага паглядзець. Кніга вельмі захапіла, зацікавіла, і хлопец з прагнасцю, бо даўно не даводзілася нічога чытаць, накінуўся

на яе. У гэты момант застагнаў хворы, папрасіў піць. Лёшка, паклаўшы кнігу на тумбачку, кінуўся да стала, каб наліць з графіна вады. Але ў ім не было ні кроплі — усё выпілі раніцай. Не было вады і ў вядры, якое стаяла на табурэтцы ў парозе.

— Я зараз збегаю прынясу,— нахіліўся хлопец над лысым.

Той, аблізнуўшы асмяглыя, патрэсканыя губы, з удзячнасцю кіўнуў галавой.

На дварэ смажыла, пякло, і Лёшка яшчэ ніколі ў жыцці не бачыў гэткага пекла. Міжволі думалася: а як жа тым, хто працуе на сонцы, у такой задусе? Хто падносіць на насілках цэглу, ломам, лапатай дзяўбе цвёрдую, нібы камень, зямлю, стаіць на рыштаваннях з кельмай? Як ім? А Сцяпану? Дзе ён зараз?

У той трубе ля суседняга барака, дзе яны звычайна мыліся раніцай і пасля работы, набіралі поўнае вядро дадому, зараз чамусьці было пуста. І ніводнай душы побач, нібы вымерла ўсё. У каго ж спытаць, дзе яшчэ можна знайсці якую студню ці трубу, каб набраць вады? Ён ішоў і ішоў, адчуваючы, як сонца да ачмурэння напякло непакрытую галаву, але ж і вяртацца з пустым вядром не хацелася. Там жа, у бараку, хворы, мо яму кепска, і трэба хутчэй чалавеку напіцца.

Калі, знайшоўшы нарэшце ваду, ён вяртаўся назад, убачыў «бычыны карак». З прыпухлымі, асалавелымі яшчэ вачыма той сядзеў у адных трусах на парозе барака, курыў самакрутку. Лёшка папрасіў пасунуцца, даць праход, але «бычыны карак», нічога не кажучы, выхапіў з рук хлопца вядро, узяў абеуч, нахіліў, прагна пачаў піць, выплюхваючы цэлыя струмені сабе на ногі. «Хай, хай жлукціць,— чамусьці нядобра падумалася пра яго.— Ад гарэлкі не захлынуўся, то ад вады...» І тут «бычыны карак» зусім ужо нахабна павёў. Падняўшы вядро над галавой, ён ліную ваду на сябе. Лёшка, не на жарты ўзлаваўшыся, выхапіў вядро з яго рук, але там ужо амаль нічога не засталося. Сэрца калацілася ад крыўды. Ён, аднак, стрымаў сябе, кінуўся хутчэй у барак, узяў з табурэткі жалезную кружку, выліў тое, што пакінуў «бычыны карак». Вады было кот наплакаў, і хвораму дасталося толькі два ці тры глыткі.

— Я прынясу яшчэ, прынясу,— вінаваціўся, адчуваў сябе вельмі няёмка Лёшка.— Пацярпіце трошкі.

І тут позірк яго ўпаў на стол, дзе, побач з капшуком, ляжала пашкуматаная, з вырванымі старонкамі для ку-

рыва кніжка, якую ён толькі што пачаў чытаць. «Ах ты, гад печаны!» — Лёшка адчуў, як самі сабою сціснуліся кулакі, як шалёная нянавісць да «бычынага карка» расла недзе ўнутры, з кожнай секундай шырэла, распірала грудзі. Схапіўшы пустое вядро, ён куляй выскачыў на двор. «Бычыны карак», як ні ў чым не бывала, сядзеў на ганку, ляпаў сябе па голых валасатых сцёгнах, жмурыўся на сонца.

— Т-ты, т-ты,— не знаходзіў Лёшка патрэбных слоў, каб выказаць усё сваё абурэнне.— Т-ты... Як ты мог парваць кніжку?

«Бычыны карак» ашчэрыў гнілыя зубы:

— Кніжку? Якую кніжку? А-а-а, тую на ложку... Ну і што ж? У самы раз для курыва... А ты, маляўка, хто тут такі, што раскрычаўся? Падумаеш, кніжка... Хоць сто магу прынесці.— Ён заўхмыляўся, відавочна здзекуючыся.

— П'яніца, п'яніца горкі, вось ты хто! — сарвалася з языка ў Лёшкі тое, што думалася, што кіпела на сэрцы.

«Бычыны карак» глуха, утробна хаўкнуўшы, нечаканым рухам злавіў хлопца, рэзка пацягнуў да сябе, падмяў, заламаў назад рукі, а галаву заціснуў між валасатых сваіх ног.

— Ну, вот, шчанюк, цяпер яшчэ раз паўтары, хто я такі. Ну, што ж ты маўчыш? Давай, давай выкладвай... А я паслухаю. Мне часу хопіць, ага! — Ён, абцугамі сціснуўшы адной сваёй пяцярнёй дзве Лёшкавы худыя рукі, другой рукой пачаў шчоўкаць пстрычкамі дзе папала: па спіне, па мяккім месцы, і пстрычкі тыя джалам упіваліся ў цела. Але не гэтак балела ад пстрычак, як ад слоў «бычынага карка».— Думаеш, я не ведаю, які ты брацец Сцяпану? Нахлебнік ты, а не брацец. Лоўка ж ты падкаціўся пад яго, слёзку, відаць, добрую пусціў, расчуліў. А чалавеку надрывайся, кармі двух. І ў рэйс ён той далёкі падахвоціўся, каб болей зарабіць, хоць туды, у тыя пяскі, не кожны асмеліцца ехаць...

Хлопцу не хапала паветра, ён ажно задыхаўся.

— Ну што, будзеш болей гаўкаць? А то яшчэ патрымаю, мне часу хопіць.

Лёшка, каб толькі мог, зноў крыкнуў бы на ўсю вуліцу: «Бандзюга ты, п'яніца, табе толькі б жлукціць...» Але, акрамя кволага піску, ён нічога не здолеў выціснуць з сябе.

«Бычыны карак» адпусціў яго, і Лёшка, забыўшыся пра вядро, пра ваду, паплёўся ў барак, зняможана кінуў-

ся ў пасцель, ушчэнт спустошаны, абыякавы да ўсяго на свеце. Спаў ён ці так ляжаў у нейкім здранцвенні і колькі гэта цягнулася, хлопец не ведаў. Слаба, праўда, чуў, як прыязджалі з бальніцы па хворага, як лысы (шкода, што ён, Лёшка, не запомніў яшчэ, як каго звалі) заклапочана ў некага пытаўся, перш чым пайсці з доктарам да машыны: «Што з нашым хлопцам? Ты, часам, не пакрыўдзіў яго?» Той нехта хмыкнуў (ну пэўна ж, хто мог болей тут быць акрамя «бычынага карка»!) і, скрыпнуўшы ложкам, заваліўся спаць.

Лёшка канчаткова абудзіўся, сагнаў з сябе ачмурэнне, калі паўз саменькія вокны прапоўз, узнімаючы клубы едкага карычневага пылу, цяжкі гусенічны трактар, а на стале закалаціўся, дробненька задзвынкаў пусты графін. Адчыніўшы тумбачку, Лёшка знайшоў там яшчэ ладнаваты кавалак хлеба, паклаў яго ў кішэню, зняў з цвіка, кінуў на руку свой замусолены пінжак, насунуў на галаву шапку. Пастаяўшы хвілін колькі, хлопец рашуча пераступіў парог барака...

8

Ён доўга ляжаў сярод густога высакаватага ўжо ячменю, што падступаў да саменькага хлява, і не ведаў, ці дачакаецца, калі цётка адвінецца куды. Раз-пораз асцярожна рассоўваючы сцяблiны, Лёшка цікаваў, што робіцца ў двары. Хлопцаў нікога не было відаць. Праўда, большы, Аркадзя, ледзь золак пагнаў пасвіць карову, а вось Бронік... Броніка і не бачна нідзе. Няўжо дасюль спіць? Не можа быць, каб цётка не ўспарола, не прыдумала якой работы.

І раптам пачуўся яе бурклівы голас:

— Трасца б цябе ела, як ты ўсё не наясіся. Усё табе мала, усё табе не дагодзіш...

«Пра каго ж гэта яна?» — напружыў слых Лёшка.

Нарэшце з сенечак высунулася голая, стрыжаная няўмела, пад ножніцы і, відаць, самой цёткай, Бронікава галава з адтапыранымі вушамі, затым на ганак ступіў і ён сам, агледзеўся, патупаў нецярпліва, хацеў, відаць, тут жа, ля ганка, памачыць зямлю, але, ці то збаяўшыся мацеры, ці перадумаў сам, рушыў, свецячы голымі пяткамі, да хлява.

Лёшка, скрыжаваўшы далоні рук, у цёмную дзірачку між двух пальцаў мацнавата хукнуў: атрымаўся ня-

звыклы, бы крыкнула ў глухім цёмным лесе драпежная птушка, гук. Бронік раптоўна спыніўся, павярнуў тудсюд адно, другое вуха, і Лёшка, цікуючы за ім, ледзь не засмяяўся. Але добра, што стрымаўся. Якраз з хаты выйшла цётка, крыкнула Броніку, каб пільнаваў гаспадарку, сама, бразнуўшы веснічкамі, некуды як не подбегам падалася.

Цяпер Лёшка ўжо нічога не баяўся. Жадаючы напалохаць Броніка, які зайшоў у дашчаную перагародку за хлявом, ён падняў цвёрдую, закамянелую груду і шпурнуў у тую перагародку. Падцягваючы на хаду порткі, Бронік маланкай выскачыў з уборнай, зноў, паглядаючы на ячмень, натапырыў вушы. Лёшка не стаў больш выдурняцца, ціха паклікаў Броніка да сябе. Той, пазнаўшы голас браценіка, пашыбаваў у ячмень.

— Т-т-с-с, а то яшчэ пачуе хто,— прыклаў палец да губ Лёшка, калі Бронік занадта горача пачаў выказваць радасць сустрэчы.— Толькі матцы нічога не кажы, што быў я, добра?

— А ты з таго дзетдома ўцёк, га? Ты зноў будзеш у нас?

Лёшку кранула Бронікава шчырасць, нават на якое імгненне мільганула думка: а можа, і праўда ўзяць ды застацца? Аднак ён тут жа адкінуў гэтую думку прэч, яскрава ўбачыў усё, што нечакана адкрылася яму, пацвердзілася наконт цёткі з таго, аб чым колькі разоў намякалі людзі. Таму ён не стаў маніць Броніку:

— Не, я зусім-зусім ненадоўга. Я зараз жа зноў пайду, паеду.

— Чаму? — скрывіў ужо губы малы, смешна пачаў малёгаць: — Астанься, га, Лё-ё-ёшка, астанься! Чуеш?

Лёшка загадаў яму сесці побач, сказаў чутыя ад некага словы:

— Тут, брат, куды ні кінь, усюды клін... Трэба мне, ведаеш. Вы ўжо як-небудзь самі... А вось каб ты мне адну штучку пашукаў у хаце... Пашукаеш?

— Якую штучку? — спытаў Бронік.

— Ну, ведаеш... Канверт адзін, стары такі канверт. Ён быў там, дзе дакументы ўсе — у рыдыкюлі на шафе. І метрыка мая. Дастанеш?

— Ты лепей сам,— прапанаваў Бронік.— Не бойся. Мама няскора будзе.

— Куды ж яна?

— У краму пайшла, а крама ж уга дзе.

— Ну, калі так...

У хаце за той час, як ён, Лёшка, не быў, нічога не змянілася. Стала, праўда, яшчэ болей мух. Яны роем гулі ў кухні, абляпілі шыбкі вокан, усе сцены ў пакоі, сляпіцаю лезлі ў твар, джалілі, бы восы.

Рыдыкюля на шафе чамусьці не аказалася, і Лёшка занепакоена павёў вачыма па хаце: дзе ж яшчэ шукаць? Хоць бы не забавіцца і не напароцца на цётку... А раптам яна выкінула, спаліла дзе той канверт? Тады ўсё рухне, тады ні да чорта ўся гэтая задумка, яго план, якім жыў, якім дыхаў ён, Лёшка, апошнія некалькі дзён, калі з такой цяжкасцю, з такімі пакутамі ехаў назад, ледзь зноў не трапіў у дзетпрыёмнік, але выручылі гэты раз набытыя за доўгія дні бадзяння спрыт, кемлівасць, рашучасць.

— Ты не ведаеш, куды дзеўся адсюль чорны рыдыкюль? — павярнуў ён галаву да Броніка, які стаяў побач, гатовы выканаць любую просьбу.

— Н-н-не-е,— задумаўся, наморшчыў лоб Бронік.— А можа, за іконаю?

Лёшка паставіў у кут табурэтку, засунуў руку за ікону і абрадаваўся: рыдыкюль сапраўды быў там. І, на шчасце, метрыка і канверт таксама аказаліся там. Склаўшы акуратна канверт папалам, Лёшка паклаў яго і метрыку ў кішэню пінжака, з палёгкай уздыхнуў. Бронік як не спалохана спытаў:

— А нашто табе, га, Лёшка? Там грошы?

Лёшка засмяяўся:

— Не бойся, няма там грошай.— Ён выняў канверт, паказаў Броніку, што пусты, зноў схаваў.— Тут, брат, зусім другое... Патрэбны мне гэты канверт, во так патрэбны,— чыркнуў Лёшка пальцам па шыі.— Ну, а метрыка само сабою. Метрыка ж мая.

Затрымлівацца ў хаце ён болей не рашаўся, хоць і вельмі хацелася яшчэ пабавіць час з Бронікам. Ды і есці нясцерпна хацелася. Але чым, чым у цёткі пажывішся? Відаць, нясоладка і хлопцам жывецца. Вунь, які худы, адны дэрбы тырчаць, Бронік. А цётка, відаць, усё яшчэ лічыць сваё багацце...

Напіўшыся ад пуза вады, Лёшка яшчэ раз наказаў Броніку ні аб чым не заікацца матцы, развітаўся з ім падарослаxму за руку, зноў шуснуў у ячмень і, каб ніхто ненарокам не ўбачыў, дзе паўзком, дзе прыгнуўшыся, пакраўся на загуменне. Адтуль наезджаная калёсная дарога вяла да саменькай станцыі, дзе ўпершыню пазнаёміўся ён са Славікам. Эх, Славік, Славік...

...Праз два дні ўжо другая дарога, яшчэ даўжэйшая, слалася перад хлопцам. Спачатку, ад раённага цэнтра, дзе злез ён з таварняка, дарога гэтая бегла полем, далей перасякала нейкую нават у такую сухмень гнілую, забалочаную мясціну, пасля, падняўшыся на вышэйшае, сігала ў чысты сасновы лес.

Лёшка распытаў, як ісці: адзін сівы дзядок яшчэ там, ля сваёй хаткі на ўскраіне гарадка, доўга і падрабязна, паўтараючы: «А да каго ж хоць там?», тлумачыў усе павароткі, усе перакрыжаванні, нават маляваў дубцом на пяску, жахаўся, што адзін выправіўся ў гэткую далечыню. У яго, у дзядка, Лёшка добра і пажывіўся. Шчодры аказаўся чалавек. Пасадзіўшы хлопца на нейкае бервяно, пайшоў у хату, вынес адтуль у місе некалькі бульбін, добрую лусту хлеба, кубак малака. Сам, прысеўшы побач, усё маўчаў, толькі бясконца смаліў самасад. А ён, Лёшка, ніяк не мог здаволіцца. Надта ж смачнай была бульба, сопкая, разварыстая, а пра хлеб і малако і казаць не трэба. Малако было густое, цягучае, ці не казінае.

Падсілкаваўшыся, Лёшка падзякаваў і рушыў у няблізкую дарогу, так і не сказаўшы дзядку, што вядзе яго туды, у тую вёску Чубаўку, што згубіў там, чаго шукае. Лепей пакуль што маўчаць. Ды што, што адкажаш? Ён жа і сам яшчэ не ведае толкам, чаго шукае...

Тады, як збег з будоўлі, як у жорсткіх, балючых, бы сцёбаў хто бізуном, словах «бычынага карка» адчуў і горкую долю праўды пра сябе, тады, як таварняк, на які ён пачапіўся, выпадкова зрабіў супынак на той станцыі, дзе яны са Сцяпанам разгружалі вугаль, як, надумаўшы ўсё ж з дарогі паслаць Сцяпану хоць невялічкае пісьмо, падзякаваць за грошы, за клопат,— настаў такі момант, што, здэцца, ні хвіліны не жыў бы болей на свеце. Куды, куды яшчэ падацца, дзе прыхінуцца? Вярнуцца зноў у свой дзіцячы дом? Вядома, там і вучылі б, і сыты быў бы, і не насіў бы такія транты. Але ж брыдка зараз. Гэтак прасіўся, гэтак малёгаў у Івана Паўлавіча, каб адпусціў да цёткі, да «роднай душы». Гм-м, «родная душа»... А ён, Іван Паўлавіч, нібы і адчуваў, чым кончыцца. Чаго ж бы казаў такое: «Але глядзі...» Бы ведаў усё наперад, як будзе... Глядзі цяпер ужо ці не глядзі, а вяртацца назад, у дзетдом, ніяк нельга. Засмяюць жа, пальцам кожная маляўка будзе паказваць. А дзе ж тады выхад?..

У гэткі вось момант найбольшага свайго адчаю, найбольшай роспачы раптоўна і стукнула ў галаву: а ў яго

ж, Лёшкі, ёсць, павінен быць недзе і родны брацік, самы сапраўдны родны брацік! Вельмі і вельмі цьмяна, але ж помніцца, як усё роўна было гэта сто, тысячу гадоў назад: халодная, чужая, закінутая хата, толькі ў кухні, ад вялікай патрэсканай печы, і маглі так-сяк пагрэцца, а на грубку, што за сцяною, дроў не хапала. Дый па тыя няшчасныя паленцы маці выходзіла, як і па ваду ў калодзеж, чамусьці вельмі позна, калі насоўвалася густая, што сажа, цемната, а вакол — нідзе нікога, ні людзей, ні хат, акрамя хіба што двух-трох будынін, якія і то стаялі нябліэка, увечары блекла свяціліся якім-небудзь акном... Калі ж гэта было? Ага, помніцца, ляжаў яшчэ снег, днём увравала ўжо сонца, капала са страхі і гэтак нясцерпна хацелася на вуліцу. Але маці нізавошта не пускала, сядзела сама найболей ля акна, усё гладзіла яго, Лёшку, шурпатай далоняй па галаве, часта некага кляла, называла нягоднікам, душагубам...

Ён, Лёшка, хоць і помніў зараз тое-сёе з праклёнаў, аднак тады не разумеў яшчэ нічога, не разумеў прычыны матчынага галашэння, яму было проста шкода маці, шкода яе слёз...

Увесь глыбокі і жахлівы сэнс тых праклёнаў і каму пасылала іх маці дайшоў да яго толькі цяпер... Помніцца, ой як добра помніцца і той вечар, калі раптоўна ў дзверы з двара нехта моцна загрукаў, аж шыбкі закалаціліся, як хапілася за вялікі свой жывот маці, як спалатнела ўся... Пасля былі ў іх нейкія жанчыны, адна з іх тая, якая гэтак моцна грукала і якой маці хуценька адперла, адчыніла сенцы. Жанчыны нечага мітусіліся, нешта ўстрывожана гаварылі, а ён, Лёшка, моцна плакаў, бо бачыў маці на падлозе, на цёмнай посцілцы... Што, што гэтыя цёткі робяць з маці, што ім трэба? Чаго яны тут, у гэтай хаце?.. Далей — яшчэ горай было. Яшчэ больш страшна... Помніцца, як няўцямнымі, застылымі, выплаканымі ўжо вачыма глядзеў ён, малы, неразумны хлапчук, на белую, нерухомую маці, якая зусім стала не такая, якой была ўчора... Пасля прыйшло двое дзядзькоў, прывалаклі цёмных, негабляваных дошак, збілі дамавіну, паклалі туды маці, сказалі яму пацалаваць яе, зачынілі вечка і некуды тую дамавіну панеслі. Яго, Лёшку, не пусцілі за парог, хоць ён і плакаў, крычаў, некага, помніцца, нават укусіў за руку...

Зараз, ідучы на Чубаўку, Лёшка ўсё болей і болей успамінаў з таго, пра што ніколі дасюль не думаў, што ніколі і не прыходзіла на памяць. Нейкі момант не ве-

рыў нават самому сабе, здавалася, што гэта ён сасніў ці нехта некалі расказаў. Аднак жа ўсплывалі — і адкуль толькі што бярэцца! — новыя і новыя малюнкі, якія так і стаялі перад вачыма і ад якіх нідзе не дзенешся. Убачылася як наяве: лядашчы рыжы конік, у павозцы трохі саломы, а на той саломе, гатовыя ў дарогу, ён, Лёшка, ухутаны ў стары кажух, нейкую яшчэ ватоўку, бо якраз пакрапчэў марозік, і бязногі дабрадушны дзядзька. Лёшку да слёз не хочацца нікуды ехаць з цяпла, ехаць у невядомасць. Тая жанчына, якая грукалася, якая гаспадыняй прыйшла ў хату, аказалася не такой і страшнай і злоснай. Наадварот, усе дні яна асабліва добрай і клапатлівай была і з ім, і з тым піскляй, з тым зморшчаным, непрыгожым хлопчыкам, што, як сказалі, нарадзіла яго, Лёшкава, маці, ад чаго і сама памерла, бо не было адкуль узяць доктара... Не хочацца, ой як не хочацца Лёшку нікуды ехаць, хоць раней, каб сказалі яму, што на двары чакае конь, павозка і можна ехаць хоць на край свету, ён і паехаў бы, гэтак хацелася пакатацца. А зараз не хочацца. Куды яго павязуць? Чаму так старанна яго збіралі, шукалі нейкія паперы, нейкія дакументы, у вузялок звязвалі ўсё яго небагатае адзенне? Няўжо не будзе бачыць ён брацікa? Што ж ты, добрая цёця, адварочваешся, чамусьці не глядзіш у вочы?.. Але хочацца табе ці не хочацца, а трэба ехаць, цябе ж ужо чакаюць. І ён выбягае з хаты, лезе на павозку, яшчэ раз глядзіць у вокны, на дзверы, бы спадзяецца, што нехта выйдзе, нешта скажа, нешта зменіць... І яна, гэтая жанчына, выходзіць, акрывае яго, хутае, гаворыць бязногаму дзядзьку: «Ты ж там хоць не блудзі, папытайся ў каго, дзе размясціўся савет, а то, можа, раяно. Яны ж нехта там сірот збіраюць, пасылаюць у дзетдом. І падмацуйцеся, пакуль што ды якое, трохі, не марнуй хлопца...» Яна яшчэ нешта гаварыла, але Лёшка тады не разумеў сэнсу сказанага, толькі на душы тлела цьмяная трывога...

Няўжо ўсё тое, што прыходзіла зараз на памяць, ніякі не сон, а было сапраўды некалі з ім? Няўжо? Чаму ж раней амаль нічога не ўспаміналася, бы нехта знарок перагарадзіў глухой засланкай яго сённяшняе і ўчарашняе? І толькі дарога, па якой ён зараз ідзе, падштурхнула, падахвоціла на ўспаміны, адкінула прэч усякія там перашкоды.

Лесам ішлося лёгка, лёгка дыхалася. Пасля доўгага бадзяння, язды на чым папала і як папала, абы толькі рухацца наперад, не трапіць нікому ў рукі, пасля едкай

паравознай гары, пылу, куродыму, нярэдкіх начных дрыжыкаў і дзённай спёкі, асабліва на поўдні,— пасля ўсяго, што давялося зведаць, зараз было адчуванне незвычайнай лёгкасці ва ўсім целе, як і тады, у чэраве старога камлюкаватага дрэва ў часе навальніцы. Не прыглушылі гэтай лёгкасці ні ўспаміны, што неспадзеўкі абрынуліся на яго, ні той галоўны клопат, дзеля якога чортведама колькі кіламетраў бег да цёткі шукаць стары, змяты, склеены сваёй рукой канверт, ні іншыя нягоды. Наадварот, гэты клопат, гэта надзея зноў ускалыхнулі яго, абудзілі прагу нешта рабіць, некуды імчацца, нечага шукаць. А ці знойдзе ён тое, што ўдумаў шукаць?

Лёшка спыніўся, адчуўшы, што надта ўжо хутка бяжыць, звярнуў са сцежкі трохі ў лес, убачыў свежы пень, прысеў, перавёў дых. Выняў з кішэні канверт, яшчэ раз паўглядаўся ў крываватыя, відаць, у вялікім нервовым напружанні пісаныя літары, прачытаў адрас, той адрас, куды ён зараз кіруецца. Цікава, што пісала маці ў сваім апошнім пісьме? Бездапаможная, седзячы, як мыш, на чужым хутары, прасіла яна чаго ці, не здаволіўшыся вуснымі праклёнамі, пасылала іх старэйшай сваёй сястры, яго, Лёшкавай, цётцы, яшчэ і на шматку паперы... Дзе тое пісьмо? Куды запраторыла цётка? А мо спаліла, пабаялася, каб не папала каму ў рукі, каб ненарокам не прачытаў хто чужы?

Канверт жа зусім выпадкова трапіў Лёшку на вочы яшчэ год назад. Цётка папрасіла неяк пашукаць у рыдыкюлі якісьці патрэбны квіток. Вось тады, седзячы на шафе, ён і спытаў, што за канверт, чый гэта напісаны хімічным алоўкам адрас унізе. Цётка спачатку паморшчылася, пасля неахвотна адказала: «Ну, чый жа яшчэ можа быць? Маці тваёй, як на хутары нейкім гібелі. Недзе ж там і пахавана... А адрас у яе быў мой, пасля з сельсавета паперку мне выслалі...»

Лёшка, як ні дзіўна, чамусьці тады нічога амаль не помніў, нішто вельмі не ўскалыхнула яго. Таму хутка і на канверт забыўся, і на тое, што адкрыла яму цётка. Затое зараз... Што чакае яго зараз там, куды ён так імкнецца? Ці знойдзе, ці пазнае хоць той хутар? У адрасе, праўда, усё напісана: «в. Чубаўка Чубаўскага сельсавета. Хутар Лагацкіх». Напэўна, прозвішча гаспадыні такое — Лагацкая. І хутар, відаць, недзе побач з вёскай. А ў каго папытаць? Ён жа, Лёшка, нічога-нічога тут не знае.

У Чубаўку прыйшоў ужо надвечар. Да заходу сон-

ца, праўда, было яшчэ далекавата, і гэта хлопца ўсцешыла: мо пакуль змеркне, ён дабярэцца куды трэба, усё-ўсё разведае, а там бачна будзе... Губляць дарма часу не схацелася, і, стрэўшы ў агародзе ля новага, відаць, толькі што зрубленага дома тоўстую цётку, Лёшка спытаў:

— А дзе тут хутар, цёця? Як ісці?

Жанчына, перастаўшы корпацца ў градах, разагнулася, пачмякала губамі:

— А які ж табе трэба хутар, дзіцятка? Няма тут ніякіх ужо хутароў. Ссялілі ўсіх.— Яна хвіліну падумала.— Хіба, можа, што Горашаў... Ага, Гораш яшчэ толькі астаўся...

— Н-не, мне, мне...— разгубіўся Лёшка, затым хуценька назваў прозвішча, што пазначана было на канверце.— Мне Лагацкія дзе жывуць.

Жанчына здзівілася:

— А божа! Ты ж скуль гэта, чый будзеш?.. Вольга ж Лагацкая з'ехала яшчэ тады, як пахавальная на мужа прыйшла. З хлопчыкам з'ехала. Недзе ў другім сельсавеце жывуць, а хутара ўжо няма, няма,— яна яшчэ раз, ужо больш дапытліва, агледзела Лёшку, хацела нешта спытаць, ды, бачна было, перадумала, толькі зноў пачмякала губамі. Лёшка памкнуўся ісці далей, хоць адчуваў: ісці, спяшацца болей няма куды. Аднак жа не будзеш вось так, без дай прычыны, стаяць, паказваць, што ўсярэдзіне ў цябе ўсё нібы спэрхла, змярцвела. Трэба ж нешта рабіць. Толькі ступіў крок-другі, думаючы, у які ж бок зараз падацца, як жанчына спыніла яго:

— А ты, дзіцятка, калі надта трэба Лагацкую, хочаш уведаць, дзе яна зараз, то ў Адолі Варывончык папытай. Яна вунека жыве,— цётка паказала рукой уздоўж вуліцы.— Хата ля саменькага калодзежа. Адоля з Тамашом неяк, казалі самі, ездзілі, адведвалі Вольгу...

У Адолі з Тамашом Лёшку давялося і паначаваць. І слухаць не схацелі старыя, каб наначадпусціць хлопца аднаго, як ён ні аднекваўся. Тамаш дык адразу пазнаў Лёшку. Толькі той ступіў на падворак, толькі папытаў пра хутар, а стары адразу без усялякай дыпламатыі:

— Дык гэта ты, абармот гэткі? Бач, як ужо падрос! А быў жа... Што, збег са свайго казённага дома? — Ён, падцягваючы адну, на драўляным пратэзе, нагу, другой дачыкільгаў да варотцаў, дзе спыніўся Лёшка, падаў сухую зморшчаную руку, запрасіў у хату.

Адоля, прыйшоўшы з калгаснай работы, заспела іх удвух ля грубкі, дзе булькала ўжо, варылася ў чыгунку

бульба. Яна слязлівымі, слепаватымі вачыма паўглядалася ў госця, але, не пазнаўшы, пайшла на кухню, адкуль ужо спыталася:

— Гэта ж хто такі на нас не забыўся?

Лёшка не ведаў, як трымаць сябе, як паводзіць, што каму адказаць. Адкуль у гэтых старых такая дабрыня да яго? Ну, чым, чым ён заслужыў яе? Раніцой, во, дзед расшчодрыўся, накарміў ад пуза, даў яшчэ з сабою, зараз гэтыя людзі ходзяць ля яго, бы ля госця якога важнага... Ад сораму можна памерці, далібог, можна.

Пра гэта думалася Лёшку ўвесь вечар, калі і за сталом сядзелі, вячэралі разам, думалася і тады, як ляжаў на тапчане, акрыты стракатай, самаробнай коўдрай, услухоўваўся ў цішыню, што была за акном і ад якой успеў ужо адвыкнуць.

...А назаўтра, збіўшы ўшчэнт ногі, прайшоўшы пешкі невядома колькі кіламетраў, падыходзіў Лёшка да вёскі Мошына, дзе, як сказалі дзядзька Тамаш і цётка Адоля, жыве са сваім сынам Дзімкам Вольга Лагацкая.

9

Мінулі восень, зіма, лета, зноў зашастаў жоўтым лісцем верасень, і Малышку, якому ў час канікулаў давялося дзень пры дні пасвіць свінні — дзе дзенешся, пасвілі ж і Вецік, і Петрык Лосеў,— цяпер свайго ўжо клопату ўга як хапае. Другі ж клас не першы. Тут адна арыфметыка чаго толькі вартая, гэта не тое, што раней было: тыя прыклады, тыя задачкі, што рашаў ён яшчэ паўгода назад, зараз — цьфу, смяхоцце адно, бяры толькі ды, як арэхі, шчоўкай. А вось у другім класе... Ого-го, паглядзі, мама, ты толькі паглядзі! Тут памазгаваць трэба, ды яшчэ як трэба. А вершыкі якія доўгія трэба вучыць! І колькі пісаць кожны дзень!

— Старайся, Дзімачка, старайся, сынку,— кажа мама Малышка. Яна і праўда заглядвае ў той яго новенькі задачнік, ківае галавой, спачувальна ўздыхае: — І праўда ж, цяжкія. І мне не рашыць, мусіць, ніяк. Ты глядзі! Вот жа разумныя людзі ёсць. Гэтулькі напрыдумляюць...

Малышка пасля такіх слоў яшчэ больш нешта падбівае даказаць, што яму недарэмна паставілі і адну, і дру-

гую пяцёркі, што на сходзе ў школе, куды запрашалі ўсіх бацькоў, яго, Дзіму Лагацкага, хваліла настаўніца.

— Мама, я пагуляю трошкі,— згортвае сшытак, паклаўшы акуратненька на напісанае прамакатку, Малышок і падымаецца з-за стала.

Маці згаджаецца, але папярэджвае:

— Толькі ж далёка не бяжы нідзе. Зараз, во, і вячэраць пара.

Вольга застаецца адна. На дварэ сёння ўжо халаднавата. І яна спачатку загараецца жаданнем запаліць у грубцы, змяніць у зале трохі волкае паветра. Аднак перадумвае: стамілася, на сёння хопіць. Цэлы ж дзень і не разагнулася, лічы, бульбу ў агародзе капалі. Затое ўся ўжо ў склепе, толькі як-небудзь яшчэ пераараць ды забаранаваць, падабраць, што засталося ў зямлі. Гэта лягчэй. Некага яшчэ папрасіць. Восіпа ж, Улянінага мужыка, які дасюль мог яшчэ рабіць і сабе, і ёй, Вользе, памагаў тымсім, зараз ужо, вядома, не папросіш: у чалавека нечакана выявілі сухоты, і ён, грэх нават думаць такое, бадай што і не жылец на гэтым свеце. А яшчэ такі ўпарты! Хацелі яго некуды забраць, каб паспрабаваць лячыць, але наадрэз адмовіўся: дома, маўляў, калі не вылечуся, то і нідзе болей не вылечаць...

Пра ўсё думаецца Вользе. Во падрастае хлопец, Дзімка. Гэта ж на яго колькі адно трэба! Але неяк жа выкручваюцца. А сёлета, калі ўсё добра будзе, калі ўвесь іхні лянок пойдзе найлепшым гатункам, то і добра адхопяць. Можна тады і цялушачку купіць, гадаваць яе, каб сваё малако было. Не будзеш жа век па літру купляць...

Нехта пастукаў у дзверы.

— Заходзьце,— кажа Вольга, думаючы, хто б гэта мог быць.

— Добры вечар у хату,— звычна вітаецца Клава Лабыцька, іхняя паштальёнка, маладая дзяўчына, можна сказаць, яшчэ дзяўчо, якая не схацела вучыцца і напрасілася ў паштальёнкі.

— Добры-добры,— адгукаецца Вольга, а саму свідруе думка: дапамогу ж за Івана ёй нядаўна прынеслі, атрымала, распісалася, а што яшчэ? Пісьмо? Дык ёй жа дасюль ніхто не пісаў і не піша. А мо хто знаёмы з партызан даведаўся, дзе яна, і напісаў? А можа, Адоля з Тамашом вестку якую шлюць?

— Вам, цёця, пісьмо,— адразу ўсё прасвятляе, ставіць на месца Клава.— Нейкае ж тоўстае...

Яна вымае са сваёй пахудзелай ужо торбы канверт, працягвае, бы ўзважвае ў руцэ, Вользе. Вольга ажно палохаецца: у канверце і сапраўды нешта дужа тоўстае. І адраса зваротнага няма.

— Дзякую, Клавачка,— кажа яна дзяўчыне, стараючыся не выдаць вельмі свайго хвалявання.

Клава ж не спяшаецца, яна чакае, ёй таксама надта цікава было б глянуць, што там, у канверце, хто гэтак многа напісаў ці так чаго паклаў. Аднак, бачачы, што нічога не дачакаецца, паштальёнка ўскідвае на плячо сваю торбу, развітваецца і, як усё роўна пакрыўджаная чаго, выходзіць. І толькі калі ляпае за ёю брамка, Вольга бярэ са стала канверт, у выцягнутай перад сабой руцэ разглядвае на святле, мяркуе, дзе, з якога боку падступіцца да таго пісьма, дзе разарваць або нажніцамі абрэзаць краёчак. Нарэшце рашаецца, адкрывае, выцягвае... у некалькі столак складзеную газеціну. А дзе ж, дзе пісьмо? Яшчэ не верачы сваім вачам, зноў засоўвае пальцы ў канверт, затым разгортвае газету, прыглядаецца: можа, што збоку, на чыстым, напісана? Але, акрамя яе адраса на канверце, нідзе ні аднаго слоўца, ні адной літаркі каб было ад рукі. Хто ж так пажартаваў з яе, каму і навошта ўдумалася слаць гэтую газету? Ды во, не свая яшчэ, не свайго раёна, а суседняга.

Вольга перачытала ўсе загалоўкі, усе подпісы. А раптам чыё знаёмае прозвішча сустрэнецца? Мо хто ўспомніў іхняе партызанскае жыццё, сяброў сваіх баявых, якія і жывыя і нежывыя зараз?.. Не, прозвішчы пад заметкамі, пад большымі ці меншымі матэрыяламі былі ўсе чужыя, нічога не паяснілі, не сказалі.

Вечарам, калі перад сном елі з Дзімкам згатаваную на керагазе зацірку, і тады, калі хлопец ужо спаў, а яна, Вольга, усё яшчэ кешкалася, нешта рабіла на кухні, з галавы ні на хвіліну не выходзіла гэтае загадкавае пасланне. Парабіўшы ўсю работу, яна зноў узяла газету, вырашыла прачытаць яе ад пачатку да канца. Лямпачка сёння свяціла як ніколі слаба, таму, пахукаўшы, пачысціўшы анучкай шкло, Вольга запаліла лямпу, выкруціла, колькі можна было, кнот.

Раёнка была гэткая ж, як і іхняя... Каб не розныя назвы, дык ці адрозніла б.

Вольга пашамацела трохі, пашукала, за што б там зачапіцца вокам, што знайсці цікавае. Погляд чамусьці спыніўся на фота на трэцяй старонцы. Трактар, мужчына ў замасленым, зашмальцаваным, ажно блішчыць, кам-

бінезоне, побач, з усмешкай на ўвесь твар, хлапчук, падлетак...

Яна хацела ўжо скласці газету, як зноў чамусьці спыніла ўвагу на хлапчуку, быццам бачыла недзе ўжо гэты нос, гэтыя вочы, добрыя, засяроджана-ціхія, задумлівыя. Божачка, дык то ж... Няўжо?!

Яна бліжэй пасунулася да лямпы, яшчэ больш пільна паўглядалася ў здымак. Далібог жа ён! У гэтым не было ўжо ніякага сумнення. А што ж там, пад здымкам, напісана? Ага, во: «Рыхтаваць вартую сабе змену — няўмольны закон нашага жыцця. Перад вамі—ветэран калгаснага руху, адзін з лепшых механізатараў МТС Платон Сямашка. Яшчэ да вайны ён быў трактарыстам, у дні суровай бітвы з фашызмам служыў у танкавых часцях, давёў сваю грозную баявую машыну да сцен Берліна, за што мае шматлікія ўзнагароды. Сёння П. Сямашка зноў на трактары, зноў засявае мірную ніву. Побач з ім — яго юны памочнік, выхаванец дзіцячага дома, зараз навучэнец Загорскай школы механізацыі Аляксей Суднік. У час летняй практыкі ў калгасе «Перамога» юнак даказаў, што ўмее працаваць, не баіцца цяжкасцей, бясконца любіць тэхніку і марыць хутчэй атрымаць пасведчанне механізатара шырокага профілю, з тым каб раз і назаўсёды звязаць свой лёс з зямлёй, вырошчваць ураджай, прыносіць як мага болей карысці людзям».

У Вольгі ажно слёзы на вочы нагарнуліся. Цяпер стала зразумелым, хто прыслаў газету. Значыць, ён не забыўся ні пра яе, ні пра Дзімку, ён усё ведае і ўсё помніць. Помніць пра іх, пра тое сваё наведванне. А яна, Вольга? За год з хвосцікам і яна колькі разоў успамінала хлапчука, як перад сабой бачыла яго нібы вінаватую ўсмешку, нярэдка дакарала сябе за сваю чэрствасць, няўвагу да сіраты. Але ж хіба думалася, што ён тады, ноччу, так нечакана збяжыць, уцячэ невядома куды. Чым жа, чым яго хто пакрыўдзіў? Мо Дзімка што непатрэбнае сказаў? Але ж не — назаўтра, калі прачнуўся, сам як не плакаў, што госць недзе прапаў. Мо сэрцам адчуў у ім родную кроў? Хто ведае... Чаго ж бы гэтак пацягнуўся да незнаёмца, такога яшчэ няўходжанага, абарванага, зацятамаўклівага?

Спаць, хоць бралася пад поўнач, не хацелася. Яна не клалася ў ложак, бо ведала, што дарэмна толькі стане муляць бакі, усё роўна не засне, не змружыць вачэй. Апранулася, выйшла па двор. Пастаяла колькі хвілін на ганку, паўслухоўвалася. Усюды было ціха. Пасля лям-

ны напачатку нічога не бачыла, нават грушы за два метры ад сябе. Затым трохі абвыклася. Вунь ужо і хлеў чарнее саламянай страхой, і склеп горбіцца пры плоце.

Вольга чамусьці злавіла сябе на думцы, што хацела б некага бачыць, некаму выгаварыцца, прасіць у некага парады. Вось бы не спала зараз Уляна... Каму ж лепей даверыцца, як не ёй, суседцы? Аднак узяў одум: ну хто, хто табе лепей падкажа, чым ты сама сабе, чым тваё сэрца?..

Яна зноў вярнулася ў хату. Адчуўшы, што трохі азябла, бо на вуліцы было сыра, золка, да касцей працінаў вецер, Вольга палезла на печ, разгрэбла анучы, падкурчылася на саменькім чаране. Усцешыла, што ад раніцы яшчэ трымаецца дух. А паліла ж не вельмі каб багата. Думаючы пра сваё жыццё, у якім гэтулькі было ўсяго — і добрага, што, дзякаваць богу, не абмінула яе, і горкага, бы той палын,— яна непрыкметна заснула, так і не знайшоўшы адказу на самае важнае, самае галоўнае зараз для сябе.

Ноччу яна прачыналася некалькі разоў, аднак не пайшла ў халодную пасцель, рашыла прабавіцца на печы да раніцы, хоць і ведала, што пасля цэлы дзень будзе як разбітая, нечага будзе не ставаць.

І праўда: да абеду ў яе ўсё валілася з рук, не хацелася нічога рабіць, у галаве стаяў нейкі тлум. Даўно яна не пачувала сябе так пагана. А яшчэ гэтыя думкі, ад якіх нікуды не схаваешся, якія цяжка, бы камяні, навальваюцца адна на адну, не даюць спакою...

Апоўдні, калі Дзімка прыйшоў са школы і яны папалуднавалі, калі прыбрала ўсё са стала, памыла посуд, Вольга стомлена прысела на зэдлік, паклікала сына да сябе.

— Чаго, ма? — гукнуў той з пярэдняга пакоя.— Я ўрокі буду рабіць.

— Пачакай трошкі, зробіш яшчэ. Хадзі вось сюды...

Дзімка быццам не пазнаваў маці. Строгая, задумлівая, з незразумелым бляскам у вачах, яна павярнула яго да сябе, пачала шурпатай далоняй гладзіць валасы.

— Ну што, мама? — не вытрываў Дзімка, вылузаўся з рук, як бы засаромеўся матчынай пяшчоты.

Вольга не ведала, з чаго пачаць гаворку, не знаходзіла патрэбных слоў.

— Сынок... Як бы гэта лепш сказаць?.. Ну, калі ў цябе... знойдзецца раптам брат, старэйшы твой брат?.. Ну, будзе жыць з намі? Га? Як?..

Убачыўшы на яго твары адбітак няўцямнасці, разгубленасці, змешаных ні то з радасцю, ні то са спалохам, Вользе захацелася хутчэй супакоіць сына, сказаць штосьці такое, каб ён мог паверыць і нейк лягчэй падрыхтаваўся да гэткай неспадзеўкі. І адзінае выйсце, якое бачылася тут,— зманіць, як маніла неаднойчы, калі Дзімка дапытваўся пра бацьку, пра тое, дзе ён загінуў, за што заслужыў той ці іншы медаль, ордэн. Яна ведала, што гэта нядобра — маніць. Не верачы ў бога, яна ўсё ж лічыла гэта вялікім грахом, грахом душы, і заўсёды абуралася, калі хто казаў няпраўду. Але ў яе падмане была найвялікшая мудрасць Маці, якая ахоўвае сваё дзіця ад усяго, што можа зрабіць яму балюча, прычыніць зло, параніць кволае безабароннае сэрца.

Вось і зараз, зноў прыцягнуўшы да сябе сына, які нечакана абмяк, перастаў вылузвацца з абдымкаў, яна, каб папярэдзіць яго пытанні, хуценька загаварыла:

— Я ж толькі цяпер даведалася, сынку, што ён, твой брацік старэйшы, жывы і здаровенькі. Дагэтуль нічога не ведала... У вайну ж згубіла яго, як у партызанах былі, ■ блакады калі вырываліся. Думала, што ён загінуў, што немцы яго забілі... Я ж расказвала табе пра тую блакаду... Ну, калі фашысты нас з усіх бакоў аблажылі, з кулямётаў seklі, сабакамі цкавалі. Многа, ой многа тады і палягло назаўсёды, пра многіх і цяпер невядома, дзе яны і што з імі...

Дзімка падняў галаву, глянуў у вочы маці:

— А ты скуль ведаеш, што ён жывы?

— Можа, і не ведала б, ды ён жа сам нас з табою неяк адшукаў... Помніш жа таго падлетка... ну, што начаваў летась у нас, а ноччу ўцёк?

— Гэта ён?! — не стрываў, усклікнуў Дзімка, і цяпер у голасе яго пачуліся шчаслівыя ноткі, якія ўсцешылі Вольгу.

— Ён, ага, ён! Лёшачка наш,— Вольга адчула, як адразу палягчэла на сэрцы, бы хто зняў з яго вялікі-вялікі цяжар.— Я тады адразу і не пазнала яго... А ён, відаць, пазнаў, ды чамусьці пабаяўся прызнацца... А ўчора вось газету прыслаў.— Яна схадзіла ў пярэдні пакой, на паліцы ў шафе, сярод бялізны, намацала газеціну, разгарнула перад Дзімкам, паказала здымак: — Во, бачыш, і ў газеце нават пра яго. На трактарыста вучыцца.

— Вот здорава! — Дзімка цяпер ажно заскакаў ад радасці, засвяціўся тварам.— І ён прыедзе да нас і мы будзем разам на трактары катацца? Га, мама?

— Ну, вядома ж, будзеце... Абавязкова, сынку!

...Вечарам, калі Дзімка ўжо спаў, яна вырвала з чыстага сшытка адзін лісток, узяла ручку, памакала пяро ў чарніла і адчула, што не зможа адразу напісаць ні радка: пальцы чамусьці не слухаліся, дрыжэлі, бы асінавы ліст, і Вольга, як ні прымушала сябе, ніяк не магла стрымаць свайго хвалявання. Прамучыўшыся так з паўгадзіны, яна адклала пісьмо да раніцы, хоць у душы выспелі тыя шчырыя, тыя адзіныя словы, якія можа і ўмее сказаць свайму сыну толькі маці.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

1

«...Прабач, любы, што я ўрываюся ў тваё жыццё, парушаю твой спакой. Але ў мяне зараз такі сумбур у галаве, столькі нявыказанага, што я не вытрывала, рашылася на гэты крок. Душа крычыць, ірвецца на часткі... А каму тут, у вёсцы, калі ўсе мае лепшыя сяброўкі зараз, як і ты, недзе далёка, каму іншаму даверышся, выкажашся да канца, каб хоць трошкі прыйсці ў раўнавагу, бо так жа можна, далібог, і звар'яцець, не інакш. Я ніколі б не стала пісаць першая, каб не здарылася тое жахлівае, чаго не чакала... Не, я недзе трохі разумела, што трэба асцерагацца, але ж мы былі зусім адны, ва ўсім белым свеце адны і, аглушаныя новым, нязведаным, што звалілася на нас, зусім згубілі галаву, нікога і нічога не хацелі ні бачыць, ні чуць, ні думаць ні пра якія вынікі... Ой, што я ўсё кажу «мы», гэта я згубіла галаву, а ты ж хлопец, табе малы клопат. І вось зараз я добра адчуваю, як недзе пад маім сэрцам нараджаецца новая часцінка цябе і мяне. Спачатку, у першыя дні, калі мне было блага, я не ведала, што гэта такое, што са мною робіцца. Пасля пачытала ў медыцынскім даведніку — і спалохалася, як ніколі не палохалася ў жыцці. Мо ад таго, што кончылася маё бесклапотнае дзявоцтва, пяройдзена нейкая мяжа і звароту ўжо назад няма і не будзе... Вельмі баялася, каб не заўважыла чаго мама. Выдумвала розныя прычыны, толькі каб не садзіцца разам за стол — снедаць, абедаць ці вячэраць. Для мяне было няпроста — выдумваць гэтыя прычыны. Я нават прытваралася, што атруцілася, што нешта, відаць, нясвежае з'ела, і таму мне нядобрыцца.

Бедная мама! Я ніколі ў жыцці яе не ашуквала. А вось зараз змушана. Праўда, мне здаецца, што яна пра ўсё здагадваецца, але не рашаецца спытаць, каб часам мяне не пакрыўдзіць, не сказаць што-небудзь недалікатнае. І глядзіць такімі сумнымі, такімі добрымі вачыма, што ў мяне ажно ўсё ўсярэдзіне пераварочваецца ад жалю да яе. Ты ж, можа, ведаеш, якое яе жаночае шчасце, колькі яна выцерпела ды і цяпер церпіць... Не, адкуль табе гэта ведаць?..

Я ўсё спадзявалася, што вось-вось атрымаю ад цябе вестачку, каб тут жа даць адказ, падзяліцца з табою навіной, параіцца, як быць. Думала, наша майская сустрэча, тое, што адбылося між намі, неяк зноў ускалыхне, сагрэе, ажывіць тваё каханне, якое за той час, як ты стаў студэнтам, пасяліўся ў вялікім горадзе, вельмі і вельмі прыглухла, асабліва ў апошні год. І не па маёй віне, сам добра ведаеш... Мая радасць і мая бяда, што я так моцна, яшчэ як ты быў у дзесятым, а я толькі ў восьмы бегала, прывязалася да цябе, пакахала. Якая я была шчаслівая! Сяброўкі мне зайздросцілі ды і цяпер яшчэ зайздросцяць. Яны ж, не ў прыклад табе, і пішуць, і прыязджаюць часцей, ну і, вядома, не мінаюць мяне, пытаюць, як у нас з табой. Вядома, я адказваю, што ўсё выдатна, хоць на сэрцы скрабуць кошкі. А тут яшчэ бацька ўсё ка̀пае і ка̀пае, каб выходзіла замуж, бо векавухай застануся, бясконца ўпікае, што я заўпарцілася, не паслухалася яго, таму і вучыцца ў інстытут не паступіла, а цяпер многім выгадным, на яго думку, жаніхам дала ад варот паварот. Цябе ж ён чамусьці ні раней, ні зараз не прымаў і не прымае ўсур'ёз. Лічыць, што гэта была наша дзіцячая забава, блазенства. Ведаў бы ён, чым такая «забава» часам канчаецца!

Калі бывае асабліва маркотна, я тады бяру твае пісьмы, вядома, самыя лепшыя, самыя цёплыя, яны ў мяне асобна складзены, і іду да нашай ракіты, той, што недалёка ад старога млына. Доўга сяджу і гляджу ў цёмную, глыбокую ваду, часам пачынаю лічыць, колькі разоў за гэтыя гады мы з табою сядзелі тут. Калі збіваюся з падліку — паспрабуй падлічы такое! — я пачынаю перачытваць твае пісьмы, хоць кожнае з іх ведаю амаль слова ў слова. Асабліва тыя радкі, дзе ты прызнаваўся, як сумна табе аднаму ў чужым горадзе, як імкнецца твая душа сюды, як хочацца мяне бачыць, чуць, цалаваць мае вусны...

Вось і сёння тут, ля ракіты, начытаўшыся тваіх ста-

рых пісьмаў, трохі паплакаўшы,— даруй, гэта ўжо слабасць кожнай дзяўчыны ці жанчыны,— я рашылася на такое нялёгкае прызнанне табе ва ўсіх маіх зямных грахах і ў тым, што я не магу выкінуць цябе з галавы. Не думай, што я наракаю на свой нейкі нясклaдны лёс, хачу разжаліць цябе, вярнуць тое, што ўжо, мусіць, страчана назаўсёды, што грэла нас абоіх некалькі гадоў. І, урэшце, павер, я ніколечкі не жадаю паставіць цябе перад фактам, тым, што здарылася са мною, маёй дзявочай бядой, змусіць цябе на нейкі ўчынак. Не, любы мой, гэта не ў маіх правілах. Са сваёй бядой я сама спраўлюся і нікога не хачу ўблытваць у тое, што тычыцца зараз мяне адной. Проста я яшчэ не прыняла канчатковага рашэння, як быць.

Ёсць надзейны сродак пазбавіцца ад усяго, сродак, якім карыстаюцца тысячы і тысячы такіх, як я, і ты пра гэта добра ведаеш. Я таксама рашылася была і зайшла ў раённую бальніцу — якраз праводзіўся семінар сельскіх бібліятэкараў — і выкажыла ўрачу ўсё. А ўрач трапілася старэнькая, нейкая вельмі стомленая і сумная. Яна паслухала мяне, пільна паглядзела ў вочы і сказала: «Твая справа, мілая. Мы не маем права табе адмовіць. Але і не гарантуем, што калі-небудзь, калі ты будзеш вельмі шчаслівая і табе надта захочацца стаць маці, што ты ёю станеш. Добра падумай. Ты ж ужо дарослая, табе не шаснаццаць гадоў, а ўсе дваццаць».

Вось, любы мой, я і думаю, вось ад гэтага думання і трашчыць мая бедная галава. Таму ў нейкім трансе і пішу табе, каб трохі аблегчыць душу. Час яшчэ пакуль церпіць, каб паламаць галаву, на нешта пэўнае рашыцца... Мяне меней за ўсё турбуе, што скажуць вяскоўцы, нават і бацькі, павер, не вельмі палохаюся. Што да мамы, дык яна, як, можа, ні будзе ёй балюча, усё ж зразумее мяне, даруе. Палохае другое: як давядзецца той, самай дарагой мне істоце, калі яна толькі з'явіцца, як будзе ёй на гэтым белым свеце? Ці не знойдзецца які нягоднік і не пакажа на яе пальцам, не скажа крыўднае і брыдкае слова, не параніць яе маленькае нявіннае сэрца?

Не ведаю, ці зразумееш ты мяне. Мне так зараз не хапае тваёй пяшчоты, тваёй усмешкі, тваёй парады! Зноў не падумай, чытаючы гэтыя радкі, што я нахабна, насуперак тваім жаданням, хачу «зацугляць» цябе. Проста само нешта рвецца з душы, і я не магу, не ў сілах стрымаць свае пачуцці. Ты ўжо не крыўдуй за маю такую слабасць. Зноў жа, паўтараю, яна ад таго, што я ніяк не ма-

гу выкінуць цябе з галавы, і часам не-не дый мільгне думка, што ты, можа, быў вельмі заняты сесіяй, таму і не пісаў ні радка, а вось зараз, калі пачынаюцца канікулы, ты зноў прыедзеш, зноў у нас усё будзе па-ранейшаму. Божа мой, як бы я хацела гэтага! Усяго табе найлепшага, любы! Аксана».

Дзімка атрымаў гэтае пісьмо раніцай, калі ішоў на апошні экзамен. Ён не ведаў, колькі яно валялася, чакала яго, бо даўно не заглядваў у сваю ячэйку паштовай скрынкі, якая вісела ўнізе, у вестыбюлі, насупраць стала дзяжурнага. Штэмпель на канверце таксама нічога не гаварыў, быў нейкі цьмяны, размазаны.

Амаль цэлы дзень хлопец не мог выкраіць хвіліну-другую, каб паглядзець, што хаця піша Аксана. А што гэта яна, Дзімка нікольві нават не сумняваўся, хоць на канверце не было зваротнага адраса. Аксанін почырк, роўненькі, акуратны, літаркі адна да адной, са своеасаблівымі загагулінамі, ён мог бы пазнаць сярод тысячы. Аднак Дзімку раніцай было не да пісьма. Спачатку, пакуль пачнецца той экзамен, пакуль зойдуць першыя, ён рашыў пасядзець трохі ў чытальнай зале. Вельмі нерваваўся — гэта ж амаль палавіны пытанняў не ўспеў падрыхтаваць. Як ніколі наракаў зараз на Сашку, які ўчора падбухторыў паехаць у тыя Ждановічы, на мора. Маўляў, заб'ём двух зайцаў: і загарым да чарнаты, надыхаемся свежага паветра, накупаемся і заадно вызубрым усё назубок. Вызубрыў... Смяхоцце адно.

Спачатку яны і вучылі, нічога не скажаш. Выбралі ціхае, недалёка ад вады і разам з тым амаль з трох бакоў атуленае кустамі месца, на ўгрэтай, добра-ткі ўтаптанай, але незабруджанай траве паслалі газеты, распрануліся.

— Лахва! — здаволена скокнуў, ляпнуўшы сябе па голых сцёгнах, Сашка і нечакана, бы падкошаны, кінуўся на газеты, падставіў сонцу рабаціністую спіну.

Дзімка лёг побач, таксама прылаўчыўся, каб лепей грэла. З паўгадзіны яны маўчалі, толькі шасталі старонкамі падручнікаў. Сашка, смешна высунуўшы кончык языка, на маленькім шматку паперы пачаў пісаць новую шпаргалку. Дзімка спытаў, як ён думае скарыстаць свае «шпоры». Усе ж добра ведалі: каго-каго, а Лазара Львовіча яшчэ ніводзін студэнт ніколі не абвёў вакол пальца. Сашка іранічна хмыкнуў, даўшы зразумець, што для яго гэтая справа — як плюнуць. Дзімка паверыў, бо сапраўды

чуў ад некага, што Сашка і з-пад сучкі можа выняць яйкі.

Прыпякала ўсё болей і болей. Дзімка павярнуўся на спіну, але так чытаць было кепска. Сонца сляпіла вочы, і ён пасунуўся бліжэй да кустоў, куды падаў цень. Сашка таксама не выцерпеў, падняўся. Прапанаваў асвяжыцца. Дзімку пакуль што не хацелася лезці ў ваду, і ён адмовіўся.

Сашка пайшоў адзін. Не было яго недзе з гадзіну. Дзімка пачаў ужо непакоіцца, каб хаця што не здарылася. Але Сашка неўзабаве з'явіўся — вясёлы, з таямнічай ухмылкай на ўвесь пляскаты твар. «Няйнакш, нешта адмачыў»,— падумалася Дзімку. Сашка з ноткай урачыстасці ў голасе пахваліўся:

— Ну і чувіх адкапаў! Пальчыкі абліжаш. Збірай шмаццё, пойдзем да іх. Чакаюць.

— Ты што, з глузду з'ехаў?! — Дзімка не прыняў энтузіязму напарніка.— Заўтра ж экзамен.

— На халяве выедзем.

— Не будзе ніякай халявы. Ты ж ведаеш Лазара Львовіча. Мне б выцягнуць неяк на «добра». А то зноў застануся без стыпендыі. І так, во, траяка ледзь не сцапаў. Па палітэканоміі. Шчасце, што ўгаварыў Траяноўскую праз два дні пераздаць.

— І здасі, і пераздасі,— гнуў сваё Сашка.— Чалавеку патрэбны крылы, тады ён з лёгкасцю ўсе перашкоды скрышыць. А крылы сёння і ў цябе вырастуць, калі пабачыш гэтых чувіх... Хавай толькі далей свае талмуды. І слухайся мяне...

— Ды ну цябе! Заладзіў — чувіхі, чувіхі... Не хачу, тым болей калі яны чувіхі.

— Каралевы! — рагатнуў Сашка, паляпаўшы Дзімку па плечуках, якія ўжо набылі буракова колер і зараз непрыемна свярбелі.

Дзімка, як ні аднекваўся, усё ж спакусіўся адным вокам глянуць на дзяўчат. Хлопцы, не апранаючыся, у плаўках пайшлі ўдоўж берага. Тут знекуль дзьмуў лёгкі прыемны вецярок і добра асвяжаў. Пахла водарасцямі, як на сапраўдным моры. Вада пад сонцам зіхацела мірыядамі іскрынак, ажно рэзала ўваччу. Сашка выняў са штаноў, якія нёс у руках, цёмныя акуляры, пачапіў іх на пераноссе і стаў яшчэ болей піжоністы.

— Дзе ж твае кралі? — пачаў ужо злавацца Дзімка, што не хапіла сілы волі адбіцца ад настырнасці напарніка.

Сашка нічога не сказаў і ўпэўнена скіраваў да ярка-аранжавай палаткі, якая прымасцілася на невялікім пагорку, між дзвюх сосен. Ля палаткі кешкалася, нешта рабіла стройная паўнагрудая дзяўчына ў купальніку, уся бронзавая, нібы толькі што з поўдня вярнулася.

— Прывецік, вот і мы,— як даўно знаёмай, кінуў дзяўчыне Сашка. Ён павярнуўся да Дзімкі і голасам, у якім адчувалася абыякавасць стомленага ад цяжару славы чалавека, адрэкамендаваў: — А гэта мой пратэжэ, малады паэт Змітрок Хрушч. Калі не чулі, то яшчэ пачуеце...

— Клава,— першая падала маленькую зграбную, усю ў пярсцёнках, руку паўнагрудая.— Як цікава!

Дзімка, нічога не разумеючы, ціскануў Клаве пальцы, ад чаго тая войкнула і, відаць, здаволеная яго сілай, залівіста засмяялася.

З палаткі вылезла і другая дзяўчына, прыкладна равесніца Клавы, таксама прыгожая, досыць зграбная. Яна назвалася Ленай, гэтак жа павіталася з Дзімкам за руку. Дзімка падумаў спачатку, што Сашка пажартаваў наконт яго і зараз са смехам прызнаецца ў гэтым. Аднак той, неўпрыкмет падміргнуўшы, працягваў гарадзіць такую несусвеціцу, ад якой Дзімку хацелася скрозь зямлю праваліцца. Ён нават заліўся чырванню. Гэта заўважылі дзяўчаты.

— Ой, вы, Дзіма,— можна так вас называць? — не саромцеся,— сказала Лена.— Мы ж разумеем... Таленавітыя людзі ўсе, відаць, такія...

Яе падтрымала і Клава. Бліснуўшы гарэзліва вачыма, склаўшы крыж-накрыж рукі, ад чаго грудзі яшчэ больш панадна-спакусліва напяліся пад вузкай палоскай матэрыі, яна засакатала:

— Ну, вядома ж. З намі можаце быць ва ўсім шчырымі. Мы тут за паўмесяца, што адпачываем, зусім здзічэлі, засумавалі па цікавых людзях.

«Ото ж і дурніцы,— падумаў Дзімка.— Буду я яшчэ чырванець».

Сашка, усеўшыся ўжо на траве ля палаткі, глыбакадумна наморшчыўшы лоб, пачаў як бы выручаць Дзімку:

— Не звяртайце на яго ўвагі. Ён зараз акліматызуецца... А наогул, ён у нас у рэдакцыі самы... ну, як вам лепш сказаць?.. самы сціплы і нясмелы. Напіша цудоўны верш, надрукуюць, дык ён нават ганарар саромеецца палучыць. Па сто разоў званяць з бухгалтэрыі.

— Як цікава! — зноў усклікнула Клава.— Можа б,

вы нам, хлопчыкі, што пачыталі сваё. Жах, як люблю вершы, асабліва калі пра каханне.

— Гэта можна.— Сашка абыякава, з хрустам пацягнуўся, глянуў на гадзіннік.— Дык, можа, куды збегаць і градусаў пашукаць? І за знаёмства, і гладчэй лірыка пойдзе. Я якраз учора добры ганарар адхапіў...

«Во брэша,— з захапленнем адзначыў сабе Дзімка.— Ну і прайдзісвет! У самога ж і рубля за душой няма».

Дзяўчаты дружна падтрымалі ідэю разам павесяліцца. Яны ахвотна прызналіся, што ў іх тое-сёе ёсць — пляшка каньяку і бутэлька віна. Маўляў, у Клавы праз дзень круглая дата — вось і запасліся на ўсякі выпадак.

— Гэта ж цудоўненька! — Сашка ажно зацмокаў языком, адразу неяк згубіўшы сваю «саліднасць».— Можам пачаць, а пасля і мы збегаем. Можа ж, тут недалёка?

— Хіба ў доме адпачынку,— няпэўна паціснула плячыма Лена.— А больш не ведаем дзе.

Сашка катэгарычна замахаў рукамі:

— Няма. Акрамя ліманаду, нічагусенькі няма. Яшчэ як сюды ішлі, па дарозе заглядвалі. Во халера! — ён пакутліва ўздыхнуў.

Дзімка ледзь не пырснуў ад смеху, але ў час стрымаўся. «Артыст, далібог, артыст»,— цяпер ён з цікавасцю чакаў, як жа будзе далей, што яшчэ адмочыць напарнік.

Дзяўчаты пачалі рыхтаваць закусь.

...Першы ачухаўся трохі Дзімка. І не дзе-небудзь, а ў палатцы, на пругкім і коўзкім надзіманым матрацы. У палатцы было ўжо цемнавата. Побач, цесна прытуліўшыся да яго сваім гарачым целам, спала Клава. З другога краю палатнянай хаткі, таксама ў абдымку, прымасціліся Сашка з Ленай. «Ну ж і карцінка!» — Дзімка ажно жахнуўся. Ніколі яшчэ ў такую сітуацыю яму не даводзілася трапляць. Але шкадаваць чамусьці не хацелася. Было нават, як ні дзіўна, прыемна. Хлопец прыслухаўся. Хтосьці непадалёку гучна ўключыў транзістар, і грудны жаночы голас цягнуў:

> Зачем вы, девочки, красивых любите,
> Непостоянная у них любовь...

Адтуль жа, заглушаючы спявачку, чуліся смех, крыкі, валтузня. Дзімка здагадаўся, што гэта з палатак, якія стаялі крыху далей і ў якіх, акурат як і Лена з Клавай, знайшлі прытулак адпускнікі.

Дзімкава галава ўсё яшчэ была тлумная. Ён не ведаў, як Сашка, а сам адчуваў: не, яшчэ не выветрыліся «гра-

дусы», якімі частавалі іх дзяўчаты. Здзіўляла толькі, што ўсе так сп'янелі ад дзвюх бутэлек. Мо гарачыня таму прычынай, а больш за ўсё, відаць, тое, што пілі запар, мяшалі каньяк і віно. Лена і Клава таксама мала чаго адставалі ад іх. Так ці інакш, а што было пасля чацвёртай чаркі, Дзімка дрэнна помніў. Цьмяна нагадалася, як яны з Клавай пілі на брудэршафт, пасля доўга цалаваліся. Сашка ў ролі самазванага паэта бубніў чыесьці вершы, блытаўся, але казаў, што на хаду іх складае, і дзяўчаты ажно папісквалі ад захаплення.

Вярталіся яны дадому ў Мінск амаль апоўначы. Электрычак ужо не было — позна, а заставацца на моры да раніцы, хоць дзяўчаты і прасілі, не выпадала — раніцай жа трэба на экзамен. Сашка прыдумаў, што ім рана заўтра трэба ехаць у камандзіроўку па важных рэдакцыйных справах, што яны недзе праз два дні вернуцца і зноў завітаюць сюды.

Яны пляліся па шашы ў бок горада, «галасавалі» рэдкім легкавікам, якія з запаленымі фарамі на шалёнай хуткасці праносіліся міма і думаць не думалі спыняцца. У Дзімкі падкошваліся ногі. Ісці станавілася нясцерпна, невядома, як яны і дабраліся б, каб не пашкадаваў шафёр выпадковага запозненага аўтобуса. Умасціўшыся на запыленым заднім сядзенні, Дзімка толькі зараз па-сапраўднаму адчуў, як на сэрцы ад усяго, што адбылося, брудна і пагана. З сарказмам усміхнуўся, нагадаўшы Сашкавы словы: «А крылы сёння і ў цябе вырастуць, калі пабачыш гэтых чувіх...» Выраслі... Цьфу ты!

Нейкая віна гняла Дзімку, не давала як след засяродзіцца і ў чытальні, за гадзіну-другую да экзамена, калі ён спрабаваў ухапіць тое-сёе з таго, чаго зусім не ведаў, і ў часе самога экзамену, як выцягнуў білет і з радасцю пераканаўся, што пытанні больш-менш знаёмыя, якраз з тых, якія яшчэ заўчора вучыў. Аднак Лазар Львовіч якімсьці сёмым чуццём здагадаўся, у чым ён, Дзімка, слабак слабаком, і лёгка зваліў яго. Дзімка чырванеў, плаваў, а пасля, калі Лазар Львовіч прапанаваў «пасрэдна», мусіў згадзіцца. У гэты момант яму было чамусьці ўсё роўна, якую адзнаку атрымае.

Адчуванне сваёй віны, а зараз яшчэ і за правал экзаменаў — не стрымаў-такі слова, дадзенае брату! — асабліва балюча сціскала сэрца, калі прачытаў пісьмо Аксаны. Дзімка знарок забрыў у самы глухі, ціхі куток парку, каб ніхто не мяшаў на адзіноце пераварыць усё, што абрынулася на яго, падумаць, як быць далей. Гуляць у

маўчанку з Аксанай і зараз, пасля яе такога пісьма? Прызнацца, што вінаваты, што згубіў галаву і трохі загуляў? Ведама, гэтулькі часу ўдалечыні адно ад аднаго... А маладосць, яна ж не чакае... Але хіба гэта адказ? Што ж канкрэтнае параіць Аксане? Пэўна, дзяўчына спадзяецца на нешта. Па ўсім бачна, спадзяецца... Божа, як усё ў жыцці складана!

Дзімка прысеў на драўляную лаўку, якую хтосьці знарок прывалок сюды, далей ад асфальтавых дарожак, у самую гушчэчу кустоўя, куды амаль не трапляла сонца і рэдка мог завітаць цікаўны. Нечым прыемна запахла. Агляну ўшыся, Дзімка ўбачыў сакаўныя гронкі сіняватаружовага бэзу, да якога можна было нават дацягнуцца рукой. Ён здзівіўся, што так позна цвіце тут бэз і ніхто яго не чапае.

Дзімка не стрымаўся і адламаў невялікую галінку, паднёс да губ. Адразу нагадалася, як любіла бэз Аксана. Тады, калі Дзімка здаваў за дзесяты, а Аксана за васьмігодку, калі пачалося іхняе каханне, якому, здавалася, ніколі не будзе і не можа быць канца, ён познімі вечарамі цягаў дзяўчыне цэлыя бярэмы самых лепшых, самых духмяных галінак. Як яна кожны раз радавалася! Пасля, праўда, трохі счакаўшы, усё дапытвалася, дзе ён столькі і набраў гэткай прыгажосці. Дзімка чырванеў, ніяк не хацеў прызнацца, што за бэз нямала хто з суседзяў выгаворваў маці, бо, як ні таіся, як ні лаўчы, шыла ж у мяшку не схаваеш. Пазней трохі Аксана, дазнаўшыся пра ўсё, забараніла каханаму рабіць налёты на чужыя агародчыкі, чужыя кветнікі, бо жанчыны пачалі ўжо і ёй дапякаць. Аднак у бэзавую пару Дзімка, бегучы на спатканне, усё ж умудраўся прынесці хоць галінку, каб зрабіць дзяўчыне прыемнае.

Невядома, як доўга ён сядзеў, думаючы і ўспамінаючы. Гадзіннік яго штосьці барахліў, і Дзімка не ведаў, колькі зараз часу. Па сонцу прыкінуў — гадзін недзе пяць-шэсць. Трэба было ісці. Але куды, ён не ведаў. Да сябе ў інтэрнат не хацелася. Хлопцы зараз, пэўна, мазгуюць, каб, перш чым раз'ехацца дадому, на канікулы, адзначыць канец сесіі, павіншаваць адзін аднаго з апошнім курсам. Заўтра ці паслязаўтра, відаць, атрымаюць і стыпендыю за лета. А ён... Зноў цэлага паўгода сядзець на Лёшкавым карку? Не, трэба знаходзіць нейкае выйсце... А вось якое?..

Асільваючы слабасць, Дзімка выйшаў са сваёй зялёнай хованкі на дарожку. На сонцы, нягледзячы на надвя-

чорак, усё яшчэ было горача. Ногі ад доўгага сядзення, ці мо так ад чаго, былі як ватныя. Кружылася галава. Дзімка ўспомніў, што і ў рот нічога не браў. Ён зноў сеў на вольную лаўку, выняў з кішэні кашалёк, палічыў грошы. Заставалася зусім мала, некалькі рублёў. Вырашыў, што сама дзешавей будзе паабедаць, а заадно і павячэраць на фабрыцы-кухні. Праехаўшы на тралейбусе некалькі прыпынкаў, ён сышоў каля касцёла і накіраваўся ў сталоўку.

Там, як заўсёды, было шматлюдна. Дзімка прыладзіўся ў хвасце доўгай пакручастай чаргі. У людскім гармідары ён не адразу пачуў, як нехта раз, другі гукнуў яго імя. За трэцім выгукам убачыў: далёка наперадзе, ужо амаль ля самай раздатачнай, махае рукой Сашка. Дзімка пакінуў сваю чаргу, падышоў да яго.

— Станавіся побач,— прапанаваў Сашка.— Разам падсілкуемся.

Дзімка здзівіўся, што Сашка рашыў паспытаць студэнцкага харчу. Звычайна ён — пра гэта ведала паўінстытута — і абедаў і вячэраў у рэстаране ля вакзала. Адміністратарам працавала там яго маці, і Сашка неаднойчы выхваляўся гэтым.

Нібы адгадаўшы Дзімкавы думкі, Сашка крыва ўсміхнуўся:

— Маменцыя, дазнаўшыся, што сёння схапіў тройку, раз'юшылася і сказала, каб у рэстаране і нагі маёй не было. Кінула, во, капейкі на абед...

— І ў цябе тройка?! — усклікнуў Дзімка.— А як жа твае «шпоры»?

— Не выгарала гэты раз. Во гад! Здагадаўся. Ніколі не думаў... Ты праўду пра яго казаў.

— І што будзе? — спытаў Дзімка, вяла сёрбаючы з жалезнай міскі халаднаваты, нясмачны, з буйнымі крышанамі бульбы, боршч.

Пытанне сарвалася больш для сябе, чым для Сашкі, бо Дзімка добра ведаў, што той не прападзе і без стыпендыі. Ведама, маці ў рэстаране працуе, бацька нейкім трэнерам, маюць у Мінску шыкоўную кватэру. Аднак Сашка нібы і чакаў гэтых слоў.

— Ёсць ідэйка... Я ўжо думаў і пра цябе. Можна за лета, за два якіх месяцы, набыць капіталец, што і на год хопіць.

— Вагоны пайсці разгружаць? — укалоў Дзімка.

Сашка паблажліва, як гэта рабіў на пляжы ля мора, паляпаў яго па плячы:

— Не тымі катэгорыямі мысліш, правінцыя. Вагонамі няхай займуцца, у каго ў чарапной каробцы вецер свішча. А мы з табой, як-ніяк, без пяці мінут ужо настаўнікі...

— Дык што ты прапануеш? — Дзімка не вытрымаў, перапыніў непрыемную балбатню сябрука.

— А тое, што паедзем да самага сіняга ў свеце Чорнага нашага мора. Днём будзем разам з дэльфінамі ў цёплых пяшчотных хвалях плёскацца, ну, а вечарам... Вечарам трохі і папрацуем...

— Кішэні ў зявак чысціць? — зноў з'яхіднічаў Дзімка. Ён адставіў убок недаедзены боршч і прыняўся за катлету, якая чамусьці і не пахла мясам.

Сашка бяскрыўдна адмахнуўся і, як ні ў чым не бывала, працягваў выкладваць свой план далей:

— Тут адзін мой даўні сябрук Макс, ён у школе фізрук і там запраўляе самадзейнасцю, з музталентаў хеўру збівае. Чалавек пяць-шэсць. Электраінструменты ўсе ёсць і што трэба. Усёк? — Сашка таксама ўзяўся за катлету.

— Дык пры чым тут я? — Дзімку пачала ўжо злаваць гэтая жвачка, якую ў гадзіну па чайнай лыжцы цягнуў Сашка.— Я ж не музталент і ні на якіх інструментах не граю.

— На бубне будзеш. Тут навука невялікая. Патрэніруешся дзён колькі. Якраз нам і трэба на бубен.

— З нашым граннем і без штаноў назад вернешся.— Дзімка ўсё яшчэ ніяк не прымаў усур'ёз таго, пра што талдычыў яму Сашка.— Каму мы там патрэбныя? Хіба без нас няма каму граць?

— Усё ўжо заклёпана. У Макса добрая знаёмая на спортбазе, культарганізатарам там... Так што чакаюць. І жыць там. А весяліць, вядома, не за дзякуй, будзем не толькі іхніх... Усёк?

Дзімка нічога не сказаў. Ні за столікам, як елі, ні тады, калі нейкі час ішлі разам па праспекце. Сашка таксама, бачачы, што Дзімка зараз усё глыбока перажоўвае, пакуль што не настырняў з канчатковым адказам. І ўсё ж, калі развітваліся, напомніў:

— Дык добра памазгуй, не пашкадуеш. І рамантыкі сербанём, і манету будзь здароў адхопім. Што яшчэ трэба?..

2

Амаль цэлы тыдзень Дзімка хадзіў як у сне. Бязмэтна блындаўся па вуліцах, магазінах, гадзінамі бавіў час у парку. Трашчала ад думак галава. Але ні на што пэўнае ён так і не рашыўся. І парады ніхто не мог яму даць. Хлопцы раз'язджаліся хто куды, і кожнаму сваіх клопатаў хапала. Інтэрнат усё больш і больш пусцеў. У пакоі з Дзімкам застаўся толькі Валік Корч, які таксама сядзеў ужо на чамадане. Адзін Дзімка не ведаў яшчэ, што рабіць. На добры лад, трэба было б, вядома, ехаць дахаты, там жа яго чакаюць не дачакаюцца. Але як з такім настроем ехаць? І што скажа ён Лёшку, як гляне ў вочы маці? Пра Аксану ж і казаць няма чаго... Хацеў напісаць ёй пісьмо, некалькі разоў нават браўся за ручку, але чамусьці ў галаву не прыходзіла нічога такога, што магло б і дзяўчыну супакоіць, і задаволіць самога сябе.

Таго дня, як ад'язджаў Валік, Дзімка прачнуўся вельмі рана. Валік спаў, з галавой акрыўшыся байкавай коўдрай, хоць у пакоі, нягледзячы на прачыненае акно, было душна. Стараючыся не нарабіць грукату, Дзімка падняўся, асцярожна наліў з графіна ў паўлітровы слоік з-пад салянкі цеплаватай вады, выпіў колькі глыткоў і кінуў вокам на гадзіннік — Валік, кладучыся спаць, заўсёды клаў яго на край стала, каб можна было дацягнуцца рукой і паглядзець, які час. Стрэлкі паказвалі толькі пятнаццаць мінут шостай. Дзімка зноў лёг, але сон чамусьці не ішоў. Са змружанымі вачыма ён пракачаўся яшчэ з паўгадзіны і, пераканаўшыся, што не засне, узяў у рукі часопіс «Наука и жизнь», пакінуты некім учора на ягонай тумбачцы. Але і чытаць не хацелася. Дзімка паклаў часопіс назад. Зноў наплыло: што ж сказаць Сашку? А сёння па абедзе той завітае ў інтэрнат, прыйдзе пачуць ад яго, Дзімкі, канчатковы адказ: далучаецца ён да іхняе кампаніі ці не.

Вядома, каб не дом, Дзімка ні на хвіліну не задумаўся б. Які дурань адмовіцца два месяцы правесці ля Чорнага мора, загарэць, накупацца ўволю ды яшчэ і зарабіць, як абяцае Сашка, нямала грошай. А з грашыма і ён кум каралю! З імі лягчэй было б і з Лёшкам размаўляць, і перад маці апраўдвацца. Ну, а з Аксанай... Аксане ён адтуль, з поўдня, нешта напісаў бы. Мо Сашка падкажа, як быць у гэткай далікатнай сітуацыі. Той жа ваду, агонь і медныя трубы прайшоў. Не разгубіцца, не здрэйфіць, нябось, не тое што ён, зусім раскіс, ператварыўся, як кажа Сашка, у аўсяны кісель...

Дзімка незаўважна зноў заснуў. Заснуў моцным салодкім сном, што нярэдка прыходзіць да чалавека пад раніцу. І таму, калі ў дзверы пастукалі, ён са сну нічога не мог уцяміць. Стук перайшоў у грукат, і Дзімка ачмурэла сеў на ложку. Усё ж да слыху дайшло, што нехта называе яго прозвішча.

— Хто там? Хвіліначку...— канчаткова прачнуўшыся, гукнуў ён і памкнуўся адамкнуць дзверы.

— Лагацкі,— Дзімка пазнаў голас іхняе вахцёркі.— Скоранька на тэлефон. Міжгародняя кліча...

Праз паўмінуты Дзімка, пераскокваючы праз адну-дзве прыступкі, бег уніз, на першы паверх. Ужо на лесвіцы не так згледзеў, як здагадаўся, што насунуў Валікавы туфлі, якія на яго назе шлёгаліся туд-сюд, гатовыя на хаду і зваліцца. Целяпаліся і шнуркі, якія ён не паспеў завязаць банцікам. «Хто ж гэта так рана?» — непакоіла, трывожыла зараз адна-адзіная думка. Ён абагнаў вахцёрку, толькі сказаў ёй: «Дзякую, Марыя Фёдараўна». Спехам узяў, паднёс да вуха трубку.

— Алё, алё,— Дзімка дзьмухнуў у дзірачкі і затаіў дыханне.

— Ты, Дзімка? — данёсся далёкі, трохі глухаваты голас Лёшкі, голас, у якім выразна ўгадваліся ноткі трывогі. Дзімка адчуў, як пахаладзела ўсё ўсярэдзіне.— Добра, што пазвалі... Званю з канторы. Старшыня заказаў... Здаў жа хоць экзамены?

— Ага, здаў... толькі ўчора,— на ўсякі выпадак схлусіў Дзімка.

— Вось што: едзь тады. Хутчэй... З маткай кепска. Вельмі... Ты мяне чуеш?

Дзімка нічога не паспеў адказаць — у трубцы нешта шчоўкнула, трэснула, і холадна-абыякавае «пі-і, пі-і, пі-і» нажом разанула па сэрцы. Патрымаўшы трохі трубку ля вуха, Дзімка зразумеў, што чакаць больш няма чаго. Ён зноў падзякаваў вахцёрцы і нейкі спустошаны падаўся на свой чацвёрты паверх.

Валік усё яшчэ спаў, высунуўшы з-пад коўдры кончык носа. Дзімка ведаў, што Валіка, пакуль той не выспіцца, і з пушкі не дабудзішся. Аднак бралася восьмая гадзіна, і пара было ўжо хлопцу ўставаць. Трэба ж памыцца, пабрыцца, паснедаць... А ў дзевяць жа яго аўтобус.

На аўтавакзал ішлі разам. Дзімка падумаў, што, калі толькі будуць білеты на аўтобус, ён не стане чакаць вячэрняга поезда. Вядома, поездам было б зручней: ноч сабе нераспаў на паліцы, а раніцай, у пачатку шостай, ужо і

на сваёй станцыі. Амаль што дома. А там праз гадзіны дзве якраз у бок іхняга Мошына і аўтобус. Але ж пакуль той поезд! Карцела, пасля тэлефоннай размовы, не споўдацца яшчэ цалюткі дзень, занепакоена думаючы, што ж там з маці, а зараз жа, неадкладна сесці і ехаць. Не хацелася нават і Сашку чакаць. Можна ж яму, у рэшце рэшт, і пазваніць. Дзімка ўспомніў, што, на шчасце, недзе ў блакноціку запісваў яго хатні тэлефон.

На аўтавакзале рабілася чортведама што, а каля кас — асабліва. Чэргі змяіліся праз усю залу, і цяжка было ў гэткай таўхатні і духаце падступіцца куды з тым білетам. Дзімка пашкадаваў, што няма з ім Сашкі. Той абавязкова б нешта прыдумаў, не можа такога быць, каб не прыдумаў. А зараз давядзецца неяк самому выкручвацца.

Паколькі Валіку мала заставалася часу да ад'езду, Дзімка рашыў, што з білетам ён зоймецца пасля, а зараз трэба хоць колькі хвілін пабыць з сябрам. Гэта ж няёмка кінуць хлопца аднаго, не пасадзіць, не развітацца. Якніяк, цэлае ж лета не пабачацца.

Выйшлі на пасадачную пляцоўку. Народу і тут было шмат. Здзіўляла нават, як толькі і могуць вывезці аўтобусамі гэткую процьму пасажыраў. Найбольш пераважала моладзь, хлопцы і дзяўчаты. Яно і зразумела: пара вялікіх студэнцкіх вакацый, і ўсім не церпіцца хутчэй трапіць у абдымкі родных і блізкіх, ад'есціся, акрыяць на смачных бацькоўскіх харчах, адаспацца ўволю. Ды ці мала іншых спакус чакала кожнага дома!

Дзімка недзе ў глыбіні душы быў і рады, што так нечакана скончыліся яго ваганні, няпэўнасць. Вядома, наперадзе, у вёсцы, у яго нямала стане праблем, бо апошнія ж месяцы жыў у нейкім трансе, у незразумелым, бяздумным адключэнні кантролю над сабой: дзень мінуў, ну і добра. А што там далей — навошта сушыць мазгі, хай за нас прафесар думае...

Падалі Валікаў аўтобус. Валік расчуліўся і, перш чым садзіцца, абняў Дзімку, прытуліўся шчакой да яго шчакі.

— Прыедзь калі да нас,— сказаў на развітанне Дзімку.— У нас жа азёр — адно пры адным. Прыгажосць — не налюбуешся. Адрас мой ведаеш.

«А чаму б,— падумалася Дзімку,— не завітаць да хлопца? Утрасецца ўсё, то і можна б было дзён на колькі адвінуцца з дому». Але ён тут жа адкінуў такую магчымасць. Не, з маці і сапраўды, відаць, нешта няладнае, інакш Лёшка не званіў бы.

Валіку ж, каб не маўчаць, каб той ненарокам не пакрыўдзіўся чаго, Дзімка бадзёра сказаў:

— А што, вот вазьму і завалюся на твой парог. Частаваць знойдзецца чым?

Валік прыняў жартаўлівы тон сябрука:

— Летам і самапасам абыдземся. Ва ўсякім разе — з галадухі не памром.

Абодва пасмяяліся.

Валік нарэшце паехаў. Праводзячы поглядам ягоны «Ікарус», пакуль той не знік за рогам высокай камяніцы, Дзімка яшчэ трохі пастаяў, не рашаючыся выйсці на санцапёк. А пякло не па-ранішняму заўзята. Дзень, як і ўсе апошнія дні, зноў меўся быць спякотны.

Дзімка расшпіліў усе гузікі тэніскі, але ўсё роўна гэта дало мала палёгкі. З жахам падумаў, што трэба ж ісці ў вакзал, у тую таўхатню да кас. Але нічога не паробіш. Неяк выцерпіць. Як усе, так і ён.

Яму неспадзеўкі пашанцавала. З цяжкасцю падступіўшыся трохі да аднае з кас, ён хацеў ужо гукнуць у акенца наконт білетаў, ёсць ці не, як касірка апярэдзіла яго, голасна папрасіла каго-небудзь размяняць пяцірублёвую банкнотку.

Дзімка, успомніўшы, што ў яго якраз і засталося каля васьмі рублёў, шэсць з іх рублёўкамі, астатнія — рознай драбязой, хуценька азваўся:

— Ёсць, ёсць! — Ён выняў з кашалька, які трымаў у потнай руцэ, паперкі, сунуў руку ў акенца.— Мне б адзін білет... калі можна...— Дзімка назваў свой раённы гарадок.

Касірка ўзяла грошы, нічога не сказала, ніхто, на шчасце, не запярэчыў і з чаргі, і ўжо праз мінуту-другую Дзімка выйшаў з тлумнай залы вакзала з білетам у кішэні. Да адыходу яго аўтобуса заставалася каля трох гадзін, і марудзіць было некалі. Яшчэ ж нямала трэба зрабіць: здаць каменданту пасцель, сабраць чамадан, пазваніць Сашку, перахапіць чаго ў рот, бо ўжо і так кішкі марш іграюць. Пра тое, каб купіць што з яды дадому, і думаць не прыходзілася: грошай амаль не засталося. А там жа яшчэ спатрэбіцца як не рубель, каб дабрацца да Мошына. Кепска, што ў райцэнтры ён будзе позна ўвечары. Але зараз не зіма, і быць не можа, каб не трапілася якая спадарожная машына ў бок Мошына-Калоднага. Хай сабе грузавая, хай легкавік, але неяк дабярэцца. Не ўпершыню такое...

Абнадзеіўшы сябе, Дзімка заспяшаўся ў інтэрнат. Вахцёркі Марыі Фёдараўны ўжо не было. Яе памяняў бязногі

Афон, ці Афоня, як яго звычайна ўсе называлі, хоць чалавеку стукнула за пяцьдзесят. Нярэдка, праўда, Афоня ператвараўся і ў Афона Лук'янавіча, асабліва тады, калі трэба было дастукацца, каб цябе пусцілі ў інтэрнат пасля занадта позняй гулянкі ці проста бязмэтнага блындання па горадзе.

Апошнія месяцы Дзімка мо як ніколі часта хадзіў у Афоні ў штрафніках. «Штраф» Афоня браў своеасаблівы — трэба было не меней як паўгадзіны пакорліва слухаць чарговыя Афоніны скаргі на сваю «старую каргу», якая сапсавала, атруціла яму жыццё, з'ела ўсе пячонкі і цяпер, во, за жывое мяса ўзялася.

Выпрабаванне для віноўніка-штрафніка было не з лёгкіх: па-першае, Афоня, рашуча ігнаруючы жаночы люд, спавядаўся толькі хлопцам, а тым, не ў прыклад дзяўчатам, заўсёды бракавала часу; па-другое, спавядаўся Афоня, як правіла, калі быў добра «цёпленькі», і яго п'яная балбатня набіла ўсім аскоміну, абрыдла да чорцікаў.

Па тым, як Афоня абрадаваўся, шырока заўсміхаўся ўсім сваім шчарбатым, пракураным ротам, убачыўшы ў дзвярах Дзімку, той зразумеў: вахцёр зноў пад мухай і выкруціцца ад яго будзе няпроста. Трэба было нешта з ходу прыдумваць. Аргументы, што нехта там спяшаецца і ў яго хоць плач няма ні аднае вольнае хвілінкі, для Афоні нічога не значылі і ў разлік не прымаліся.

Дзімка зноў — які ўжо раз! — успомніў пра Сашку: што прыдумаў бы той? Ну, пэўна ж, нешта прыдумаў бы. Каб Сашка ды не знайшоў выйсця!.. Ці было калі такое ў ягоным жыцці?

У галаву «стрэліла» немаведама што, і Дзімка доўга пасля пацяшаўся, як не ўголас смяяўся, што вахцёр клюнуў на яго бязглуздую выдумку. Праходзячы паўз Афоню, Дзімка п'яна хіснуўся, ледзь нават не ўзваліўся на стол і не скінуў на бетонную падлогу тэлефонны апарат. Ухапіўшы Афоневу правую руку, ён ліхаманкава затрос яе, другой рукой па-панібрацку ляпнуў старога па плячы:

— Ну, пр-р-ры-вецік! Й-як, усё чын-чынаром?

Ад неспадзеўкі Афоня ажно залыпаў вачыма, нават дзе, здаецца, і хмель у чалавека дзяваўся. Ён патушыў сваю шыракатварую ўсмешку, борздзенька ўсхапіўся з-за стала, як бы жадаючы загарадзіць хлопцу дарогу. Яшчэ хвіліна-другая пасіўнасці — і Дзімку давялося б туга. Афоня раскусіў бы ўсё. А тады б хто ведае, як абярнулася б для Дзімкі гэтае яго блазенства. Што ні кажы, а чалавек знаходзіцца пры выкананні службовых абавязкаў...

Стараючыся іграць сваю ролю да канца, бо адступаць было позна ўжо, Дзімка зноў пахіснуўся, як бы між іншым кінуў:

— Фу, чорт... І расквэсіла ж. Вось табе і піва!.. Бракаванае... Ха-ха! Гарэлка не дакажа, як піць даць, не дакажа...

Афоня ўвесь насцярожыўся, гатовы слухаць далей, але сам ні пра што пакуль не пытаўся. Бронь божа выдаць сваю зацікаўленасць! А зацікаўленасць сёння была мо як ніколі. Захацелася пахмяліцца, ажно млосна стала.

Раніцай з суседам, як ні спяшаліся на работу, усё ж далі добрага кругаля да ларка, дзе прадавалася піва. Піва-то было, а вось грошай і ў таго і ў другога аказалася з гулькін нос. Бабы, ліха матары іх, за ноч усе кішэні абмацалі, ледзь не да апошняй капейкі аблапошылі. Толькі і хапіла на два куфлі на дваіх. Цьфу!..

Афоня перасмыкнуў губамі, трохі памуляўся і, не ў сілах больш трываць, асцярожна ўсё ж спытаў:

— Дзе гэта такое піва... бракаванае... лепш за гарэлку? Брашы, ды мерку знай. Можа, скажаш яшчэ, што яго скрынкамі на звалку выкінулі? Проста ў бутэльках?

Дзімка толькі гэтага і чакаў:

— Чаму ж на звалку? І чаму ў бутэльках? А хто за бутэлькі разлічвацца будзе? А бочкі ж спаражніць трэба. Вунь, на Юбілейным рынку, іх колькі! Пяць ці шэсць. І ўсе камісія забракавала, сказала выліць. А прадавец, калі камісія тая пайшла, схітрыла, рашыла хоць трохі пагрэць рукі на нашым браце. За капейку куфель — пі, хоць распаражныся, хоць пуза надшывай.

— На Юбілейным, кажаш?.. Хітрая баба, глядзі... Во зараза! — Афоня пачухаў патыліцу, крыху, дзеля прылíку, памаўчаў, моршчачы лоб, пасля сказаў Дзімку: — Ладна, алкаголік, ідзі адаспіся. Толькі на лесвіцы пасцеражыся, бо можаш нос у аладку сплюснуць. А мне адказвай?!

Ужо ў сябе ў пакоі, пакуючы чамадан у дарогу, Дзімка раз-пораз выглядаў у акно. Праз хвілін колькі ён згледзеў, як Афоня, спяшаючыся, гулка стукаючы дзеравяшкай аб асфальт, выйшаў праз жалезную брамку на вуліцу і пачыкіляў на трамвайны прыпынак. Дзімка не сумняваўся, што Афоня ўзяў кірунак на Юбілейны рынак. «Цікава,— падумалася хлопцу,— на каго ён кінуў свой пост, каго ўпрасіў пасядзець замест сябе?» Яму ўжо стала ня-

ёмка, што чорт нейкі падбіў плявузгнуць вось такое, падурному разыграць чалавека. Смешна, вядома, аднак Афоню цяпер і на вочы не паказвайся. А яму ж, Дзімку, яшчэ цалюткі год жыць у інтэрнаце...

3

Надвечар, стомлены і запылены з ног да галавы, Лёшка вяртаўся з работы. Непадалёк ад дома суседка, гарбатая Марта Кныш, якая сядзела на лаўцы і гушкала на каленях унука, прашамкала бяззубым ротам, калі Лёшка, параўняўшыся, кіўком галавы павітаўся з ёй:

— Лёсацка, там са ў вас сарас дохтар. Уляна бехала ў кантору, сваніла. Матцы тваёй, касала, неста блаха...

Лёшка больш не слухаў, што яшчэ гаварыла Марта. Ён адчуў, як адразу пацяжэлі ногі, скамянела сэрца. Але, перасіліўшы слабасць, што так раптоўна навалілася на яго, скавала ўсяго, ён наддаў ходу і ў свой двор ступіў задыханы і ўстрывожаны. Насустрач, быццам і чакала яго, знарок пільнавала, выйшла з сенцаў Уляна з пачырванелымі, запалымі вачыма.

— Што, што з маці? — не стрываў, гукнуў Лёшка.

Уляна, схамянуўшыся ад нейкіх сваіх думак, агледзелася наўкола, як бы каго шукала, і ціха, хоць ніхто не мог іх чуць у двары, шапнула:

— Заснула. Спіць... Участковы Максімыч прыязджаў на лісапедзе. Паехаў вось толечкі. Даў лякарства, яна і заснула...

Уляна памкнулася некуды адвінуцца, але Лёшка хутчэй хацеў даведацца пра ўсё, таму зноў спытаў:

— Дык што Максімыч гаварыў? Што?

— Авоечкі, хіба ж ён мне спавядаўся. Сказаў, заедзе заўтра... А зараз, казаў, ёй нельга падымаць галавы, шавяліцца.

На дыбачках, басанож, Лёшка зайшоў у залу, наблізіўся да ложка. Ажно скаланула, калі ўбачыў, як змянілася маці за тыя некалькі гадзін, пакуль ён быў у полі. Твар набыў зямлістае адценне, як бы выцягнуўся, на ім застыў адбітак перанесенага болю, на правым павеку самгнёных вачэй раз-пораз торгалася, квола білася маленькая сіняватая жылка. Невядома было, спала маці ці проста так, сцішаная, ляжала ў нейкім сваім глыбокім і толькі адной ёй зразумелым одуме. Лёшку так і карцела пазваць: «Мама». Але не рашыўся. Гэтак жа нячутна, як і зай-

шоў, ён падаўся на двор. Адчыніў хлеў, па драбінах палез на вышкі. Ядрана запахла свежым сенам: у лесе, два тыдні назад, як ездзіў па дровы, натрапіў на ладнаватую, упрытык з балотцам, палянку, на якой па калена ўзнялася густая сакаўная трава. Змушаны тады быў вярнуцца дахаты, прыхапіць касу. І вось зараз добры вазок сена ўжо на вышках. Радавалася гэтаму нечаканаму набытку і Вольга. Яшчэ калі калгас выдзеліць пасля трохі атавы — глядзі, на зіму і хопіць Зорцы.

Лёшка, закрыўшы твар далонямі, ніцма кінуўся на мяккую, яшчэ не ўляжалую пасцель. На колькі хвілін знерухомеў, сілай душачы ў сабе стогн, што так і рваўся з грудзей. Пасля, схамянуўшыся, папоўз да запыленага закотнага акенца, што глядзелася ў агарод.

У вузкай шчыліне між апошнім вянцом і дошкай намацаў скрутак у цэлафанавай абгортцы. На шчасце, ён быў цэлы, не крануты мышамі.

Выняўшы агульны сшытак, Лёшка разгладзіў яго, тупаватым ужо алоўкам, які таксама быў у скрутку, падправіў, паднавіў літары ў загалоўку. «Дзённік майго жыцця»,— так значылася на вокладцы з карычневага каленкору. Перагарнуў спісаныя старонкі.

Сёння, у прадчуванні нейкай бяды, зноў хацелася выказацца, хоць трошкі аблегчыць сябе ад цяжкіх змрочных думак, што настырна лезлі ў галаву.

У акенца заглянула нізкае, амаль над саменькай зямлёй, вечаровае сонца, касымі промнямі працяла падстрэшша, і тут стала светла, святлей, чым удзень. Лёшка, схіліўшыся над сшыткам, пісаў і пісаў. І з кожным новым радком адчуваў: не, ніякімі словамі не выкажаш усяго таго, што зараз на сэрцы...

Ноччу ён не клаўся спаць, сядзеў ля ложка маці. Два разы наведвалася і Уляна. Да раніцы ў зале гарэла лямпачка. Каб святло не біла ў твар, на шкляны абажур накінуў газеціну. Маці ляжала ў той жа паставе, што і звечара. Лёшку скрозь дрымоту час ад часу здавалася, што маці кволым голасам нечага кліча яго, і тады ён падхопліваўся, нахіляўся над саменькім яе тварам, ціха, шэптам, пытаў: «Што, мама?» Але Вольга не адзывалася. Усё гэтак жа на правым павеку пульсавала кволая сіняватая жылка, і Лёшка як не маліўся, каб яна хоць пульсавала, падтрымлівала тонкую нітачку жыцця. Ён з нецярпеннем чакаў новага дня. Яму чамусьці здавалася, што самае страшнае пры хваробе — гэта ноч, калі нідзе побач нікога няма, і ты адзін, зусім адзін ва ўсім белым свеце са сваёй

роспаччу, са сваёй бядою. Варта толькі пераджыць да раніцы — і ўсё будзе добра, усё стане на сваё месца...

Лёшка, стомлены ад бессані і трывогі, непрыкметна задрамаў і прахапіўся, калі за акном пасвятлела. Ён пстрыкнуў выключальнікам, яшчэ раз паўглядаўся ў твар маці і выйшаў на двор.

У тым баку, дзе павінна ўзысці сонца, цёпла барвавела неба. На вуліцы, пасля хаты, адчувалася свежасць, ядрана паблісквала на траве раса. Усё паказвала, што дзень зноў будзе сухі і гарачы.

На ганку — забыўся ўнесці вечарам у хату — стаяла вядро вады. Лёшка, каб трохі адагнаць вяласць і санлівасць, проста з вядра зачэрпнуў у прыгаршчы і лінуў на сябе. Не хацелася ісці ў хату па ручнік, лішні раз грукаць дзвярыма, і ён, задраўшы падол кашулі, збольшага прамакнуў твар.

Праз вуліцу ляпнулі веснічкі, і Лёшка, павярнуўшы галаву на гэты гук, убачыў, што ў двор да іх зноў шыбуе Уляна.

— Як, спіць? — ступіўшы на ганак, ціха спытала Уляна, і Лёшка кіўком галавы пацвердзіў: ага, спіць.

Уляна падалася ў хату, пабыла там хвілін колькі і выйшла назад з даёнкай у руцэ.

— Мо я сам? — Лёшка памкнуўся ўзяць даёнку ў суседкі.

— Чаго ўжо, не адваляцца і ў мяне рукі. Табе і так хапае...

На брыгадны двор Лёшка не пайшоў. Удалося запыніць брыгадзіра, які імчаў якраз паўз хату на сваёй новенькай ярка-чырвонай «Яве», і папрасіў яго пераказаць Веньку, каб той да вечара папрацаваў адзін.

Пасля дзесяці пад'ехаў на веласіпедзе Максімыч. Паглядзеў маці, памацаў пульс, прыклаў стэтаскоп да грудзей, паслухаў сэрца. Маці ўжо прачнулася, твар яе трохі паружавеў, але вочы былі нейкія тлумныя, няўцямныя, яна нібы нікога не пазнавала, не ведала нават, дзе яна і што з ёю.

На ганку Максімыч вельмі строга, як не афіцыйна, сказаў Лёшку:

— У хворай быў моцны сардэчны прыступ. На шчасце, да інфаркту не дайшло. Ёй патрэбны цішыня і поўны душэўны спакой. Нешта надта яе ўзрушыла і расхвалявала... Падумайце, малады чалавек, і папярэдзьце ў далейшым усё, што можа гэтак згубна адбівацца на здароўі самага блізкага вам чалавека.

Лёшка, ашаломлены словамі Максімыча, не знайшоўся адразу, каб запярэчыць, сказаць, што ніхто і нішто не магло маці растрывожыць. Усё ж у іх добра, нікольні нават не горай, чым у людзей. Дома ўсё пароблена, дагледжана скаціна, што трэба пасаджана і ўга як буяе ў агародзе. На рабоце таксама поўны парадак. Нават, во, раёнка зноў змясціла ягоны партрэт як аднаго з лепшых механізатараў раёна па выніках веснавой сяўбы. Два дні назад ён прынёс і паказаў маці ладнаватую прэмію, а ўчора ў абед забягала Аксана з газецінай, дзе той яго партрэт надрукаваны.

Аксана чытала нават пра яго, а маці радасна абзывалася і ўскліквала: «А божачка! Вось жа хораша напісана! А што, так яно і было...» Лёшка слухаў і таксама здаволена пасміхаўся.

Пасля, паабедаўшы, хлопец прынёс яду маці. Аксана ўсё яшчэ сядзела, трымаючы газету на каленях. Спяшаючыся на работу, Лёшка пакінуў іх удзвюх, рады, што маці не адна, што ёсць ёй хоць з кім адвесці душу.

Хіба ў той дзень мог хто думаць, што ўжо вечарам маці стане гэтак кепска? Не-не, Максімыч гаворыць нешта не тое, зусім не тое. Добрыя весткі не маглі так расхваляваць маці, што каб ажно да сардэчнага прыступу дайшло.

Лёшка, аднак, памыляўся. Не ведаў ён, якая нечаканая размова адбылася ў яго адсутнасць між Аксанай і маці.

Вользе ўжо даўно хацелася пагаварыць з дзяўчынай. Сэрцам адчувала яна, што ў Аксаны з Дзімкам нешта апошні час не клеіцца, нібы чорная кошка прабегла між імі. Вядома, ва ўсім яна вінавацiла Дзімку, бо ўжо неаднойчы даходзілі чуткі, што той нешта круціць носам, не пільнуецца адной. Тым болей крыўдна і незразумела было, што Дзімка яшчэ зусім нядаўна гэтак моцна кахаў Аксану. Якая зараз трасца ўбілася яму ў галаву? Хіба ж дрэнная дзяўчына? Ці пабрыдчэла за той час, пакуль ён, Дзімка, у Мінску?

Першыя гады, калі меншы паехаў вучыцца, Вольга была спакойная за яго, не раз уяўляла, як Дзімка з дыпломам настаўніка вяртаецца дадому. Ужо не смаркач які-небудзь, не падшыванец, а паважаны, салідны чалавек. З ім усе лічацца, пачціва вітаюцца, называюць не інакш як Дзмітрыем Іванавічам.

Вольга марыла, і гэтая мара, здавалася, зусім блізкая да таго, каб збыцца: Дзімка застанецца настаўнічаць у роднай вёсцы, будзе жыць дома, месца ж, уга, хопіць усім.

Пасля ў адзін з вечароў, пэўна, гэта будзе субота, бо наперадзе выхадны дзень, ён прывядзе ў хату Аксану, і яны, хвалюючыся і чырванеючы — падзея ўсё ж не абы-якая! — разам папросяць у яе, Вольгі, блаславення. Яна абніме Аксану, моцна пацалуе, з маркотай у голасе — так ужо трэба, так водзіцца здавён — скажа: «Ну што ж, дзеткі, ваша пара́. Любілі вы моцна адно аднаго, дачакаліся адно аднаго, цяпер жывіце разам, мілуйцеся, хай вам бог шчасця дае».

Лепшай нявесткі, чым Аксана, яна не жадала для меншага. Прывыкла да Аксаны. Радавала Вольгу тое, што Аксана не мінала яе хаты, часта, ні на кога не аглядваючыся, заходзіла на хвіліну-другую, расказвала розныя навіны, а зараз, калі хвароба прыкавала Вольгу да ложка, гэтыя візіты Аксаны былі як самае найлепшае лякарства.

Таго дня, калі Аксана чытала нарыс пра Лёшку, Вольга заўважыла, што ў дзяўчыны, як яна ні тоіцца, як ні стараецца паказацца вясёлай і бесклапотнай, нешта цяжкім каменем ляжыць на сэрцы. Вочы таксама, калі ўгледзецца, казалі пра тое ж: глыбока-глыбока ў іх хаваліся боль і горыч.

Дачакаўшыся, пакуль яны застануцца ўдзвюх, Вольга рашыла нарэшце пачаць гэтую нялёгкую гаворку. Адкладваць надалей, прыкідвацца, што яна нічога не ведае і не бачыць, было б нядобра. А мо яшчэ можна што паправіць? Вось хутка прыедзе на канікулы Дзімка, яна скажа яму ўсё ў вочы, не паглядзіць, што сын, што вучаным стаў. Хай будзе перш за ўсё чалавекам, вось што. А то ж можна чортведама да чаго дакаціцца!

— Аксаначка, дачушка,— проста, без хітрыкаў, без усялякіх выкрутас звярнулася Вольга да дзяўчыны, бо жыццёвы вопыт не раз казаў, што на шчырасць рэдка хто не адзавецца шчырасцю, а Аксана тым болей,— гэта ж я ўсё вагалася, не хацела вярэдзіць душу, але зараз, даруй мне, не магу ўтрымацца. Скажы ж мне: што сталася ў вас з Дзімкам? Вось адчуваю, што нешта не тое, як было, але ж і ты маўчыш, і з яго, акаянца, слова не выціснеш лішняга. А я ж вам толькі дабра зычу. Божачка, вам жа мала хто не зайздросціў — усе ж ведалі, як вы адно да аднаго... Мне бабы ўжо даўно вушы пратрубілі, каб рыхтавалася да вяселля... Я што, я радая была б хоць заўтра, ты ж ведаеш, дзіцятка, як я да цябе... Абы толькі ў вас была злагада.

Ніяк не чакала Вольга, што на гэтыя яе словы Аксана, якая спачатку насцярожылася, сядзела скамянелая, з па-

тухлымі вачыма, раптам нібы хто токам яе прашыў, уздрыгне ўсім целам, уткнецца тварам у коўдру, якой Вольга накрывалася, і вострыя плечукі яе ходарам заходзяць ад плачу.

Вольга не ведала, што рабіць і што думаць. Яна выцягнула з-пад коўдры правую руку і асцярожна кранулася мяккіх Аксаніных валасоў.

— Не таіся, дачушка,— толькі і магла яна сказаць, адчуваючы, што і ў самой слёзы нагарнуліся на вочы. Яна не чапала дзяўчыну, не лезла настырна з роспытамі, ведала, што слёзы зараз дадуць ёй хоць маленькую палёгку. І калі захоча сказаць, то не трэба болей цягнуць яе за язык.

Сапраўды, Аксана раптам адарвала твар ад коўдры і, усё яшчэ ўсхліпваючы, давячыся словамі, выдыхнула:

— Не... не піша ён болей. А ў мяне... дзіця... будзе!

Што хочаш рыхтавалася пачуць Вольга, але не гэта. У Аксаны будзе дзіця! Цэлая плойма самых розных дум абрынулася на жанчыну. Спачатку яна ўзлавалася: што ж ты, дурніца, нарабіла, як магла дапусціцца да такога сораму, да такой ганьбы?! Гэта ж лепей скрозь зямлю праваліцца! Затым трохі працверазела: ці ж можна так ужо караць дзяўчыну? Яна ж, пэўна, кахала і кахае Дзімку. А ў маладых зараз усё пераблыталася, перайначылася, не зразумееш іх, па сваіх правілах жывуць, не тое што некалі. Цяпер усё не так...

Праз хвіліну зноў апякло ўсярэдзіне: гэта ж той напаскудзіў і во, бач, нос ужо верне ўбок, пісаць нават не хоча. Ён, бач, ужо вышэй за ўсіх, яму напляваць, што дзяўчына падушку слязьмі мочыць, начамі, пэўна, не спіць. Галава пухне. А яму што?! Ну, нягоднік, пачакай жа...

У гневе на меншага Вольга не згледзела, калі выбегла з хаты Аксана. Вользе яшчэ горай стала: гэта ж ні слоўца не сказала дзяўчыне, нічым не суцешыла, а тая ж, пэўна, і прыйшла да яе, каб неяк аблегчыць душу, раскрыцца, папрасіць парады. Як жа зараз быць? Трэба ж неадкладна вярнуць Аксану! Божачка-божа, за што ж ты так караеш?

— Аксана, Аксаначка! — на нешта яшчэ спадзеючыся, гукнула раз-другі Вольга, але чамусьці голасу свайго не пачула. Краем свядомасці толькі адзначыла, як галаву раптоўна напоўніў тупы гуд, у скроні застукалі малаточкі, а ў грудзях нешта сутаргава кранулася, як бы перавярнулася, нечым цяжкім, свінцовым скавала цела.

І дзень, і ўсё тое, што яна бачыла і чула, што непакоіла і трывожыла, чым жыла і чым дыхала, некуды шалёна кульнулася, знікла ў невядомым глухім бяздонні...

4

Дзімка намучыўся як ніколі. Месца аказалася ззаду, і ўсю дарогу няспынна роў недзе за спіною матор, угравўа сядзенне, нават пах гары добра чуўся ўсярэдзіне. Ад яго тлумам і гудам налівалася галава, казытала ў горле, носе. Хоць адчынілі, акрамя, вядома, дзверцаў, усё, што можна было адчыніць, расхлябіць, найбольш стойка пах гэты трымаўся там, дзе выпала сядзець яму і іншым такім жа пакутнікам. Асабліва цяжка, невыносна рабілася, калі аўтобус — абурала, што ў далёкі рэйс далі такую ламачыну, хоць вонкава ён выглядаў і нішто — узбіраўся на пагоркі або пасля прыпынкаў браў новы разгон. Тады чад — невядома, адкуль ён толькі і цадзіўся ў салон — быў густы, спорны, і ад гарачыні, смуроду хацелася спыніць машыну, выйсці на паветра, плюнуць наогул на такую язду. Але ж другія неяк церпяць, то не памрэ, можа, і ён, тым болей паспрабуй зараз чым іншым заедзь, дабярыся да таго райцэнтра. Не хацелася ні з кім знаёміцца, гаварыць, хоць людзі, выпраўляючыся разам у няблізкую дарогу, маюць добрую звычку, каб, відаць, скарачаць хутчэй час, нешта цікавае расказваць пра сябе, блізкіх, прыгадваць нейкія здарэнні ці гісторыі.

Гэты раз у аўтобусе было нязвыкла ціха. Хто драмаў, у нязручнай позе адкінуўшыся на высокую спінку, хто маўкліва і задуменна глядзеў за акно, дзе млелі пад сонцам усцяж шашы то палеткі збажыны, якая зараз, набраўшы росту і наліўшыся коласам, песціла-спяліла зярняткі, то гоні цукровых буракоў — там-сям, укленчыўшы, у белых хусцінках працавалі жанкі, відаць, рабілі праполку,— то бярозавыя ўзлескі з вясёлымі аксамітавымі палянкамі. Малюнкі мяняліся адзін за адным — была макаўка лета, і прырода паказвала ўсё багацце сваіх колераў, фарбаў.

Дзімку, пасля гарадскіх камяніц і тлуму апошніх тыдняў, усцешвала, што наперадзе два месяцы вольнай волі, ні кніг табе тых, ні выстойвання ў чарзе ў сталоўцы, ні вечных дрыжыкаў, каб хаця ж не спыталі на чарговым семінары таго, чаго ён не вучыў і не ведаў. Як жа добра затое ў іхнім Мошыне летам! Лес — з кіламетр, не болей,

рака, хоць невялікая і неглыбокая, затое рыбная, наогул падступае амаль да саменькіх агародаў. Купайся, загарай, выседжвай з вудачкай, цікуй за паплаўком!

Нагадаўшы ўсё, Дзімка заўсміхаўся сам сабе, але раптоўна патушыў усмешку: зноў, як ужо не раз за сённяшні дзень, кальнула думка, што гэтая яго паездка дадому не такая радасная і бесклапотная. Маці, якая заўсёды дрыжэла над ім, не падпускала да работы, нават Лёшка на яе сварыўся, што песціць, балуе, зараз ляжыць пластом, а то, можа, і зусім пры смерці. Яна ўжо не стрэне яго, як сустракала раней, не пастрэньчыць, не змудруе што смачнейшае, не возьме на сябе ўвесь клопат па доме, гаспадаркі. І — хочаш не хочаш — закасвай рукавы, увіхайся як толькі можаш.

Не меней вярэдзілі душу адносіны з Аксанай, якія зайшлі ў нейкі тупік. Дзімка не ведаў сам, што рабіць-чыніць, якое знайсці выйсце, бо доўга ў маўчанку не згуляеш, рана ці позна ўсё ж давядзецца сустрэцца з дзяўчынай вока на вока, вырашыць ужо канчаткова, як быць далей. Зараз жа нічога пэўнага ён не мог сказаць не толькі Аксане, але і самому сабе. Сэрца гняла пустата, і ён не мог даўмецца, калі ж і з чаго такое пачалося...

Аўтобус, дарма што рабіў прыпынкі, часам нават і немалыя, на канцавую сваю станцыю прыйшоў якраз па раскладу. Сонца ўжо села, і раённы гарадок, нязвыкла, пасля Мінска, сцішаны і маўклівы, рыхтаваўся да сну. Заўтра ж ніякае ні свята, ні выхадны дзень, і людзі тут, бліжэйшыя да зямлі, і кладуцца і ўстаюць раней, амаль як і ў вёсцы.

Невялічкі драўляны будыначак, дзе месцілася аўтастанцыя, хоць і зыркаў яркімі лямпачкамі, ці не двухсоткамі, быў таксама амаль пусты. Толькі на адной з трох лавак сядзела, прытуліўшыся адно да аднаго, маладая пара, ён і яна, а на другой, разваліўшыся, як дома, пахропваў няголены, з густой рыжаватай шчэццю, у замусоленай спяцоўцы дзябёлы дзяцюк. «Гэты ўжо гатовы, недзе наглюкаўся»,— незласліва падумаў Дзімка, кіруючыся да сцяны, дзе вісеў расклад. Ён ведаў, што сёння рэйсавага аўтобуса не будзе, але на ўсякі выпадак зазірнуць у той расклад не зашкодзіць. Што ж, так яно і ёсць: на Калоднае апошні пайшоў гадзіну назад, і цяпер толькі ў сем раніцы можна сесці і даехаць да Мошына.

Дзімка апусціўся на незанятую лаўку, пачаў мазгаваць, як быць далей. Не хацелася цэлую ноч ацірацца тут, бо паспаць усё роўна не паспіш, а сядзець, драмаць, клявань носам, слухаць густы, сакаўны, з прысвістам, з роз-

пымі іншымі каленцамі храп рыжашчокага дзецюка — невясёлая перспектыва. Ён ухапіў сакваяж і — будзь што будзе — падаўся на ўскраіну, адкуль брала пачатак дарога на Калоднае.

Яму не хутка, але пашанцавала. Пасля некалькіх дарэмных спроб «прагаласаваць» — машыны зараз ішлі вельмі рэдка — адна, з брызентавым капюшонам-паўверхам над кузавам спераду, нечакана збочыла, віскнула тармазамі. З кабіны, прачыніўшы дзверцы, вылез, стаў на падножку, пачаў папраўляць бакавое люстэрка малады чубаты хлопец у тэнісцы. Дзімка хуценька абабег машыну, памкнуўся да шафёра.

— Куды? — першы спытаў той, мелькам зіркнуўшы на Дзімку.

— На Калоднае. Да Мошына падкінеш?

Шафёр як бы чаго завагаўся, хвіліну падумаў, пасля коратка кінуў:

— Ладна. Сігай наверх. Сядзець знойдзеш на чым. На паваротцы на Мошына высаджу, бо мне далей.

— Самы раз,— абрадаваўся Дзімка, борзда стаў ззаду на кола, падцягнуўся і спрытна скокнуў у кузаў.

Машына ў тую ж хвіліну кранулася. «Відаць, нехта ў кабіне яшчэ ёсць»,— зазначыў сабе хлопец. Ён, агледзеўшыся, убачыў спераду прывязаную, каб не тузалася тудсюд, магутную, мо ў чалавечы рост, пакрышку, на якую кінута была ватоўка і яшчэ якаясьці адзежына. Дзімка сеў на тую пакрышку і адчуў, што самая калдобістая дарога зараз яму ні па чым. Але, як ні гнаў, ні высільваў машыну шафёр, амаль не трэсла. «Відаць, нядаўна падсыпалі, паднавілі шашу»,— успомнілася хлопцу, колькі патросся ён тут, калі прыязджаў перад маем.

Было, нягледзячы на позні, лічы, ужо начны час, вельмі цёпла, і нават брызентавы капюшон, які стрымліваў пругкі напор паветра, настоенага на розных дурманлівых пахах зямлі, здаваўся лішнім, непатрэбным. Дзімка даўно не адчуваў такой слодычы ад язды, не тое што сёння ў тым смярдзючым аўтобусе.

На паваротцы на Мошына шафёр, як і абяцаў, затармазіў. Дзімка працягнуў скамечаны рубель, але хлопец адвёў яго руку:

— Схавай. Што драць з беднага студэнта? Сам мечу ў гэтую скуру ўлезці... Шчасліва!

Здзіўлены яго адказам, Дзімка сунуў назад у кішэню грошы, пастаяў трохі, пакуль машына не завурчала, не газанула, затым, аблаяўшы сябе, што нават не падзякаваў

чалавеку, які сярод ночы спыніўся, падабраў, давёз, во, як не да самай вёскі, пакрочыў знаёмай, ходжанай-пераходжанай тысячу разоў, дарогай. «І скуль узяў ён, што я студэнт? — прыйшла запозненая думка.— Не напісана ж на лбе. А мо хто знаёмы?»

Ішлося лёгка. Дзімка збочыў на вузкую сцяжынку-пятлянку, якая, аддзеленая ад дарогі неглыбокай травяністай канаўкай, бегла паралельна з ёй і добра пад маладзіком высвечвала, нібыта была пабелена. Чым бліжэй у малочна-залацістым цэдзіве вымалёўваліся абрысы першых будынін, тым большым хваляваннем і адначасова непакоем адзывалася ў грудзях сэрца. Зноў каторы ўжо раз скаланула: як там дома?

Вёска спала. Нідзе ніводным агеньчыкам не свяціліся вокны. З агародчыкаў патыхнула, ажно ў носе заказытала, яго любімым язмінам. Недзе ззаду падаў голас сабака, але, не ўчуўшы нічога падазронага і не атрымаўшы падтрымкі з боку сваіх хвастатых суседзяў, змоўк, сцішыўся, нібыта кажучы: «А што, мне болей за ўсіх трэба?»

Параўняўшыся з хатай, дзе жыла Аксана, Дзімка азірнуўся, падышоў да лавачкі ля плота, спыніўся, наструніў вуха. Вокны, што глядзеліся на вуліцу, зацененыя ад месяца густым, разлапістым клёнам, уверсе зеўралі чарнатой, а знізу блекла адсвечвалі фіранкамі. Мімаходзь кальнула: колькі папасядзелі яны на гэтай вось лавачцы разам з Аксанай! Зараз яна недзе спіць, бачыць сёмыя сны. І не ведае, што ён побачкі, глядзіць у яе вокны. Эх, Аксана, Аксана!..

Яму здалося, што хтосьці як бы адхінуў фіранку, матлянуўся якраз у той шыбцы, дзе яе пакойчык. Дзімку стала ажно млосна. Ён прыгнуўся, счакаў колькі хвілін, пасля зноў асцярожна глянуў з-за штыкецціны: не, усё было, як і раней, яму, відаць, нешта памроілася...

У сваім двары ён ужо не таіўся. Знарок мацнавата ляпнуў брамкай, бязбоязна, не думаючы, што наробіць стукату-грукату, прайшоў паўз вокны. У пярэднім пакоі было цёмна, і толькі праз вузкую шчылінку слаба прычыненых дзвярэй на кухню цадзілася святло. «Лёшка яшчэ не спіць?» — устрывожана ступіў Дзімка на ганак, далонёй нямоцна ляпнуў у дзверы. Пасля, не чакаючы, звычна піхнуў іх ад сябе, і яны адчыніліся. У кухні нікога не было. Патыхнула застаялым, змешаным з нейкім лякарствам, паветрам. На стале стаяла брудная, з рэшткамі яды паліваная гліняная міска, чарсцвеў акраец хлеба. У цішы-

ні дзумкала, білася аб аконнае шкло вялікая, адкуль і ўзялася такая, зялёная муха.

Дзімка, не разуваючыся — туфлі былі сухія, праўда, парадкам запыленыя,— з саквояжам у руцэ падаўся ў бакоўку. Аднак Лёшкі і там не аказалася. І ложак яго, надзіва, стаяў засланы. «Дзе ж ён»? У пярэдні пакой, адведзены для маці, пакуль не пайшоў — чамусьці пабаяўся. А раптам... Вярнуўся зноў на кухню, паставіў у куце ля парога сваю ношу, прысеў на табурэтцы, пачаў чакаць.

Лёшка, калі аднекуль з падворка ўвайшоў у хату, ніколькі не здзівіўся, нават не папытаў, як дабіраўся і чаму позна. Быццам яны ехалі разам, і ён сам на сабе спазнаў усю асалоду гэткай язды. Твар яго, з нездаровым, зямлістым адценнем, не выказаў ніякіх эмоцый.

— Есці хочаш? — спытаў толькі неяк адчужана, бы не сваім голасам.

— Матка як? — адчуў халадок на спіне Дзімка і ўтаропіў гарачы, патрабавальны позірк на брата.

— Ляжыць, не варухнецца... Усё аднялося. Яшчэ гаварыць трохі можа.

— Што ж гэта?..— нервова перасмыкнуўся Дзімкаў твар.

— Ужо колькі разоў пытала пра цябе, сказаць як бы што меціць.— Лёшка стомлена прыткнуўся на зэдлік ускрай стала, цяжка, па-жаночы паклаў на калені рукі.— Таму я і званіў, каб скарэй ехаў.

— Дык мо зараз? Што ж яна такое хацела?

Лёшка запярэчыў:

— Не, заўтра ўжо хай. Зараз яна спіць. Звечара прыходзіла з бальніцы сястра, укол зрабіла.

Ляглі ў бакоўцы ўпоцемках, каб не пстрыкаць уключальнікам і, крый бог, не патрывожыць матчын сон. Шэптам перакінуліся яшчэ некалькімі словамі і аціхлі. Першы здаўся Дзімка. Лёшка чуў, як ён спачатку тоненька, пасля мацней засвістаў, захліпаў носам, мармытнуў нешта, павярнуўся на другі бок і — нібы яго не стала, нібы праваліўся куды. «Здарожыўся, нябось,— падумаў пра брата. Упікнуў сябе: — А я і не спытаў, як жа экзамены здаў». Самога сон пакуль не браў, хоць і адчуваў, як гудам гудзе ўсё цела, ажно расколваецца ад нязнанага дасюль болю галава. Ляжаў доўга з расплюшчанымі вачыма, слухаў гукі ночы. Нехта, вяртаючыся з запозненага спаткання ці так якой гульбы, няспешна прашаркаў сярэдзінай вуліцы. У хляве спрасонку, мо напалохалася чаго, кудахнула раз-другі курыца, нясмела і неахвотна ад лёгкага

свежага ветрыку тарганулася адчыненая фортка. Бразнуў кручок. А ў агародчыку шаргануў галіной аб сцяну стары, падсохлы ўжо вяз. Зноў усё, атуленае мройным покрывам ночы, чуйна задрамала.

Яму ж, як ні намагаўся заснуць, не спалася. Ведаў: заўтра будзе яшчэ горай, калі хоць трохі не самгне вачэй, не дасць пярэдыху змучанаму целу. Добра, што хоць на работу пакуль не трэба. Старшыня сам папытаў нядаўна пра маці, уважыў яго просьбу, даў зараз водпуск. Мо што з Дзімкам змогуць папарадчыць, пакуль той дома, бо ўсё не ставала часу, ні да чога не даходзілі рукі. А галоўнае — лепш можна дагледзець маці, хоць цяпер невядома ўжо, як і чым ёй памагчы. Калі дактары аказаліся бяссільнымі, то... Але ніяк не хацелася мірыцца з думкай, што гэта можа быць усё. Што не настане таго паляпшэння...

Паварочаўшыся яшчэ колькі, Лёшка не выцерпеў, адкінуў коўдру, злез з ложка і пашлэпаў у кухню, не запальваючы святла, звычна намацаў вядро з вадою, конаўку, набраў поўную, прагна пачаў піць. Вада была хоць і не вельмі халодная, але асвяжыла, трохі адпусціла сціснутыя, нібы абцугамі ўсё роўна, скроні. Сон пасля гэтага зморыў хутчэй.

5

Раніцай Лёшка прачнуўся і ажно спалохаўся. Падалося, што праспаў усё на свеце, не падаіў і не выгнаў разам з усімі карову. Ён выхапіў з-пад падушкі ручны гадзіннік — нанач меў звычку заўсёды класці яго пад падушку,— зірнуў і супакоіўся: не, не праспаў, хоць ужо і вылежвацца не выпадала. Вось-вось аб'явіцца, загалёкае сваё заўсёднае «выган-я-яй-й» пастух.

Калі з поўнай амаль даёнкай пеністага сырадою ён вярнуўся на кухню, пачуў слабы, нямоглы голас маці і прыцішаны, нібы вінаваты,— Дзімкаў. Лёшка хацеў зайсці ў пакой, папытаць, мо трэба чаго, аднак вуха ўлавіла дакорлівыя, з ноткамі адчаю і болю, матчыны словы, якія спынілі яго, насцярожылі:

— Не, не такім я цябе гадавала, сынок, не такім... Хацела, каб чалавекам быў, а ты...

— А я што? — паспрабаваў штосьці давесці Дзімка, але маці не дала яму гаварыць.

— Ты ж яе абмануў, пасля ў душу, лічы, плюнуў. Хіба Аксана тое заслужыла? А дзіця народзіцца — ду-

маеш, прападзе, калі і адчужаешся? Была б маці... Бач, ён ужо вышай яе, яна ўжо яму не пара... І гэта я чую ад цябе, сына свайго?!

— Я ж так не сказаў,— вяла пачаў апраўдвацца Дзімка, але шчырасці ў яго голасе не чулася.

Было бачна: гэтая размова яму не па нутры, і церпіць ён яе толькі таму, што маці, высахлая і знясіленая, без адзінай, здэцца, крывінкі ў твары, гатова зноў праваліцца ў цяжкае сваё забыццё.

«Дык вось яно што! — апякла Лёшку згадка.— Вось ад чаго ў маці быў сардэчны прыпадак, які зусім зваліў яе, падкаваў ушчэнт... Гэты паскуднік ва ўсім вінаваты! Нашкодзіў, бы той збродлівы кот, а цяпер і носам яшчэ круціць...»

Злосць на брата ўдушліва падступіла да горла, сцяла дыханне. Хацелася тут жа зайсці ў пакой, супакоіць, абнадзеіць маці, сказаць нешта добрае, а тому нягодніку даць па карку, каб ведаў, не забываўся, хто ён і што ён, чым і каму абавязаны...

Але ён спыніў сябе. Падумалася, што сваім уварваннем можа распаліць яшчэ большы, непатрэбны зараз пажар. І ці вытрывае маці сварку? Не, не пры ёй трэба размаўляць з гэтым шкадліўцам, які зусім згубіў усякі сорам, якому напляваць і на маці, і на Аксану, і на ўсё, што ёсць святога...

Ён знарок моцна бразнуў даёнкай аб вядро, даючы зразумець, быццам толькі што ўвайшоў у хату і ведаць нічога не ведае, што тут хто гаварыў і аб чым спрачаўся. Тым болей маці сама, па ўсім бачна, не хацела ўводзіць у яго вушы — мо берагла і яго спакой — гэтую непрыемную гісторыю, якую вытварыў меншы, ад чаго і дапраўды звар'яцець можна. Як і разлічваў Лёшка, маці змоўкла, сцішылася, а Дзімка, чуваць было, шмыгнуў у бакоўку, зноў лёг у ложак.

Снедалі моўчкі. Дзімка штохвіліны тузаўся на зэдліку, ад скавародкі — на скорую руку Лёшка падсмажыў сала і ўзбіў колькі яек — не падымаў вачэй, быццам так згаладаўся, што і свет белы нямілы.

Лёшка яго не чапаў, хоць і карцела хутчэй сказаць яму некалькі «цёпленькіх» слоў, прапудрыць трошкі мазгі, калі ён такі безгаловы ці занадта ўжо паразумнеў за час, як адарваўся ад дому. Усярэдзіне ажно ўсё кіпела, але, стрымліваючы гнеў, ён знарок гучна, каб чула, калі не спіць, маці, сказаў:

— Ні палена дроў не засталося. Пераапранайся ў што горшае, пойдзем папілуем, парадак такі-сякі на падворку навядзём.

Дзімка, толькі б хутчэй вышмыгнуць з хаты, бо баяўся матчыных вачэй, ахвотна згадзіўся, адразу кінуў есці, палез на печ шукаць будняе сваё адзенне. Лёшка тым часам выцягнуў з хлява, з цёмнага закутка, козлы, з кладоўкі ў сенцах узяў тапор, пілу, панёс усё на дрывотню. Козлы паставіў на звыклае месца — там яшчэ з зімы, калі пілавалі апошні раз, застаўся горбік зляжалых і высахлых зараз апілак. Зверху валяліся трэскі. Аднак, прыкінуўшы, што тут доўга не нашчыруеш, бо ўжо добра прыпякала, ажно сарочка ліпла да цела, перанёс козлы бліжэй пад плот, дзе трымаўся цень ад вішняку, сліў, якія густа, мо нават занадта, раслі на ўзмежку.

Пілавалі нейкі час моўчкі. Дзімка быў як наструнены, нешта яго ці гняло, ці мо здагадаўся, што Лёшка ведае ўсё і зараз пачне таксама перабіраць костачкі. Таму працаваў апантана, ні хвіліны не даючы сабе пярэдыху. І ўсё ж, калі выпадкова з рукі яго выслізнула вышмальцаваная да бляску ручка пілы і тая вужакай выгнулася, візгатнула, тузанулася туды-сюды, Лёшка не стрымаўся, едка кінуў:

— Работнічак!.. І з рук усё валіцца. Пэўна ж — нарабіў столькі, што ці расхлябаеш, як ні тужся.

— Ты пра што? — адразу ўзвіўся Дзімка.

Лёшка перастаў пілаваць, вочы свярдзёлкам упіліся ў брата, гатовыя прашыць яго навылёт:

— Скажы, ён анёлам сябе дасюль лічыць. Ты чаго мардуеш Аксану? Падбіў дзяўчыну на зман, а цяпер што — у кусты?! Так? А ці ведае ж гэты анёл, што маці з-за яго — так-так, не чмыхай, не зіркай бельмамі — з-за цябе зусім адкінула, канчаткова паралізавала. Невядома, чым яшчэ ўсё гэта скончыцца. А я дасюль ламаў галаву, з-за чаго ёй так пагоршала, з-за чаго яна ў твары ўсохла, учарнела.

Дзімка адно мыляў губамі, але маўчаў, падцяўшы хвост, і Лёшка нечакана спытаў іншае:

— Экзамены ж як, хоць здаў? Можа, зноў тройку ўхапіў? Дзе ж ужо да той вучобы...

— Ну і ўхапіў. Перад табой спавядацца павінен? Апекуном сябе лічыш? Бачыў я такога апекуна... Пайдзі сам вось і здай. Пазнаеш, як гэта лёгка...

— Ты што — сур'ёзна? — Лёшка зноў быў агламошаны пачутым.

— Не хвалюйся, не папрашу ў цябе болей грошай. Абыдуся неяк.

— Святым духам жыць будзеш? Ці за даведкай у сельсавет пабяжыш? Забудзь пра гэта.

— А ты што мне за ўказчык, што? — прарвала меншага, і голас яго перайшоў на віск.— Другім можна, а мне дык не?! Бацька хіба не ваяваў, не злажыў галавы? Злажыў, і ў героі нават запісаны. Хіба гэта ўжо не цэніцца? Хіба ўжо брыдка ўзяць тую даведку і спакойна палучаць што паложана? Не адзін я такі. Вунь...

— Забудзь пра гэта,— перабіў яго Лёшка і, збялелы, што палатно, ушчыльную падышоў да брата.— Чуеш?! Я не буду паўтараць.

Дзімка яшчэ больш стаў на дыбкі і, каб насаліць Лёшку, плявузгнуў, чаго і сам не чакаў ад сябе:

— Ты чаго тут раскамандаваўся, га? Жылі з маці без цябе і абыходзіліся. А ты вышукаўся. Брат, называецца, мне знайшоўся... А скуль вядома, што ты брат? Скуль? Мама пашкадавала, прывеціла...

Хаўкнуўшы, хапіўшы ротам паветра, Лёшка штомоцы ляснуў даланёй па твары меншаму і, як мага стрымліваючыся, каб не падмяць яго пад сябе, не надаваць сапраўдных кухталёў, ад якіх не так пачухаўся б, рэзка павярнуўся і пайшоў у агарод, толькі паспеў яшчэ кінуць:

— Не думаў, што ты нягоднік такі. Жыццё цябе не круціла, не абламала рожкі...

На сэрцы было пагана. Дзімка як не кусаў сябе за локаць, што ляпнуў такое. Смылела і шчака, агнём, здаецца, пякла. Ён сплюнуў, думаючы, што мо кроў у роце, бо так моташна ніколі, бадай, не пачуваў сябе. Але крыві не ўбачыў і нават чамусьці пашкадаваў, што яе няма.

Схацелася, як калісьці даўно-даўно, калі большыя задзіры-хлапчукі крыўдзілі, а то і сіняк дзе пакідалі на целе, убегчы ў хату і яшчэ з парога паскардзіцца маці, пачуць яе спагадлівае слова.

Чамусьці нагадаўся адзін з такіх выпадкаў. Тады, размазваючы кулаком змешаныя з пылам слёзы, ён бег, можа, з кіламетр ці два, пакуль не знайшоў маці ў полі. Уткнуўшыся тварам у яе шурпатыя далоні, трасучыся ўсім целам, ён як не душыўся словамі:

— Мама! А Квашня... Шкельца ён у мяне сіненькае адабраў, у агарод пульнуў недзе...

Маці, помніцца, вадзіла рукой па грыўцы ягоных мяккіх валасоў, як магла суцяшала, ціха казала:

— Не важдайся з ім, з тым шыбенікам, сынку, саступі яму. Ён жа і дужэй цябе, і бандзюга, во, бач, расце. Бацечка п'яніца, свет такіх не бачыў, людзям вочы ажно на-

мазоліў, не прачыхаецца ні днём, ні ночачкай. Дык і сынок не жыў будзе, калі не ўчыніць што паганае. А шкельца ты другое пашукай, можа ж, дзе і лепшае яшчэ знойдзеш.

Ён, прылашчаны, супакоіўся, забыўся і на крыўду, і на боль свой. Свет зноў здаўся і добрым, і бясконца вабным, цікавым.

Зараз жа, як ні крыўдна і ні балюча пасля ўсяго, што надарылася, не было да каго прыхінуцца, каму паскардзіцца. Была б здаровая маці...

Ён пашукаў вачыма, дзе б схавацца, куды зашыцца, каб нічога і нікога не бачыць, не чуць. Развярэджваючы, расцвельваючы сябе, ён не помніў, як адчыніў хлеў, па драбінках, прыслоненых да загарадкі, дзе стаяла Зорка, узлез на вышкі, як ніцма, закрыўшы толькі рукамі твар, кінуўся на шабуршыстае духмянае сена.

Колькі ляжаў — таксама не помніў. Пасля падняў галаву, агледзеўся, прыслухаўся. На падворку не чулася ні аднаго гуку. «Дзе ж той? — ужо не так злосна падумаў пра Лёшку.— Можа, збег куды, брыдка стала».

Не ведаў Дзімка, які нечаканы ўдар — што там аплявуха! — падпільноўвае яго наперадзе, нават зараз, у гэтую вось хвіліну.

Вока — яно ўжо добра абвыклася, прызвычаілася да мяккага сутоння вышак — выхапіла непадалёк нешта белае. Ён лянотна працягнуў руку, памацаў, наблізіў да сябе тое белае і нямала здзівіўся: перад ім быў разгорнуты недзе на сярэдзіне тоўсты агульны сшытак, да палавіны, да разгорнутага, густавата спісаны дзе чарніламі, дзе алоўкам. Прыгледзеўшыся лепей, Дзімка пазнаў братаў почырк. «Цікава, ці не працадні свае, дзе, калі і што рабіў, гэтак старанна памячаў за ўсе гады?» — хмыкнуў пра сябе і адгарнуў сшытак далей, глянуў на вокладку. «Дзённік майго жыцця»,— бы першакласнік, прамыляў губамі тлуста выведзенае на каленкоры.

Разабрала цікавасць. «Што ж ён там гэтулькі панапісваў?» — зноў ухмыльнуўся, забыўшыся ўжо на нядаўнія свае крыўды.

З сшыткам папоўз да акенца, зіркнуў у запыленую, заседжаную мухамі шыбку — ці няма дзе поблізу Лёшкі. Пераканаўшыся, што па-ранейшаму ўсюды ціха, пачаў чытаць. Была напачатку думка: прачытае, пасмяецца ўволю з брататага дзівацтва — бач, хаваецца, пэўна, няўдалую сваю любоў з Нюркай аплаквае ў кулак, а мо яшчэ што адмачыў,— пасля як-небудзь, калі Лёшка надта будзе

выпінацца са сваімі заўсёднымі натацыямі, павучаннямі, ён, Дзімка, сказане яму такое, што ў таго і вочы на лоб палезуць, назаўсёды адпадзе ахвота выстаўляць сябе ў ролі настаўніка-маралiста.

Смешнага, аднак, нічога пакуль не траплялася. Чым далей гартаў старонку за старонкай, тым больш выцягваўся твар, тым з большым напружаннем, ажно, здаецца, лопне ўсярэдзіне туга напятая жылка, учытваўся ў кожны радок, у кожнае слова. Адчуваў: у скроні малаточкамі б'е кроў, трэба было б неяк расслабіцца, але ўжо не ставала болей сілы адсунуць убок гэты дзённік, які раскрыў яму вочы на тое, чаго ён не ведаў і што нават у самым жахлівым для яго сне не мог сасніць. З'явілася на хвіліну жаданне пашкуматаць, на дробныя кавалачкі парваць, развеяць на ветры гэтую пісаніну, крыкнуць роспачна, глуха, утробна: «Не, не! Гэта ўсё мана! Такога не можа быць!»

Але ён нічога не парваў і ніводнага слова не выціснуў з засмяглых вуснаў.

Удушша і роспачнасць, якія межавалі [illegible] забыццём, кульнулі яго з вышак, вывелі на луг, да рачулкі, пасля — на сасняковы ўзлобак ускрай лесу. Ён ішоў і ішоў, не выбіраў ніякай дарогі, бо нічога не бачыў перад сабой. Ім валодала адно, неўсвядомленае жаданне — бегчы, бегчы ад самога сябе і ўсяго на свеце, усяго таго, што дасюль было поўнае сэнсу, радаснай маладой узрушанасці, большых ці меншых крыўд, засмучэнняў, чакання незвычайнага ў сваім жыцці, было зразумелым і простым, а зараз, у адно імгненне, паблякла, рассыпалася ў пыл, і ўжо ніколі не збярэш яго, не звядзеш у адно цэлае, такое, якім бачылася да сённяшняга дня...

...Надвечар хлапчукі, што пасвілі ў лесе каровы, наткнуліся на чалавека ў чорных, залатаных там-сям штанах, у рыжаватай, не новай ужо, тэнісцы з кароткімі рукавамі, у збітых, з рэшткамі ўсохлай гразі, атопках. Падумалі напачатку, што п'яніца які забрыў сюды, на ўлонне прыроды, у зацішнае, заціненае месца, наглюкаўся да чорцікаў і зараз, расцягнуўшыся на зялёнай траўцы-мураўцы, бавіць час у прыемным сне. Хацелі ўжо абысці яго, пакінуць у спакоі, а то яшчэ, чаго добрага, усхопіцца, хватане які кол і, бы той іхні вясковы кілун, шалёна кінецца наўздагон. Аднак нехта заўважыў, што побач не валяецца ніводнай цэлай ці пабітай бутэлькі — п'яніцы ж заў-

сёды пакідаюць каля сябе парожні посуд — і што чалавек той вельмі падобны на некага з іхніх, вясковых.

— Ды то ж Дзімка, ну, той, што студэнт,— прыкленчыў, пільна зазірнуў у твар большы з пастушкоў — Санька Кныш, сын калгаснага каваля Мікіты Кныша. А яшчэ праз секунду ён ажно прысвіснуў, махнуў рукой, паклікаў бліжэй астатніх пастушкоў-хаўруснікаў.— Глядзіце, ён жа пакусаў усе губы і ледзьве дыхае. І адзенне такое... Ніколі ж не бачыў яго ў такім.

— А ты панюхай, ці смярдзіць? — падказаў, выглядваючы з-за Санькавага пляча, не па гадах мардасты, з вялікімі, тырчком, вушмі Гена Ворсік, які пасвіў толькі цялушку, бо старую карову-ялаўку здалі нядаўна на мясакамбінат.

Яго падтрымалі іншыя хлапчукі:

— Ага, панюхай, напіўся калі, дык запахне.

Санька доўга чмыхаў, уцягваў носам паветра, нарэшце ўстрывожана хітнуў галавой: не, ніколечкі нават не пахне, ні віном, ні гарэлкай, ні чым іншым.

Хлапчукі таксама пасур'ёзнелі, задумаліся. Нехта прапанаваў крануць, павярнуць хлопца на другі бок, мо як раскатурхаецца, мо нічога такога страшнага няма — спіць ды спіць чалавек, а губы пакусаны, дык ад смагі мо ў сне пакусаў.

З ім не пагадзіліся, і найперш — Санька Кныш.

— А што ледзь дыхае, гэта як лічыць? Не-е-е, тут нешта не тое...— Ён хвіліну памаўчаў і, на правах старэйшага, рашуча загадаў Гену: — Бяжы ў бальніцу, чуеш, і на адной назе каб. А мы тут завернем дзе і тваю цялушку. І скажы там каму, што і як. Хай прыедуць, знойдуць на чым, дзе дзенуцца.

Хлапчукі зноў — які ўжо раз — парадаваліся, што ніколькі не памыліліся, выбіраючы Саньку сваім камандзірам, завадатарам усіх гульняў, забаў, даверылі яму верхаводзіць над сабой.

6

З ДЗЕННІКА АЛЯКСЕЯ ЛАГАЦКАГА

30 снежня

...Учора, калі ўсе пабеглі ў кіно, я зноў выцягнуў сшытак і перачытаў тое, што паспеў напісаць. Ура! Дзесяць лістоў накрэмзаў. Ото ж і папачырванеў бы, ото і бяды

набраўся б, каб хто вынюхаў маю пісаніну! Цяпер трэба хаваць ды хаваць гэты свой дзённік. А ў нашым інтэрнаце не вельмі што і схаваеш. Праўда, у кніжкі і сшыткі не палезуць (хіба ўжо як выпадкова), а вот тумбачку і чамадан хоць ты замыкай чым. Адзін Румба чаго варты! Усё падбярэ, дзе дрэнна ляжыць, усё на сабе прымерае. Грыша Карпік, мусіць, недарма кляўся і бажыўся, што дырэктараву шапку Румба ўсё ж сцягнуў і некаму загнаў. Інакш адкуль ён набраў бы таго «Казбеку», які курыў два тыдні і хваліўся, што лепшых папярос у цэлым свеце няма.

31 снежня

Заўтра Новы год. Многія збіраюцца дадому. А мне куды? Да цёткі? Не, болей яна для мяне не існуе. Зайздрошчу свайму брацiку Дзімку. Як бы хацелася пабыць у іхняй хаце! Што зараз робіць ён? Можа, ёлку маці паставіла і Дзімка ўпрыгожвае яе чым-небудзь? Можа, сядзяць разам на печы ці ў зале ля цёплай грубкі і выразаюць з паперак цацкі? Гэта ж у Дзімкі зараз канікулы. Цікава, як ён вучыцца ў сваім першым класе? Пэўна, стараецца. Ніколі ж не забуду, як ён радаваўся, цешыўся і партфелем, і пеналам, і сшыткамі, і касцюмчыкам. Усё, усё майму брацiку проста і лёгка. А мне? У чым правініўся я?..

Нанач бярэцца мароз. У інтэрнаце нашым хоць ваўкоў ганяй. Добра, што далі па дзве коўдры. У ложку будзе нічога. Але ж сёння не ляжаш рана. У школе сёння вечар — навагодні. Кажуць, і падарункі нейкія дадуць.

15 студзеня

Ужо тое-сёе ўмею. Хітрая, аказваецца, машына — трактар. Думаў спачатку: што рабіць два гады ў гэтай школе? Хіба ўжо так цяжка навучыцца заводзіць, памяняць там якую запчастку, калі часам зломіцца, хіба так мудра ўпраўляцца з плугамі, сеялкай, бараной? Ажно ж гэтага вельмі мала, каб быць добрым механізатарам. Ого, колькі яшчэ трэба ўсяго ведаць і ўмець! Гэта я толькі зараз зразумеў.

Учора дырэктар спыніў мяне на калідоры і спытаў, як мне тут. Я адказаў, што добра. Ён усміхнуўся і сказаў, каб я стараўся, калі ўжо гэтак прасіўся ў іхнюю школу. А хіба я не стараюся? Ніхто ж, здаецца, не скардзіўся пакуль на мяне.

15 сакавіка

Учора, калі ляжалі ў ложках, аж да паўночы гаварылі пра вайну, пра тое, хто дзе быў у той час, хто ў каго памёр ці каго забілі фашысты. Такіх, як я, круглых сірот — некалькі чалавек. А найбольш няма ўсё бацькі, радзей — маці. Ці не ў аднаго толькі Румбы і матка, і бацька жывыя. Аднак бацька яго сядзіць у турме. За што — ніхто не ведае. Спытаў неяк Грыша, дык Румба зуб яму адзін вытаўк. Ведама, гэтакі бамбіза. За ўсіх на галаву вышэйшы. І як яго трымаюць у школе механізацыі? Ён жа і вучыцца не хоча. Але хопіць пра Румбу. Калачуся ад думкі, што адкажу, калі і ў мяне пачнуць дапытвацца пра бацьку. Я ж усюды пішу, што прапаў недзе на вайне. Але які ён мне бацька?! Хоць за адно можна было б падзякаваць цётцы, што выбалбатала, як я на свет белы з'явіўся. Горка і сумна, вядома. Але ў сто, тысячу разоў лепей ужо быць байструком, чым сынам нягодніка, сынам паліцая. Добра ж, што Дзімку звезлі далей ад таго хутара, дзе нарадзіўся. А то знайшоўся б хто і ляпнуў бы і пра бацьку, і пра маці... Страшна падумаць такое... Няхай хоць ён, мой брацік, нічога не ведае. Хай усім паказвае партрэт новага свайго бацькі, хоць і нежывога...

4 красавіка

Хутка пашлюць на практыку ў МТС. Ура! Буду памочнікам трактарыста. Цяпер па костачках разбіраем і вывучаем «Націк». Можа, на ім і працаваць давядзецца. Няўжо, няўжо я сам, адзін, буду на полі ўсё рабіць?! Цяжка аж паверыць у такое.

А вясна бярэцца. Снегу няма. Праўда, яшчэ халаднавата, але ўжо і шпачкі высвістваюць у нашым садзе, і сок бярозавы ўчора пілі (хлопцы поўненькае вядро прывалаклі ў лесу), і рэчачка, дзе мы коўзаліся на лёдзе, цяпер як мора стала. Адкуль гэтулькі вады?

Часта думаю пра далёкае адсюль Мошына, тую вёску, дзе жыве мой брацік і яго матка. Так хацелася б зараз да іх! Хоць бы дзянёк пабыць разам, расказаць ім пра ўсё, пра ўсё. Неяк сніў нават, што мяне паслалі туды на практыку, у іхні калгас. Вот здорава было! Я напрасіўся да іх на кватэру, а яны і не ведалі, хто я, толькі ўсё здзіўляліся, дзе і калі мяне бачылі. Забыліся ж, пэўна, што я начаваў у іх. Я часта пад'язджаў да іхняй хаты на трактары, і ўсе выбягалі паглядзець, якая гэта цуда-машына. А неяк (сасніцца ж вось такое!) і сам старшыня калгаса

перастрэў мяне на вуліцы і пры ўсіх падаў руку, пахваліў, абяцаў нават прэмію даць...

Шкода, што сон гэты перабіў Грыша Карпік. Перапіў вечарам соку і кожную гадзіну поначы грукаў дзвярыма, бегаў на двор, будзіў усіх.

26 жніўня

Ніколі не думаў, што гэтак праславімся. Тады, як прыязджаў нейкі вусаты з раённай газеты (са старшынёй калгаса яны на матацыкле да нас, на поле, завіталі), калі вусаты папрасіў і мяне і Платона Пятровіча Сямашку сфатаграфавацца ля трактара, я спачатку напалохаўся. Думаў: чым жа мы правініліся? Няўжо хочуць нас распякчы, на ўвесь свет зганьбіць? Здаецца ж, стараліся, рабілі нядрэнна. Аказалася, што добра мы папрацавалі. Першымі на ўсю МТС выйшлі! Вось не чакаў такога!

А праз тыдзень Платон Пятровіч, які ездзіў у МТС па запчасткі, прывёз цэлы скрутак газет. Усміхаючыся, разгарнуў адну, паказаў здымак. У-у-ух ты! Як здорава выйшлі! А подпіс я ажно два разы перачытаў. Не ведаў дасюль, што Платон Пятровіч танкістам быў. Цяпер не адстану ад яго, пакуль не раскажа пра сябе ўсё-ўсё. Як мне пашанцавала, што трапіў да гэткага чалавека!

15 верасня

Лета мінула нібы адзін дзень. Раней не ведаў, дзе дзець сябе. Цяпер — зусім не тое. На практыцы час ляцеў вельмі хутка. І вось зноў мы разам. Зноў у сваёй школе механізацыі. Няма толькі Румбы. Кажуць, знік, некуды з'ехаў з дому. Ну і няхай. Ніхто чамусьці не заплакаў. Уражапняў у хлопцаў — на год цэлы гаворкі. Смяюцца ўсе з Карпіка: сам прагаварыўся, што ў калгасе, дзе быў на практыцы, цалаваўся з адной васьмікласніцай.

Вось дык Карпік! Цяпер ён і не рады, што адкрыўся. Праходу яму хлопцы не даюць. Усё рагочуць, усё чапляюцца: «Ну, як, Грыша? Смачна было цалавацца? Ты б не мыўся, можа — шкода, змыеш усе сляды». Ну і балбатуны! А самі ж таксама ціхенька бегаюць у вёску, калі там якое гулянне...

Учора не стрымаўся, паслаў газету, дзе мы на здымку з Платонам Пятровічам, туды, у Мошына — Вользе Лагацкай. Адрас жа ў мяне запісаны. Цікава, атрымае ці не? І ці здагадаюцца, ад каго? Карцела, аж свярбела рука, напісаць і ёй, і Дзімку некалькі слоў пра сябе. Але не адважыўся. Каму, каму гэта трэба?

24 верасня

Другі дзень яшчэ не апомнюся. І радасна, і неяк трывожна. Ні яда ў рот не лезе, ні вучоба. Хлопцы ўсё пытаюць, якое такое пісьмо мне падкінулі, што гэтак разварэдзіла. Ну што, што ім адказаць?! Хіба хто зразумее? Хаваюся ад усіх і ўжо, можа, сто разоў перачытваю, вачам сваім не верачы, тое пісьмо з Мошына. Мне пісьмо з Мошына! Ды яшчэ якое пісьмо! Ад адных вось гэтых слоў: «Прыязджай, сынок! Прыязджай саўсім. Будзем з Дзімачкам рады» — сэрца з грудзей гатова выскачыць. І як яна здагадалася, што гэта я? Няўжо і тады, як начаваў, пазнала? Ну, пэўна ж, пазнала. Хіба інакш паклікала, назвала б сынам? Сню я ці гэта ўсё праўда?..

9 лістапада

Даўно ні радка не мог запісаць у свой дзённік. Не ведаў, на якім свеце знаходжуся. На Кастрычніцкія святы, пасля таго як з Мошына прыйшло яшчэ адно пісьмо, адважыўся, паехаў туды. Як цёпла мяне сустрэлі! Не хапае слоў, каб пра ўсё як трэба расказаць на паперы. Цяпер у мяне ёсць дом, ёсць родныя людзі, якія думаюць пра мяне і чакаюць мяне. Хіба гэта не шчасце! Я — сын, у мяне ёсць гэткая добрая, гэткая незвычайная маці, ёсць родны брацік! Гэтая жанчына, Вольга Лагацкая, якую я ніяк яшчэ не адважваюся, хоць і вельмі хочацца, назваць мамай, прапанавала мне нават і прозвішча памяняць. Яна сама бярэ ўсё гэта на сябе, абы я толькі згадзіўся. А чаму ж не згадзіцца? Гэта хоць трошкі паможа забыцца на мінулае, а можа, і зусім выкрасліць яго з памяці. О, як бы хацелася мне гэтага!..

На Новы год я зноў паеду да іх, у сваю новую сям'ю. Толькі б хутчэй бег час.

20 лістапада

Толькі што ўсёй групай праводзілі на поезд Колю Лінніка. Паехаў хаваць бацьку.

Жорсткая вайна... Што нарабіла яна і робіць нават зараз! Як плакаў Коля, калі ўчора вечарам прынеслі тэлеграму! Цэлую ноч мы, хто з ім разам у пакоі, не заснулі. Засталіся ж у Колі маці і меншая сястрычка.

Коля даўно ўжо непакоіўся за здароўе бацькі. Не раз казаў, як пакутуе ён ад ран. Відаць, яны і даканалі яго.

Мы вытраслі свае кішэні, усё, што сабралася (а сабралася зусім мала), аддалі Колю. Яму ж так трэба грошы! Цікава, ці вернецца ён у нашу школу? Трэба ж некаму дома памагаць. Але казаў, што вернецца.

21 лістапада

Часам мне здаецца, што я вельмі-вельмі доўга жыву на свеце, што мне не чатырнаццаць гадоў, а ўсе трыццаць. Чаму такое адчуванне?

2 снежня

Ура! Сёння мы ўсім нашым пакоем балюем. Мне прыйшла пасылка ад... (як хораша, як радасна-шчымліва вымаўляць гэтае слова)... ад мамы з Мошына. А ў той пасылцы, у той фанернай скрыначцы аж два вялікія кавалкі сала, кольца кілбасы, некалькі цыбулін. Няўжо ўсё гэтае багацце мне?! Не, я не мог не пачаставаць сваіх сяброў. Хлопцы знайшлі хлеба. Наеліся ад пуза. Мала і засталося. Але затое ўсе бачылі, усе адчулі: ёсць, ёсць каму клапаціцца пра мяне.

«Ма-а-а-ма...» Якое пяшчотнае гэта слова! Аж дух займае ад хвалявання...

11 лютага

Усё радзей і радзей бяруся за дзённік. Можа, і зусім кінуць гэты занятак? Няма ж часу. Дый хавацца ад хлопцаў усё цяжэй стала. І так ужо заўважылі, што я нешта пішу. Смяюцца, пытаюць, ці не вершыкі часам «габлюю». Адказваю, што пісьмы дадому пішу — маці, брацiку. А каб хто падгледзеў і пачытаў?

Ага, забыўся ж сказаць: цяпер я ўжо не Суднік, а Аляксей Лагацкі. Новая мая мама пастаралася, каб я ва ўсіх паперках, ва ўсіх дакументах новым сваім прозвішчам пісаўся. Нязвыкла адразу, вядома, але як хораша! Цяпер я ўжо на векі вечныя іхні. Як і яны — мае, мае самыя родныя, самыя дарагія на ўсім свеце. Скончу вось школу і напрамілы бог буду прасіцца ў іхні раён, у іхнюю МТС. А жыць буду ў Мошыне. Няўжо ж не згодзяцца, не пойдуць насустрач?

7

Яна памерла надвечар.

Перад гэтым, за суткі, у яе зусім адняло мову, нават губамі не магла болей мыляць. Лёшка амаль не адыходзіў ад яе, хоць ля пасцелі хворай, пачаргова мяняючы адна адну, а то і ўсе разам, сядзелі і Уляна, і іншыя жанкі, ціха, журботна, склаўшы на каленях цёмныя, парэпаныя рукі, размаўлялі між сабой, раз-пораз кідалі позірк на Воль-

чын твар, які з кожнай гадзінай усё больш і больш мізарнеў, завастраўся.

— Вот горачка, вот горачка,— цяжка ўздыхала, смаркалася ў рудую анучку-насоўку сівая, што лунь, бабка Параска. Яна прыкандыбала, нягледзячы на свае восемдзесят з хвосцікам, ажно з другога канца вёскі, дзе адзінока — дзеці даўно параз'язджаліся хто куды — жыла ў маленькай, у адно акенца на вуліцу, хатцы.

— Кажуць жа недарма: адна бяда не ходзіць, бяда бяду водзіць,— падтакнула ёй, бліснуўшы цэлым радам новых металічных зубоў, дзябёлая Тэкля Кныш, маці каваля Мікіты.

Яна знарок прыйшла расказаць, як унучак яе Санька, пасвячы ў лесе каровы, наткнуўся на ледзьве жывога Дзімку, пазнаў яго, і добра што, во, пазнаў, хоць той і ў адзенні быў нязвыклым, і выглядаў — ну, хіба мог хто адразу сказаць, што гэта Дзімка, свой, вясковы? Дзе там! Так, бедны, расстроіўся з-за маці — пэўна ж, хто не расстроіцца? — што і самога трасянка якаясь нервовая падкасіла, каб трохі, дык і ў магілку б звяла.

— Божачка-божа,— гэта ўжо ўздыхае Уляна, жалліва глядзіць на Лёшку.

— Ты ж, дзіцятка, хоць распытай добра ў той бальніцы, што і як, калі ён трохі ачуняе.

— Не ведаюць яны пакуль нічога, што з ім,— вяла адказвае Лёшка, стараючыся не глядзець нікому ў вочы.

Яму горай, як усім. Ён ужо ведае — пра гэта недвухсэнсоўна намякнулі яму і Максімыч, і яшчэ нейкі, спецыяльна выкліканы з раённай бальніцы ўрач, якія прыязджалі два дні назад, што маці ўжо не жылец на гэтым свеце, што трэба рыхтавацца да самага горшага. А тут, бы насланнё якое, новая бяда — гэтая неспадзяваная, незразумелая хвароба Дзімкі. Вось ужо чацвёртыя суткі ён ляжыць у сваёй участковай бальніцы і яшчэ не акрыяў. Глядзіць на ўсіх пустымі вачыма, нікога не пазнае, не выціснуў да гэтага часу ніводнага слова, амаль нічога і ў рот не бярэ, што яму ні падсоўваюць.

У хваробе брата Лёшка вінаваціць сябе, што ён тады, на дрывотні, не стрымаўся, распусціў рукі. Але ж хіба ён ведаў, што Дзімка так балюча зрэагуе на тую іхнюю сварку? Ды ён жа ніколі не стаў бы яго чапаць, хай бы неяк сам разбіраўся ў сваіх прамашках, не маленькі, соску ж у рот не трэба соваць. А цяпер, во, не хапала адной бяды, дык і другая — як пярун на галаву сярод яснага дня. Хаця які там у яго ясны быў дзень?..

Ён ужо валіўся з ног, жанчыны адсылалі яго хоць трохі паспаць, упічувалі, што нельга ж так убівацца, што тое, што бог наканаваў,— ніхто яшчэ ні разачку не абмінуў, не абхітрыў сваю долечку. Лёшка, аднак, слухаўся і не слухаўся. Ён быццам і ішоў ці ў бакоўку, каб на якую гадзіну кінуцца, не распранаючыся, у ложак, ці лез на вышкі, на сена, але, не паляжаўшы і пяці мінут, падхопліваўся, бы апантаны, набраўшы ў галаву, што маці недзе кліча яго, ёй жа там зусім кепска, бег назад, нахінаўся над ёю, услухоўваўся ў дыханне...

Яна памерла, як ён, Лёшка, ні пільнаваў, у яго адсутнасць. Адвінуўся на паўгадзіны ў кантору, каб атрымаць палучку — дома не было ўжо ні рубля, нават хлеба не ставала за што купіць,— як, уступіўшы на свой падворак, пачуў роспачнае, аж мурашкі пабеглі па целе, Уляніна галашэнне:

— А мая ж ты Во-о-олечка-а-а, а мая ж ты ро-о-одная-я, а мая ж суседачка-а-а-а гаро-о-отная-я-я... А закрыліся ж тва-ае-е вочачкі-і-і-і назаўсё-ё-ды-ы...

Лёшка ўжо ніколечкі не сумняваўся ў тым, што здарылася. Ён не пайшоў адразу ў хату, стаяў, збялелы, у сенцах, абапёршыся аб вушак дзвярэй, цяжка, быццам бег невядома колькі, дыхаў, і ўсё роўна не хапала паветра, ажно грудзі гатовы былі вось-вось разарвацца на кавалкі. Ён, не помнячы сябе, мяў, камячыў, ледзь не рваў у кішэні штаноў грашовыя паперкі, ліхаманкава думаў, як будзе ўсё далей, як жа пасля гэтага пойдзе яго і Дзімкава жыццё. Ён неяк не ўяўляў сябе без маці, без яе ласкавага погляду, без яе заўсёднай турботы за дом, за гаспадарку, за іх абодвух, і гэта яе турбота, яе парады, хай нават маці ляжала і прыкутая да пасцелі, надавалі нейкай упэўненасці, устойлівасці, уладкаванасці, без чаго жыццё — нібыта той карабель у пеністым акіянскім бязмежжы, карабель, у якім па той ці іншай прычыне зламаўся, безнадзейна выйшаў са строю руль.

Увесь той вечар, ноч, наступны дзень былі для яго як цяжкі, невыносна пакутлівы сон-паўзабыццё, хоць, калі ўсё скончылася, калі на магільны горбік кінута апошняя жменька зямлі, ён да кожнай макулінкі помніў і хто што гаварыў, і што рабіў, пра што пытаўся. Нягледзячы, што вяскоўцы, праўленне калгаса ўзялі галоўны клопат на сябе, аднак без яго многа чаго не маглі вырашыць, таму і трымаўся ён з апошняга, сам, у хвіліны нейкай прасветленасці, здзіўляючыся, як яшчэ стаіць на нагах.

Пасля, калі ўсе вылезлі з-за памінальных сталоў, ра-

вышліся па сваіх дварах, хатах, заняліся звычнымі справамі, а летам у кожнага такіх спраў — процьма, калі, нічога яшчэ не прымаючы, пайшла дадому і Уляна, настала такая гнятлівая цішыня, ад якой можна было звар'яцець. Ён, спустошаны дашчэнту, сноўдаўся з кута ў кут, не ведаў, дзе і прыткнуцца, да чаго прыкласці рукі. Акрамя болю за маці, якой зараз усё роўна, што ты адчуваеш, што за камень лёг на тваё сэрца, скрэблася ў душы, нібы хто кіпцюры запусціў туды, думка-сумненне: а ці правільна зрабіў, не сказаўшы Дзімку, як параілі ў бальніцы, пра тое гора, якое падпільнавала іх, звяло ў магілку самага дарагога ім чалавека? Ці даруе ён пасля, калі акрыяе, вернецца дадому, што хавалі маці без яго? Нарэшце, а ці не мядзведжую паслугу акажа гэта ўтойванне ягонаму здароўю?

Думкі, думкі, ажно галава пухне... Лёшка прылёг на ложак, дзе яшчэ ўчора ляжала маці, і адразу ж, здрыгануўшыся ўсім целам, падхапіўся. Пасцель здалася халоднай, нібы лёд, нібы матчыны рукі, якія ён цалаваў, калі яна ляжала ў дамоўцы. Чамусьці стала нават вусцішна.

Ён зноў, не чуючы ўжо ног ад гуду, захадзіў з кута ў кут, з кухні ў бакоўку, з бакоўкі ў залу, дзе літарай «П», шчыльненька адзін пры адным, стаялі знесеныя ад суседзяў сталы, поўныя яшчэ закусі, нават гарэлкі — у такую гарачыню мужчыны і тыя, як ні дзіўна, пілі не ў поўную ахвоту. Захацелася чамусьці адкаркаваць адну з бутэлек і проста з рыла спаражніць яе да саменькага донца, каб пасля хоць на нейкі час выключыцца, забыцца, даць перадышку знясіленым і нервам, і целу. Ён ужо адкаркаваў, панюхаў, прымерваючыся, ці зручна вось так, з рыльца, каўтаць, і змушаны быў паставіць бутэльку назад, на стол — нечакана згледзеў, як паўз вокны мільганула чыясь постаць. «Пэўна, Уляна»,— падумалася вяла, абыякава.

Лёшка, аднак, памыліўся. Гэта была Аксана. Яна нічога не сказала, павесіла на цвіку ў кухні сваю незачыненую сумачку, з якой вытыркаліся скруткам нейкія паперы, знайшла чысты шыракаваты ручнік і павязала замест фартуха, пачала прыбіраць, зносіць у кухню брудны посуд, мыць у тазіку — балазе, Уляна, калі паліла ўранні печ, рыхтавала што-кольвечы на памінкі, не забылася нагрэць і вады. Лёшка, гледзячы на Аксану, трошкі адтаяў сэрцам, міжволі мільганула нават: якая дзяўчына! Гэта ж марыць пра такую трэба. І станам, і тварам, і характарам, і талковасцю сваёю — усім удалася. Як жа гэ-

та Дзімка мог пакрыўдзіць яе, нанесці рану, зачмурыць сваю галаву чымсьці ці кімсьці іншым? Цяжка і паверыць у такое. Прыгадалася, як горка, надрыўна-няўцешна плакала Аксана і ўчора, калі, даведаўшыся пра іхнюю бяду, прыбегла ў хату, і сёння, у час пахавання. Нібы аплаквала сваю, родную маці. І зараз, бледная, засяроджана-маўклівая, яна рабіла ўсё як заведзеная, а думкамі была недзе далёка-далёка.

Трохі пазней, праўда, калі прыйшла памагаць і Уляна, Аксана разгаварылася, старалася ўжо растармасіць і Лёшку, бо ці ж можна гэтак убівацца, есці сябе поедам. Каму ад гэтага стане лепш? Нікому. А здароўе сваё ўхойдаеш як плюнуць. Яна знарок, каб даць хлопцу нейкі занятак, вывесці са стану зацятасці, паслала яго прынесці колькі вёдзер вады, хоць пільнай такой патрэбы не было — у сенцах яшчэ стаяў поўны бітон з-пад малака тае вады, наношанай сёння кімсьці з памагатых.

Калі Лёшка, бразгаючы пустымі вёдрамі, пайшоў да калодзежа, Уляна, пільна гледзячы на Аксану, сказала:

— Ты ж бы, Аксаначка, схадзіла мо да Дзімкі. Як жа ён, бедненькі, там? Лёшка казаў, што каліва лепей яму. Але ж як даведаецца, што маці не стала, без яго пахавалі, то можа адкінуць тая трасца яшчэ невядома на колькі... Божачка-божа, вот жа звалілася ўсё разам, нібы ўрок хто... Трэба ж неяк падрыхтаваць хлопца, каб не адразачку агламошыць, бо і здаровы ці вычухаўся б ад такога...

Аксана здрыганулася ўся, стаілася, у нервовым ціку тарганулася на шыі жылка, аднак, адолеўшы мінутную сваю слабасць, каб не заўважыла чаго Уляна, адазвалася:

— Ага, добра. Вядома ж, трэба падрыхтаваць яго... Толькі б мо Лёшка сам гэта...

— Не, табе лацвей будзе,— не пагадзілася Уляна.— Усё-ткі ж ты лепей можаш уцешыць. Ведаеш сама...

Першы раз Аксану не пусцілі ў палату, дзе ляжаў Дзімка, як яна ні малёгала ў дзяжурнага ўрача Аляксейчыка, хоць той і ведаў добра дзяўчыну, не раз заходзіў у бібліятэку, каб памяняць кнігу. Недзе з паўгода назад, калі расшырылі іхнюю ўчастковую бальніцу, дабудавалі новае прасторнае крыло, Аляксейчыка перавялі сюды з раённай бальніцы. Ён прыжыўся тут, упадабаў месца і нават наняў цесляў, пачаў ставіць хату, каб забраць у Мошына і жонку з сынам.

— Нельга, зразумейце, ніяк нельга зараз яго турбаваць,— ён спачувальна глядзеў на Аксану, мо трошкі нават больш пільна, чым патрабавалася ў такой сітуацыі.— У яго яшчэ, невядома ад чаго, выключана памяць, і калі вы станеце перад ім, хоць і ва ўсёй сваёй пекнаце,— тут Аляксейчык зноў ласа змераў дзяўчыну з ног да галавы,— то ён, пакуль такі нядужы, можа спахапіцца, успомніць усё і адразу ж, вядома, спытаць, што з маці, як яна там, дома. А што вы можаце яму сказаць? Утоіце ці будзеце рэзаць праўду-матку? Ну, як? Сказаць, вядома, усё трэба, але калі гэта не будзе ўжо пагражаць яго здароўю.

Довады Аляксейчыка пераканалі Аксану, яна змірылася з думкай, што цяжкую размову з Дзімкам давядзецца адкласці на пасля. З сумкі, з якой прыйшла ў бальніцу, Аксана выняла два загорнутыя ў газету пакункі, бутэльку соку, папрасіла ўсё перадаць хвораму.

— Вось гэта іншы сказ,— пагадзіўся Аляксейчык.— Падсілкавацца тым-сім свежанькім, хатнім яму не зашкодзіць.

— Добра, я яшчэ прынясу,— Аксана зніякавела ад таго, што не магла даўмецца да гэтага часу занесці Дзімку перадачу. Там жа, у бальніцы, вядома які харч — не вельмі ўежны.

Яна зноў пайшла да сябе на працу. Дзень яшчэ не скончыўся, і ці мала хто мог завітаць у бібліятэку з той або іншай нагоды. Летам, праўда, ёй было вальней, чым калі-небудзь, бо з-за работы і ў калгасе, і дома — а яна, работа тая, набягала адна на адну, не ведаеш нават, як і ўвіхацца, за што хутчэй ухапіцца — чыталі людзі, у тым ліку і наезджыя з гарадоў студэнты, а таксама школьнікі, зусім мала. Зойдуць за цалюткі дзень адзін-два чалавекі, пагартаюць газету, часопіс — і за дзверы. Бывала, так апрыкрае сядзець без справы, што бег бы чортведама куды, абы толькі да людзей. Але бяда ў тым, што памяшканне бібліятэкі прымыкала да канторы калгаса. Сюды заглядвала часта празнае раённае начальства, розныя правяраючыя, і старшыня Маляўка строга наказаў пільнавацца раскладу, адлучацца толькі з яго дазволу.

Цяпер, праўда, Аксану гэта здавальняла. Яна нікуды не імкнулася бегчы, бачыць каго-небудзь. Седзячы ў цеснаватым, але ўтульным, дзякуючы яе рукам і густу, пакойчыку бібліятэкі, робячы што-небудзь, яна з незразумелым дасюль пачуццём радасці і адначасна трывогі прыслухоўвалася да сябе, да таго, як недзе блізенька-блізенька ля сэрца нараджаецца, дае аб сабе знаць новае, таямнічае

жыццё. Гэта была пакуль што яе таямніца, нават маці яшчэ нічога не сказала, хоць тая ўжо, вядома, пра ўсё здагадваецца, бо часта з трывогай заглядвае ў вочы, але першая загаварыць — мо баіцца незнарок пакрыўдзіць? — не рашаецца. Ну, і няхай трохі пацерпіць. Дазнаецца пра ўсё, і вельмі хутка дазнаецца.

Не сказала Аксана нікому ў хаце і пра тое, што, нібыта па выкліку на нараду культасветработнікаў, ездзіла яна ў раённы аддзел культуры, папрасілася перавесці ў любую іншую бібліятэку, хоць у самы далёкі, глухі куток. Там, праўда, учынілі допыт: чаму ды што, чаго з такога бойкага, пры дарозе, месца, з такога багатага калгаса, а яшчэ са сваёй радзімы просішся да чужых людзей. І як жыць будзеш? Зарплата ж не вельмі вялікая, а зараз, пад крыльцам бацькі ды маці — чаго лепей хацець.

Аднак, адчуваючы, што можа нічога не атрымацца з яе задумкі, калі ўчынілі такі допыт, Аксана як мага ўхапілася за тую нітачку, якую ёй далі. Яна і сказала там, у аддзеле культуры, што даросламу чалавеку лепш усё ж самастойна жыць, часта гэтае бацькоўскае «крыльца» і псуе, не дае разгарнуцца, не дае адчуць, што і ты на нешта здатны, можаш адолець сам, сваімі сіламі нейкія цяжкасці, нейкія перашкоды, бо чаму ж іх тады вучылі ў школе і якая яна камсамолка, што спалохаецца глушэйшага трохі сяла.

Той-сёй на яе гарачнасць, на яе слоўны пафас неўпрыкмет пасміхаўся, аднак пярэчыць болей не сталі, назвалі адзін з калгасаў ля саменькай пушчы, дзе ёсць у новай, нядаўна адрамантаванай хаце-чытальні вакантнае месца.

— Калі ўжо так жадаеце вызваліцца з-пад бацькавай апекі,— сказаў круглатвары, з блішчастай лысінай-сподачкам на макаўцы, сярэдніх гадоў мужчына, якога Аксана чамусьці не ведала, ніколі дасюль не бачыла ў твар, не ведала нават, кім ён тут, у аддзеле культуры,— то іншага нічога не можам прапанаваць. Моладзі там не густа, паўцякала і ўцякае ў гарады, але жыць і працаваць можна. Ёсць побач дзесяцігодка. Да райцэнтра, праўда, далекавата, а горш за ўсё, што вясной і ўвосень з-за бездаражы туды і назад ні праехаць, ні прайсці. Так што ў гэты час бацька і маці вас не дастануць, як бы ні хацелі.— Круглатвары падвёў Аксану да сцяны, дзе, непадалёк ад акна, вісела карта раёна, паказаў на невялікую кропку ля саменькай звілістай лініі-граніцы з суседнім раёнам.

Аксана прачытала пад кропкай — «Даўгалессе». Яна, надта не думаючы, дала згоду працаваць там, у тым Даў-

галессі. Ёй сказалі напісаць заяву, ехаць у сваё Мошына і чакаць, пакуль не прышлюць паперку.

Вось таму і турбавала, засмучала Аксану, што могуць у любы дзень, у любую хвіліну пазваніць ці прыслаць абяцаную паперку з аддзела культуры з прызначэннем на новае месца, пасля чаго трэба будзе неадкладна пакаваць чамадан. А яна ж ні адным яшчэ словам не перакінулася з Дзімкам і невядома нават, пасля ўсяго, што здарылася і з маці, і з ім самім, калі ўдасца з вока на вока перагаварыць з хлопцам, да якога ў яе па-ранейшаму, нягледзячы ні на якія яго выбрыкі, была глыбокая, неадольная цяга.

Амаль усе наступныя дні яна наведвалася ў бальніцу, насіла Дзімку то слоічак спелых-пераспелых суніц, якіх у гэтым годзе было надзіва багата ў іхнім лесе, то свежай смятанкі, то пячэння, то самаробнага соку. Аксана ведала, што ніхто, як яна, не ўгодзіць хлопцу, бо Лёшку, пэўна, не да ўсіх гэтых прысмакаў, ды і хадзіць яму часта некалі, зноў, каб забыцца на гора, апантана ўпрогся ў работу.

Дзімка ж, перадавалі ёй, адыходзіў, папраўляўся, але занадта марудна, і ўрачы ўсё яшчэ не пускалі да хворага нікога са сваіх.

Але вось настаў дзень, калі Аляксейчык сказаў Аксане:

— Заўтра прыходзьце з Аляксеем удваіх. Хворы пытаўся ўжо, чаму нікога няма з дому... Толькі, папярэджваю, не адразу абухом па галаве.

Аксана позна ўвечары перадала Лёшку тое, што гаварыў Аляксейчык. Дамовіліся: недзе ў абед — пазней яму, Лёшку, не будзе як — яны сустрэнуцца ля бальніцы, затым зойдуць да Дзімкі.

Ніяк не магла прычакаць таго дня дзяўчына. Лягла нават раней, чым звычайна, каб у сне хутчэй мінула ноч, ды, выспаўшыся, і выглядаць спадзявалася лепей, бо апошні час ад усіх перажыванняў, турбот пабрыдчэў, неяк выцягнууся, завастрыўся твар. Але наранні, яшчэ за вокнамі толькі пачынала на ўсходзе ружовець неба, яна прачнулася і колькі ні намагалася, не магла болей заснуць. Раней у такі час з пушкі яе не дабудзішся, а зараз... Ляжала з расплюшчанымі вачыма ў сваім маленькім пакойчыку, прыслухоўвалася, як побач за сцяной смачна храпе бацька, як варочаецца на спружынным матрацы маці, відаць, скора ўстане, пойдзе даіць карову, паліць у печы, гатаваць сняданак, ставіць гаршкі на абед. Вечны, нязменны жаночы клопат. Падумалася: няўжо такі ж несалодкі лёс, як у маці, чакае і яе наперадзе? Няўжо жыццё

яе затрэ, падбярэ пад сябе, няўжо не вырвецца яна з яго няўмольных ціскоў, каб жыць прыгажэй, вальней, болей раскута? Колькі, будучы ў дзесятым, дзевятым класах, ды і раней нават, марыла: вось вывучыцца, птушкай выпырхне з роднага гнязда, і перад ёю развінуцца такія далячыні, такія абсягі, такім непаўторна-светлым, ваблівым будзе ўсё, з чым яна сутыкнецца. Гэта была непаўторная пара яе першага кахання, першага шчымліва-радаснага пачуцця да Дзімкі, і ўсе тыя свае мары-летуценні, усе ўзнёслыя надзеі на будучыню яна звязвала, вядома, толькі з ім, сваім каханым, сваім адзіным на ўсё жыццё...

Першую горкую пілюлю ацверажэння праглынула яна, разам з няўцешнымі слязьмі, калі правалілася на экзаменах у інстытут. І правалілася на вусным прадмеце, каторы ўсе гады вучобы ў школе лічыла сваім, самым любімым. Гэтым прадметам была гісторыя. Аксана разумела, але нічога не магла даказаць, а тым болей нешта памяняць для сябе, што тут крыецца нейкая несправядлівасць, недарэчнасць, бо многія з тых, з кім яна сутыкалася і ў інтэрнаце, куды пасялілі іншагародніх, і ў інстытуцкіх калідорах перад дзвярыма аўдыторый, на якіх вісела пісанае ад рукі «Ціха! Ідзе экзамен», і ў вясёлым цяністым скверыку, дзе прысаджваліся на хвіліну-другую, каб перавесці дых, што многія з тых яе равесніц, якім яна лёгка адказвала на кожнае іхняе пытанне па праграме, усё ж здалі хто на чатыры, хто на пяць, прайшлі па конкурсе, а яна, адхапіўшы невядома чаму пасрэдна, забрала назад дакументы і з сорамам вярнулася дадому.

Аксана, нягледзячы ні на што, з гневам, нават крыкам адвергла бацькава ўмяшанне, яго жаданне купіць некага там за мёд, бо ёй было праціўным апусканне да такога, і не таму, што нехта там дазнаецца, а ўся натура яе паўставала супраць нізкага, мярзотнага, несумленнага.

Пазней, калі ўжо разлучыліся з Дзімкам, калі яна ўладкавалася бібліятэкаркай і шчыльней стала сутыкацца з рознымі жыццёвымі праявамі, новыя балючыя ўдары абрынуліся на яе не меней жорстка, няшчадна. Аднак усе цяжкасці, усе часам горкія думкі і расчараванні адступалі, забываліся, калі яна марыла пра іх сумеснае з Дзімкам жыццё. Хай вось толькі хлопец вывучыцца, атрымае жаданы дыплом. Што ж да яе самой, то яна яшчэ нечага дасягне, быць такога не можа, каб калі змірылася з тым, што мае зараз, каб яна не была вартая кахання дарагога ёй чалавека...

Баліць, гудам гудзе галава ў Аксаны, хочацца заплю-

шчыць вочы, яшчэ трохі падрамаць, але не ідзе сон, хоць ты плач. Зноў да горла падступае камяк, даўка перахоплівае дыханне, калі з нядаўняга мінулага вяртаецца дзяўчына ў свой сённяшні дзень. Хіба яшчэ год назад думалася, што і самы апошні яе козыр, які грэў і суцяшаў, выбіты з рук, і яна, спустошаная і разгубленая, застанецца ні з чым? Што ж дасць ёй гэтая сённяшняя размова з Дзімкам? Як павесці сябе перад ім, каб не паказацца няшчаснай, не расчуліць яго сваім няшчасцем і не нарабіць яшчэ большых памылак, за якія ці адкупішся калі?

Дзімка, калі яны з Лёшкам зайшлі да яго ў палату, быў якраз адзін. Сядзеў на засланым байкавай коўдрай ложку, глядзеў у акно, якое выходзіла на поплаў,— там, у метрах якіх ста ад бальнічнага плота, пасвіліся коні, і ўвагу яго больш за ўсё, відаць, засяродзіла гарэза жарабё з вялікай белай плямай на лобе, гэткімі ж бялюткімі шкарпэткамі вышэй капытцаў. Жарабё выбрыквала, вырабляла галаваломныя фінты вакол маці — гладкай, з блішчастай каштанавай поўсцю кабыліцы, якая спаважна скубла сабе і скубла, зрэдку, праўда, косячы вокам у бок свайго неразумнага дурасліўца, як бы кажучы: «Ну, годзе ўжо, годзе, дурненькі. Трэба ж і меру знаць. Так жа і галаву скруціць не штука». І нельга было не залюбавацца, не ўсміхнуцца добразычліва, бачачы такое.

Хворы не звярнуў увагу, што да яго зайшлі, ніколечкі не зрэагаваў на скрып дзвярэй, пэўна, думаў, што гэта напарнік па палаце, пажылы дзядзька з суседняй вёскі, які, перад выпіскай ужо, часта выходзіў у бальнічны двор або на калідоры смяшыў санітарку, медсясцёр. Лёшка капляну ў, і толькі тады Дзімка адарваў погляд ад акна, павярнуўся і... як маладзенькая дзяўчына, калі яе заспелі за нейкім далікатным, не для староннягa вока, заняткам, набрыняў чырванню.

— Ну, здароў,— паклаўшы на тумбачку сетку з прадуктамі, знарок бадзёра павітаўся Лёшка, быццам бачыліся яны не пазней учарашняга, быццам нічога не адбылося між імі, не было смерці маці, не было ніякай хваробы.

Лёшка баяўся, што брат будзе яшчэ злаваць на яго за аплявуху. Разам з тым брала сумненне, асабліва апошнія дні: ці з гэтай прычыны Дзімка захварэў? Падумаеш, пад гарачую руку магло і не такое здарыцца. Маглі ж, як не раз бывала і раней, павалтузіцца, але ж усё тое, ранейшае — крыўды, спрэчкі, дробная лаянка,— усё тое неяк

хутка згладжвалася, забывалася, ніколі ні ў аднаго, ні ў другога не адкладвалася недзе ў запас, каб у патрэбную хвіліну выняць як козыр. Не, гэтага не было. Дык што ж зараз так сцебанула хлопцу па нервах, змусіла злегчы ажно ў бальніцу, і не проста злегчы, а вось колькі ўжо часу, амаль да сённяшняга дня, знаходзіцца ў незразумелым бяспамяцтве? Думалася чамусьці пра ўсякае, толькі не пра дзённік, які трапіў Дзімку на вочы. Так ці інакш, гэта высветліцца, вылезе наверх, і яно, што б там ні было, здароўю яго болей не пагражае, яно ўжо зрабіла сваю чорную справу. А вось што тычыцца маці... Як жа сказаць яму пра ўсё?

Дзімка, аднак, сам прыйшоў на дапамогу. Бачачы, які́м змрочным, змарнелым выдаваў Лёшка, ён ціха, бы сам сабе, сказаў:

— Вось і засталіся мы з табою ўдвух... Шкода, што я не мог быць на пахаванні. Бедная мама...

— Ты ведаеш пра ўсё? — Лёшка быў уражаны пачутым, аж неспадзеўкі нават прысеў на ложак.

Дзімка кіўнуў галавой, крыху адвярнуўся, каб схаваць слёзы, якія нагарнуліся на вочы.

Аксана не ведала, як ёй быць. Яна ўжо лаяла сябе, што прыперлася разам з Лёшкам. Трэба было б ёй трохі счакаць, хай бы браты адны, без нікога, выгаварыліся, аблегчылі трохі душу. А так... Яна тапталася ля парога, адчуваючы сябе лішняй, але і выйсці, шмыгнуць у калідор не ставала ніякіх сіл. Ёй няўцерпна хацелася кінуцца да Дзімкі, прытуліцца да яго грудзей і ўзахліп разам паплакаць. Але нешта, нягледзячы на жаласлівасць, стрымлівала яе. Чыйсьці голас знутры як бы казаў: не лезь сляпіцаю, хіба не бачыш, што яму зараз не да цябе, не да тваіх слёз, тваёй жаласлівасці, не да высвятлення адносін. Наведаеш пасля, дай яму трохі аддыхацца, апамятацца, стаць цвёрда на ногі.

Неўпрыкмет яна выйшла, ціха прычыніўшы за сабою дзверы. Хлопцы не заўважылі гэтага. Яны нейкі час яшчэ сядзелі, бы скамянелыя. Першы спахапіўся Дзімка.

— А дзе ж Аксана? — на твары яго, бледным і схуднелым яшчэ пасля хваробы, была разгубленасць, нейкая вінаватасць, якой Лёшка дасюль у ім не заўважаў.

— Нічога, прыйдзе,— сказаў упэўнена.— Амаль кожны ж дзень бегала, насіла перадачы.

— Праўда?! — міжволі вырвалася ў Дзімкі, і ён адчуў, як паўзабытая ўжо, цёплая і пяшчотная хваля накацілася на сэрца.

Ён выглянуў у калідор: думаў, мо Аксана дзе побач, але ў калідоры было пуста. Вярнуўшыся ў палату, сеў на ложак побач з братам.

— Там сёе-тое прынеслі, пакладзі куды,— каб не маўчаць, кіўнуў Лёшка на сетку.

— У мяне і так ужо ўсё забіта, няма дзе дзяваць.— Дзімка адчыніў тумбачку, паказаў, колькі ў яго ўсяго набралася, чаго ён не ў сілах з'есці.— Так што болей не нясі. І Аксане скажы.

— Ты сам ёй скажаш,— Лёшка падняўся, пахадзіў трохі па палаце, глянуў на ручны гадзіннік. Стрэлкі паказвалі палову трэцяй.— Ведаеш, я пайду,— ён падаў Дзімку руку.— Папраўляйся хутчэй. Нечага тут надта вылежвацца.

— Я што — я хоць сёння гатовы дадому.

Лёшка спахапіўся, што сказаў трохі не так, паправіўся:

— Ды ты не гарачыся. Тут, брат, вышэй бацькі не скокнеш. Урачы ведаюць, што і як. Сабаку з'елі.

— Ат, усялякія ўрачы,— зноў пазмрачнеў Дзімка.— Маму ж, во, не ўратавалі.

— Мы самі кепска шанавалі,— вырвалася ў Лёшкі, і ён зноў пашкадаваў, што распусціў язык, ляпнуў зараз і такое.

Дзімка скалануўся, пасля неяк адразу звяў, вочы зноў затуманіліся, счужэлі.

— Ідзі,— сказаў Лёшку бы не сваім голасам.— Мне паляжаць трэба, нешта галава кружыцца... Ды і ўрач скора загляне, лекі прымаць пара.

Назаўтра Дзімку пагоршала. Аляксейчык зноў ізаляваў яго, прымусіў ляжаць, і Аксану, якая прыйшла ўжо адна, папрасіў дзён колькі пачакаць, не трывожыць хворага.

— А што з ім? — занепакоілася дзяўчына.— Што ж гэта такое? Было ж, здэцца, лепей.

— Усё і будзе найлепей,— супакоіў Аляксейчык.— А пакуль...— ён развёў рукамі.

Сустрэцца, аднак, ім не давялося. Лёс распарадзіўся інакш.

Амаль на сконе таго дня, пасля няўдалага візіту да Дзімкі, калі Аксана падшывала газеты, парадкавала часопісы, яе паклікалі да тэлефона. Дзяўчына здагадалася, сэрцам адчула, што мог азначаць гэты званок. І не памылілася. Сапраўды, званілі з аддзела культуры. На другім канцы провада голас круглатварага — яна добра запомні-

ла яго манеру гаварыць і зноў падумала, кім ён там, у аддзеле культуры,— перадаў, што просьба яе задаволена, падпісаны ўжо загад і заўтра, ну, сама пазней паслязаўтра, трэба быць у Даўгалессі. Там спецыяльна чакаюць, каб перадаць дакументы і ўсю кніжную гаспадарку ў новыя рукі, бо той, ранейшы, чалавек назусім выязджае з Даўгалесся.

— А Маляўка, ну, наш старшыня калгаса, ведае? — спытала Аксана.

Круглатвары пацвердзіў:

— Вядома. З ім загадчык гаварыў. Разам намецілі і кандыдатуру на ваша месца...

Аксану, калі павесіла трубку, кальнула: «Бач, за маёй спіной і перагаворы ўжо вялі. Маляўка ж — ані слоўца, быццам я тут зусім чужая, нічога не рабіла, не агітавала, не бегала на фермы, на поле, не цягала на сабе кніжкі, часопісы, каб людзям як не на сподачку паднесці, пачытаць, расказаць. Былі ж удзячныя. А зараз, калі такое... Ані слоўца».

Пасля супакоіла сябе, зноў падумала, што, як бы там ні крыўдна і ні балюча было, яна зрабіла правільна, напрасіўшыся ў другое месца. Ведала, што чакае яе наперадзе... Але ведала і сябе, што нічога не пабаіцца, вынесе, выцерпіць. Шкода толькі, што з Дзімкам так атрымалася, нават пагаварыць не выпала. Але так ужо, відаць, трэба. Не наканаваў ёй, пэўна, лёс шчасця. Недзе падсвядома расла і мацнела ў душы перакананасць, што яны не хутка ўжо сустрэнуцца, што дарогі іхнія разыходзяцца надоўга, а мо нават і назаўсёды...

Турбавала Аксану і сённяшняя размова з бацькамі. Уяўляла, колькі крыку, енку, а матчыных і слёз будзе, калі яна скажа пра цвёрдае сваё рашэнне. Але і да гэтага, у рэшце рэшт, яна была ўжо гатова, не раз абдумвала ўсе варыянты сваіх довадаў, асабліва для маці, каб не ўвагнаць яе ў хваробу, бо і так жа ёй хапае...

Яна пачала штохвіліны выглядаць у акно, каб упільнаваць Маляўку, папытаць, як жа ёй быць з перадачай бібліятэкі.

Мо яны з загадчыкам абмазгавалі, што і як? Чаму ж ёй нічога па тэлефоне не сказалі? І ці можна за дзень, у пажарным парадку, зрабіць усё як трэба? Упікнула сябе, што не здагадалася папытаць у круглатварага.

Вырашылася ж усё зусім проста. Маляўка — Аксана яго так і не ўпільнавала — нечакана падрулііў на сваім «газіку» да саменькага ганка бібліятэкі, зайшоў, пазда-

роўкаўся, падаў руку, чаго раней ніколі не рабіў. Аксана адразу здагадалася: будзе размова пра яе. Насцярожана чакала, што ж ён скажа. Мо ўпікаць пачне, што не параілася спачатку з ім і ні з таго ні з сяго ўцякае са сваёй вёскі, з калгаса, дзе людзей, асабліва моладзі, і так кот наплакаў. Аднак Маляўка і не думаў упікаць. Ён быццам нават з разуменнем аднёсся да намеру дзяўчыны, сказаў, што яму ўсё вядома, не адны расказвалі, як нясоладка жывецца ёй з такім крутым бацькам, што, можа, і правільна робіць, вырашыўшы пажыць самастойна, паспытаць свайго хлеба. Многія ж надта ўжо баяцца адарвацца ад мамчынай спадніцы... «Ведаў бы ён сапраўдную прычыну»,— горка падумала Аксана, а ўголас спытала:

— Мне наказалі заўтра ці паслязаўтра быць на новым месцы. А як жа быць з бібліятэкай?

— Нашла аб чым непакоіцца,— хмыкнуў Маляўка.— Едзь спакойна. Ключы ж здай бухгалтару. А спатрэбішся — ведаю, дзе шукаць, прышлю машыну, прывязём на дзень-два, колькі там трэба. І сваіх заадно адведаеш.

Дзяўчыну гэта задавальняла.

І ўжо на другі дзень як не ўсё Мошына гаварыла: Аксана Караблёва ўцякае з дому, едзе ў няблізкі свет. Па-рознаму талкавалі гэтую навіну. Адны жанкі спачувалі Ўчарнелай, адразу быццам на пяць гадоў пастарэлай Марылі, казалі, ківаючы галовамі, што такі ўжо зараз век, што дзеці без аглядкі, часам на злом галавы, ляцелі б чорт-ведама куды, абы толькі з вачэй, там жа недзе па-за дамам саладзей, сама манка з неба сыплецца, толькі рот паспявай разяўляць; другія, наадварот, суцяшалі, спасылаючыся і на сваіх дзяцей, даводзілі, што іх дзела маладое, не век жа ім, дзецям, таптаць гэтую гразь, дарма што самім ім, бацькам, усю жытку давялося таптаць гразь, не ведалі ніякага продыху, нідзе не былі, не бачылі нават, які ён, свет.

Змрочны быў і Аўдзей. У ім таксама быццам што надламалася ўсярэдзіне, цэлы дзень, не пайшоўшы на работу ў калгас, тупаў у сваім падворку, бясконца курыў, нешта думаў. І думкі тыя, відаць, былі цяжкія, быццам камяні-валуны няспынна варочаліся ў яго галаве.

Дзімка ж дазнаўся пра ўсё ці не апошні.

Амаль два тыдні ў яго ніхто не быў. Лёшка разоў колькі наведваўся ў бальніцу, але ў палату не пускалі, хоць і перадавалі, што хвораму лепей, ідзе на папраўку.

І вось настаў дзень, калі браты зноў убачыліся. Дзімка ляжаў зараз у другой палаце — большай, святлейшай,

але і ложкі там мясціліся гусцей. Хлопцы выйшлі ў калідор, селі на канапку — Дзімку дазвалялі ўжо выходзіць і ў двор, бавіцца трохі на сонцы, свежым паветры.

— Калі ж выпішуць? — спытаў Лёшка, бачачы, што хворы з таго першага візіту відавочна падужэў, пакруглеў і пасвятлеў у твары.

— Не ведаю. Сказалі — яшчэ трэба трохі паляжаць,— Дзімка занепакоена глядзеў на брата, і Лёшка здагадаўся, што гэтак непакоіць таго. «Ну, вядома ж, хоча ведаць, чаму не прыходзіць Аксана. Як жа яму сказаць?» Падумаў, што ўтойваць няма сэнсу, усё роўна калі не ён, хто-небудзь іншы скажа. Гэта ж мястэчка, тут усё пра ўсіх ведаюць, нават і ў бальніцы.

— А Аксаны няма ўжо ў Мошыне. Табе хіба не пакінула ніякай запіскі?

Дзімка, не хаваючы сваіх эмоцый, выгукнуў:

— Як?! А дзе ж яна?!

— А мне скуль вядома? Казалі, перавялі некуды. Таксама бібліятэкаркай. Неяк нечакана ўсё...

Навіна, якую прынёс старэйшы брат, цяжка адазвалася ў Дзімкавым сэрцы. Яму ні адной хвіліны не хацелася заставацца болей аднаму. Пакуль Лёшка сядзеў у яго, ён аббегаў каго толькі можна, напрамілы бог просячыся дадому, аднак дарэмна стараўся. Ніхто і слухаць яго не хацеў.

Лёшка пайшоў, таксама засмучаны няўдачай выбавіць брата з бальніцы. Не ведаў ён, што адмочыць, які фокус выкіне малодшы праз колькі гадзін. Назаўтра пра гэты фокус ведала не толькі Мошына, але і мястэчка, дзе знаходзілася бальніца. Людзі, ссумаваўшыся па вясёлым, шчыра радаваліся магчымасці парагатаць, парваць жываты. Праўда, як і заўсёды бывае ў такіх выпадках, усё значна перабольшвалася, кожны стараўся, у меру сваіх здольнасцей, дадаць нешта такое, чаго ніхто яшчэ не чуў, каб ужо напавал зваліць з п'едэстала папярэдняга перасмешніка і тым самым узнесціся туды самому, заваяваць славу лепшага веселуна і зубаскала.

Ніці ж усёй той гісторыі і яе шматлікіх варыяцый вялі ў падворак і хату Аўдзея.

Найбольш праўдзіва, прыпёртая да сцяны сведкамі, якія бачылі ўсё, расказвала пра гэта жанкам, таксама пасмейваючыся, сама Марыля.

— Падаіла я ўжо і Ласку сваю, адна ў кухні поркаюся, святла яшчэ не паліла, толькі ж змерклася, чаго ж дарма паліць, ажно чую: улятае нехта, бы гіз яго ўкусіў, у

хату. Абярнулася і... божухна мілы! Ногі самі падкасіліся. Рыштант, далібог, рыштант, думаю, знекуль збег. Штаны паласатыя такія, ну, як сяннік усё роўна, такая ж расхрыстаная на грудзіне і кохта, ну, мо піжама. У кіно ж не раз бачыла, як рыштанты ці з гэтага, як яго... дома шалёных, такія носяць. Караву-у-ул! — крычу штосілы, а голасу таго няма, як знямела ўсё ўсярэдзіне. Божа-божа, думаю сабе, вот мая і смертанька па мяне прыйшла. Зараз пырне нажом ці за горла хватне, і капцы будуць. Зноў сілюся закрычаць, пазваць Аўдзея, недзе ж ля хлява забавіўся ці мо на вуліцу выйшаў. А рыштант той, адсопшыся, дый кажа: «Чаго вы, Марыля Восіпаўна, так злякаліся, так спалатнелі, калатнеча вас нейкая ўзяла? Хіба ж не пазналі? Я ж — Дзімка. Я ж толечкі, во, з бальніцы. Не пускалі, ліхаімцы, дык я і скокнуў у акно, тры кіламетры з мястэчка бег, больш полем, поплавам, каб не бачыў хто». А чаго табе трэба, усё яшчэ не даючы веры, што гэта і праўда Дзімка, пытаюся ў яго. «Аксана дзе?» — пытаецца ён. Во, думаю, прыперла, ажно з бальніцы ўцёк. А хлопец стаіць, сам ужо, відаць, не рады, што гэтак напалохаў. Адказу майго чакае. Я й узяла, дала яму той канверт, дзе новы адрас Аксанін напісаны, заўчора ж ужо другое пісьмо мела ад яе. Піша, што добра, добра ўладзілася, нават нейкі пусты пакойчык у калгасным доме адшукаўся. Як ні кажы, а свой ужо вугал мецьме...

Так ці прыкладна так расказвала Аксаніна маці, калі ўжо надта насядалі на яе цікаўныя. Але далёка не ўсё расказвала. Нікому не прызналася Марыля, колькі слёз выплакала, пакуль атрымала тое першае, затым другое пісьмо ад дачкі, чаго толькі не перадумала бяссоннымі начамі. Яна ўжо здагадвалася, якая бяда пагнала дачку з роднага парога... А доччына бяда, доччын боль — для маці ўдвая бяда, удвая балюча. Яна ж бачыла, не сляпая мо, як тужыцца, мучыцца крывінка яе родная, радасць яе адзіная. Здэцца, магла б — усё ўзяла б на сябе, каб толькі аблегчыць яе пакуты, думкі чорныя яе развеяць. Хто, хто мог тападумаць, што такая гожая, разумніца, з характарам такім вось залатым — і будзе няшчасная?! Вунь многія сяброўкі яе і замуж удала павыскоквалі, і вучацца недзе, хоць у школе ні прыгажосцю, ні ведамі не вылучаліся і ўвогуле ні ў чым зорак з неба не хапалі. А глядзі ж — шчасце не абмінула іх, хай ім усё добра будзе. А Аксане як хто наканаваў цярпець, чакаць нечага, як цярпела ўсё жыццё яна сама, а калі і жыла, то толькі дзеля дачкі.

Вядома, ва ўсім, што здарылася з Аксанай, яна, маці,

вінаваціла тога пустадомка — Дзімку. З самага пачатку іхніх любошчаў яна казала дачцэ: не звязвайся з ім. Ну, хіба мала іншых хлопцаў, якія ўздыхаюць, млеюць ажно па ёй, а яна выбрала як не самага горшага. Але Аксана, бы аслепленая ўсё роўна, і слухаць не хацела. І ў школе, калі яшчэ вучыліся разам, і ўвесь той час, пакуль Дзімка ў інстытуце,— глядзі ж, паступіў неяк! — аціраўся, дачка нікога іншага і прызнаваць не хацела, ні на крок не падпускала да сэрца. З часам усё ж змірылася з доччыным выбарам і яна, Марыля. Думалася ўжо весялей, калі бачыла, што дзеці сталеюць, планы на будучыню сумесна строяць. У кожны Дзімкаў прыезд, ці на святы, ці на канікулы, Аксана як ружа, як кветачка тая расцвітала...А цяпер, што ж асталося цяпер і ад Аксаны, і ад радасных яе спадзяванняў, і ад усяго іхняга вялікага кахання?! Пустата асталася, і больш нічога. Хіба ж яна, маці, не казала, не папярэджвала? Але што ты зробіш?.. Яна не хацела капаць дачцэ на душу, бо ведала, што гэтым не паможаш. Не капала, не лезла з допытамі і тады, калі закралася падазрэнне: Аксана носіць пад сэрцам дзіця. Праўда, каб гэтае падазрэнне перарасло ў поўную перакананасць, то не сцярпела б, папытала б і строга папытала б, як можна быць такой дурніцай, так сябе знясלавіць. Яна ўяўляла, што будзе, які вэрхал учыніць бацька, калі ён западозрыць што. Сэрца ажно захлыналася ад жаху. Цяпер яна маліла бога, каб у Аксаны з Дзімкам наладзілася, хай бы, во, і пажаніліся, раз так хочуць.

Калі ж памерла Вольга, а Дзімка захварэў, злёг у бальніцу, Марыля ўжо з нейкай шкадобай пачала думаць пра беднага хлопца, бы прыпісвала да сваёй сям'і, сама падахвочвала дачку, каб ішла часцей да яго, несла што смачнейшае.

З ад'ездам Аксаны з дому яна зразумела, што ў дачкі нічога не выйшла. А тут Аксана, седзячы, можна сказаць, на чамадане, і зусім даканала: прызналася ва ўсіх сваіх грахах, пра якія маці пакуль толькі здагадвалася. Не магла, не хацела Марыля болей і думаць пра Дзімку, лічачы яго безнадзейным чалавекам, на якога ніяк нельга палажыцца, чалавекам, які задурыў дзеўчыне галаў, скалечыў яе маладое жыццё...

І можна зразумець Марылю, яе, за першым сполахам, нейкую хоць невялікую іскрынку радасці і надзеі, калі ўбачыла яго, Дзімку, у сваёй хаце. Яго разгубленасць, несамавіты выгляд, яго, нарэшце, як не арыштанцкі адзетак, у якім ён не пасаромеўся вырвацца з бальніцы, каза-

лі пра тое, што хлопец на апошнім узводзе, што нешта ўсё ж да яго дайшло, абудзіла хоць кропельку сумлення. Таму з такой лёгкасцю на сэрцы і дала яму доччын адрас: хай бярэ, годзе ўжо выдурняцца, нашкодзіў, бы той кот, дык мей жа мужчынскую годнасць паправіцца, зрабіць тое, што і належыць рабіць у такім выпадку — бяжы да яе, вось так, як і сюды прыбег, шукай, станавіся на калені, прасі літасці, бо яна ўсім дзеля цябе ахвяравала, а ты... А ты, шкадлівец, што нарабіў? Яшчэ паглядзім, ці даруе табе Аксана за слёзы, за бяссонныя ночы, за горкія, бы палын, свае думкі...

8

З ДЗЕННІКА АЛЯКСЕЯ ЛАГАЦКАГА

10 жніўня

Цэлы век не браўся за гэты свой дзённік. Я ўжо і забыўся нават, што ён у мяне ёсць. Як запраторыў, схаваў разам з канспектамі (яшчэ са школы механізацыі) на гарышчы ў скрыні, калі прыехаў у Мошына, з таго часу і не запісаў ні радка. Колькі ж гэта мінула? Уга, больш чым дзесяць гадоў! А яны, гады тыя, столькі ўмясцілі ў сабе ўсяго, што цяжка ўспомніць хаця б галоўнае. Адслужыў у арміі, атрымаў ордэн за працу ў калгасе, прыжыўся ў новай сваёй сям'і... Здаецца, і не было дзіцячага дома, не было галодных дзён, не было чорных думак пра сябе.

А што ж цяпер? Усё гладка, усе раны зажылі, зацягнуліся тлушчыкам, на сэрцы, на душы — мёд, і болей нічога? Не, не і не! У соты, тысячны раз пераконваюся, якое складанае жыццё, асабліва калі ўсё болей думаеш пра яго, глыбей капаеш...

25 жніўня

Бяда з гэтым Дзімкам. Нешта ў ім памянялася, як пажыў у вялікім горадзе, адарваўся ад дому. Вучыўся ў школе — болей памагаў што зрабіць, болей было шчырасці, дабрыні. Цяпер, асабліва пасля трэцяга курса інстытута, яго нібы хто падмяніў. Ён і нібы не ён. Я цэлы дзень у полі, маці таксама не разгінае спіны — ведама, гэтулькі лета клопату! — а Дзімка ўсе канікулы лынды біў. Калі і зрабіў што, дык і то па падказцы, па прынуцы. А паспрабуй што скажы! Закапыліць губу і маўчыць. Горай яшчэ

тое, што маці яго абараняе, зусім спесціла. Як жа — вучыўся ж цалюткі год, сушыў мазгі, зусім дзіцятка змарнела, хай жа хоць цяпер волечкай пацешыцца...

28 верасня

Трохі палягчэла. Можна пазней пайсці і раней трохі вярнуцца са сваёй работы... Ухадзіліся і дома. Сена Зорцы ёсць, бульбы таксама, хоць і не вельмі ўрадзіла, накапалі паўсклепа. Хопіць.

Шкода, што маці нешта нядужыцца. Кажа, шэрхнуць левая рука і нага. Што ж гэта такое?

15 кастрычніка

Маме чамусьці ўсё горай становіцца. Не можа нагнуцца, не можа нічога рабіць. І ўсё адно ж кешкаецца, нешта ёй дрэнчыць. Не хоча спакойна паляжаць. Кажа, што нічога, пройдзе, а заляжышся — яшчэ горай будзе. Зразумей ты гэтых матак?! Касцьмі ляжа, а не палечыцца, не пашануе сябе...

А ўчора гаворку завяла... Вот, як добра было б, каб дачакацца ўнука ці ўнучачкі. Як бы цешылася на старасці, як бы любіла! І гаспадыню маладую як добра было б бачыць у хаце. Бедная мама... Ну што, што я магу зрабіць, што не выходзіць з галавы Нюра? Хіба ж я вінаваты? Хіба ж загадаеш сэрцу? Часта бачу яе ў сне. Дзе яна зараз, што робіць? Няўжо ж не падасць ніякай весткі?..

10 лістапада

Дзімка не прыехаў на святы, і мама зусім змаркоцілася. Цяпер яна ляжыць у ложку, не падымаецца. Проста на вачах марнее. Заікнуўся пра бальніцу, дык і слухаць не хоча. Але неяк угавару. Цяпер жа не так многа тае работы. Ухаджуся сам.

А чаго ж Дзімка не прыехаў? Пісаў жа раней, што будзе. Што здарылася? Можа, грошай на білет няма? Дык аказаўся б...

Сёння, ідучы з работы, сустрэў на вуліцы Аксану. Як яна глядзела на мяне! Думала, што скажу што-небудзь пра Дзімку. А што, што я ёй скажу? Сам жа не ведаю, чаму ён не прыехаў.

7 снежня

Пуста і неяк вусцішна аднаму ў хаце. Як не хапае мамы, яе рук, нават яе погляду, яе добрага слова! Вось ужо трэці дзень, як адвёз яе ў нашу раённую бальніцу. Яшчэ

не ведаю, які дыягназ, але нешта вельмі цяжкае. Нават мяне паўшчувалі, што гэтак зацягнуў, гэтак позна прывёз. Нехта нават, помню, кінуў: «Ну і сынкі цяпер пайшлі! Маці на ладан дыхае, а ім хоць бы што...» Ад гэткіх слоў, балючых і жорсткіх, можна было ашалець, у пельку кінуцца. Вядома ж, вінаваты я, кругом вінаваты. Трэба было не слухацца, адразу ж, як стала маме дрэнна, нема крычаць, клікаць на помач. А цяпер што ж: сцісні зубы і маўчы, малі толькі бога, каб усё абышлося, усё стала па-ранейшаму.

Заўтра старшыня наш едзе ў райцэнтр на нейкую нараду. Я з ім таксама напрасіўся. Трэба ж наведаць маму, завезці ёй чаго.

10 снежня

Галава пухне ад думак, асабліва вечарамі. Удзень, калі работа, калі і тое і гэта табе трэба, час бяжыць скора. А вось вечары, ды яшчэ зімою,— нібы вечнасць цэлая. Ісці ж нікуды не хочацца. Не хочацца, каб лезлі ў душу з роспытамі, як ды што з маткай. Хіба я сам ведаю? Урачы ж, як ні пытаўся, нічога толкам не сказалі, нічым не суцешылі.

Зноў адзін, як некалі... Ноччу пляцецца чортведама што. Ужо некалькі разоў сніў Славіка. Але цяпер жалезная аграмадзіна маставіны з шалёнай хуткасцю насоўваецца на мяне, вось-вось стукне, раструшчыць галаву... Прачынаюся ў халодным поце, пасля доўга не магу заснуць, малю бога, каб хутчэй тая раніца.

23 снежня

Дзімка прыслаў пісьмо. Нарэшце-ткі... Во свінтус! Ён, бачыце, не мог прыехаць на Кастрычніцкія святы, бо ў іх на курсе складчына была, яны весяліліся, і яму няёмка адшывацца ад кампаніі. Нічога сабе апраўданне! Але добра, што хоць шчыра. Пытаецца, што з маці, ці надоўга паклалі ў бальніцу. Ведаў бы я сам!

Дзімка піша, што будзе дома толькі на зімовых канікулах. Хутчэй бы тыя яго канікулы! А то няма з кім душу адвесці. Ды і зрабіць што паможа. Цэлы ж дзень на працы, якраз торф возім на поле, і прыходжу дадому, калі ўжо цямнее, а тут і сечкі нарэж, і дроў накалі, і ў склеп па бульбу схадзі, і вады нанасі, і Зорку напаі-накармі, і ў грубцы напалі, і вячэру згатуй, і ў хаце трохі прыбяры... І хіба ўсё пералічыш? Як добра было за мамінай спіной! Бедная, бедная наша мамачка...

2 лютага

Адбыў свае канікулы, паехаў Дзімка. Я зноў адзін, адзін, адзін.

У той дзень, як яму, Дзімку, сесці на поезд, мы пайшлі ў бальніцу. Як абрадавалася мама, убачыўшы нас разам! Кажа, што ёй ужо палягчэла. А мы ж бачылі, што нікалечкі ёй не лепей. Гэта яна так бадзёрылася. Калі развіталіся, мама так глядзела на нас, нібы мы анёлы якія, з самога неба спусціліся на гэтую зямлю. Чым, ну чым жа ёй памагчы?

А тут задаў задачку і Дзімка. Па двух прадметах адхапіў на экзаменах тройкі. Цяпер будзе без стыпендыі. Хацеў у сельсавет бегчы, прасіць даведку, што бацька на фронце загінуў, і па гэтай паперцы выкленчыць сабе стыпендыю. Але я не дазволіў. Ведаў бы ён, хто яго сапраўдны бацечка, то навекі адпала б ахвота бегаць па даведкі... Але крый божа і ўведаць калі-небудзь такое. Ну, у чым, у чым яго віна? Хіба што вучыцца трэба як мае быць, а не біць лынды. Але што зробіш?.. Цяпер давядзецца неяк хітраваць, каб не дайшло да маці (прасіў жа, кляўся, што выправіцца) і выкрайваць са свайго заробку тры-чатыры чырвонцы, пасылаць яму. Хоць і дома дзірак — толькі паспявай латаць.

2 красавіка

Хутка забяру маму дадому. Гаварыў з галоўным урачом. Згадзіўся адпусціць, хоць палёгкі — аніякай. А мама болей не хоча ляжаць, толькі і думкі, і гаворка — пра дом, пра гаспадарку. Кажа, што ў пячонках ужо ёй гэта бальніца сядзіць, а ў сваёй хаце лепей будзе.

10 мая

Мама і праўда дома трохі акрыяла. Не ходзіць, праўда, не ўстае з ложка, але ж пасвятлела ў твары, павесялела, асабліва зараз, калі і бульбу пасадзілі, і грады амаль што ўсе парабілі. А тут зачасціла суседка Уляна, і Аксана як не штодня пачала забягаць. Добра, далібог. Усё ж і помач немалая, і мама не адна. Можа, і наладзіцца што ў Дзімкі з Аксанай. Пара ж ужо і за розум хлопцу брацца, а то зусім адбіўся ад рук. Выкленчыў, во, грошай на куртку нейкую японскую. Жыць без яе не можа. Але дзе ж ты не дасі. Брат жа родны. Ды і студэнт, як-ніяк, без году настаўнік. Пра сябе ж пакуль што не думаю. Няма калі. Як не месяц сеяліся. А тут яшчэ з мамай такое... Цяпер трошкі далі паслабку. І адразу ўбачыў, як цвіце ча-

ромха, як накінулі на сябе белы вэлюм грушы, яблыні, вішні. Хораша зараз у вёсцы. Гэта мая дваццаць сёмая вясна. Няўжо?! Божа, як бягуць гады! Часам аж не верыцца.

Зноў не выходзіць з галавы Нюра. Стараюся і не думаць пра яе, а вось жа думаецца чамусьці. Ну што, што я магу з сабою зрабіць? Той-сёй з мужчын, як збяромся дзе разам, пасміхаецца: моў, што гэта са мною — не п'ю, не куру, да дзяўчат, жанчын не бегаю. Дзеля чаго тады і жыць?

Не ведаю, губляюся, што ім і адказаць...

9

Быў дзень позняе восені. Выплакалася неба маркотнымі, зацятымі дажджамі, выціснула з сябе рэшткі вільгаці, якая нямала прынесла згубы мошынцам, нямала чаго пагнаіла, не дала давесці да ладу; полымем, нягледзячы на слату, адшугала лісце на дрэвах; хай і не прабілася з-за хмар сонца, але яны падняліся вышэй, пасвятлелі, сталі як густая зляжалая кудзеля. На дварэ, на палях, у агародах было пуста і гулка. Напач браліся ўжо марозікі, і раніцай дзеці, ідучы ў школу, з захапленнем трушчылі нагамі малады звонкі лядок падмёрзлых лужын, а то, разагнаўшыся, маглі і праехацца па ім, нават гоцнуцца задам.

У такую пару людзі больш ля дому, ля сваёй гаспадаркі. Устаўляюць падвойныя рамы, кітуюць расхістаныя, аблушчаныя ў пазах шыбы, пілуюць, рыхтуюць на зіму дровы, уцяпляюць хлявы, каб не мерзла, на выпадак лютых маразоў, скаціна. А знекуль — ці не з падворка суседа? — пацягнула дымком саломы. У ноздры казытліва патыхнула знаёмым і да ачмурэння хвалюючым пахам смаленага шчаціння толькі што заколатага кабанчыка.

Восень, мо як ніякая другая пара, нясе сяльчанам свае радасці і свае дарункі, свае праблемы.

Лёшка сёння таксама не на рабоце. Нарэшце-ткі далі водпуск, якога ён не меў гады тры, калі не болей. Аднак клопатаў у яго мо як ні ў кога. Усё ж даведзена дома да ручкі. Вунь, калі імжылі бясконца дажджы, зноў пацякла гонта, якой крыта хата. Трэба неяк рамантаваць. А дзе, дзе ўзяць зараз той гонты? Хто яе робіць? Ні за якія грошы цяпер не купіш. Класці ж латку толю — непрыгожа. Хіба мужчына, гаспадар, можа сабе такое дазволіць? Куры ж абсмяюць. Жыла б, скажам, адна нямоглая кабета,

каторай няма адкуль і ад каго чакаць помачы,— была б іншая гаворка. Акрамя даху непакоіць і тое, як быць з каровай. Сам жа бясконца ад цямна да цямна на калгаснай працы. А прасіць увесь час Уляну, хоць яна і падахвочваецца памагаць,— нікуды не варта. Трэба ж і меру ведаць. І так жанчына, дзякуй ёй, трымала на сваіх плячах і сваю, і чужую гаспадарку. Колькі ж можна? Давядзецца, відаць, прадаваць карову. Але ж адначасна і шкода. Гэтак цешылася ёю маці, гэтак радавалася, калі ўдавалася накасіць, назапасіць мякчэйшага сена, скласці яго на вышках — хай Зорка толькі есць у ахвоту. І Зорка апраўдвала і цяпер апраўдвае ўсе надзеі: без малака не сядзелі яны ніколі, ды і дзяржаве здавалі болей, чым хто з вяскоўцаў. Таму і думае Лёшка, цяжкую задачу для сябе вырашае: што рабіць, што чыніць? Была б маці — усё было б проста і зразумела. А зараз ніхто не падкажа так, як магла б падказаць маці. Хто можа лепей ведаць, як ведала яна, што найважней і найперш трэба ім з Дзімкам, якога кірунку трымацца, каб не трапіць у тупік, у тое становішча, з якога цяжка выкараскацца, зноў цвёрда і надзейна стаць на ногі...

Поркаецца Лёшка ў двары, у хаце, міна заклапочанасці ляжыць на ягоным твары. Зайшоў, пасядзеў трохі ў зале, паслухаў радыё. На вочы трапіла Дзімкава пісьмо. Некалькі разоў чытаў яго, аднак і зараз зноў захацелася перачытаць. Прабег мелькам першыя радкі, нечага заўсміхаўся, пасля вока выхапіла тое, самае галоўнае, самае важнае, што ўзрадавала, усцешыла, перастала пячы на сэрцы нямым дакорам. «...ніколі дагэтуль не думаў,— пісаў Дзімка,— што так цяжка знайсці які куток. Можа, два ці тры тыдні швэндаўся з дня ў дзень па ўскраінах, чытаў на платах, на слупах, на прыпынках аўтобусаў і тралейбусаў усе аб'явы. Думаў: а раптам хто сам прапаноўвае пакойчык, хоць які, хоць самы малюпасенькі, абы было цёпла і суха, бо на раскошу спадзявацца — пустая справа. І думаеш, не было тых аб'яў, ніхто нічога не прапаноўваў? Прапаноўвалі. Людзям жа трэба грошы. І я, як апантаны ўсё роўна, баючыся, каб мяне ніхто не апярэдзіў, з усіх ног бег на тую вуліцу, у той дом — гэта былі найбольш дамы драўляныя ці цагляныя, прыватнікаў — і з заміраннем стукаўся ў дзверы. У многіх выпадках я ўжо спазняўся, знаходзіліся за мяне больш спрытныя, якім таксама патрэбна жыллё. Аднак натрапляў і на незанятую яшчэ плошчу. І вось тут гаспадары гэтай незанятай плошчы, быццам адным грабянцом часаныя, быццам дзе сабраліся

і згаварыліся загадзя, дзейнічалі аднолькава, па аднаму прынцыпу: спачатку вялі ў дом, паказвалі вызвалены для здачы такім, як я, бяздомнікам катушок ці бакоўку, на чым свет расхвальвалі гэтае сваё жытло, хоць расхвальваць там не было чаго, казалі цану. Я, вядома, ахвотна згаджаўся. Калі ж справа даходзіла да канкрэтнага: хто, колькі чалавек будзе жыць, калі я казаў, што мы чакаем дзіця,— гаспадар ці найбольш гаспадыня раптам асаджваліся на паўслове, быццам костка захрасла ў горле, нейкі час моўчкі разглядвалі цябе, бы шпіёна ўбачылі. Пасля — зноў жа найбольш гаспадыня — раптам пляскалі ў далоні, хапаліся за галаву, казалі: «Вот жа і дзіравая мазгаўня ўжо стала! Гэта ж і забыліся, што пляменнік праз паўмесяца якога з арміі вяртаецца, ужо даўно пісаў, што хоча прапісацца, на работу тут мецiць астацца. Як жа не пусціш?.. Так што выбачайце, пашукайце дзе так». І я зноў хадзіў, хадзіў да ачмурэння, забываўся нават, калі еў, абедаў сёння ці не. Так хацелася хутчэй забраць Аксану, быць ужо разам. Яна ж недзе там чакае, спадзяецца... А тут яшчэ і грошы былі на зыходзе, і на работу праз тыдзень ужо трэба выходзіць. Я ж табе пісаў, з якой цяжкасцю давялося пераводзіцца на вячэрняе аддзяленне, колькі таксама папахадзіў, памалёгаў, каб пайшлі насустрач. Ну, а работа як быццам нішто — іду напачатку карэктарам у выдавецтва, а там будзе бачна. Закончу інстытут, мо і ў Мінску застанёмся, калі Аксана таксама паступіць вучыцца, а можа, вернемся ў вёску, у тое Даўгалессе,— я паглядзеў, харошая вёска, хоць і глухая, атуленая скрозь лясамі і азярынамі, але людзі жывуць добра, а прырода — і казаць няма чаго, рэдка дзе такое ўбачыш... Ага, дык вось, калі я ўжо амаль згубіў усякую надзею займець жаданы куток, хацеў плюнуць на тыя пошукі, лёс усё ж злітаваўся, падаслаў мне бабульку, якую я стрэў ля калонкі на адной з вуліц ускраіны. Механічна, ні на што не спадзеючыся, я і спытаў у яе, хто мог бы тут узяць на кватэру. Бабулька разагнулася, абмацала мяне нейкімі надта ж стомленымі маркотнымі вачыма, са шкадаваннем — гэта адбілася на яе пасечаным баразёнкамі маршчын твары — сказала: «Мой жа ты саколік! Бачу, што ты ўжо збіўся з ног, але ж... Я толькі сямейных магла б пусціць. У мяне ў двары ўрамянка. Там жылі, толечкі, во, выбраліся, сваю кватэрку, дзякаваць богу, палучылі. Добрыя людзі былі, хай ім шчасця... А ўрамянку тую ж грэць нада, паліць кожан дзянёк у грубцы. Дзе ўжо хлопцу...» Вось тут я не ўпусціў свайго, сам разумееш. Дзён праз колькі, калі

перанясу з інтэрната такія-сякія рэчы, прыстараюся трохі дроў — бабулька наказала самім прыдбаць паліва,— паеду па Аксану. Не ведаю, як яна сустрэне гэтую вестку з пераборамі, мы ж яшчэ не пра ўсё дамовіліся...»

Якраз тады, калі Лёшка перачытваў гэтае пісьмо ад брата, у бок Мошына, толькі што вылезшы з кабінкі спадарожнай машыны, ішла жанчына. Ішла дарогай, па якой улетку вяртаўся на канікулы дадому Дзімка, яшчэ тады не ведаючы, што чакала яго наперадзе...

Жанчына не трымала ў руках ні сеткі, ні гаспадарчай сумкі — з імі ж звычайна ездзяць у райцэнтр па той ці іншай патрэбе. Збоку на рамяні праз плячо ў яе целяпалася невялікая скураная сумачка. Жанчына была адзета проста, але з густам, усё на ёй сядзела ладна, хораша, зграбна: і боцікі на не вельмі высокім абцасе, і паліто, ужо, відаць, зімовае, бо каўнер — з норкі, шалікам аблягае шыю, і вязаная адмысловай рукой салатавая, амаль пад колер паліто, шапачка на галаве. Усё быццам выдавала ў жанчыне чалавека ўпэўненага ў сабе, задаволенага жыццём, чалавека, які нямала пабачыў, пацёрся сярод людзей і добра ведае, што яму трэба.

Але, калі прыгледзецца да жанчыны бліжэй, можна ўбачыць, за вонкавай мілавіднасцю і белізной твару, за нейкай нібыта наўмыснай бесклапотнасцю, пячатку стомленасці, якая таілася больш у глыбіні вачэй, нават прыкметы адчаю і бездапаможнасці, разгубленасці, трывожнага чакання нечага...

На выгляд, зноў жа па першым уражанні, жанчыне можна было б даць гадоў дваццаць пяць. Але яна старэйшая, зусім нядаўна перасягнула трыццацігадовы рубеж. Узрост, які да многага абавязвае і прымушае пра многае задумацца...

Жанчыну абагнаў матацыкліст. Ён трохі праехаў уперад, раптам затармазіў, абярнуўся, глянуў на жанчыну, відаць, хацеў прапанаваць, каб садзілася ззаду, падвязе, усё роўна ж па дарозе. Аднак, не пазнаўшы ў ёй нікога са знаёмых, матацыкліст засаромеўся, хуценька нагнуўся, нібыта папраўляў якую няспраўнасць, пасля рэзка газануў і па-хлапечы гарэзна памчаўся далей.

Жанчына ж, наблізіўшыся да Мошына, прыпынілася, агледзелася, ці няма каго побліз, выняла з сумачкі люстэрка, невялікую шаўковую насоўку, ражком гэтай насоўкі павадзіла па вуснах, праверыла, каб не густа ляжала па-

мада, зноў запіхнула ўсё назад у сумачку і ўжо рашуча ступіла на вясковую вуліцу.

Уздоўж платоў, справа, вілася дбайна ўтоптаная сцежачка, і па ёй добра ішлося — ні гразі табе, ні пылу, ні боязі, што дагоніць-якая машына, змусіць невядома куды саступаць. Нідзе не было ні душы. Здэцца, вёска, стаміўшыся за дні палявых работ, калі ад напружання ажно пухлі рукі, зараз дабірае тое, чаго не дабрала раней: людзі адсыпаюцца, ад'ядаюцца, грэюцца на печы, лечаць запушчаныя хваробы — летам жа некалі звяртаць увагі на тыя свае балячкі. Між тым толькі на першы погляд здавалася, што вёска нібы вымерла, ніхто са сваіх хат не высоўвае і носа. Жанчына ведала, што гэта далёка не так. Ведала: як не з-за кожнай фіранкі выглядае хто-небудзь, дзівіцца, хто ж гэты невядомы, да каго ідзе, з якой нагоды... А вунь, вынырнуўшы з завулачка, насустрач крочаць дзве кабеты ў аднолькавых чорных блішчастых плюшаўках, пра нешта голасна гавораць, як усё адно спрачаюцца. Амаль параўняўшыся з жанчынай з сумачкай праз плячо, яны змаўкаюць, заўзята свідруюць вачмі невядомую, нават размінуўшыся ўжо, яны ўсё яшчэ аглядваюцца, моршчаць ілбы, бы што прыпамінаюць. Пасля адна з кабет, нахіліўшыся да другой, здзіўлена-спалохана шэпча:

— Ды гэта ж Нюрка, далібог жа Нюрка! Ну, якая магазіншчыцай была...

— І праўды яна. Во толечкі я хацела казаць,— гаворыць другая.

— Божа, яе ж той бандзіт звалок некуды, звёз ад Лёшкі Лагацкага. Няўжо зноў уцякла?! Вот долечка!..

Другая кабета пацягнула за рукаво плюшаўкі сваю сяброўку, падштурхнула да плота, дзе стаяла лаўка. Жанчыны, нягледзячы што лаўка чужая і што ў гэтую пару ўжо ніхто на тых лаўках не сядзіць, усё ж прыселі, пачалі цікаваць, куды, да каго пойдзе Нюрка.

Нюрка ж — гэта сапраўды была яна — наблізілася да магазіна, хацела, убачыўшы, што адчынены, заглянуць усярэдзіну, нават на хвіліну прыпынілася ў нерашучасці, але, пераадолеўшы першае жаданне, пайшла далей. Яна ўжо ведала, што яе праводзяць поглядамі ўсцяж усёй вуліцы, што нябачны, бяспровадны тэлефон, які так бездакорна асвоілі вясковыя жанчыны, ужо абзваніў усім, каму толькі можна, і цяпер ты пад абстрэлам вачэй яшчэ больш пільных, больш цікаўных. Яна нават усміхнулася куточкамі губ, аднак, калі падышла да Лёшкавай хаты, усмешка гэтая сама па сабе звяла, на твары адбілася на-

сцярога: што чакае яе ў гэтай хаце, дзе некалі знайшла прытулак, спазнала кароткае і спакойнае бабскае шчасце? Тое шчасце, якое шчымлівым болем і радасцю, сваёй нейкай незвычайнасцю давала сілы зносіць усё, што звальвалася на яе, круціла і мяла, кідала ў такія пераплёты, на такое дно, адкуль, здэцца, ніколі нельга было выбрацца...

Лёшка, калі пастукаліся ў дзверы, быў якраз у бакоўцы, пераапранаўся ў лепшае, чысцейшае — рашыў схадзіць на пошту, паслаць Дзімку трохі грошай. Таму ён і не бачыў, хто ідзе, хто там стукаецца. Можа, Уляна незнарок што выпусціла з рук? У сенцах жа цёмна, і, на добры лад, таксама пара было б падвесці туды электрычнасць, як у многіх гэта даўно зроблена. Таму ён і не адазваўся. Аднак стук, ужо болей настойлівы і рашучы, паўтарыўся, і Лёшка, хутчэй зашпільваючы гузікі ў штанах, гукнуў:

— Можна, можна, заходзьце!

Ён басанож — не паспеў яшчэ абуцца — выглянуў у кухню і... падумаў спачатку, што, можа, памыліўся, можа, памроілася... Разгублена правёў далонёй па галаве, папраўляючы валасы, кінуў зніякавелы позірк на свае босыя ногі.

— Добры дзень, Лёша! — ціха сказала Нюрка, і ён цяпер ужо канчаткова паверыў, што гэта не сон, не насланнё якое, а сапраўды яна, жывая, загадкава-строгая, недасягальная.

— Т-т-т-ты?! — ажно здрадліва задрыжэлі ў яго губы, і ён зноў апусціў галаву, нібы дакараючы сябе: во, прыйшла Нюрка, а ён, бы той ахламон, і непрычасаны, і босы стаіць, і ў хаце — няўтульна і брудна. Хіба ж не мог ужо прыбраць, хаця б дзеля такой госці?!

Нюрка таксама не ведала, як быць. Лёшкава гэткая разгубленасць навяла на думку, што ён мо ўжо не адзін, мо зараз выйдзе адтуль, з залы ці бакоўкі, іншая жанчына, якая ўспела стаць яго суджанай, і папытае ў яго ды і ў яе заадно,— мае права, вядома, папытаць,— хто яна такая і што ёй трэба, чаго і адкуль прыперлася, чаго выстойвае тут, у парозе, бы чакае нейкай падачкі. Што яна, Нюрка, адкажа? Што некалі і яна ледзь-ледзь не стала гаспадыняй гэтай хаты, што і ў яе цеплілася кволая надзея на шчасце і спакой, па якіх ссумавалася?.. Аднак ніхто не выходзіў, ды і абвостраным сваім жаночым чуццём Нюрка паспела ўжо ўлавіць: пагрозы, той пагрозы, якой больш за ўсё баялася, няма. Астатняе будзе залежаць ад іх абаіх...

Яна, пасмялелая і павесялелая, трохі адышлася ад па-

рога, нават зняла з пляча сумачку. Тут толькі Лёшка схамянуўся, спахапіўся, пачаў запрашаць Нюрку распранущца, нават памог ёй у гэтым, затым панёс, шлэпаючы па халоднай падлозе, Нюрчына паліто ў залу, павесіў на цвік. Сам жа шмыгнуў у бакоўку, пачаў шукаць свае новыя туфлі, каб, нарэшце, абуцца і нікога не смяшыць.

Нюрка прайшла ў залу, села, агледзелася. Усё тут было амаль тое ж, што і тады, тры гады назад: тая ж нямодная зараз, квадратная, бы стаяк, шафа з аблезлай там-сям фарбай; той жа нікеляваны, са стосікам падушак, ложак упрытык да перагародкі, клеенай тымі ж абоямі, якія, на стыку дошак, разышліся, парваліся жыўцом; тыя ж фотакарткі ў раме пад шклом на сцяне між двух вокан. Адначасна нельга было не адчуць, што нешта і памянялася, нейкая няўлоўная, на першы погляд, пячатка сіратлівасці, закінутасці ляжала на ўсім, што выхоплівала вока. Гэта лішні раз пацвярджала яе згадку: не, няма ў хаце рукі, здольнай сваім дотыкам да любой з рэчаў неяк адухавіць іх, паставіць ці пакласці так, каб рэч тая, хай самая пасрэдная, была б да месца, грэла і цешыла. «А дзе ж Вольга Адамаўна?» — нібы кальнула нечым у сэрца, і яно тарганулася ад сумнага прадчування...

Лёшка выйшаў з-за перагародкі, пераапрануты ў новую, салатавага колеру, сарочку, дбайна зачэсаны, у начышчаных да бляску чорных пантофлях. «Прыгожы і... добры»,— падумалася з пяшчотай, і тое, даўняе, ужо трохі паўзабытае, зноў наплыло, неадольна ўзяло ў палон, хмельна закружыла ў галаве. Хацелася зараз жа падысці да яго, пакласці рукі на плечы, зазірнуць у яго добрыя, светлыя вочы і ціха-ціха, шэптам, сказаць: «Калі можаш — даруй, што так па-дурному, так жахліва нават атрымалася тады. Даруй, што адразу не сказала ўсяго пра сябе. Не так не паспела, як баялася, ці зразумееш ты, ці не адпіхне маё мінулае, такое заблытанае, недарэчнае, ад якога ўцякала і ніяк не магла ўцячы, якое праклінала, а яно, тое мінулае, чорным ценем хадзіла ўслед, перакрыла ўсе шляхі да адступлення...»

Нюрка, аднак, нічога не сказала. Толькі спытала, бы правяраючы сваё прадчуванне:

— А маці, Вольга Адамаўна?

Як усё роўна чакаючы такое пытанне, Лёшка адказаў адразу:

— Няма болей мамы. Памерла ўлетку...— ён падышоў да стала, ля якога сядзела Нюрка, узяў Дзімкава пісьмо, паклаў у кішэню.

Насцярожанасць, нейкая разгубленасць адбіліся на Нюрчыным твары. Лёшка зразумеў гэта па-свойму, растлумачыў:

— Дзімка пісьмо прыслаў з Мінска. Заварыў ён кашу... Хацеў схадзіць на пошту, грошай трохі яму падкінуць.

— Дык я пачакаю, можна?

Нюрка была ў складаным становішчы: не ведала, як паводзіць сябе, што спытаць яшчэ, як, не вярэдзячы надта чужую рану, чужы, свежы боль, дазнацца аб прычыне смерці; як, нарэшце, пачаць самую галоўную для яе гаворку, дзеля якой ехала, імкнулася сюды...

Лёшка выняў з шафы і апрануў паліто, пайшоў, папярэдзіўшы, што ён не забавіцца, хутка вернецца: пошта ж не так далёка, а заўтра там выхадны дзень, таму ён і змушаны адвінуцца зараз, пакуль не зачынілі.

Прыйшоў трохі пазней, чым разлічваў. Затрымалі і на пошце, і ў магазін пакуль завярнуў, купіў кансерваў, бохан хлеба, пляшку гарэлкі, бо добрага віна не падвезлі. Радавала, што ў магазіне нікога не сустрэў. А то не адчапіўся б ад роспытаў — не сумняваўся ж, што паўвёскі ўжо ведае, хто да яго прыехаў.

Ступіўшы на парог кухні, Лёшка здзівіўся: усё было прыбрана, падмецена, выглядала як некалі, пры маці. Стала нават няёмка: чалавек прыехаў з дарогі і навёў парадак. А сам ён хіба не мог? Апусціўся, развёў свінушнік.

— Нюра, ты дзе? — гукнуў нямоцна, дакараючы сябе, што і забавіўся гэтак доўга, і Нюрка немаведама што можа падумаць — яна на парог, а ён, бы знарок, адразу ж з хаты.

Было, аднак, ціха. Заглянуўшы ў залу, ён спалохаўся: Нюркі там не было. Не вісела на цвіку і яе паліто. «Няўжо паехала, не дачакалася?! — ажно халодны пот выступіў на лбе.— Што ж гэта такое?» Згледзеў, аднак, сумачку, якая на почапцы звісала са спінкі крэсла, і палёгкай перавёў дыханне.

Знайшоў Нюрку ў бакоўцы, на ложку. Яна ляжала, падкурчыўшы ногі, зверху акрыўшыся сваім паліто. Побач, ля грубкі, стаялі яе боцікі. На падушцы, на шэрай, не свежай ужо навалачцы распушыліся мяккія каштанавыя валасы. Лёшка на дыбачках падышоў бліжэй, нахінуўся амаль да самага твару, паслухаў, як дыхае: прытварылася, каб пасля пасмяяцца, ці мо сапраўды стамілася, знемаглася ад адзіноты і доўгага чакання? Пераканаўся, што так яно і ёсць: спіць, нават у сне нешта бязладнае сказала.

Ён знайшоў чыстую целагрэйку і паклаў Нюрцы ў но-

гі, бо аднаго яе паліто не вельмі хапала. Зноў пайшоў на кухню, прычыніў трохі дзверы.

Пара было аглядацца. За вокнамі відавочна шарэла, гусцела паветра, і рупіла хутчэй, пакуль зусім не заспеў морак, зрабіць усю работу.

Лёшка зноў пачаў пераапранацца, але спыніўся ў нерашучасці: а раптам Нюрка прачнецца? Суцешыў сябе, што мо яшчэ паспіць, а ён пастараецца сёння як ніколі.

І праўда: Нюрка спала бы забітая, а ў яго ўжо і бульбы наабірана на вячэру, і ў грубцы ажно гудуць, зыходзяць зыркім полымем сухія сасновыя дровы, і ў зале чыстым абрусам заслаты стол. Прахапілася Нюрка, калі ён, Лёшка, неспадзеўкі выпусціў з рук гнуты літарай «г» жалезны прэнт, якім шавяліў галавешкі, і прэнт той, упаўшы вобзем, нарабіў нямала грукату. Нюрка нейкі час сядзела на ложку, спусціўшы долу ногі ў капронавых панчохах, няўцямна глядзела перад сабой, быццам нікога і нічога не пазнаючы. Дзверцы грубкі былі адчынены, і адтуль разам з мільгатлівым святлом ішлі цяпло і тонкі смаляны дух.

Нюрка, нарэшце, апамяталася, з дакорам, але мякка, неяк расслаблена сказала:

— І не пабудзіў, бессаромны. Гэта ж які жах — прыйсці ў чужую хату і заснуць!

— Доўга ж чакала,— прыйшоў на выручку Лёшка.

— Ды не, не таму,— Нюрка пацягнулася, прыкрываючы рукой рот, пазяхнула і пачала абувацца.— Я ж суткі амаль не спала па-чалавечы, ехала здалёку. А яшчэ дзіця было хворае, бясконца плакала...

— Якое дзіця, чыё? — вырвалася міжволі ў Лёшкі, і Нюрка з радасцю адзначыла, што ён усё такі ж — непасрэдны і шчыры, без усялякай хітрынкі, што час і гора не ачарсцвілі яго, не выветрылі тое, ранейшае, што вопытным сваім жаночым вокам згледзела ў ім у першыя хвіліны знаёмства тады, тры гады назад. Яна, адвярнуўшыся крыху, усміхнулася, пасля, як бы нічога не заўважыўшы, адказала:

— Ехалі там нейкія, муж з жонкаю. Суседзямі па плацкарце былі... Пасля ўсё раскажу...

— Добра,— азваўся Лёшка.— Пасля.

Гэтае кароценькае «пасля» таксама не праскочыла міма Нюрчынага вуха, таксама пра многае казала. Значыць, гатовы Лёшка слухаць яе, неяк зразумець, даравáць, хоць яна перад ім ні ў чым і не правінілася.

Па просьбе Нюркі зрабілі таўканіцу, заправіўшы яе смажаным салам з цыбуляй. І на час, пакуль Лёшка ад-

чыняў кансервы, хадзіў у кладоўку і набраў квашанай капусты, таўканіцу тую на скавародцы паставілі ў грубку на вуголле. Вынялі — і Нюрка не стрымалася, усклікнула ў захапленні:

— Якое смакоцце! Сто гадоў не ела такога. Не, маню — мама яшчэ незадоўга перад смерцю гатавала, ведала, што я люблю.

Таўканіца, вынятая з духу, сапраўды выглядала вельмі апетытна: скарыначка зверху стала жаўтлява-залацістай, з украпленымі там-сям цямнейшымі крышанкамі сала. У капусту, халодную з двара, Нюрка дадала алею, памяшала.

— Згаладалася я,— сказала не тоячыся, спрабуючы лыжкай, ці смачна.— У-у-у, пад такую закусь, такую вячэру і вінца б у меру.

— Ёсць калі не вінцо, дык нешта іншае, мацнейшае,— Лёшка паставіў на стол пляшку гарэлкі.

Нюрка зачырванелася:

— Ну ж і язык мой! Узяць бы ды адсекчы. Гэта ж з верша нейкага запомніліся мне тыя радкі.

— Правільны верш, чаго ж.

Нюрка, аднак, першую чарку толькі прыгубіла, спаслаўшыся, што вельмі галодная і можа хутка зап'янець, сапсаваць усю абедню.

— Тады еш,— ён паклаў ёй поўную місу гарачай бульбы, пасунуў бліжэй капусту, кансервы.

— Ой, усё дастану, выпівай сам! — усклікнула Нюрка.

Лёшку сапраўды сёння хацелася выпіць мо як ніколі дагэтуль. Ведаў, што з Нюркай чакаецца нялёгкая гаворка, і, можа, лепей, калі ён сам і яна трохі саб'юць напружанасць, адчуюць сябе раскута.

У вокны густой чарнатой глядзеў позні ўжо вечар, рэдка ў якой хаце гарэлі агні, а яны, атуленыя цяплом і цішынёй, усё сядзелі і сядзелі. Ім хапала што сказаць адно аднаму. Асабліва Нюрцы, і Лёшка слухаў, стаіўшы дыханне, стараючыся не прапусціць ніводнага яе слова. Яна гаварыла і гаварыла, то абыякава-стомлена, быццам усё ў яе жыцці было прадвырашана, раз і назаўсёды перакрэслена, то гняўліва-горача, асуджаючы і праклінаючы і свой незразумелы нечалавечы страх, які доўгія гады скоўваў кожную клетачку яе цела, трымаў у жахлівым палоне, і сваё бязволле, што ўцягнула яе ў тую дрыгву, з якой, во, толькі цяпер змагла вырвацца, і то дзякуючы хоць і трагічнаму, але жаданаму для яе фіналу... Часам яна перапынялася, прасіла наліць у чарку яшчэ якую кроплю, аднак

болей амаль не піла, глядзела Лёшку ў вочы, быццам правярала, ці слухае ён, ці ёсць у яго вачах хоць іскрынка даверу, без якога ўсё, што яна расказвае,— пустая, марная трата і часу, і нерваў. Упэўніўшыся, што яе настрой неяк перадаўся яму, а словы яе не палі гарохам аб сценку, яна зноў і зноў вярталася да многіх падрабязнасцей, якія, лічыла, трэба, абавязкова трэба яму ведаць.

...Ужо тыдзень запар яны, уся кампанія, амаль не вылазілі з іхняга фінскага доміка там, у далёкай лясной Карэліі, у пасёлку на беразе цёмнага возера. Тут елі, спалі, а найбольш, вядома, пілі. Пілі, што маглі толькі прыдбаць — гарэлку, віно, нават дэнатурат. Прыходзячы вечарам з работы, яна жахалася. У пакоях — нібы пасля пагрому. На падлозе, стале, на падаконніках валяліся пустыя бутэлькі, акуркі, нейкія недаедкі, усё было аплёвана, загаджана горай не прыдумаеш. Яны ж, кінуўшыся хто дзе, храплі, і з пушкі нікога не дабудзіўся б. Але Нюрка ведала, што трохі пазней яны ачухаюцца, пойдуць да некага гуляць у ачко, прэферанс, зноў будуць піць да паўночы. А назаўтра пачнецца ўсё тое ж, спачатку...

І той раз Кіпець і яго кампанія не здрадзілі сваім звычкам. Нюрка зноў заспела іх соннымі. Усё гэткі ж бруд, смурод — хоць нос затыкай. Але, хочаш не хочаш, закасвай рукавы і, як ні моташна, як ні гідка, чысці, наводзь парадак, бо не зрабі гэтага — муж, як бывала ўжо, азвярэе, можа шпурнуць у твар, у галаву што папала, пусціць у ход кулакі. Яна і пачала прыбіраць, але вока ўпала на сцяну, на шыфаньер ля той сцяны і... Самі апусціліся рукі, нянавісць, лютая нянавісць, якая доўга спела ў душы, пераваліла парог вечнага яе страху і вырвалася на волю. Не помнячы, што робіць, яна кінулася да спячага, азызлага ад гарэлкі мужа, пачала даланёй, кісцю рукі біць яго па твары, па чырвона-крывавых адвіслых вушах.

— Гад ты, гад, нягоднік!..— ажно клекатала ў яе ў грудзях.— Мала, сцяну, абоі падзяўбалі фінкамі, усё мецілiся, усё кідалі, каб вас на той свет кінула, дык і да шыфаньера дабраліся, ушчэнт здзіравілі. Толькі што купіла, апошнія капейкі аддала, а ты... Ненаві-і-і-джу!.. Хопіць, хо-о-опіць. Усё, заўтра ж іду ў міліцыю, хопіць з мяне во так, пад завязку. Хопіць піць кроў маю, сядзець злыднем на карку, бандыт ты крыважэрны. Там разбяруцца, хто ты і што ты...

Ён па-кашачы пругка ўскочыў на ногі, бы і не спаў,

бы толькі і чакаў гэтага моманту. Шалёнай сваёй сілай кінуў яе вобзем, пачаў таўкчы наскамі чаравікаў, таптаць, люта, азвярэла мянташыць кулакамі. Яна, сцяўшы, закусіўшы да крыві губы, толькі ціха стагнала, бо крычаць, лямантаваць было бескарысна — ніхто яе не пачуе, ніхто, ні адна жывая душа не прыйдзе на дапамогу. Так і забіў бы, каб яго не адцягнулі хаўруснікі...

І вось трэці дзень яна на бюлетэні, не выходзіць на працу ў кантору леспрамгаса, тэмпература — як не трыццаць дзевяць.

Маладзенькая дзяўчына-ўрач, што прыходзіла ўдзень, была яшчэ зялёная, нявопытная, лёгка брала на веру ўсё, што казалі хворыя. Нюрка, калі ўрач прапанавала ёй распранупца, паслухаць сэрца, лёгкія, рашуча запярэчыла, запэўніла, што і з сэрцам, і з лёгкімі ўсё добра, а вось галава — тая ажно расколваецца, таму так і няможацца.

Хіба магла яна паказаць каму, што ў яе на целе?! Што няма амаль ніводнага жывога месца ад пабояў, сінякоў, якія набрынялі, раздабрэлі, бы іх хто знарок песціў. Ведала, што пагрозы Кіпця — так звалі ў шайцы яе мужа — не пустыя словы, не. Тут ён слоў на вецер не кідаў...

Трэці дзень дома нязвыкла ціха. Кіпець, адразу ж пасля таго, што ўчыніў, знік, бы скрозь зямлю праваліўся разам з хаўруснікамі. Нюрка ведала, што не боязь панесці кару за зверства сваё змусіла яго знікнуць. Яна здагадвалася, што шайка зноў нешта абмазгавала, зноў, каб займець грошы на папойкі, пайшла на нейкае злачынства. Страх, не за іх, вядома, не, яшчэ больш скоўваў гарачае разбітае цела. Цалюткія амаль ночы яна не магла звесці вачэй, усё да нечага прыслухоўвалася, бы нешта чула сэрца...

Пад раніцу, калі забылася ў кароткім сне, ёй памроілася, што нешта там, на ганку, чмякнулася, бы хто кінуў куль саломы. Расплюшчыла вочы, прыслухалася, уся напружынілася, падцялася. Было, аднак, ціха. І недзе праз мінуту-другую абвостраным слыхам сваім улавіла — нехта бы драпаецца ў дзверы, стогне. «Божа, вось яна, мая пагібель»,— падумала горка, безнадзейна.

Аднак, бойся не бойся, а трэба ісці, пытацца, хто там, адчыняць дзверы, як бывала не раз. Яна, ледзь перастаўляючы ногі, адчуваючы, што вось-вось можа рухнуць на падлогу ад слабасці і болю ва ўсім целе, неяк усё ж змагла выйсці ў сенечкі, спытала:

— Хто там?

З двара пачуўся ціхі стогн, і яна, паддаючыся нейкаму

невядомаму інстынкту, хуценька адчыніла дзверы, вярнулася ў кухню, пстрыкнула ўключальнікам. У яркім электрычным святле, што падала з сенечак і на ганак, убачыла яго, Кіпця. Увесь акрываўлены, у парваным да ашмоццяў адзенні, ён, аднак, знайшоў нечалавечыя сілы прыўзняцца на локцях, упаўзці ў сенечкі. За ім шырокай палосай цягнуўся крывавы след. Кіпець павярнуў галаву, шклянымі, амаль пустымі ўжо зрэнкамі пашукаў яе, памкнуўся нешта сказаць, але замест слоў з рота вырвалася густая чорная пена...

Трохі пазней па яго, ужо астылага, прыйшлі людзі ў міліцэйскай форме...

...Ноччу яна, уткнуўшыся тварам у цёплае Лёшкава плячо, ціха і роўна дыхаючы, соладка спала, а ў яго гэтак жа соладка замірала сэрца, але не спалася. Баючыся пашавяліцца, ён ляжаў, нават не спрабаваў і на хвіліну заплюшчыць вочы. Думалася пра тое, што расказала Нюрка пра сябе, думалася пра рознае... Разам з нечаканай такой агромністай радасцю, якая запаланіла яго ўсяго, недзе ў куточку душы кошкай скрэблася і трывога: ці дасць ён Нюрцы тое, што трэба, што ёй хацелася б, ці складзецца з дзвюх вышчарбленых палавінак нешта цэлае і гожае? Як прыжывецца яна тут, ці стане па-сапраўднаму ягоны дом і яе домам, яе надзейным прыстанкам?..

Спала вёска, спала, скутая нанач добрым марозікам, зямля, спалі звяры, птушкі. Не спаў хіба толькі вецер, бо чутно было, як скрэбаўся голым веццем у сцяну, у закот раскалыханы вяз.

1982

апавяданні

АПОШНЯЯ КАМАНДЗІРОЎКА

Выйшаўшы пасля нарады з кабінета намесніка міністра, Граковіч адчуў, як раптам, зусім неспадзеўкі, замільгала, паплыло ўсё перад вачыма, а ногі гатовы былі вось-вось падагнуцца, не вытрымаць яго раптоўна ацяжэлага цела. Ён і ўпаў бы, асунуўся б на паркет тут жа, у калідоры міністэрства, калі б яго не падхапілі чыесьці дужыя рукі...

Пасля, можа, праз гадзіну ці дзве, лежачы на кушэтцы ў невялікім пакойчыку медпункта, ён з пачуццём як бы віны і ніякаватасці сачыў з-за сваёй палатнянай шырмачкі за жанчынай у белым халаце, якая сядзела за сталом і нешта пісала, смешна, па-дзіцячы варушачы поўнымі прыгожымі губамі.

Граковіч не адразу і ўцяміў, што ж адбылося, як апынуўся ён тут, за гэтай вось шырмачкай, на гэтай кушэтцы. Ён памкнуўся ўстаць, спусціў на лінолеум ногі і... не змог. Адчуў гуд у скронях, цягучую моташнасць, млоснасць і зноў адкінуў галаву на маленькую гумовую падушачку.

Жанчына ў халаце і не пачула, як глуха рыпнула кушэтка. Яна гэтак жа, схіліўшыся, сядзела за сталом, і Граковічу праз вузкую шчыліну між дзвюх прасцін добра відаць была ўся яе пастава. Галаву жанчыны цесна ахоплівала беласнежная, як і халат, шапачка, з-пад якой справа, ля вуха, выбівалася пасма каштанавых валасоў. «Акурат як у Надзі»,— нечакана нагадалася Граковічу.

Ён заплюшчыў вочы, спрабуючы расслабіцца, зняць гуд у скронях, але спамінак пра Надзю працяў сэрца тупым болем, і яно забілася няроўна і часта, як білася тады, летам сорак трэцяга.

* * *

...Яшчэ адна спроба выйсці з акружэння скончылася трагічна: семнаццаць чалавек насмерць прашыты свінцом, дзевяць цяжка паранены. Сярод гэтых дзевяці быў і

ён, Сяргей Граковіч, якога дасюль вайна ашчаджала, хоць ён неадпойчы ўжо быў на валасок ад смерці. А цяпер вось не пашанцавала: разрыўная куля «дум-дум» патрушчыла левае плячо, а ў грудзях, недзе пад рабрынай, засеў, не крануўшы, на шчасце, нічога ўсярэдзіне, яшчэ адзін «падарунак» фашыстаў — шурпаты асколак ад міны.

Параненыя ляжалі, так-сяк забінтаваныя, на насілках, пад густымі елкамі. І тыя, каго параніла сёння, і ранейшыя хворыя. Перасільвалі боль — хто да крыві кусаў асмяглыя губы, каб не дужа стагнаць, хто ляжаў пакорліва-сцішана, як бы скарыўшыся лёсу.

А недзе зусім побач, за густым ельнікам, шоргалі аб пясок рыдлёўкі. Граковіч ведаў: капалі я́му для тых, семнаццаці. Вочы засцілі слёзы. «Бывай, Жэня, бывайце, хлопцы!» Хацелася падняцца і пабегчы туды, дзе шоргалі рыдлёўкі, дзе ляжалі яны, з кім яшчэ вось-вось нядаўна ішоў ён, Граковіч, на прарыў. Ім ужо нічога не трэба і ніпто ім не пагражае. Хто ведае, каму больш пашанцавала: яму, Граковічу, ці ягонаму сябру Жэню Каралю і тым шаснаццаці, што ляжаць з ім побач і каму спехам рыхтуюць апошнюю несамавітую дамоўку. «Бывай, Жэня...» — праз слабы ўжо шоргат рыдлёвак шаптаў Граковіч, чуючы, як галава наліваецца цяжкім тлумам і як ён падае, куляецца ў нейкую бездань...

Пасля была густая, што сажа, цемната, ліпкі пах прэлых бінтоў, ёду, свежай зямлі і, як бальзам, ледзь улоўны водар ігліцы і моху. Граковіч глядзеў у гэтую чарнату, яшчэ нічога не цямячы, пасля рэзка, рыўком памкнуўся ўстаць і застагнаў ад болю, нібы навылёт працялі яго сотняй іголак. Побач таропка чыркнулі запалкай, і адразу ж загарэўся кнот невялічкай, з гільзы, газоўкі. Жанчына вопрамець кінулася да яго і цёплай мяккай даланёю накрыла яму рот.

— Т-сс-с! Пацярпі, родненькі,— шапнула амаль у самае вуха.— Фашысты!..

Гэта была яна, іх Надзейка, іх санітарная сястра. Пры слабым дрыготкім святле газоўкі Граковіч згледзеў яе напружана-стомлены твар, трохі рудаватую ўжо марлевую касынку на галаве, журботна-глыбокія вочы, у якіх стаіліся і страх, і ўпартая рашучасць, і адчай за сваю бездапаможнасць. Побач, упокат адно пры адным, ляжалі параненыя. Граковіч зразумеў усё. Ён ведаў, што так трэба было, што камандзір пайшоў на гэтую рызыку, пакінуўшы іх адных у замаскіраванай зямлянцы, калі ўжо не заставалася іншага выйсця.

Нібы адгадала яго думкі і Надзея. Яна шэптам расказала, што атрад, пасля нядоўгай нарады ў камандзіра, вырашыў прабівацца праз Чортаў мост. Граковіч ажно скалануўся: ён ведаў, што гэта за «мост», нездарма яго ахрысцілі чортавым. Яшчэ не было выпадку, каб хто-небудзь яго перабрыў. І ніводнага сухога грудка, казалі, нібы нямашака сярод гэтага гнілога, без канца і краю балота...

Граковіч стаіў дыханне: там, наверсе, трохі злева, чуўся тупат падкаваных ботаў, трэск сушняку, картава-злыя галасы чужой мовы. Нехта, удвух ці ўтрох, каціў штосьці цяжкае, ці не кулямёт, і над саменькай глядзі што галавой гулі, напятыя, як струны, аголеныя карані дрэва.

Надзя хуценька дзьмухнула на кнот, і зямлянку акрыла едкая чарната, як хто раптоўна накінуў на вочы тоўста вязаную, у некалькі столак, хустку. А перад гэтым, у якое імгненне, Граковіч паспеў згледзець спалатнелы Надзін твар, руку, што выхапіла з-пад кучкі лапніку цёмна-рабрыстую «лімонку»...

— Надзя!..— прахрыпеў Граковіч і... прахапіўся, расплюшчыў вочы.

Кінуў спалоханы погляд за шырмачку і зніякавеў ад згадкі, што крычаў уголас, як усё роўна трызніў. Бо да яго ўжо ішла, пакінуўшы свой занятак за сталом, гэтая незнаёмая жанчына, якая так неспадзеўкі нагадала яму Надзю.

— Ну, як вы? — спытала, беручы яго левую руку і мацаючы пульс.

— Ды нішто сабе, доктар,— слаба ўсміхнуўся Граковіч.— Нарабіў я тут вам клопату. Не ведаю і сам, што за немач напала... Здэцца, усё ўляглося.

— Па-першае, я не доктар, а медсястра. І завуць мяне Нінай Іванаўнай. А па-другое — які ж вы, аднак, шустры! «Уляглося»... Баюся, каб вам не давялося надоўга ўлегчыся. От прыедзе ўрач, мы выклікалі, і ён усё скажа. Мо і ў бальніцу накіруе...

— Н-не-е,— рашуча хітнуў галавою Граковіч.— Я і сам выкараскаюся з гэтай бяды. Паляжу дзянёк у гасцініцы і, пабачыце, пеўнем хадзіць буду.

Ніна Іванаўна развесялілася:

— Маўчыце ўжо лепш, «певень»! Адпетушыліся сваё...

Ляпнулі дзверы. Нехта таропка зайшоў у пакой. Жанчына адхінула край шырмачкі, шапнула Граковічу: «Доктар», і сама лёгка і борзда выбегла насустрач.

Граковіч сеў на кушэтку, далоняй прыгладзіў разбэр-

саныя валасы, увабраў у штаны пакамечаную кашулю. «Ну і ўліп жа ты, Сяргей Трафімавіч. Бачылі б твой «інтэлігентны» выгляд падначаленыя... А яшчэ, крый божа, у бальніцу ўпякуць...»

Урач, ружовашчокі мужчына гадоў недзе за сорак, з чорнай, клінам, бародкай, якая вельмі пасавала яму, памацаў пульс, змусіў Граковіча распрануцца па пояс, некалькі разоў варочаў яго і так і гэтак, прыкладваў да цела халодны стэтаскоп, прымушаў то дыхаць на поўныя грудзі, то сцінацца, заміраць на колькі секунд. Не здаволіўшыся стэтаскопам, ён нешта выстукваў пальцамі, прыкладаў да грудзей вуха, сцішваўся. Граковіч цярпліва выконваў усе ягоныя загады, са стоеным страхам чакаў прысуду, і самага цяжкага і непажаданага цяпер — гэта легчы ў бальніцу.

З палёгкай уздыхнуў Граковіч толькі тады, калі ўрач, спытаўшы, хто ён, скуль, дзе спыніўся, напісаў і аддаў яму ў рукі рэцэпт, наказаўшы пабыць яшчэ якую гадзіну тут, у медпункце, а пасля на машыне ехаць у гасцініцу, легчы ў пасцель і дні тры-чатыры нават і не падымацца.

— То мне ж дадому трэба,— асмялеў Граковіч.— Работы па горла. План гарыць...

Урач строга паглядзеў на Граковіча, неяк суха і як бы раўнадушна сказаў:

— Раю развітацца з работай. І чым хутчэй, тым лепш...

— Як гэта... развітацца?

— А так вось. Аформіць пенсію, ляжаць у цяньку ў гамаку, слухаць птушыныя цілі-цвілі, лавіць рыбку.— І, панізіўшы голас, ужо амаль шэптам дадаў: — Калі хочаце яшчэ пажыць. І ніякіх больш вандровак, ведайце. Сэрца вашае гэтага вам не даруе...

* * *

У нумары, нягледзячы што расчынена акно, трохі душнавата. Вецер дурасліва гуляе з лёгкімі, тонкага сіта гардзінамі. Туд-сюд матляецца фортка, і ад шкла па сцяне, па стале бегаюць гарэзліва-вясёлыя сонечныя зайчыкі.

З двара даносіцца шум горада. Недзе ўнізе, відаць, ля галоўнага пад'езда, раз-пораз ляпаюць дзверцы машын, чуць далей, дзе шырокая стужка асфальту ўзбягае на мост, несціхана шапацяць шыны.

Яшчэ ўчора Граковіч адчуў сябе значна лепш, і Ніна Іванаўна, якая прыязджала ўвесь гэты час па два разы на дні (клопаты самога міністра), прывозіла лякарствы, сён-

ня, наведаўшыся апошні раз, развіталася, пажадала здароўя і добрай дарогі.

Сяргей Трафімавіч, надзіва, не адчуў палёгкі. Нейкі іншы боль лёг на сэрца, даўка падкаціў да горла. Ён ажно скалануўся, калі падумаў, што давядзецца пакінуць работу, завод, усё тое, чым ён жыў многія гады. А давядзецца, вядома. Сэрца ўжо і да гэтага падавала сігналы трывогі. Але ў мітусні будняў, у дырэктарскіх трывогах і клопатах неяк не хацелася зважаць на гэтыя сігналы, верыць у што-небудзь благое.

Толькі цяпер Граковіч прызнаўся сам сабе, як моцна пакрыўдзіў ён Трыфанавіча, Івана Трыфанавіча, старэйшага, з глыбокімі баразёнкамі маршчын на запалым твары іхняга тэрапеўта.

Было тое недзе ў пачатку лютага, калі Граковіча зваліў грып. Зваліў як ніколі за многія гады. Калі раней, прастудзіўшыся, ён паўдня якога пакашляе, пап'е нанач згатаванага жонкай Верай Пятроўнай настою малінніку (лякарстваў — розных там тэтрацыклінаў, трайчатак — ён і прызнаваць не хацеў), натрэцца шкіпінарам і раніцою ўжо ідзе на свой станкабудаўнічы завод, то таго разу не памаглі ні настой, ні націранне, ні налітая кіпнем грэлка. Тэмпература, ажно за трыццаць дзевяць, трымалася нешта каля тыдня, і Вера Пятроўна ўгаварыла мужа выклікаць дадому ўрача. Вось тады Трыфанавіч (так па-свойску, па-дамашняму, называлі доктара ўсе дарослыя ў іх гарадку) і прызнаў у Граковіча акрамя цяжкой прастуды сур'ёзныя нелады з сэрцам. Трыфанавіч прапанаваў Граковічу неадкладна, як толькі акрыяе, з'ездзіць на дэталёвае абследаванне ў Мінск, у клініку, якую ўзначальвае вядомы ў краіне спецыяліст у галіне кардыялогіі прафесар Званцоў.

— Не затлумляй мне мазгі, Трыфанавіч. Яны і так затлумленыя,— раздражнёна сказаў тады Граковіч.— А на сэрца я ніколі не наракаў і наракаць не збіраюся. Вушы ўжо цябе падводзяць...

Іван Трыфанавіч, суха развітаўшыся, пайшоў, а Вера Пятроўна, помніцца, доўга плакала, ціха дакарала яго за нястрыманасць, за тое, што так жорстка пакрыўдзіў старога, усімі паважанага чалавека.

Граковічу хутчэй захацелася ўбачыць жонку, сказаць ёй добрае слова, прыгарнуць да сябе і пакаяцца ў многіх сваіх грахах.

Часта так бывае: жыве чалавек, здаровы і малады, бегае, мітусіцца і ў вечных сваіх клопатах не заўсёды ў час

спыніцца, аглянецца, падумае: ці так усё рабіў, ці правільна вымяраў вялікае і малое і што наогул у чалавечым жыцці вялікае і што малое? І толькі калі надарыцца якая бяда, чалавек раптам часта запознена ўсвядоміць: ён такі ж смяротны, і тое, што лічыў учора драбязой, часовай з'явай, сёння можа стаць балючым дакорам яму за няўвагу, душэўную слепату, чэрстваснь.

Вось так у яго і з Верай. Хутка як трыццаць гадоў разам, пад адным дахам, а ці заўсёды і ва ўсім яны былі адно цэлае? Ці многа шчасця і цяпла ён даў ёй? А яна яму? Ён злавіў сябе на думцы, што, бадай, ніколі па-сапраўднаму і не кахаў жонку. А як ёй было, калі, прачнуўшыся, яна нібы жартам расказвала, як ён зноў у сне развітваўся з Надзяй, супакойваў, што не, яна не памрэ, што праз колькі месяцаў яны зноў будуць разам...

Граковіч раніцай не помніў ні аднаго свайго сну, але ён ведаў, што Вера Пятроўна не маніць, хоць і здзіўляўся, чаму ноччу прыходзілі да яго такія сны. Здаецца ж, усё даўным-даўно адлягло, адышло ў нябыт, ніколі і не ўспаміналася, ды і не было калі ўспамінаць. Завод, сотні вялікіх і малых спраў, лятучкі, сходы, планёркі, паездкі ў міністэрствы ў Мінск, Маскву, нялёгкае змаганне за план, падзякі і дакор,— гэта было ўсё яго жыццё, яго паветра, яго думкі і пачуцці. І больш ні на што не хапала сябе.

Так думаў Граковіч. Але сёння як ніколі ён адчуў, што ўсе гэтыя гады маніў сабе, што тое, даўняе, не загаілася, не аціхла, а толькі стоена драмала і напамінала пра сябе тады, калі ён расслабляўся, забываўся, калі менш за ўсё гэтага чакаў.

* * *

Граковіч апрануў пінжак, хоць ведаў, што на вуліцы горача, і рашыў трохі прайсціся. Поезд яго адыходзіў у дзевятнаццаць з мінутамі, наперадзе было нямала часу. Можна не спяшацца, тым больш што ніякіх пільных патрэб у яго не было. Ды ён і не схацеў бы сёння чым-небудзь абцяжарваць сябе. Хацелася проста так, лена і бяздумна пахадзіць, панаглядаць, пабыць сам-насам.

Граковіч выклікаў ліфт і доўга чакаў яго. Але кабіны, відаць, біткам набітыя яшчэ зверху, плылі міма, не спыняліся. На іхнім, на пятым, паверсе было ўтульна-спішана, як бы ніхто і не жыў, і Граковіч здзівіўся: адкуль жа едзе туды-сюды гэтулькі народу. Праўда, ён ведаў, што гэтая велізарнейшая, у саменькім цэнтры Масквы гасціні-

ца ніколі не пустуе, ні зімой, ні восенню, ні тым болей цяпер, улетку. Але ж зараз самы разгар дня, і хто можа, акрамя хіба яго, Граковіча, сядзець у нумары?..

Нарэшце пачуўся прыемны меладычны гук, адскочыла назад, шчоўкнуўшы, кнопка выкліку, і праз секунду Граковіч быў ужо ў ліфце, які плаўна і незаўважна спусціў яго наніз. Купіў газету, тут жа, у холе, пагартаў, пачытаў свежыя навіны. Выйшаў на вуліцу і ў нерашучасці спыніўся: куды ісці?

Ён нядрэнна ведаў Маскву, асабліва цэнтр, мог лёгка арыентавацца ў лабірынце яе вуліц і завулкаў, тунеляў і пераходаў, і часта нават, калі ў яго пыталіся, не без гонару паказваў або тлумачыў, як хутчэй і лепш дабрацца, куды чалавеку трэба было.

Граковіч, не ў прыклад многім сваім знаёмым, любіў тлум вялікага горада, яго імклівы рытм, яго пульс. Жывучы ў сваім ціхім гарадку, дзе амаль кожны ведаў адзін аднаго і ведаў усё, часам і тое, чаго не трэба было б ведаць пабочнаму, ён, прыязджаючы ў сталіцу, у вольныя гадзіны з нейкай апантанасцю, ужо без усякай аглядкі, даваў волю таму, што любіў і чаго быў пазбаўлены, жывучы ў сябе дома: бегаў па магазінах, прыглядаўся, што дзе прадаюць, купляў патрэбнае сабе, жонцы, дачцэ, па-хлапчукоўску, стоячы ў людным месцы, лізаў марожанае. Вечарам, калі не мог дастаць білет у тэатр, ішоў у які-небудзь рэстаран ці кафэ або проста блукаў па вуліцах, спускаўся ў метро, з нейкай дзіцячай гарэзлівасцю катаўся на эскалатары. Калі б хто з падначаленых на заводзе бачыў Граковіча ў гэткія хвіліны, ён не пазнаў бы яго: дзе дзяваліся строгасць і саліднасць, адбітак заўсёднай стомленасці і заклапочанасці на твары!

Але сёння Граковіч адчуў, што нешта зрушылася ў яго душы, што няма ўжо той лёгкасці ў нагах, свежасці ў галаве, якія ніколі не пакідалі яго ў ранейшых паездках. Хацелася быць аднаму, сам-насам са сваімі думкамі, са сваім клопатам. Ён як ніколі востра адчуваў, што нешта парушыцца ў ягоным звычным жыцці, што ён стаіць на парозе, за якім пустата, халодная і няўмольная пустата...

Граковіч не заўважыў, як апынуўся на плошчы. Спачатку ён хацеў зазірнуць у ГУМ, пасля, успомніўшы, што не захапіў з сабою грошай ды што і купляць асабліва нічога не трэба, спыніўся, перавёў дыханне.

Плошча і гэты раз была як заўсёды: шматлюдная, строгая, велічная. Дзесяткі разоў, прыязджаючы ў Маскву, прыходзіў Граковіч на Красную плошчу, але кожны раз

яна неяк па-новаму здзіўляла, трывожыла, радавала і захапляла яго. Ён гадзінамі глядзеў бы на гэтую бясконцую плынь людзей, людзей самых розных і па гадах, і па апратцы, і па колеру твару і рук. Глядзеў бы на гэтае зіхатліва-залацістае святло, якое ішло ад купалаў сабораў, палацаў, музеяў. І які б ні быў ён змардаваны дарогай, заклапочаны, устрывожаны рознымі жыццёвымі праявамі, варта было хоць якія паўгадзіны пабыць тут, пахадзіць, паглядзець на велічную строгасць, упэўнена-спакойны малюнак таго, што бачылася воку, як адразу мяняўся настрой, святлелі думкі.

І цяпер Грaковіч з радасцю падумаў, што ногі яго неяк як бы самі прывялі сюды, бо, выйшаўшы з гасцініцы, ён не меў пэўнай мэты, пэўнага кірунку.

Было горача, але лёгкі ветрык-сухавей гарэзліва лез пад крыссе пінжака, прыемна казытаў спіну. Трохі яшчэ пастаяўшы, Грaковіч падаўся ў бок сабора, у галовах-макаўках якога дурасліва гулялі бліскаўкі.

Ён запыніўся каля белага, з палатна, тэнта, пад якім сядзела мажная санлівая жанчына.

— Што, сфатаграфавацца? — стомлена-абыякава спытала яна, нават не глянуўшы на Граковіча.

У гэты час падышла цэлая група стракатa апранутых людзей, шыракаскулы мужчына ў маленькай цюбецейцы на брытай галаве папрасіў сфатаграфаваць іх. Грaковіч узрадаваўся, што застаўся па-за ўвагай жанчыны, і пачаў па чарзе заглядаць у пластмасавыя шарыкі, якія целяпаліся на нітках пад тэнтам. Мільганула думка і самому прывезці дадому такі шарык: надта ж цікава было б паказаць жонцы, дачцэ свой маскоўскі здымак, гэтак вось добра і хітра аздоблены. Але Грaковіч зноў успомніў, што пры ім няма ні аднае капейкі, і з нейкім шкадаваннем адышоўся ад тэнта.

Непадалёку ад сабора, прыхінуўшыся спіной да дрэва, Грaковіч з трывогай слухаў, як зноў шчымлівым болем напомніла пра сябе сэрца. Ён ужо дакараў сябе, што так легкадумна пакінуў нумар, пайшоў хадзіць у такую задуху. Ляжаў бы сабе ціха да вечара, а там, пакуль яшчэ на вакзал, можна было б трохі і пагуляць. Ён расшпіліў каўнер кашулі, хусцінкай выцер узмакрэлую шыю, твар. Сонца праз лістоту не даставала яго, і Грaковіч хутка адчуў сябе лепш.

Непадалёку, абвітыя рознакаляровымі стужкамі, плаўна затармазілі дзве новыя светлыя «Волгі». На першай з іх каля ветравога шкла была прымацавана вялізная пла-

стмасавая лялька. З машыны з лялькай выйшаў высокі паглядны хлапец. За ім лёгка, нібы птушка, скокнула на асфальт, цокнуўшы абцасікамі белых лодачак, усмешлівая прыгажуня нявеста. Гнуткі стан яе шчыльна аблягала доўгае бялюткае, ажно рэзала ўваччу, плацце. У руках яна трымала букет ружаў.

«Світа» з абедзвюх машын некалькі разоў сфатаграфавалася разам, пасля асобна — жаніх і нявеста, і ўсе накіраваліся да Маўзалея. Гракові з-пад ліпы бачыў, як яны перасеклі амаль усю плошчу, як міліцыянер, што сачыў за парадкам, уклініў іх без чаргі ў людскі ручай, хвост якога цягнуўся недзе ажно ў Аляксандраўскі сад.

І чамусьці адразу нагадалася Гракові сваё, даўняе, што спавілося ўжо як бы нейкай смугой, стала далёкім-далёкім, нібыта і нерэальным...

* * *

...Фашысты іх тады не знайшлі. Яшчэ два дні бездапаможна ляжалі яны ў схованцы пад каранямі. Не было чым лячыць хворых, пагнілі бінты, скончыліся тыя харчы, што спехам магла ўзяць Надзя з мізэрных запасаў атрада. Заставалася трохі сухароў, але хіба падтрымаеш імі параненых? Ды і смага мучыла бясконца. Многія стагналі і ўсё прасілі піць. Вады, нясмачнай, ад якой патыхала балотам, было толькі паўкацялка, і Надзя ашчаджала яе як магла. Выходзіць наверх пакуль баялася: яшчэ ўчора непадалёк, на лясной дарозе, гулі машыны, чулася стралянiна. Сёння, праўда, было ўжо ціха, і Надзя надумала ноччу, калі ўсё будзе ціха, збегаць у Замосце, за кіламетры чатыры адсюль, каб прыдбаць чаго-небудзь для хворых.

Але надвечар стала зусім дрэнна маладому партызану Васю Корбуту, які быў паранены ў галаву. Надзя раз-пораз змочвала насоўку і клала хлопцу на лоб, шаптала ласкавыя словы, суцяшала. Гэта і ўсё, чым яна магла памагчы. Яна гатова была плакаць ад роспачы і крыўды. Няўжо на іх забыліся, няўжо ніхто не прыйдзе з атрада? Дзе ўсе партызаны, ці прайшлі хаця праз тую чортаву дрыгву? Што будзе, калі ніхто не вернецца па іх?

Яна і заплакала, амаль нячутна, давячы ў сабе ўсхліп, заплакала ўпершыню за многія дні. Гракові, перамагаючы боль у плячы, падпоўз да дзяўчыны, узяў яе за руку. Праз адтуліну між карэнняў — Надзя сёння трохі рассунула палкай наверсе галлё — цадзілася, адбіваючыся ад камля, залацістае надвячорнае святло.

Яна не здзівілася, не адняла рукі. Пальцы яе былі пяшчотна-даверлівыя, мяккія. Граковіч зазірнуў ёй у твар, бледны і мокры ад слёз, і адчуў, як нешта расце, шырыцца ў грудзях, як цёплая хваля накацілася на сэрца і захліснула яго. Адразу забыліся і боль, і смага, якая сушыла горла і губы, і ўвесь жах і недарэчнасць іх становішча.

— Не трэба... Усё будзе добра...— гладзячы яе пальцы, шаптаў Граковіч.— Не трэба плакаць.

Ён ужо даўно, з восені сорак другога, як толькі ў іх атрадзе з'явілася гэтая высокая, пагляднаяя, з вялікай, акуратна заплеценай куксай-касой на галаве дзяўчына, марыў пра блізкае знаёмства з ёй.

У адзін з вераснёвых надвячоркаў магло вырашыцца для Граковіча многае. Было надзіва цёпла, ціха. Перад гэтым чатыры ці пяць дзён запар імжэў дождж, у лесе, змрочным і няўтульным, адусюль капала, усюды хлюпала пад нагамі вада. Таму, карыстаючыся такой прыемнай зменай надвор'я, моцна засумаваўшы па цяпле, усе, хто быў вольны ад заданняў і іншых пільных спраў, выйшлі на паляну, месца заўсёдных іх збораў, каб трохі размяцца, падыміць самасадам, абмяняцца навінамі. Больш маладыя, а з іх у атрадзе пераважалі, вядома, хлопцы, неяк самі сабой гарнуліся адзін да аднаго, асобна ад пажылых і асабліва ад вачэй начальства.

Сяргей Граковіч падаўся да ручая. Яму хацелася трохі пабыць аднаму, хоць у другія дні ён таксама хінуўся да кампаніі. Нейкім няўлоўна ціхім і пяшчотным смуткам поўнілася сэрца. Можа, вінаваты вось гэты дзень, які так шчодра дорыць сваю апошнюю ўсмешку, услед за якой, зусім ужо хутка, надоўга прыйдуць у лес змрочная панылasць і слота.

Ён ішоў па густой, сакаўнай яшчэ траве, спрэс усланай жоўта-барвовым лісцем, якое прыемна шамацела пад нагамі, і ні пра што не думаў. Не хацелася ні пра што думаць: ні пра вайну, ні пра свае партызанскія клопаты.

Непадалёку ад ручая Граковіч збочыў у лес, прыкмеціўшы ладныя купкі арэшніку. Падумалася, што цяпер самыя лушчакі і няблага было б набіць імі кішэні.

Крокаў за дваццаць збоку, між кустоў, мільганула чыясьці постаць. «Хто б гэта мог?» — падумаў Граковіч, вырашыўшы, аднак, падысці пацікавіцца. І амаль адразу ж спыніўся на месцы, здзіўлены і — ажно сэрца раптоўна шалёна і гулка таўханула ў грудзі — уражаны. Ля высокай купчастай арэшыны, закінуўшы ўгору галаву, нерухома, у нейкай напружанай і адначасна па-дзіцячы змоўніц-

кай і шчаслівай паставе застыла дзяўчына. Яна была ў шэрай спадніцы, з-пад якой трошкі віднеліся гладкія круглыя рэпкі каленяў, і ўвабранай у спаднічку сінявагай блузцы, што цесна аблягала яе ў меру поўнае цела. Кідаліся ў вочы грудзі: высокія, пругка напятыя пад блузкай, вабныя.

Граковіч не адразу і пазнаў, што гэта Надзя, іхняя санітарная сястра, так яна змянілася ў новым для яго ўбранні. Праўда, і ў звычайнай штодзённай апратцы яна ўсё роўна была зграбная. Неяк усё дзіўным чынам пасавала ёй: і кірзачы, і целагрэйка ў халодныя вечары, і бушлат, і вязаная хустка, і нязменны халат, хоць не вельмі і бялюткі, але заўсёды чысты і старанна адпрасаваны. Разведчыкі, сувязныя, падрыўнікі, той-сёй з камандзіраў неаднойчы спрабавалі падступіцца да яе, заваяваць яе прыхільнасць, аднак дзяўчына далікатна, але настойліва адхіляла заляцанні сваіх кавалераў.

Не святы быў і ён, Граковіч. Толькі, навучаны горкім вопытам іншых, ён не лез сляпіцаю ёй у вочы, не гаварыў банальных слоў з рознымі намёкамі, наогул стараўся трымацца ўбаку, хоць у думках, у марах бачыў яе побач з сабою.

Цяпер яна, радасна свецячыся тварам, нечага глядзела на самую макаўку арэшыны. Граковіч, каб незнарок не спалохаць дзяўчыну, ціха кашлянуў і зашастаў кустоўем, спрабуючы звярнуць на сябе ўвагу. І Надзя зіркнула ў яго бок, але, ніколькі не спалохаўшыся і нават не здзівіўшыся, прыклала палец да губ, што азначала: т-с-с-с, не шумі занадта.

Граковіч на дыбачках падышоў да дзяўчыны, з-за яе пляча зіркнуў на арэшыну і адразу ўсё зразумеў. На тонкай хісткай галінцы, дзе смачна і вабна красавалася ладная гронка лушчакоў, сядзела, звесіўшы пушысты хвост, агніста-рыжая вавёрка і смела, як бы нават з выклікам, глядзела чорнымі ягадкамі вачэй на непажаданых гасцей. Адна шчака яе была надта адтапырана, як у хворага на флюс, але Граковіч, адразу адгадаўшы яе «хваробу», ажно пырснуў ад смеху.

— Ціха, бо ўцячэ,— неяк вельмі проста сказала Надзя.— Якая яна слаўная і смешная!

— Ага, смешная,— пацвердзіў Граковіч.— А калі яшчэ і за другую шчаку напіхае арэхаў, то хоць у цырку яе паказвай.

Цяпер ужо смяялася і Надзя.

Граковіч ажно ачмурэў. Кроў часта грукала ў скроні,

хмельна кружылася галава. Ён глядзеў на Надзю, на мяккі пушок яе злёгку загарэлай шыі, і хацелася сказаць дзяўчыне нешта ласкавае, вынашанае неаднойчы ў марах і летуценнях, у цяжкіх буднях іх ляснога жыцця.

Гэты яго настрой неяк інстынктыўна адчула і Надзя. Яна павярнулася, і на твары яе адбіліся і разгубленасць, і маленне не чапаць яе, ні пра што не гаварыць. Толькі Граковіч нічога не заўважыў. Зусім згубіўшы галаву, ён абедзвюма руч абхапіў дзяўчыну, рыўком прыцягнуў да сябе і прагна пачаў цалаваць яе губы, твар, шыю. Надзя спачатку зніякавела, абмякла, цёплыя вусны яе, як здалося Граковічу, нясмела адказалі на пацалунак.

Але ў наступнае імгненне ён адчуў на сваёй шчацэ пякучы дотык дзявочай далоні. Шэптам кінуўшы: «Мядзведзь дурны», Надзя піхнула яго і, таропка шастаючы кустоўем, пабегла да сцяжыны.

Граковіч некалькі дзён быў як не свой. Сорам і крыўда даймалі яго на кожным кроку. Ён баяўся трапіць Надзі на вочы. І калі ў атрадзе пачалі падбіраць добраахвотнікаў на цяжкае, небяспечнае, з адлучкай на некалькі месяцаў заданне, Граковіч адзін з першых з'явіўся да камандзіра з просьбай накіраваць на гэтае заданне яго. Было нясцерпнае хлапчукоўскае жаданне нешта зрабіць такое, каб пра яго загаварылі не толькі ў сваім, але і ў іншых атрадах, а можа, і яшчэ далей. А ўжо калі суджана яму памерці, то ён і памрэ, нікольні не шкадуючы свайго жыцця, бо каму яно надта патрэбна, яго жыццё, акрамя хіба маці ды яшчэ ягонага сябрука і аднадумца Жэні Караля...

Цяпер, у паўзмроку ляснай зямлянкі-схованкі, гладзячы Надзіну руку, Граковіч з пачуццём віны і ніякаватасці думаў пра тую першую, сам-насам, сустрэчу з дзяўчынай. Які ж ён быў дурань, апошні дурань!.. Дзе ж дзявалася яго заўсёдная далікатнасць, стрыманасць, адчуванне, што можна сёння і чаго нельга?

* * *

У зямлянцы прыкметна пачало шарэць. Бралася на ноч. Нешта трэба было рабіць, неяк дапамагчы Надзі. Але як, як ён мог памагчы, калі сам меў патрэбу ў дапамозе? Боль у плячы нікольні не аціх, а, наадварот, яшчэ горай пачало пячы і нешта торгаць. Набрыняла крывёю, хоць, праўда, не вельмі смылела, і рана на грудзях. Адно добра, што ён болей не траціў прытомнасць, што думкі і галава былі цвярозыя, не тлумныя. Трэба было шукаць нейкага вый-

сця, нейкай рады. І каму, як не яму, Граковічу, у гэтую цяжкую хвілю быць побач з Надзяй, падказаць ёй, параіць, у тым-сім паспрыяць?

Як Надзя ні пярэчыла, як ні ўгаворвала, але Граковіч дамогся, каб у Замосце пайсці разам. Ноч была цёмная, ціхая. Толькі недзе далёка-далёка, у глыбіні лесу, глуха вуркатаў гром, і густа крывавіла, нібы ад пажару, неба.

Дарога была знаёмая, і яны ішлі — Надзя наперадзе, Граковіч за ёю, чуйна ловячы кожны шолах, кожны трэск сучка ці галінкі. Але нічога падазронага не было чуваць. Мінулі лясны прагал, дзе яшчэ колькі дзён назад стаяла густая сцяна амаль ужо спелага жыта, а зараз — нават і ў цемнаце бачна — спляжанага, здратаванага коламі машын і яшчэ чортведама чым. Ад гэтага прагалу да Замосця — рукой падаць.

Надзя запаволіла крок, прыслухалася. Граковіч таксама спыніўся, ледзь стрымліваючы дыханне. Сэрца калацілася, як ашалелае, біла ў грудзі, млява падкошваліся ногі. Але не хацелася, каб Надзя што-небудзь заўважыла, і ён праз сілу бадзёра шапнуў:

— Хутка і датупаем. Як хораша ноччу!..

— Вусцішна неяк, Сярожа,— шчыра прызналася Надзя.— Недзе сабака вые. Не люблю, як сабака вые... А раптам у Замосці карнікі?

Граковіч пацягнуў носам, і страшная здагадка абпаліла ўсё ўсярэдзіне.

— Баюся, што няма ўжо Замосця... Нічога няма... Чуеш, як цягне з таго боку... гарам?

Нешта падказвала Надзі, што трэба было б павярнуць назад, не ісці ў тое Замосце. Але як жа без вады? А што скажа яна параненым, чым аблегчыць пакуты таго ж Васі Корбута? А яны ж яшчэ і знясіленыя ад голаду. Як яна гляне ім у вочы?

Думкі яе перапыніў нечаканы і кароткі, нібы стрэл, воклiч наперадзе, трохі лявей ад дарогі:

— Гальт! Гэндэ гох!

Адтуль жа, з-за нізкіх густых ялін, мільгануў і кінуўся як не пад самыя іхнія ногі прамень святла. І амаль адразу ж секанула аўтаматная чарга, некалькі куль зусім побач глуха шпокнулі ў пясок.

— Назад, Сярожа! — роспачна шапнула Надзя. У два ці тры скачкі яна апынулася ля Граковіча, хапіла, не памятаючы, яго за балючую руку, рэзка пацягнула да сябе. Гэты нечалавечы боль, нібы токам, страсянуў Граковіча, надаў, як ні дзіўна, сілы і спрыту. Ён бег за Надзяй, веда-

ючы толькі адно: не ўпасці, хаця б не ўпасці. Ад гэтага залежала і яго і яе жыццё. Ён быў упэўнены, што Надзя не кіне яго аднаго, пойдзе хутчэй на смерць, але не кіне. Крый бог не ўпасці б!..

Болей Гракові́ч ужо нічога не помніў. Ні ў той, ні ў многія яшчэ за ім дні. Не помніў, як дабеглі яны да сваёй зямлянкі, колькі яшчэ гналіся за імі карнікі, калі і як страціў ён прытомнасць...

Толькі значна пазней, лежачы ў падслепаватай, у адно акно хатцы, дзе туліўся партызанскі шпіталь, ён даведаўся, што́ выцерпела Надзя, якія пакуты ўзваліла на свае плечы, колькі рызыкі ўзяла на сябе, слёз колькі выплакала, пакуль падаспела помач з атрада.

* * *

...Цяпер, на плошчы, у цяні шапаткіх ліп, ён разматваў пазнейшы клубок сваёй патрывожанай памяці. Яна выхоплівала з нейкай таямнічай глыбіні то адно, то другое, здзіўляючы Гракові́ча не тым, чаму нагадалася яму ўсё гэта сёння, а нечаканай яскравасцю ўжо, здаецца, зусім забытага, як бы нават і нерэальнага.

...Жоўты, зіхатліва-жоўты, увесь у кураслепе вясенні луг. Сонца няма, не выблыталася з-за хмар, але на сэрцы ўсё роўна светла і хораша, бо гэтулькі навокал прастору і цяпла, абуджанага пасля доўгай снежнай зімы.

Надзя ляжыць на ватоўцы на сухім, пры лесе, грудку, і ўвесь гэты луг, і рэчка ў яе перад вачыма. Гракові́ч любуецца Надзяй трошкі здалёку. Яна не бачыць яго, занятая нечым сваім, незразумелым: раз-пораз кантуе, нібы мерае, далоні, складвае крыж-накрыж пальцы.

Гракові́ч мякка мерае-лічыць крокі, крадзецца бліжэй. І хочацца яму неспадзеўкі загалёкаць, каб Надзя войкнула, як гэта хораша і непадробна ў яе атрымліваецца, пасля кінуцца да яе, абняць, прытуліць да сябе.

Але ён стрымліваецца, зачараваны яе забаўкай. Па далоні ў дзяўчыны бегае, шукае, дзе і як пырхнуць на волю, божая кароўка. Яна час ад часу сцішваецца, як бы замірае, пасля, натужыўшыся, выпускае крыльцы. Але ці то не давяраючы сабе, ці то жадаючы яшчэ трохі пакрасавацца на бяскрыўднай і цёплай чалавечай руцэ, божая кароўка зноў складае свае кволыя крыльцы, зноў бегае-мітусіцца туды-сюды.

— А гэта табе,— не вытрымлівае сваёй стоенасці, абзываецца за спіной у Надзі Гракові́ч.

І перш чым Надзя паспявае абярнуцца, ён асцярожна кладзе перад ёю пяшчотна-блакітнае дзіва — ладную жменьку пралесак.

— Які ты малайчына, Сярожа,— прыціскаючы букецік да шчакі, кажа Надзя.— І дзе толькі знайшоў!

Ён садзіцца побач, па ватоўку. Надзя перабірае пралескі, любуецца імі. Летуценнасць і шчасце на яе твары.

— У колькі ж выхад? — нечакана перапыняе свае думкі-летуценні Надзя. У вачах у яе журба і неспакой.

— У дзевяць. Як шарэць пачне...

Надзя вырывае травінку, кончыкам бярэ ў рот, задуменна глядзіць некуды далёка-далёка, за луг, за раку. Яна ні пра што больш не пытае. Ды і пра што пытаць? Хіба што зменіш? Заданне ёсць заданне. Такі час і такі іх лёс.

Маўчыць, поўны пяшчоты, і Гаковіч. Ён бясконца ўдзячны Надзі, што яна думае пра яго, трывожыцца за яго. Яна добра ведае, што заданне, на якое ён і яго таварышы сёння ідуць,— вельмі і вельмі цяжкае, рызыкоўнае.

— Слаўная ты мая,— прыхінае да сябе дзяўчыну і цалуе яе Граковіч.— Мне так добра з табою. І я хацеў бы, каб мы ніколі-ніколі не разлучаліся.

— І я,— Надзя апускае галаву, вейкі яе ўздрыгваюць.— Буду чакаць цябе...

Ён гатовы скакаць, куляцца праз галаву, галёкаць што ёсць сілы на ўсё наваколле.

Не ведаў тады, у той дзень, Граковіч, якое гора падпільнуе яго трохі пазней.

...Ужо больш як паўночы гараць, шугаюць полымем у неба кастры. Ядрана хапаюцца агнём, выкідваючы ўверх, у чарнату, мірыяды іскрынак, ахапкі ядлоўцу, сырыя, важкія лапкі ялін, сосен. У напружаным чаканні стаяць на паляне ля кастроў людзі. Імжыць дробны, нібы хто сее праз сіта, дождж. Аднак ніхто не звяртае на яго ўвагі. Няхай сабе імжыць. На тое яна і восень. Думкі партызан заняты іншым клопатам: чаму няма самалёта — адтуль, з Вялікай зямлі? Вуха чуйна ловіць кожны гук. Але неба маўчыць. Панура і таямніча шуміць непадалёку лес.

Крокаў за сто ад крайняга пры лесе кастра на зламаным суку густой бухматай яліны цьмяна гарыць ліхтар. Пад ялінай на насілках, акрыты ў нагах брызентам, ляжыць камісар атрада Міронаў. Пры хісткім і слабым святле бачны яго бледны твар, худыя, запалыя шчокі. Вочы яго заплюшчаны. Невядома, ці то ён спіць, ці то знарок самгнуў іх, каб не сляпіла.

Надзя таксама на насілках — трохі воддаль, пад другой елкай. Тут цёмна. Але дзяўчына так захацела. Гракавіч сядзіць побач, не зважаючы, што сшэрхлі, зацяклі ногі, анямела спіна. Колькі ўжо сказана адно аднаму, а здаецца, зусім не тое, не самае галоўнае.

— Не хочацца мне ляцець, Сярожа,— ціха кажа Надзя.

— Вылечаць, і вернешся зноў,— як мага стараецца падбадзёрыць яе Гракавіч.

Ён нахінаецца да Надзі блізка-блізка, амаль да саменькага твару, навобмацак кранае і папраўляе пасмачку валасоў, што высыпалася з-пад хусткі. І ў цемнаце бачна, як Надзя закусвае губу, адварочваецца, кладучы шчаку на цёплую і шурпатую Гракавічаву руку. Далонню ён адчувае, што Надзя плача.

— Не трэба, любая ты мая,— ён дакарае сябе, што не знаходзіць слоў, якія маглі б хоць трохі суцешыць дзяўчыну. Але чым і як суцешыш, калі і самому хочацца заплакаць? Ды ён і плача, але плача па-мужчынску скупа, без слёз. Надзя не павінна нічога заўважаць. Але хіба яе падманіш? Хіба ж яна, медык, сама не разумее? Хто б мог чакаць, што гэтак раптоўна абарвецца іх шчасце?

А сэрца ягонае як і прадчувала бяду. Колькі прасіў Надзю не ісці на тую ўчарашнюю вылазку, колькі малёгаў застацца лепш у лагеры, але яна і слухаць нават не схацела. Як жа яна можа не быць разам з усімі? Пабыла... Няцяжка зразумець камісара, ён жа распрацоўваў аперацыю па знішчэнню фашысцкага гарнізона, ён вёў за сабою, першы, нібы сарвігалава, уварваўся ў варожае кодла, хоць таксама мог бы і паберагчыся. Ды і яны, партызаны, ці ўсё зрабілі, каб уберагчы і Надзю, і Міронава?..

Шумяць, скардзяцца на асеннюю непагоду макаўкі дрэў. Стаяць ля бліжэйшага кастра і ціха перамаўляюцца людзі. Толькі маўчыць неба, змрочнае, зацягнутае суцэльнай посцілкай-хмарай. І недзе ў гэтым бязмежным і зацятым абсягу неба і лесу нараджаецца гук. Новы, нязвыклы і жаданы. Як павуцінка, тонкі і няпэўны. Ірвецца, знікае пры кожным парыве ветру, пры кожным шолаху лесу. Але вось нітка-павуцінка таўшчэе, набірае моцы. Ужо не можа перапыніць, парваць яе ні вецер, ні пажвавелая гамонка людзей ля кастроў. Расплюшчвае вочы, з цяжкасцю ледзь-ледзь прыпадымае галаву і насцярожвае слых Міронаў.

Самалёт!.. У гэтым ужо нельга сумнявацца. Самалёт адтуль, здалёку, з Вялікай зямлі.

— Вось і ўсё,— нейкім чужым, надрыўным голасам

шэпча Надзя.— Чуе маё сэрца, не ўбачымся мы болей... Не выжыць мне, Сярожа...

— Будзеш жыць, Надзейка, будзеш,— зноў супакойвае яе Гракові́ч.— Хіба ж можна так думаць? Вось пабачыш, у Маскве ўрачы зробяць усё, каб ты хутчэй стала на ногі, вярнулася сюды зноў.

А сэрца баліць, ные, абліваецца крывёю. Каму што скажаш, як суцешыш і яе і сябе? Хто зразумее твае гора, твае пакуты? А хіба мала сваіх пакут і гора ў іншых?..

* * *

Гракові́ч схамянуўся, толькі калі зноў непадалёку ад сябе ўбачыў прыгажуню нявесту пад руку з жаніхом і за імі ўсю світу. «Шчаслівыя»,— падумаў з пачуццём пяшчоты і нейкай шчымлівай тугі. Счакаў, пакуль маладыя і іх дру́жкі ўселіся ў машыны і паехалі, тады ўжо выйшаў з ценю, бо стаяць там болей не выпадала, трэба — ён успомніў — сабраць яшчэ чамадан, паабедаць. У поездзе, ведаў, надта не падсілкуешся, а ў рэстаране пры гасцініцы цяпер, пэўна ж, процьма народу і давядзецца нямала пасядзець.

Астатак дня мінуў непрыкметна. К поезду Гракові́ч заказаў таксі. У метро сёння не хацеў спускацца. Шафёра папрасіў, балазе час яшчэ не падганяў, прагуляцца там, дзе ў ранейшыя прыезды ён так любіў пеша блукаць, паслая Манежа, усцяж Аляксандраўскага саду і далей, абагнуўшы велізарны гмах гасцініцы «Масква», выехаць на вуліцу Горкага. А па ёй да вакзала — рукой падаць. Хацелася яшчэ раз глянуць на Маскву. Галаву неадчэпна свідравала думка, што гэта, можа, яго апошняя прагулка па горадзе, да якога ён так прывык за многія свае візіты. І да гэтага пачуцця прымешвалася другое, больш сумнае — ты аджыў, ад'ездзіў сваё, твая, брат, песенька спета. «Адпетушыўся»,— нагадаліся словы Ніны Іванаўны, і Гракові́ч сумна, куточкамі губ, усміхнуўся. Не хацелася верыць, што пайшоў сёмы дзесятак, што ўсё самае лепшае засталося ззаду, у мінулым.

Але ў поездзе, які вёз яго дадому, змрочны настрой трохі развеяўся. У купэ з Гракові́чам былі маладыя, вясёлыя людзі — музыканты, якія вярталіся з гастроляў па Закаўказзі. Да паўночы яны не маглі ўгамані́цца, спявалі, ігралі, да колікаў у жываце смяяліся, расказваючы самыя свежыя анекдоты. Гракові́ча ўгаварылі нават, як той ні аднекваўся, выпіць напарстак армянскага марачнага каньзо

яку. Сяргей Трафімавіч вельмі непакоіўся за сэрца, але, надзіва, ніякіх боляў не адчуваў.

А ноччу на мулкай і нязручнай падушцы пад галавой, у неглыбокім пад тахканне колаў сне бачыўся яму мак, шмат кветак маку, якім палымнела ўся вялікая лясная паляна, пакрытая чамусьці брусчаткай. Гракавіч дзівіўся, як на камянях магло вырасці гэткае дзіва.

Яны стаялі з жонкай трохі збоку, пад елкай, бо ліў дождж, і чакалі.

«Вунь, глядзі»,— шапнула Вера Пятроўна.

Ён і сам ужо бачыў: з ляснога зялёнага тунеля для нейкай урачыстай цырымоніі выйшлі папарна — ён і яна — маладыя. Дзяўчаты-красуні з галавы да пят у фаце, а хлопцы — у ладных цёмных касцюмах.

«Хоць бы перачакалі дождж,— сказаў ён.— Памокнуць жа».— «Нічога, дождж — не шчасце».— Вера Пятроўна засяроджана шукала сярод іншых нявест сваю дачку.

А вунь і яна, іхняя Ліна: прыгожая, шчаслівая, сама моцна трымае пад руку свайго абранніка. Убачыла іх, сарвала некалькі кветак маку і кінула ім пад ногі...

Успамінаючы раніцай гэты сон, Гракавіч мякка і звычліва ўсміхаўся.

1974

ДАКОР

Чаму ўжо колькі гадоў не даюць мне спакою тыя дзве адзінокія жаночыя постаці?

Часта, вельмі часта, нават і ноччу, толькі заплюшчу вочы, прыходзяць яны мне на памяць. Тады я доўга кідаюся ў ложку, ніяк не магу заснуць. Хваравітая ўражлівасць? Непатрэбная сентыментальнасць? Не, бадай, гэта нямы дакор самому сабе, свайму сумленню, хоць, здаецца, і віны маёй ніякай няма. А можа, гэта нешта большае, чым віна? Хто ведае...

Нехта казаў: ты, чалавек дваццатага веку, можаш усё — злётаць на месяц і зоркі, зазірнуць у таямніцы жыцця і смерці, нырнуць у вечны змрок акіянскіх глыбіняў. І яшчэ многае-многае ты можаш. А вось ці ўмееш ты, мінаючы стрэчнага чалавека, не таўхануць знячэўку яго, ці ўмееш прачытаць, што напісана на ягоным твары: боль, радасць, смутак, гора?

...У парны ліпеньскі надвячорак са сталічнага порта «Паўднёвы» адплыў наш невялікі, але прыгожы і ўтульны цеплаход «Сяргей Ясенін». Добра было, пасля неспакойнага рабочага дня, пасля гарадской мітусні, тлуму моўчкі стаяць на палубе, дыхаць не надыхацца свежым пругкім ветрам, любавацца вадой, што пенілася за кармою, заміраць ад захаплення ўсім тым, што адкрывалася воку. І адчуваць, што ты на некалькі дзён вольны як птушка: можаш спаць колькі спіцца, чытаць, гуляць у шахматы, бавіць час у рэстаране, быць донжуанам.

Але мне нічога гэтага не хацелася. Я аблюбаваў ціхі, найменей людны куточак на верхняй палубе і глядзеў. Вось з-за павароткі марудна выплыла, з саборамі і цэрквамі на высокім пясчаным касагоры, вялікае сяло. Сонца ўжо схавалася за шчоточку далёкага, на схіле зямлі і неба, лесу, але промні яго яшчэ плавілі золата купалаў і крыжоў.

Адразу за сялом напярэймы цеплаходу невядома адкуль вынырнулі дзве лодкі. У мяккім вечаровым сутонні добра відаць былі загарэлыя мускулістыя плечы і рукі, якія з усяе сілы налягалі на вёслы, пашлавата-разудалыя ўхмылкі на ўвесь твар.

— Гэй, ты, тармазі,— склаўшы рупарам далоні і стаўшы на ўвесь рост, выгукнуў даўгалыгі «пірат» з першай лодкі.— Хіба не бачыш, што мы плывём.

Другі дзяцюк, ажно заглушаючы аднастайны шум вінтоў, задаволена і смачна рагатнуў на ўсё наваколле.

І цеплаход затармазіў, прыпыніў свой плаўны і мяккі бег, прапускаючы амаль перад самым сваім носам зламыснікаў на лодках. Яны, аддаляючыся, яшчэ доўга пацяшаліся і гігікалі.

Вось злева па борце выплыла ў неба поўня, і таямніча-трывожнае святло яе зіхатлівымі пырскамі разлілося на вадзе. Наперадзе, над лясістым абрывам, мільганула вогнішча кастра. Нехта, удвух ці ўтрох, мітусіўся каля яго, можа, завіхаўся з вячэрай, можа, проста падкладваў дровы.

А цеплаход наш бег і бег наперад, скрозь густую парнасць ночы, скрозь ружовасць тумаоў у нізінах, колькі разоў праціскаўся праз вузкія каменныя сцены шлюзаў, спяшаючыся хутчэй выйсці з Масквы-ракі на большы прастор, на паўнаводную чараўніцу Аку.

Я вельмі шкадую, што праспаў гэты момант. Недарэвальна праспаў. Амаль цалюткую ноч бадзяўся па палубе, усё баяўся ўпусціць што-небудзь цікавае. Пасля спу-

сціўся да сябе ў каюту, сеў на ляжанцы каля акна перадыхнуць каліва і... прахапіўся, калі было ўжо відна. Там, дзе павінна ўзысці сонца, неба гарэла ціхім вясёлкавым полымем. Спачатку я здзівіўся, не ўбачыўшы звычных абрысаў берага. Пасля, нібы апантаны, кінуўся на палубу, на маё ўчарашняе месца, і сэрца захлынулася ад радасці: якая веліч, якая водная роўнядзь! Ну, вядома ж: гэта яна, Ака, калыска дзяцінства чалавека, на радзіму якога спяшаецца вось гэты цеплаход.

Было яшчэ вельмі рана, усе спалі ў душных сваіх каютах-каморках, і мне трошкі шкада было тых, хто не бачыць усяго гэтага прыгоства. Ветру, нават пяшчотна-трапяткога яго дотыку, не адчувалася зусім, і вада наперадзе, перад цеплаходам, была люстраная, таксама як бы сонная. Там-сям моўчкі сядзелі ў лодках адзінокія рыбакі. Відаць, уранні добра клявала, бо яны нават і галавы не падымалі, каб стрэць-праводзіць наш цеплаход. Унізе, чуць злева, нешта моцна плюхнулася ў ваду, і я ажно здрыгануўся. Ці не шчупак часам або сом? Але праз секунду якую ўжо смяяўся: нехта зверху, мне не было відаць, спусціў на вяроўцы апаласнуць анучу, якою цёр палубу.

Да Канстанцінава мы падышлі ў самую макаўку дня. Маленькі дашчаны прычал, да якога бокам, нібы крадучыся, падплываў наш цеплаход, быў пусты. Толькі дзве старэнькія жанчыны сцішана стаялі на крайку гэтага прычала і неяк даверліва-радасна глядзелі, як мы, турысты, з гіканнем скакалі на бераг і, ледзь не збіваючы з ног і іх і саміх сябе, наперагонкі беглі ўгору, туды, дзе прасторна разляглося сяло.

Вось яна, тая хата, адкуль надвечар, стомленая жыццём і клопатамі дня, выходзіла за сяло ў старэнькім шушуне жанчына, што падарыла свету вялікага паэта. Яна з надзеяй углядалася ў дарогу: а можа, сёння шчасце абняць сына сагрэе яе сэрца? Дзе ён, па якіх сцежках-пуцявінах ходзіць? Хоць бы быў жывы і здаровы...

Вось тая цэркаўка, ля якой у цяні шапаткіх бяроз сядзеў ён, глядзеў у засмужана-сінія заокскія далячыні, марыў, шаптаў радкі сваіх бессмяротных вершаў:

Несказанное, синее, нежное...
Тих мой край после бурь, после гроз,
И душа моя — поле безбрежное —
Дышит запахом меда и роз.

У цёмных сенцах вунь тая каса, з якой Сяргей Есенін на пароме перапраўляўся ў духмяна-хмельнае бязмежжа лугоў...

Кожная рэч — дарагі напамінак і памяць.

...Назад, да ракі, на цеплаход, які чакаў нас, мы ўжо не беглі так бесклапотна, так дурасліва, як некалькі гадзін назад. Нешта новае, няўлоўна-сумнае, спакойна-разважнае можна было прачытаць на тварах турыстаў. Надта ж мала было адведзена нам часу, каб уволю набыцца і наглядзецца на ўсё. Кожнага, бадай, непакоіла думка, як хутка давядзецца (і ці давядзецца?) зноў пабыць тут, у Канстанцінаве. Мы моўчкі стаялі на палубе і, хоць нас ніхто не праводзіў, доўга махалі рукамі, пакуль і дашчаны прычал, і царква там, на гары, у сяле, зусім не зніклі з вачэй.

Калі ззаду засталося ўжо нямала кіламетраў, я зусім выпадкова пачуў, як адзін з матросаў, што, закурваючы, прыпыніліся побач, нібы між іншым кінуў:

— А старушэнцыі не прыйшлі сёння праводзіць. У абед, калі падплылі, то стаялі на прычале...

— Ты пра каго? — спытаў, заняты нечым сваім, шыракагруды, ажно трашчала напятая ад мускулаў паласатая майка, ягоны напарнік.

— Пра каго ж яшчэ? Пра сясцёр Ясеніна...

Я болей не слухаў. Я быў аглушаны тым, што пачуў. Неяк адразу знік той добры настрой, якім жыў апошнія суткі. Крыўдна стала да болю ў сэрцы. Колькі чытаў пра іх, колькі марыў пабачыць на свае вочы іх, самых родных і блізкіх паэта, можа, нават пагутарыць з імі, і калі нададарыўся такі выпадак — я, нібы той сарвігалава, пранёсся міма, гатовы збіць, зваліць іх з нядужых ног. Дзікун, самы сапраўдны дзікун...

Я паспрабаваў апраўдаць сябе, што не пазнаў іх, бо ніколі з імі не бачыўся, што ва ўсім вінаваты арганізатары нашае паездкі. Але на сэрцы ўсё роўна лягчэй не стала.

Амаль усю дарогу назад, ці стаяў я на палубе, абедаў у рэстаране, ці чытаў тое-сёе ў цеснай каюце, бачыліся мне згэтыя прыгнутыя цяжарам гадоў і пераджытым дзве адзінокія жанчыны на спякотным прычале. Я ўяўляў, як рана-ненька-рана, калі яшчэ да ўзыходу было нямала часу, а там, дзе павінна паказацца сонца, у небе шырыліся, густцелі барвы, яны — Кацярына Аляксандраўна і Аляксандра Аляксандраўна — былі ўжо на нагах, рыхтаваліся да сустрэчы з братам-цеплаходам. Я нібы наяве бачыў, як спускаліся яны з высокай гары, асцярожна, каб, крый божа, не спатыкнуцца, мацалі нагамі добра ўбітую сцежку-пятлянку. Тую самую сцежку, па якой многа гадоў назад яны, маладыя, узнёсла-акрыленыя, імкліва збягалі да ра-

кі і, шпурнуўшы на прысак-пясок паркалёвыя сарафаны, з ходу кідаліся ў пяшчотную плынь.

Сёння ж, прыклаўшы казырком далонь да вачэй, каб не сляпіла сонца і каб бачыць трошкі далей, яны ўглядаліся наперад. Там, з засмужанага воднага прастору, вось-вось пакажуцца знаёмыя рысы цеплахода, які стаў дарагім і як бы ўжо родным для іх. Яны з радасцю чакалі і мяне, і ўсіх-усіх, хто быў на гэтым цеплаходзе. Чакалі, як жаданых гасцей, і як госці мы сталі ім блізкімі і дарагімі.

І вось як я аддзячыў за ўсё гэта, як уважыў іх клопат, неспакой іхні і сівізну!

1970

ВЕРНАСЦЬ

Не ведаю як хто, а я вельмі люблю тую пару, калі на дрэвах пачынаюць набрыньваць пупышкі, калі ў канавах усцяж дарог стаіць вада, а ў крутаярах, сярод хмызу, нене ды і прагляне лапік учарнелага снегу.

Тады мяне агортвае дух бадзяння. Часцей чым калі я прашу ў рэдактара камандзіроўку. Хочацца хутчэй за горад, у самы далёкі куток, далей ад бойкіх дарог, туды, дзе прырода захавала сваю першародную красу і маўклівасць...

Бывае, забярэшся ў глушэчу і не верыш, што недзе ёсць іншае, вірлівае жыццё з няспынным грукатам машын, з цалюткім морам электрычных агнёў гарады. Заўсёды пасля такіх вандраванняў я прыязджаю ў горад хоць і стомлены, але нібы памаладзелы.

Неяк лёс закінуў мяне на Бягомльшчыну.

Стаяла ранняя вясна. Сонца хоць і ўгравала, але дарогі яшчэ раскісалі ад гразі, і на іх натужліва раўлі машыны, па карданны вал завальваючыся ў чорнае месіва. Тады шафёры seклі прыдарожны маладняк — альхоўнік, лазу, беразняк — і кідалі пад скаты, праклінаючы свой нялёгкі хлеб. Але калі машына ўзбівалася на сухое, гаспадар яе адразу весялеў, з асалодай зацягваўся цыгарэтай і, каб згладзіць няёмкасць, расказваў што-небудзь вясёлае, прызначанае толькі для мужчынскага вуха.

У калгас «Лясны» я дабраўся пад вечар, хоць з гарадка выехаў, калі яшчэ не было і адзінаццаці. Усяго якіх дваццаць кіламетраў мы прабіваліся, глядзі, як не шэсць

гадзін. Пераначаваў у шафёра Пашкі, таго самага, з якім і прыехаў сюды па сваіх журналісцкіх справах. Раніцай падняўся з сонцам.

Вёска, скрозь атуленая лесам, пачынала свой клапотны дзень. Роўна і дружна віліся над комінамі сіняватыя дымкі. Недзе побач, за павароткай, рыпеў журавель, адтуль даносілася бразганне вёдраў, жаночая гаворка.

У двары канторы, на горцы валуноў, што ляжалі ля штыкецін бог ведае з якога часу, ужо сядзела некалькі мужчын у пацёртых, мурзатых ватоўках.

Увесь дзень я хадзіў па брыгадах, мясіў гразь, сёе-тое занатоўваў у блакнот, удыхаў лясны пах. Пад вечар, даабіраючыся на галоўную сялібу, дзе была кантора, я збочыў яшчэ ў адну невялічкую вёску, хат мо на трыццаць.

Вёска раскінулася на пагорку, ля саменькага лугу, які быў яшчэ сям-там заліты вадой. Хаты тут стаялі прасторна, у адзін рад. Пры кожнай — вялікі агарод і агародчык.

Зараз вёска як вымерла. Нідзе ні душы. Праўда, недалёка на лузе нешта шукала, раз-пораз нагінаючыся, дзяўчо ў вялікіх, не па назе, гумовых ботах, ды ля плота, прывязанае за жэрдку доўгай вяроўкай, паслося рабое цялё.

Я сеў на першую лаўку. Ногі мае прамоклі і пяклі як агнём. Не хацелася кранацца з месца. Прыемная млявасць дрымотна разлілася па целе...

Раптам застылую цішыню разарваў гук, быццам дзе побач затахкаў кулямёт. Я ажно падхапіўся з лаўкі, а пасля, смеючыся з сябе, сеў і задраў галаву. Проста нада мною, на зламанай верхавіне разгалістай стогадовай ліпы, у напалову разбураным гняздзе стаяў на адной назе бусел. Я здзівіўся. Яшчэ ні аднае вясны так рана я не бачыў буслоў. А гэты стаяў, аглядаў наваколле і гучна клекатаў. Праз якую хвіліну ён зашалопаў крыламі, цяжка, нібы нехаця, кінуўся з буслянкі і знік за стрэхамі.

Бразнула клямка, і з хаты, ля якой я сядзеў, выйшаў, моцна налягаючы на правую нагу, мужчына сярэдніх гадоў з няголеным, трохі заспаным тварам. Павіталіся.

Сымон, так назваў сябе гаспадар хаты, аказаўся гаваркім чалавекам. Відаць, ён любіў мужчынскую талаку і шкадаваў, што з-за сваёй інваліднасці не можа ўгнацца за здаровымі мужыкамі. Ён ахвотна сеў побач і першы ўшчаў гаворку. Я выняў з кішэні пачак цыгарэт з фільтрам, пачаставаў Сымона. Зацягнуўшыся некалькі разоў запар, Сымон раптам падняўся і гукнуў:

— Манька-а-а! Ідзі дадому, хо-опіць ужо...

Дзяўчо ў гумовых ботах выпрасталася, паглядзела ў

наш бок, а пасля, падскокваючы, няўклюдна падалося да нас. Сымон растлумачыў:

— Швагер трусоў нядаўна падарыў, дык, ліха іх, корму таго не настрэньчыцца. Бручку ўсю ўжо схрумсталі. Добра, што хоць трава трохі пачала прабівацца...

Зноў пачуўся цяжкі ўзмах крылаў. Бусел праляцеў над нашымі галовамі, а пасля плаўна сеў на гняздо. У дзюбе ён трымаў ладнаватую галіну.

— Усё ладкуецца, усё на нешта спадзяецца. Дзіўны птах! — з нейкай пяшчотай сказаў Сымон, гледзячы на буслянку. А пасля ахвотна расказаў гісторыю, якая глыбока запала мне ў памяць.

...Той чэрвеньскі дзень таксама абяцаў быць гарачым. Сухая, млосная зямля прасіла хоць кроплю вільгаці. Але на дождж нішто не паказвала. Надвечар у празрыстым паветры лётала многа павуціны, у затоках, пры рацэ, гучна, ажно захліпаліся, крумкалі жабы. Раніцай жа, пры нізкім яшчэ сонцы, над вадою вісела густая, хоць кладзіся і гушкайся, плёнка туману. Старыя казалі: усё паказвае на сухое, спякотнае лета.

Яшчэ не высахла і раса, а ў вёску, задыхаўшыся, прыбег з Загалля да свае цёткі Макарыхі яе пляменнік Косцік, сын вядомага яшчэ да вайны лесніка Рыгора Чыркова. Хапіўшы з гладыша колькі глыткоў кіслага малака і выцершы рукавом зрэбнай кашулі пацеркі поту на лбе, Косцік сказаў, каб усе беглі скарэй у лес і хаваліся далей дзе-небудзь на балоце...

Не ўсё яшчэ цямячы, але за гады вайны прызвычаеная да любой нечаканасці, цётка спярша спалатнела, а пасля, кінуўшы некалькі слоў, пабегла галосячы па вуліцы...

І амаль адразу ж недзе не так далёка ў лесе вусцішна рванула паветра адна міна, пасля — другая, глуха затахкаў кулямёт.

Пачыналася блакада гэтага вялікага ляснога краю, дзе мела прыпынак не адна партызанская брыгада.

Сымон той дзень быў дома адзін, ляжаў на сенніку ў кладоўцы, ужо не спаў, але ўсё яшчэ ніяк не мог ачомацца пасля начы. Дзед з маці, як толькі выгналі карову, пайшлі на Сямёнаў луг, гэта за пяць якіх кіламетраў, хадзіцца з сенам: дакасіць свой участак і растрэсці, каб, пакуль тая пагода, яно хутчэй высахла. З хвіліны на хвіліну яны павінны былі прыйсці і, успароўшы Сымона, разам снедаць. Таму ён і не спяшаўся ўставаць.

У кладоўцы было добра. Сымон любіў тут спаць летам. У хаце, як толькі святлела, сляпіцаю лезлі мухі і джалілі

нібы тыя восы. Калі ж нацягнуць коўдру на галаву, усяму схавацца, то і гэта не сон: даймае задуха. А тут, у кладоўцы, заўсёды паўцемак і амаль не вялося мух, прыемна пахла воскам, сотамі: балазе яны стаялі каля саменькай галавы.

...Зусім нечакана ад выбуху хадуном пайшлі сцены хаты. Адразу ж Сымон пачуў, як з боку лесу заенчыў кулямёт...

Нічога не цямячы, у адной зрэбнай кашулі і споднікаx, Сымон вываліўся на падворак. Каля самага ганка валяўся ладнаваты кавалак гонтавага даху, зрэзанага снарадам. Языкі полымя прагна лізалі крокввы. Густыя клубы дыму шугалі ў неба і ў іншых канцах вёскі.

Недалёка, за дзве ці тры хаты, нема галасіла жанчына.

Пераскочыўшы праз дашчаныя вароты, Сымон апынуўся ў агародзе. Тут, на градах, лапушыліся буракі (на агарод маці як не штовечар цягала не адзін дзесятак вёдзер вады), і там-сям блакітна-белымі кветкамі зацвітаў бульбоўнік.

Агарод збягаў амаль да самай ракі. За ёю пачыналася вялікае куп'істае балота, скрозь парослае лазой і нізкімі крываногімі бярозкамі з жорсткай, як тарка, карой.

Там быў нейкі паратунак ад карнікаў, і туды кіраваліся многія вяскоўцы.

Падаўся быў на балота і Сымон. Але не адбегся ён ад варот і на дваццаць крокаў, як нешта балюча, аж чырвоныя кругі замяльтэшыліся ўваччу, сцебанула па назе...

Ачуняў Сымон хутка. Ён ляжаў сярод густога бульбоўніку ў разоры, спрэс усланай макрыцай і малачаем. Правая калашына яговых споднікаў густа набрыняла крывёю. Асцярожна, перасільваючы пякучы боль, Сымон падцягнуў нагу і закасаў калашыну.

Рана была страшная. Кроў цурком лілася на зямлю, у разору. Вытыркалася перабітая костка. Хацелася крыкнуць ад жаху і роспачы, але вусны нібы сцяла.

Нягнуткімі пальцамі Сымон пашматаў калашыну і сяк-так аблытаў рану. Нечакана ён страпянуўся: да яго данеслася чыясьці гаворка. Асцярожна, каб не выдаць сябе, выглянуў са сваёй не вельмі надзейнай хованкі. Першае, што ён убачыў і што яго скаланула да жаху — вялізнае, у паўнеба, полымя, якое ўз'ятрылася над іх хатай. Хлеў стаяў за якіх метраў трыццаць, ён яшчэ не ўспыхнуў. Там спалохана кудахталі куры, нема вішчалі свінні. Чуліся стрэлы. Праз колькі хвілін усё аціхла.

І вось тут вуха разанула надта ж знаёмы, блізкі Сымо-

ну, але адначасна трывожна-рэзкі гук, нібы хто, апамятаўшыся пасля нечаканай навалы, паласнуў з кулямёта...

З картафляніку Сымону добра была відаць буслянка на верхавіне ліпы і ў ёй двое маладых цыбатых буслоў, якія толькі летась асталяваліся на іх ліпе, пачалі разам жыццё. Цяпер яны, бачачы такую калатнечу і пажар, занепакоіліся, доўга і рэзка заклекаталі, нібы клікалі на дапамогу.

Каля ліпы спыніліся два матацыклісты з аўтаматамі. Адзін з іх падняў з зямлі кол і штомоцы шпурнуў уверх, у буслянку. Але кол, не праляцеўшы і паловы да гнязда, заблытаўся ў густым ліпавым галлі.

Адзін з фашыстаў нешта злоснае выкрыкнуў. Яго напарнік таксама пачаў кідаць каменне, палкі. Але птушкі і не падумалі пакінуць сваё седала. Яны яшчэ больш трывожна заклекаталі на ўсё наваколле.

Фашысты зусім ужо раз'юшыліся. Вось адзін з іх ускінуў уверх аўтамат і, амаль не цэлячыся, націснуў на курок. Секанула чарга і — ціішыня. З буслянкі, няўклюдна падвярнуўшы галаву і не паспеўшы нават распластаць крылы, цяжка вываліўся белы птах. Другі ўзвіўся ў паветра і пачаў набіраць кругі...

Хуценька асядлаўшы матацыкл і шалёна газануўшы, карнікі зніклі ў воблаках густога едкага дыму...

Сымон скончыў свой расказ і зноў папрасіў закурыць. Каля нас прачмякала ў гумовых ботах дзяўчынка. У руцэ яна трымала невялікі лазовы кошык.

— Трохі нарвала? — запыніў яе Сымон.

— Мала яшчэ травы, татуся,— заклапочана прашчабятала Манька і падалася ў сенцы.

Пачынала шарэць. З комінаў сям-там пацягнуліся ўгору дымкі. Знекуль смачна запахла бульбай, смажанай цыбуляй. Усё вокал дыхала спакоем, ва ўсім адчувалася звычнае вясковае жыццё...

Сымонаў твар быў суровы і задуменны.

— Так і прылятае кожную вясну адзін, як толькі зганіць з палёў снег. Ладзіць сваё седала і чакае, усё нечага чакае... А колькі ўжо гадоў мінула...

Сымон яшчэ раз замілавана глянуў на буслянку. Пасля, схамянуўшыся, узняўся, бадзёра прапанаваў:

— Дык мо, чалавеча, і паначуеш у нас? Куды на ноч гледзячы падасіся? Хата, як бачыш, пяцісценак.

Я з удзячнасцю кіўнуў галавой.

1963

ПАЕЗДКА Ў СВЯЯЧЫЦЫ

Вадзім атрымаў ліст ад Косці Лошчына ў пачатку чэрвеня.

У тую раніцу ён прачнуўся пазней, чым меўся. Звечара шыхнула яму схадзіць у кіно на апошні сеанс, і дадому ён прыйшоў недзе а другой гадзіне. Таму і праспаў. А хацеў жа раней трохі ўстаць і на свежую галаву папрацаваць.

Гадзіннік паказваў палову дзесятай. Трэба было паціху збірацца на работу.

Спускаючыся ■ лесвіцы, ён па завядзёнцы адамкнуў паштовую скрынку. Газеты на гэты раз чамусьці яшчэ не было. Затое выпаў на падлогу, пад самыя ногі, блеклы, трохі пакамечаны канверт.

Вадзім адразу пазнаў Косцеву руку, хоць і не перапісваліся яны больш як паўгода. Тут жа, на лесвіцы, надарваў канверт. Прачытаўшы ліст, Вадзім сунуў яго ў кішэню пінжака і выйшаў на вуліцу.

Адразу разанула такое яркае святло, што аж стала балюча вачам. І абдало спёкай, нібы перад ім толькі што адчынілі засланку добра напаленай бярозавымі плашкамі печы.

Вадзім наважыўся быў вярнуцца назад і пакінуць дома пінжак, ісці на работу ў адной кашулі. Але перадумаў. Няёмка неяк. Усё ж ён ужо не блазен які, не зялёны студэнцік, ■ супрацоўнік саліднай рэдакцыі, намеснік загадчыка аддзела.

Вузкая, дрэнна замошчаная вулачка вяла на шырокі шматлюдны праспект. Звычайна Вадзім садзіўся тут у тралейбус і даязджаў ужо да самай рэдакцыі. Але неаднойчы ў добрае надвор'е, калі не вельмі было горача і не цадзіў дождж, гэтую адлегласць ён мераў нагамі.

Сёння ж, у такую задуху, ісці не было вялікай ахвоты. Аднак, пастаяўшы трохі на супынку, нагледзеўшыся, як ■ перапоўненых тралейбусаў выкульваюцца распараныя пасажыры, ён махнуў рукой і пайшоў пешкі.

Сонца сляпіла вочы і прыпякала так, што Вадзім змушаны быў скінуць пінжак, узяць яго на руку. Адразу палягчэла. А пасля ён успомніў, што ў яго ёсць цёмныя акуляры. Гэта ж учора купіў, і яны недзе ў пінжаку. Калі надзеў іх, то і зусім стала добра ісці.

Па дарозе сустрэў таго-сяго са знаёмых, якія, гэтак жа як і ён, асталіся пасля інстытута працаваць у горадзе. Вадзім доўга не запыняўся, асабліва ні пра што не рас-

пытваў. Ён ведаў, што яшчэ неаднойчы вось так стрэне іх. Ведаў і другое: кожны з іх, нават і не пытаючыся пра тое, скажа, што ён задаволены сваім лёсам, задаволены ўжо толькі таму, што ходзіць вось па гэтым праспекце...

А што мог сказаць пра сваё жыццё ён, Вадзім?

Яму яшчэ з чацвёртага курса зайздросцілі многія, гаварылі, што дарогу сваю ён ужо знайшоў, што цяпер ён можа быць спакойны і не думаць пра размеркаванне.

Вадзім толькі пасмейваўся тады і казаў, што ніколі ў жыцці не астанецца ў горадзе, што хоць тут, у рэдакцыі, яму і прапануюць месца, але яго гэтая перспектыва нікольні не вабіць.

Эх, Косця, Косця!.. Колькі ж вады сплыло з таго часу? Вадзіму да драбніц нагадалася тая непрыемная размова з Косцем, самая непрыемная за ўсю іхнюю дружбу, і нейкае шчымлівае пачуццё віны перад сябрам запаланіла яго сэрца. Тады, вясной, ужо на пятым курсе, калі стала канчаткова вядома, што дарогі іх разыходзяцца, што ён, Вадзім, усё ж наважыў астацца ў рэдакцыі, і адбылася гэтая іх размова. Пад гарачую руку Косця назваў Вадзіма прыстасаванцам, здраднікам, хамелеонам і яшчэ не адным дзесяткам самых абразлівых слоў. І Вадзім ні ў чым не мог запярэчыць. Ён добра ведаў, што робіцца на душы ў сябра. Але і Вадзімава сэрца нібы кроіў хто на кавалкі. Ён ведаў, што вінаваты ў здрадзе іх агульнай мары — паехаць настаўнічаць у самую глухую палескую вёску, жыць пад адным дахам з палешукамі, вывучаць іх побыт і, што будзе па сіле, рабіць, каб яны жылі прыгажэй. Ён здрадзіў іх агульнаму жаданню... Як жа тады яны мала ведалі жыццё і самі сябе!..

Усхваляваны ад успамінаў, Вадзім і не прыкмеціў, як адмераў усю дарогу да работы і ўзышоў на рэдакцыйны ганак. У вестыбюлі было нават прахладна. Павітаўшыся з Іванам Кузьмічом, швейцарам, Вадзім накіраваўся ў аддзел. На стале ўжо ляжала кіпа свежых газет. Вадзім паглядзеў на гадзіннік і нават усміхнуўся. Ён ведаў, што ў рэдакцыі яшчэ нікога няма. А сакратарка Верачка, бач, ужо і пошту прынесла яму на стол...

Чытаць, аднак, Вадзіму не схацелася. Нешта не давала яму па-сапраўднаму ўзяцца за работу. І цэлы дзень ён быў сам не свой. Некалькі разоў садзіўся за стол, каб дапісаць артыкул, які меўся даць у наступны нумар. Але думкі зусім не лезлі ў галаву. Тады ён ішоў у калідор, закурваў, доўга і засяроджана вывучаў дошку аб'яў. Але

каб у яго хто спытаў, што ён вычытаў на той дошцы, то не сказаў бы, мусіць, і слова.

Вечарам, перад адыходам дадому, Вадзім меў размову з загадчыкам свайго аддзела і рэдактарам. Папрасіўся, каб яго адпусцілі дні на тры-чатыры — наведаць колішняга сябра. Яны не пярэчылі: з Вадзімам у рэдакцыі лічыліся і паважалі яго. Прапанавалі нават аформіць камандзіроўку, але хлопец адмовіўся.

А ноччу поезд вёз яго ўжо да Гомеля. Мякка гойдала вагон, колы выстуквалі нейкую няхітрую мелодыю. Паначному цьмяна гарэлі на праходзе лямпачкі, і амаль усе пасажыры спалі. Толькі ў самым канцы вагона плакала дзіцё, і жанчына сцішана і стомлена напявала нейкую песеньку, спрабавала прыспаць малое.

Вадзім хоць і адчуваў, як натаміўся, набегаўся за дзень, але спаць не хацеў. Сядзеў ля акна і глядзеў у ноч, на поўню, якая ўсё бегла, не адставала ад поезда і палівала кусты, лугі, дарогі блекла-таямнічым святлом...

Нешта шчымліва-радаснае і разам з тым маркотнае агарнула Вадзіма. Ён глядзеў на гэтую прыгажосць і з зайздрасцю думаў пра тых людзей, каму выпадае кожны дзень хадзіць па вясковых дарогах, дыхаць свежым паветрам. Ці думаў, ці гадаў ён, што так адарвецца ад усяго таго, з чым яшчэ ў дзяцінстве парадніўся і палюбіў навекі.

Чамусьці нагадалася, як яны з Косцем наважылі ў часе летніх вакацый (тады яны заканчвалі трэці курс) прайсціся сцежкамі Якуба Коласа, пабыць на яго радзіме, пешкі дайсці да таго месца, дзе бярэ пачатак Нёман.

Колькі вось ужо мінула гадоў, а гэтае іх падарожжа помніцца да самых маленькіх драбніц: палатка ля саменькай ракі, сярэбраная месячная дарожка на вадзе і цішыня, ад якой аж звініць увушшу. Толькі зрэдку плюхне ля берага рыба ды спрасонку падасць голас якая-небудзь птушка. Здаецца, бясконца сядзеў бы вось так, зачараваны гэтым хараством, адурманены водарам, які ідзе адусюль: і ад свежай атавы, якой выслана палатка, і ад кустоў, і ад кветак...

Вадзім прылёг прыкархнуць, калі пачынала брацца на раніцу. І хоць паспаў ён усяго гадзіны дзве ці тры, але, калі поезд падыходзіў да Гомеля і ў вагоне ўшчалася мітусня, бадзёра ўсхапіўся, згарнуў пасцель, выцягнуў з-пад падушкі свой невялікі партфель-саквояж. Учарашняй стомленасці як і не было зусім.

У прывакзальным буфеце ён узяў тое-сёе падсілкавац-

ца, выпіў шклянку гарачай кавы і падаўся пешкі да аўтавакзала. Праўда, можна было трохі пад'ехаць на тралейбусе, але Вадзім не схацеў. Раніца выдалася свежая, ядраная, сонца пакуль што не данімала. І хораша было прайсціся па чужым, яшчэ не шматлюдным горадзе, па шырокай, чыстай, з прыгожымі новымі камяніцамі вуліцы. У вокнах гулялі сонечныя блікі, сляпілі вочы. Але і гэтая гарэзлівая гульня зайчыкаў, і свежы ранак, і думка пра хуткую сустрэчу з Косцем незвычайна бадзёрылі Вадзіма.

Білет ён купіў адразу, нават не стаяў і ў чарзе. Праўда, часу яшчэ было зашмат — аўтобус адыходзіў аж праз паўтары гадзіны. Каб трохі прабавіць час, Вадзім наважыўся схадзіць на рынак. Купляць нічога не меўся, а вось прыцаніцца, прыгледзецца да людзей — гэта Вадзіма больш за ўсё і вабіла на рынку. Ён з ахвотаю хадзіў ад прылаўка да прылаўка, спыняўся, нібы хацеў што купіць, каля жанок, якія прыехалі сюды з раёна.

Аўтобус, які ішоў на Свячыцы, быў маленькі, няўтульны, скрозь прапылены. Ды і пасажыраў набілася, як селядцоў у бочцы. Але Вадзім усеўся добра, каля прыадчыненага акна. Усё ж дарога няблізкая, нешта, помніцца, чатыры ці мо і ўсе пяць гадзін трэба трэсціся.

Ужо ў дарозе нагадалася, як ён першы раз, праз год пасля заканчэння універсітэта, наведаўся ў Свячыцы, дзе настаўнічаў Косця.

Гэта было якраз у ліпені. Тады таксама стаяла гарачыня, што ажно дыхаць было цяжка. А яшчэ, як на тое ліха, недзе на паўдарозе сапсаваўся аўтобус. Вакол поле, ні аднаго кусціка. А сонца навісла проста над галавой. Пакуль дабраўся да Косці, дык было хоць кашулю выкручвай. Затое якой радаснай была сустрэча з сябрам і яго маладой жонкай!

Прызнацца, Вадзім трошкі зараўнаваў тады, калі ўбачыў Косцю з ягонай Анюткай (так ласкава ён называў яе). І зараўнаваў не таму, што ў сябрука такая прыгожая жонка, а ён пасля аднакурсніцы Валі, якая, помніцца, адхіліла і Косцікава і ягонае прызнанне, так па-сапраўднаму нікога і не пакахаў. Не, зараўнаваў ён зусім па-другому. Як толькі ўбачыў Анютку, то адразу зразумеў, што ён ужо не першы ў Косці чалавек, якому можна даверыцца, раскрыцца ў самым патаемным, з кім можна падзяліць і гора, і радасць. Што яму цяпер да колішняга сябрука!

Спамянулася Вадзіму, як Косця саромеўся слова — «гаспадар». Вадзім нават злёгку пакепліваў з яго, і Косця

чырванеў, нібы той школьнік, што напракуднічаў і не хоча прызнацца. А Вадзіму было радасна за сябра, што нарэшце, не ў прыклад яму, ён знайшоў добрую і надзейную прыстань. Яны ніколі нічога не мелі свайго, апроч канспектаў і такой-сякой апраткі. І, вядома, пра сваё жытло нават ніколі не гаварылі. Яны, тады яшчэ студэнты, лічылі гэта калі не мяшчанствам, то ва ўсякім разе не вартым таго, каб надаваць якое-небудзь значэнне. І вось Косця гаспадар і гэтай хаты, і двух вулляў і, самае галоўнае, гаспадар гэтага чароўнага куточка за хатай, дзе яны ляжалі.

Так, гэта быў сапраўды райскі куточак! Як толькі Вадзім першы раз прыехаў да Косці, ды яшчэ ў такую задуху, то ледзь не ашалеў ад радасці. Ён гатовы быў маліцца на таго, хто пасадзіў, вырасціў гэтыя бярозы.

На невялікім пятаку, мо так сотак у дзесяць, ён налічыў аж сто дзве беластволыя прыгажуні. Яны раслі купкамі, па тры-чатыры ў адным гняздзе. Вадзіму, калі ён любаваўся імі, часам здавалася, што гэта нават не бярозы, а танклявыя прыгажуні дзяўчаты ў вясельных сукенках пабраліся за рукі і, адкінуўшыся трошкі назад, імкліва закружыліся ў карагодзе.

І вось ён, Вадзім, зноў хутка ўбачыць Косцю, і паляжыць у цяньку пад бярозамі, і забудзецца на ўсе клопаты, на ўсю тую мітусню, чым ён жыў гэтыя свае гады. І як, пэўна, здзівіцца Косця яго прыезду! Гэта ж, глядзі, ажно тры гады не бачыліся...

За думкамі, успамінамі Вадзім і не агледзеўся, як даехалі да Свячыц. Сяла ён адразу не пазнаў, а таму, калі аўтобус спыніўся на невялікай плошчы, каля чайнай, Вадзім астаўся сядзець на сваім месцы, як і сядзеў.

— Таварыш, прыехалі,— лена кінуў яму вадзіцель, малады, з кучаравым агніста-рыжым чубам хлапец.

— Як? Куды? — спахапіўся, як бы спалохаўся, Вадзім.

— А куды вам трэба?

— У Свячыцы.

«Рыжы чуб» расплыўся ў шырокай усмешцы:

— Яны самыя і ёсць, Свячыцы.

Вадзім ухапіў свой партфель-саквояж і выйшаў на плошчу. Пастаяўшы трохі на месцы і больш уважліва агледзеўшыся, ён нарэшце пазнаў, куды трэба ісці.

Свячыцы — вялікае, на шэсцьсот ці семсот двароў сяло. Вуліц і вулачак тут нямала, што і ў райцэнтры якім. Але цяпер Вадзім ужо і з заплюшчанымі вачыма мог бы трапіць да Косці.

Дарога ішла паўз школу-дзесяцігодку — дзве прысадзістыя, размешчаныя літарай «т», драўляныя будыніны. У двары чуліся гамана, смех. Збоку, ля агароджы, група да пояса распранутых хлопцаў з чорнымі ад загару спінамі рэзаліся ў валейбол. «Мо зайсці спачатку ў школу? Косця можа быць цяпер там...»

Ён ступіў на невысокі ганак.

— Вадзім?! — пачуўся ззаду знаёмы голас.

— Косця, ты?! А я так і падумаў, што ты, чорт гэтакі палескі, і днюеш і начуеш тут...

Яны стаялі адзін насупроці аднаго — Вадзім радасна-ўзбуджаны, Косця нібы трошкі збянтэжаны нечаканым з'яўленнем сябра. Пасля, ужо ў школе, яны моцна ціснулі адзін аднаму рукі і, што заўсёды бывае на першых мінутах сустрэчы блізкіх людзей, якія доўга не бачыліся, бязладна гаварылі, перабіваючы адзін аднаго. Абышлі разам усе калідоры. Косця паказаў, у якіх класах ён вучыць.

У школе было пуста і гулка. Яны заглянулі ў настаўніцкую. Там таксама нікога не было. Косця забраў з шырачэзнага, засланага зялёным сукном, там-сям ужо заляпанага чарнілам стала сваю папку. Толькі нядаўна ён адпусціў вучняў, з якімі праводзіў кансультацыю перад заўтрашнім экзаменам.

— Ну, а цяпер пашкандыбаем проста да мяне.

Яны выйшлі на двор. Быў самы полудзень, і таму вуліца, па якой яны ішлі, нібы вымерла. Толькі ў пяску, пасярэдзіне дарогі, там-сям грэбаліся куры.

— Як яно, браце, жывецца, хлеб палескі жуецца? Хваліся.— Вадзім узяў Косцю пад локаць.

— Ды так, нішто сабе. Пабачыш, у мяне тут усё на віду...

На ганку сустрэлі Анюту. У простым, даволі заношаным доўгім халаце, босая, заспетая знячэўку, яна ажно пачырванела, калі падавала Вадзіму руку.

— Косця, свінчо ты гэткае, што ж не папярэдзіў мяне? — накінулася яна на мужа.

— Прабачце, гэта мая віна, што так неспадзеўкі зваліўся на вашы галовы,— паспрабаваў змякчыць няёмкасць Вадзім.— І, далібог жа, усё так добра...

Косця павёў Вадзіма ў хату, у пярэдні пакой, які трыма вокнамі выходзіў на вуліцу.

— Вось знімі пінжак і аддыхайся, пакуль мы трохі ўходзімся па гаспадарцы.

Вадзім астаўся адзін. Ён здзівіўся, як у Косці было хораша, як багата быў абстаўлены пакой. Зіхацелі гладка адпаліраваныя, хоць глядзіся, два пастаўленыя ўпрытык ложкі, кідалася ў вочы трохстворкавая бліскучая шафа, два мяккія, што ажно патануць можна, крэслы, новая, на шэсць лямпачак, люстра пад столлю, два дываны, адзін на сцяне, другі на падлозе, пасярэдзіне пакоя. Нямала было і іншых рэчаў. На невялікім камодзіку пакрытая вышыванай сурвэткай высілася радыёла. Трохі збоку, ля глухой сцяны, стаяў зашклёны сервант з талеркамі, чаркамі, спадачкамі на паліцах.

Вадзім успомніў, што ў той яго прыезд тут, на месцы серванта, была плеценая з лазы этажэрка, скрозь забітая кнігамі...

У пакой зайшла пераапранутая, з высока ўзбітай прычоскай Анюта. «Бог ты мой, як хутка жанчыны могуць перайначвацца!» Анюта была, як і тады, тры гады назад, такая ж прыгожая і зграбная. Толькі, бадай, трохі папаўнела.

— Вам не сумна аднаму? Косця зараз прыйдзе... Відаць, здарожыліся?

Прыветная, гарэзліва-здаволеная, яна неўпрыкмет акінула вокам увесь пакой, зноў спыніла позірк на Вадзіму, нібы молячы, каб ён хутчэй сказаў тое, што яна болей за ўсё прагнула пачуць. Вадзім як не рассмяяўся ад гэтай мілай жаночай непасрэднасці.

— Ну што вы? Я так рады, што зноў бачу вас і што вы так добра, нават шыкоўна жывяце. Пабыў вось у вашым церамку хвілінку, і як рукой усю стому зняло.

— Ну, то пасядзіце яшчэ трохі адзін,— шчасліва заўсміхалася Анюта.— Хутка паабедаем.

Яна падалася ў кухню. Вадзім пахадзіў узад-уперад па пакоі, а пасля таксама выйшаў на кухню. Там, аднак, нікога не было. Вадзім падышоў да эмаліраванага вядра, якое стаяла на табурэце, пад фанернай накрыўкай. Напіўшыся (вада была цеплаватая), ён наважыў выйсці на двор, трохі агледзецца. Але ў куце, каля стала, заўважыў этажэрку, тую, якую бачыў тады, і, па старой звычцы, пацягнуўся да кніг. Яны былі амаль усе знаёмыя, тыя, якія Косця купляў яшчэ студэнтам.

Вадзіму стала неяк няёмка, што без дазволу зайшоў вось сюды і корпаецца ў чужым. Ён, пакуль хто не засціг, заспяшаўся на двор.

На ганку, на прымацаванай да стоек лаўцы, весела шыпеў прымус. Анюта, седзячы на зэдліку і схіліўшы набок

галаву, ад чаго фігура яе падалася Вадзіму яшчэ болей зграбнай і жаноцкай, абірала бульбу.

— Зачакаліся? — весела зіркнула яна.— Нешта Косця бавіцца. Відаць, чарга ў сельмагу.

— Прынёс я вам турботаў. Не трэба было нікуды бегчы,— сказаў, каб толькі нешта сказаць, Вадзім.

Яму, праўда, было радасна, што так завіхаюцца дзеля яго. Але да гэтага пачуцця прыбавілася нешта новае, што назойліва лезла ў галаву, блытала думкі. Ён усё яшчэ знаходзіўся пад уражаннем сустрэчы з блізкім, дарагім сябрам і таму стараўся адагнаць прэч гэтае нечаканае адчуванне.

Спусціўшыся з ганка, Вадзім пахадзіў па двары, пастаяў каля загарадкі, палюбаваўся маленькімі рабымі парасяткамі, якія ўсё бегалі за свіннёй, смешна тыцкалі сваімі пыскамі-пятачкамі пад жывот маці і нецярпліва вішчалі. Пасля ён успомніў пра бярозы і, не марудзячы, выйшаў праз брамку ў агарод, скіраваў за вугал хаты. Ён адчуў, як нецярпліва-радасна затахкала сэрца. «Як жа вы жывяце, беластволыя прыгажуні? Ці выраслі хоць, ці падужэлі? Вядома, выраслі і падужэлі — гэта ж тры гады мінула. Хутчэй жа туды, на лужок за хатай, у бярозавы гай...»

Але што гэта?.. Вадзім спыніўся, нібы аб што спатыкнуўся. Адчуў толькі, як цяжка прыраслі да зямлі ногі. Бяроз, акрамя тых некалькіх штук, што сіратліва мясціліся на вузкім паўзмежку, не было.

Вадзім спачатку не паверыў сваім вачам. Мо ён не туды трапіў?

Па добра вытаптанай баразне абышоў хату з другога боку. Не, усё правільна, ён не памыліўся. Няма болей і лужка. Цяпер тут (ужо дзе-нідзе нават выпусціла белыя кветкі-бутоны) дбайна ўходжаная, з роўнымі, пад шнурок, радкамі расла бульба. На душы стала сумна і пуста, нібы ён кагосьці страціў. І Вадзіму раптам захацелася назад, у горад, далей ад непрыемнай размовы, якая абавязкова адбудзецца. Але толькі не цяпер...

— Ну, вось табе і маеш,— разгублена мітусіўся Косця, заглядваючы Вадзіму ў вочы.— Пабыў якую гадзіну і ўжо заспяшаўся. І чаркі віна не паспеў як след прыгубіць... Нідзе не падзелася б твая гэтая работа.

— Не, Косця, выбач ужо, і вы, Анюта. Мне сёння ж трэба зрабіць рэпартаж аб адным калгасе пад Гомелем і вечарам выехаць у Мінск. Баявое заданне. Газета, ведаеце, патрабуе аператыўнасці!

І праз якую гадзіну Вадзім выязджаў са Свячыц. Ко-

сця, сумны, засяроджаны, памахаў яму ўслед і, нібы трохі згорбіўшыся пад нябачнай ношай, марудна пацягнуўся ўздоўж вуліцы да сваёй хаты, дзе яго чакала Анюта.

Вадзім жа цэлую дарогу да горада безуважна глядзеў у акно, ніяк не мог ачомацца, сабрацца з думкамі. На сэрцы было як ніколі прыкра. Пасля, адно за адным, пачало нагадвацца ўсё тое, што ён сёння бачыў і пеpажыў. Уваччу стаяў Косця, сумны, разгублены... «Што ж здарылася, дружа? — з болем думаў Вадзім.— Якая сіла прыгнула, прынізіла цябе? Мо тваё вялікае каханне да Анюты трошкі асляпіла цябе? А мо за гады нашай дружбы я не разгадаў усе куточкі тваёй душы? Ці, можа, я сам не разабраўся ў тваім сённяшнім жыцці, Косця?»

Думкі, думкі... Ажно кружыцца галава. Вадзім даў сабе зарок, што яшчэ прыедзе да Косці. Хай гэта будзе праз тыдзень, праз месяц ці праз год, летам ці зімою. Але прыедзе. Абавязкова. І размова ў іх яшчэ ўся наперадзе...

1971

ЗЕМЛЯКІ

Я чакаў яго доўга.

Ужо амаль цэлую гадзіну тупаў у вакзале, некалькі разоў падыходзіў да аптэчнага латка, назубок вывучыў асартымент і кошт закусак у буфеце, пералічыў (а навошта, і сам не ўцямлю) усе жалезныя шафы — аўтаматычныя камеры захоўвання.

А яго ўсё не было і не было. Але я ж ведаў, што ён сёння паедзе. Бо ў яго і камандзіроўка скончылася. І білет ужо два дні ляжаў у кішэні якраз на сёння, на гэты блакітны экспрэс, які завязе яго ў горад майго юнацтва. Ды і на работу ён званіў мне ўчора, папярэджваў, каб я хаця ж абавязкова пад'ехаў на вакзал на нейкія паўтары гадзіны раней: там спакойна пагутарым, успомнім сваіх інстытуцкіх сяброў, пра сённяшняе жыццё-быццё раскажам адзін аднаму, а мо нават паспеем забегчы ў рэстаран.

Эх, Коля-Мікалай, што ж ты, браце, так падводзіш?

У зале чакання было душна, і я выйшаў у вестыбюль, каб трошкі ахаладацца.

З клункамі, з чамаданамі спяшаліся на платформу пасажыры.

Дыктарка мяккім грудным, праўда, трохі асіплым, галасам аб'яўляла аб пасадцы і аб адыходзе ўсё новых і новых далёкіх і бліжэйшых паяздоў.

Я нерваваўся не адзін. Тут жа, у глухім вестыбюлі, прыхінуўшыся плячыма да шырачэзнай, мо ў два абхваты, калоны-апоры, стаялі дзве жанчыны. Адной было нешта гадоў пад дваццаць пяць. Апранута яна была модна: ногі ў высокіх, ажно да кален, ярка-зялёных перламутравых боціках, на галаве махеравая шапачка. Трохі залішне раздабрэлую фігуру яе цесна аблягала дэмісезоннае паліто-джэрсі. Другая жанчына выглядала гадоў на пяць сталей. На ёй была новая плюшаўка, цёплая чорная хустка, ля ног, абутых у карычневыя чаравікі з грубымі абцасамі, стаялі хатулёк, гаспадарчая сумка на маланцы і вялізны, без ручкі, але туга апярэзаны сырамятнай папругай выцвілы чамадан.

Я звярнуў на іх увагу таму, што старэйшая жанчына стаяла як на іголках, зіркаючы на дзверы, і ўсё пыталася:

— Колькі ж там, Манечка, ужо? Гэта ж, во, усе нервы перагараць з-за яго.

Маня адхінала рукаво, глядзела на вялікі, з пазалотай, пляскаты гадзіннік і казала час.

Жанчына ў плюшаўцы не сціхала:

— Ото ж чалавек, усе пячонкі ад'еў за дарогу. Як выехалі з Кустаная, як селі ў поезд, дык ніяк з нейкім сваім таварышам расстацца не можа. І цяпер, бач, сказаў, што толькі на хвілінку адлучыцца ў гастраном. А гэтая хвілінка цэлай гадзінай абярнулася.

— Нічога, можа, зараз падыдзе,— супакойвала Маня.— Сёння ж якраз пятніца, дык мужчыны — як усё роўна мак таўкуць там.

— Не кажы ты, сястрыца. Далібог, і тату і маме саромеюся паказацца. Ты ж ведаеш, як яны баяліся, каб я хаця не выскачыла за абы-каго. І на табе, падхапіла!

Яны трохі памаўчалі. Жанчына ў плюшаўцы цяпер усё часцей пыталася пра час, усё больш злавалася. Яна ўжо была памкнулася ўхапіць рэчы і бегма бегчы на пасадку, ды раптам спынілася як укапаная, толькі рукамі ўспляснула:

— А божачка, то ж і білеты ў яго! Нават і вагон не помню. Вот бог паслаў мне кару...

Неўзабаве на поўны мах расчыніліся дзверы з вуліцы, з плошчы, і ў гурбе гаманлівых жанок марудна, надзіва спакойна, дрыгаючыся на доўгіх нагах, у расхлістаным паліто, без шапкі, з кучаравай чупрынай увайшоў ён.

Жанчына ў плюшаўцы, якая дагэтуль гаварыла па-руску (ці то патрапляла ў тон сваёй малодшай сталічнай сястры, ці то падабалася ёй так), раптам, згубіўшы ўсялякую ўладу над сабою, закрычала ўжо гэтак па-беларуску, па-хатняму, бо па-чужому, здаецца, так і не насварышся:

— Дзе ты швэндаешся, недавярак?!

Словы, нібы гарох на засланку, так і сыпаліся з яе языка. А ён спакойна-пакорна стаяў, па-добраму, праўда, трохі збянтэжана, усміхаўся, гледзячы то на жонку сваю, то на швагерку. Калі ж жонка нарэшце ўціхамірылася, ён палёгка, нібы пярынку, падхапіў велізарны чамадан у правую руку, сумку на маланцы ў левую, неяк цёпла, без каліва гняўлівасці, як усё роўна нічога і не было, сказаў:

— Пайшлі, Вера. Яшчэ ж сем хвілін. Уга як паспеем,— і шырокімі спорнымі крокамі падаўся на платформу. Маня з Верай ледзьве паспявалі за ім нават трухам.

Я таксама выйшаў на платформу. Шыючыся між пасажыраў, я стараўся трымацца ўпоравень з жанчынамі. Не ведаю чаму, але нейкая хваля лёгкасці, бяздумнай радасці і гарэзлівасці несла мяне наперад. Тады-сяды неўпрыкмет я кідаў позірк на Веру. І быў здзіўлены, нават трохі збянтэжаны: куды знікла чорная хмара з яе твару, дзе дзеўся той злосны позірк яе вачэй? Уся Верына выраза казала: «Вось глядзіце, які асілак у мяне муж, якія шырокія ў яго плечы! А хіба ведае хто, акрамя мяне адной, як моцна ён можа прыгалубіць, прытуліць да сябе...»

...Праз колькі хвілін я зноў уваходзіў у трохі апусцелы, гулкі вестыбюль вакзала. Мне не хацелася шкадаваць сённяшні вечар. Як ні кажы, а ўсё ж землякоў я сустрэў.

1967

ЧОРНЫ ДЗЕНЬ

1

Сон быў неспакойны, старэчы. Ёй усё мроілася, што праспала, што даўно ўсе паляць, а яна, Салвэсіха, нават і голасу пеўніка не чула. Тады яна зноў спахапілася, адкінула коўдру, упоцемку, намацваючы нагою выступ, злезла з высокай печы і босымі нагамі пашлэпала па халоднай, паточанай шашалем, струхлелай ад даўнасці падлозе.

На прыпечку, дзе бог ведае з якога часу валяліся галоўкі часнаку, паламаныя лыжкі, відэлец з адным зубам і іншы непрыдатны ўжо хатні скарб, Салвэсіха зашастала запалкамі, пасля запаліла адну, узняла ўверх сухую, пакрамсаную маршчакамі, з вузлаватымі чорнымі пальцамі руку і асцярожна, каб, крый божа, не спатыкнуцца, пайшла да сцяны, дзе цікалі ходзікі. Спрасоння доўга ўглядалася на пачарнелыя стрэлкі.

Але, надзіва, была яшчэ глыбокая поўнач.

Салвэсіха падцягнула ўверх гіру — ходзікі ржава зарыпелі, пасля зноў ускараскалася на печ, выбрала самае цёплае, на чарэні, месца і сцішылася. Але спаць ужо не хацелася. Ляжала і ўслухоўвалася, як ходзіць вецер па хаце, як дробна, нібы акалелая, трымціць неакітаваная шыбіна.

Пасля нагадалася, што сёння ёй трэба раней быць на ферме.

Яшчэ звечара, разносячы пойла, яна ўбачыла, што Мілка (так звалі цялушку ад самай удойнай у калгасе каровы Сойкі) нешта не вельмі ахвочая да яды. І вочы ў Мілкі як бы трохі мутнаватыя, абыякавыя. Пойла таксама недапіла, хоць раней, абы толькі Салвэсіха зайшла ў загарадзь, з рук ірвала вядро...

Салвэсіха зноў злезла з печы, запаліла лямпу, пацепваючыся, нацягнула на ногі буркі, накінула ватоўку і пачала шчапаць ад сухога смалістага палена трэскі на распал. Праз мінут дзесяць дровы, яшчэ звечара пакладзеныя ў печ, ужо шугалі вялікім зыркім полымем.

Паставіўшы на прыпек два чыгуны з бульбай кормніку, Салвэсіха наліла іх вадой, пасля, узяўшы аберуч вілкі, пасунула чыгуны ў печ, бліжэй да агню. Сабе, каб трохі было хутчэй, рашыла падсмажыць скварку і спекчы які блін. На абед паставіла крупнік.

Выйшла з дому, калі яшчэ нідзе ў вёсцы і агнёў не было відаць. Нават у Стэпкі Залатухінай, хоць тая паліла заўсёды першая.

На двары было ветрана і, адразу пасля кухні, як бы холадна. Але Салвэсіха адразу адчула, што вецер з-за рэчкі. Памякчэў, палагоднеў. «Дай божачка,— падумала Салвэсіха.— Зіма гэтая ўжо ў пячонцы сядзіць...»

Хата яе стаяла трохі воддаль ад селішча, як бы ўсё роўна на хутары. Праўда, гэта і быў калісьці хутар. Але цяпер, як пачалі ўсе забудоўвацца, соткі навасельцаў амаль упрытык падышлі да яе агарода.

Дарога на ферму вяла паўз стары ветраны млын, які

будаваў калісьці сабе яшчэ пан Жыгоцкі. Млын ужо спарахнеў, нахіліўся і мог хутка рухнуць. Сюды не падахвочваліся больш бегаць, гуляць у свае забавы нават гарэзы хлапчукі. Кожны раз, асабліва пасля ветранай пагоды, ідучы на ферму, Салвэсіха з жахам углядалася ўперад.

І цяпер, шоргаючы галёшамі па снезе, які за ноч як бы трохі асеў, набрыняў, Салвэсіха думала пра млын. Нешта каскрэбла ёй усярэдзіне, сціскала грудзі. Нейкае чуццё казала, што сёння павінна штось надарыцца. «Божачка, хоць бы ўсё было добра»,— ледзь не малілася Салвэсіха, гонячы ад сябе благія прадчуванні. Яшчэ здаля яна прыкмеціла (хоць і цемень навокал, як хто сажу разліў), што млын стаіць, вытрымаў непагадзь. Ажно лягчэй стала.

Салвэсіха наддала ходу і параўнялася з будынінай, у якой вусцішна рыпелі дошкі і нешта бясконца бумкала і скуголіла.

Можа, хто і спалохаўся б гэтай чортавай музыкі, але Салвэсіха слухала яе, як заваражаная. Яна нават прыпынілася, перавяла дых. Так, усё на месцы... У змроку, калі добра прыгледзецца, нема застыў вятрак. Ён нібы з дакорам глядзеў з вышыні, але не мог больш крануцца з месца, памахаць сваімі агромністымі крыламі...

Салвэсіха адчула, як даўкі камяк падкаціўся пад горла...

У цялятнік яна прыйшла мо як ніколі рана. Пасля цемені на двары ажно прыжмурылася ад зыркага святла, хоць і гарэлі ўсяго тры лямпачкі. Дзверы пасля сябе шчыльна прычыніла, каб вецер не вышастаў цяпла.

Салвэсіха, добра ведаючы, што яе гадаванцы яшчэ соладка дрэмлюць, адразу пасунулася ў кут, дзе была Мілка. Цялушка падняла галаву, адным вокам глянула на сваю гаспадыню, нібы хацела што сказаць.

— Ах, гаротніца ты мая,— зайшоўшы ў загарадзь і гладзячы цялушку, пяшчотна гаварыла Салвэсіха.— Ну, як начавалася? Ці ж хаця цёпленька табе? Вось пачакай трошкі, я цябе напаю.

Яна пайшла на кухню, уключыла святло.

Тут было як у лядоўні. Звечара, не ведаючы, што ноччу ўсходзіцца такі вецер, яна не заклала пакуллем акенца, у якім было пабіта шкло. Трохі нават і снегу надзьмула на цэментавую падлогу.

Але ўжо праз паўгадзіны можна было хоць ватоўку знімаць. Жалезная пліта, з умураваным у яе вялізным катлом, была вельмі ўдалая, хутка грэла ваду і давала шмат цяпла.

Калі вада была гатовая, Салвэсіха пачала рабіць пойла, каб сагрэць цялят. Мілцы яна зрабіла пойла асобна. І першае вядро панесла ёй.

Мілка падышла да вядра як бы нехаця. Спярша панюхала, пастрыгла вушамі і адвярнула пысу. Салвэсіха ажно спужалася:

— Пі, мая ты дурненькая. Я ж табе цэлую літру малачка даліла. Вось пакаштуй...

Мілка лізнула і ўжо не адвяла галавы, пакуль не выцадзіла ўсё да канца.

— Вось якая ты ў мяне харошая! Бачыш, як я табе дагадзіла... Зараз табе зусім будзе добранька.

На сэрцы ў Салвэсіхі таксама стала спакойна. Увесь яе начны страх некуды знік, развеяўся. У цялятніку яна пачувала сябе лепш, чым дома. Пакуль накарміла ўсіх цялят, напаіла, там-сям пачысціла, паскрэбла, то і развіднела. Мілка зусім ужо ачуняла, нават пачала весела выбрыкваць у сваім катуху.

Салвэсіха была задаволена, што ўсё добра абышлося.

Калі ўжо не стала чаго рабіць, ёй раптам закарцела схадзіць у сяло, у краму, каб паглядзець і мо што-кольвечы купіць. Было яшчэ як ніколі рана, і яна падумала, што, можа, трэба трохі пачакаць. Праўда, крама павінна ўжо быць адчынена.

Салвэсіха зайшла дадому, зазірнула ў печ, заклала юшку. Хацела выпіць кавы (балазе асталася яшчэ з учарашняга), але без цукру сёння ёй не схацелася. З куфра выняла плюшаўку, чыстую картовую спадніцу. Грошы, некалькі рублёў, загарнула ў насоўку, узяла ў руку, каб часам не згубіць. Гэта ж вось Манька Чорная (ледзь не плакала, бедная, як расказвала) згубіла нядаўна дзесяць рублёў.

2

У краму толькі што прывезлі хлеб, і прадавец Антон Балакін хвацка клаў пахкія, яшчэ цёплыя боханы на левую руку і, як бярэма дроў, нёс у краму і акуратна клаў на паліцу.

Некалькі мужчын (аднаго з іх Салвэсіха нават не ведала) стаялі каля вітрыны, дзе красаваліся бутэлькі з чырвоным віном і гарэлкай. Было тут і нямала жанок.

Салвэсіха павіталася з імі і адышлася трохі ўбок, каб паглядзець, якая гэта крамніна ляжыць на прылаўку.

Вочы яе ажно разбегліся. І паркаль з чырвонымі кветкамі, і іншыя надта ж яркія тканіны развярэдзілі яе сэрца. Вось бы такой сабе на святочную сукенку... Але ж дзе ты набярэшся тых грошай, каб купіць усё такое гожае? Ат, хай ужо маладзейшыя вылузваюцца са скуры, а ёй і свая апратка будзе добра. Куды ўжо выфрэнчвацца?..

— Яніна, га, ці не молішся ты там? Хадзі мо сюды! — азвалася з жаночага гурту Ганька, птушніца з зарачанскай фермы.

Салвэсіха спачатку не здагадалася, што гэта яе клічуць. Рэдка калі хто называў яе так. Неяк, яшчэ да прыходу Саветаў, калі муж Салвэсь быў тут, яе ахрысцілі Салвэсіхай, і гэтая клічка так прыклеілася, што інакш ніхто і не называў.

Салвэсіха зірнула на Ганьку і падышла да жанок.

— Нябось, як ужо картачку на дошку павесілі, то і знацца, гэта, не хочаш,— упікнула Ганька.— Пэўне ж, дзе ўжо нам, гэта, раўняцца з перадавікамі...

— Чаўпеш ты, Ганька, чорт мо што,— агрызнулася Салвэсіха, але падумала, што Ганька нешта ведае такое, чаго яна, Салвэсіха, сама яшчэ не знае.

— І пэўне ж,— між тым балбатала Ганька,— ты ў нас, гэта, у калгасе першая цялятніца. Ды мо і ў раёне. Учора мой Антак нешта такое казаў. Ён вечарам быў у Выселках, то заходзіў, гэта, у кантору і тамака чуў. І прэмію, казаў, ладную адхопіш.

Жанкі байчэй загаманілі. Ганька таксама была рада, што першая прынесла такую чутку.

— То, можа, і пачаставала б чым з такой нагоды,— хітра зіркнула, ашчэрыўшы моцныя і белыя, нібы долькі часнаку, зубы Волька Капытова, мажная маладзіца, якая ўжо трэцяга прымака выставіла за парог.

— Няма ў мяне грошай, бабанькі,— спужалася Салвэсіха, мацней сціскаючы ў руцэ насоўку.— Вось, можа, калі палучу...

— Жджы Пятра, сыр з'ясі,— ці то жартам, ці то сур'ёзна басавіта загула Волька.— Усе ведаюць, якая ты жмінда...

Як ні шкадавала грошай Салвэсіха, усё ж давялося купіць жанкам па жмені «падушачак».

А ўжо праз якія гадзіны дзве, дома, яна на чым свет кляла сябе, што падбіў яе чорт у такую слізгоцу перціся невядома па што ў тую няшчасную краму...

А надарылася вось што.

Купіўшы два карабкі запалак і кіло солі, Салвэсіха на-

важыла адразу пайсці, каб чым не спакусіцца яшчэ і не аддаць апошнюю рублёўку. На дварэ ўжо зусім памякчэла. Салвэсіха нават рукавіцы не схацела адзяваць.

Зарэчны вецер прыемна казытаў твар, нёс нейкія новыя, ледзь улоўныя пахі. Вуліца адразу ўчарнела, сям-там з'явіліся яміны-правалы ад конскіх капытоў. На высозных ліпах, што ля школы, мацней крычалі галкі.

Салвэсіха павагалася трохі і надумала скараціць дарогу дадому, рушыць напрасткі, цераз кладкі. Тым больш што туды вяла хоць і не надта добра працярэбленая, але ўсё ж досыць прыкметная сцяжынка. За кладкамі пачыналася добра ўезджаная санная дарога, па якой усю зіму вазілі торф. Адтуль ужо як рукой падаць да хаты.

Салвэсіха і не памятае добра, як гэта яна, разява, так паслізнулася (здаецца ж, моцна трымалася за жэрдку), што не ўтрымалася на кладцы і звысоку грымнулася на лёд. Мінут пяць-дзесяць яна ляжала, не могучы паварушыць ні рукой, ні нагой. Уваччу замянтэшыліся чырвоныя кругі. Пякучы боль працяў усё цела. Хацелася крыкнуць, каб прыйшоў хто на помач, нават мо і крыкнула, але не пачула свайго голасу. Звінела ў галаве. Пасля яна папаўзла. І ўжо толькі ля дарогі так-сяк паднялася і, ледзь перасоўваючы, нібы не свае, ногі, паплялася ў хату.

Яна лягла ў ложак, на якім не спала ажно з лета. Ведала, што ўжо калі залезе на печ, то скараскацца з яе не здолее. І адразу правалілася нібы ў якую бездань...

Вечарам, як трохі змерклася, прыбегла Стэпка Залатухіна. Салвэсіха нават і не чула, калі яна зайшла. Расплюшчыла набрынялыя павекі і, нібы праз плёнку, убачыла напалоханы Стэпчын твар.

— А бо-о-о, што ж гэта з табою, Яніна? — загаласіла Стэпка, смаркаючыся ў рудую насоўку.— Пайшла гэта я на канюшню, каб папрасіць на заўтра каня дроў якое палена прывезці, аж мяне спыняе заатэхнік і кажа, каб хутчэй бегла да цябе. Без дай прычыны кажа, ты не магла не прыйсці на ферму. І на табе...

Стэпка яшчэ мацней загаласіла.

— Ды сціхні ты ўжо,— аж узлавалася сама Салвэсіха.— Не памерла ж пакуль... Як памру, тады вядром слёзы лі. А цяпер слухай, што я скажу...

Яны гаварылі нядоўга. Салвэсіху непакоіла, каго цяпер назначаць даглядаць яе цялят. Хоць бы не Верку Лягаўскую. Гультайка яна, і душа ў яе не ляжыць да скаціны. Таму Салвэсіха і папрасіла Стэпку не бавіцца і хутчэй бегчы да заатэхніка, каб назначылі ў цялятнік Мака-

раву Аню. Усё роўна яна цяпер нічога не робіць. Танцулькамі не вельмі захапляецца. А рукі ў яе працавітыя і ласкавыя. Гэта ж Аня той зімой аж цэлы тыдзень працавала на ферме, калі яна, Салвэсіха, ездзіла ў Мінск на вяселле да Насці, дачкі сваёй стрыечнай сястры. Салвэсіха асталася тады задаволеная яе работай...

3

Стэпка прыходзіла тры разы на дзень — раніцай, у абед і вечарам. У печы паліла вечарам, варыла што-кольвечы хворай, а больш за ўсё бульбу кормніку. Салвэсіха не падымалася — боль не адпускаў ні на хвіліну.

— Вось і мой чорны дзень настаў,— часта гаварыла яна.— Хопіць, набегалася. Хутка пяцьдзесят пяць стукне.

— Дасць бог, усё будзе добра,— як магла, суцяшала Стэпка, завіхаючыся ля печы.— Ат, учаўпла сабе нейкую дурноту ў галаву...

Прыходу Стэпкі Салвэсіха чакала з нецярпеннем. Чамусьці як ніколі яна баялася цяпер адзіноты. Кожная гадзіна цягнулася як суткі. Было б яшчэ нічога, каб магла хоць трохі перастаўляць ногі. А то ж пластам змушана ляжаць...

Гэты раз Стэпка трохі бавілася. У хаце было холадна — нанач усхадзіўся вецер, і ўсё цяпло вышастала за якую гадзіну. На дварэ (па шыбах відаць) хлюпэча. Ішоў ці то мокры снег, ці то дождж. Салвэсіха пачала ўжо чорт мо што думаць, калі пачула за акном таропкія крокі.

Стэпка прыйшла ў бурках, з мяшком на галаве. Мокры мяшок кінула на лаву ля парога. Адразу пачала класці ў печ дровы. Па Стэпчыным твары Салвэсіха здагадалася, што тая хоча сказаць якуюсьці навіну, ды не адважваецца.

— Мо надарылася што? — не стрывала Салвэсіха.

— Вецер гэты чортавы... Вятрак нядаўна забурыўся...

Больш Салвэсіха нічога не чула з таго, што гаварыла яшчэ Стэпка. Нібы абцугамі, сцяла грудзі...

Пасля яна плакала, не саромеючыся слёз. Стэпка не суцяшала, бо ведала, што словы не памогуць. Хай выплачацца, лягчэй стане.

Гэту ноч Салвэсіха многа думала. Вецер не аціхаў, барабаніў у шыбы дождж. Вада пацякла і ў хату. У цішыні было чутно, як кроплі адна за адной цокалі па падлогу ў левым, ля стала, куце.

...Колькі ж гэта было ёй тады? Ага, дваццаты пайшоў.

Ў той вечар (помніцца ж, глядзі, нібы ўчора ўсё было) таксама ліў несціхана дождж. Змоклая да нітачкі, адубелая, яна ўжо ледзь валакла ногі. Злавалася на бацьку, які выправіў у няблізкі свет, у мястэчка, прадаваць сыры. Ды хоць бы ўсе прадала! А то ж, во, прастаяла цэлы дзень на кірмашы, а купілі ўсяго толькі два клінкі. Вось і паспрабуй збяры на той пасаг...

Жаніх у яе ўжо быў — Салвэсь Кобут з Янавіч. Працаваў шаўцом. Хадзіў па вёсках, шыў боты. Лічыўся багатым жаніхом, і многія дзяўчаты марылі выйсці за яго замуж. Калі ён прыехаў да яе ў сваты, бацька быў вельмі рады, і Яніна не адважылася сказаць, што Салвэсь ёй ніколечкі не падабаецца.

З горкай жаночай долі ведала, што лічыцца з ёй не вельмі стануць. Маці, якая магла б яе зразумець, не было — ужо год, як памерла ад сухотаў. І вось цяпер яна павінна рыхтаваць свой пасаг. Колькі выплакала слёз у адзіноце, каб ніхто не чуў і не бачыў! Хто гэта мог зразумець дзявочае сэрца?

З такімі невясёлымі думкамі ішла яна тады дадому.

Калі параўнялася з ветраком, ёй раптам закарцела заглянуць усярэдзіну, каб трошкі перавесці дых, сагрэцца. Зрэшты, заадно спытае, ці вялікі завоз,— дома кончылася мука, і трэба было б змалоць мяшок ці два.

Была на гэта і больш важкая прычына, у якой яна не хацела б і сама сабе прызнацца.

Ёй ужо даўно падабаўся млынар Юзік. Высокі, мажны ў плячах, з чорнымі вусікамі — усе дзяўчаты ажно млелі, калі ён, у галіфэ і ў хромавых ботах, з'яўляўся на гулі.

Жыў Юзік пры млыне ў невялікай каморцы. З нейкага часу пра яго пачалі гаварыць чорт мо што. Асабліва стараліся старыя, засядзелыя дзеўкі Хамутовы, на якіх ніхто ўжо не заглядваўся і якія ўжо не мелі ніякай надзеі прывабіць каго-небудзь. Нібы не раз бачылі яны, як да Юзіка бегаюць ноччу жанчыны і выходзяць з яго каморкі толькі пад раніцу.

Яніна не верыла гэтай балбатні, не верыла яшчэ і таму, што не любіла Хамутовых. Даўжэзныя, як жэрдкі, худыя, яны гатовы былі абгаварыць каго хочаш, хто быў за іх прыгажэйшы і каля каго аціраліся хлопцы. На Яніну яны таксама плявузгалі...

Юзік не вельмі здзівіўся, калі Яніна паднялася па крутой лесвіцы наверх і ціха падышла да жорнаў, ля якіх ён стаяў. Пасля расхлябіцы на вуліцы тут было цёпла і як бы ўтульна. Больш у млыне нікога не было, і гэта Яніну

трохі палохала. Але добры, ветлівы позірк Юзіка развеяў яе страх.

Юзік пачаў паказваць ёй сваю гаспадарку. Зайшлі нават і ў каморку, у якой ён жыў.

Убранне тут было небагатае. Жалезны ложак, заслапы ватняй коўдрай, невялікая падушка пад рудой, відаць, даўно не мытай, наўлечкай. Каля ложка да сцяны — Яніна аж адхіснулася, нібы яе хто таўхануў у грудзі,— была прыклеена карціна з голай жанчынай.

— «Спящая Венера»,— сказаў Юзік.

Пасля гэтага яна ўжо не магла ачомацца, адумацца, што робіць. Нейкая неадольная сіла змусіла яе прысесці, нават скінуць мокрую плюшаўку, узяць у рукі чарку, калі Юзік адкаркаваў пляшку віна, нібыта каб сагрэцца, ніколькі не ўпарціцца, не ўпінацца, калі ён пачаў шукаць яе вусны. Ён шаптаў ёй гарачыя словы, і, як ні дзіўна, Яніна, ап'янелая ад віна, разамлелая ад цяпла ў каморцы, а больш ад гарачых Юзікавых абдымкаў, сама шаптала яму, скардзілася, як цяжка ёй жывецца, якая яна нешчаслівая і як не хочацца ісці замуж за шаўца Салвэся...

З таго вечара жыццё яе нібы раздвоілася. Ужо будучы жонкай Салвэся,— жылі яны ў яе, пакуль Салвэсь пабудуе хату,— Яніна ўпотайкі бегала на млын, гадзіну-другую дзяліла з Юзікам яго цвёрды ложак.

Салвэсь спачатку ні пра што не здагадваўся. Але хіба можна ўтаіць шыла ў мяшку? Наслухаўшыся злых языкоў, ён часта біў яе ледзь не да паўсмерці. Адно і ратаванне было, што ён мала аціраўся дома — усё хадзіў па блізкіх і далёкіх вёсках, шыў боты...

Салвэсіха ніяк не можа заснуць. Як ніколі, крыўдна, што так хутка ўсё мінулася. Здаецца, і не было таго жыцця, а вось яна, старасць, а з ёю і нямогласць, ужо стаіць на парозе. Яе не адгоніш, не адмахнешся, яна, як гэтая ноч, агортвае душу холадам і самотай...

З Салвэсем жыцця ў іх так і не выйшла, хоць пражылі разам ледзь не дзесяць гадоў. Ат, якое гэта было жыццё з нялюбым! Апошні час, праўда, Салвэсь ужо не біў яе, нібы зміры́ўся са сваім лёсам. Затое дома пачаў бываць радзей. А ў 1939 годзе, перад самым прыходам Саветаў, ён зусім з'ехаў некуды за мяжу.

З тае пары нічога і не чутна пра яго...

Затое ў яе, Салвэсіхі, пачалося ўсё па-новаму. Юзік перасяліўся да яе — бацькі таксама ўжо не было, памёр,— і яны асталіся зусім адны, нікога не баючыся, ні на кога не аглядваючыся, як неаднойчы марылі. Юзік па-ранней-

шаму малоў муку — пан Жыгоцкі, уцякаючы за кардон, не паспеў спаліць млын, спадзяваўся, што яшчэ вернецца.

Шчасце яе, аднак, зноў было ненадзейнае. Пачалася вайна, і Юзік у першы дзень як пайшоў у ваенкамат, то не вярнуўся нават і развітацца. Толькі перадаў наказ, каб чакала, што, як прагоняць фашыстаў, абавязкова вернецца, будзе гэтаксама працаваць на млыне.

Але Юзік не вярнуўся.

Усе гэтыя доўгія гады Салвэсіха не ведала, дзе ён і што надарылася. Неяк цыганка наваражыла, што чалавек, пра якога яна так утрапёна думае, жывы. І толькі «злая сіла» не дазваляе яму вярнуцца да таго, па кім шчыміць сэрца...

Жанкі казалі ёй, што ўсё гэта мана і дарэмна яна так сохне. Ці варта верыць у тое, што можа наплявузгаць цыганка, што каб яе Юзік дзе жыў, то даўно ўжо мог бы прыслаць якую вестку.

Салвэсіха, аднак, нікога не слухала.

Кожан ранак, ідучы на ферму, яна на колькі хвілін спынялася супраць млына, чуйна ўслухоўвалася. У галаве хваравіта мроілася думка, што Юзік прыехаў, што ён тут, пасяліўся ў сваёй бакоўцы. А да яе не прыйшоў, бо за нешта моцна крыўдуе... Вось зараз яна пачуе яго крокі, яго ціхі кашаль...

Але млын, распластаўшы ў небе агромністыя крылы, нібы якое страшыдла, зацята маўчаў, не падаваў ніякіх прыкмет жыцця. Толькі калі было ветрана, ён па-старэчы стагнаў, як скардзіўся некаму на свой лёс...

І вось ён забурыўся, няма больш ветрака.

Салвэсіха яшчэ да гэтага ўбіла сабе ў галаву, што як не стане млына, з якім столькі звязана ў яе жыцці, то і далей, лічы, ужо не будзе ніякага сэнсу жыць.

4

Толькі пад раніцу Салвэсіха заснула. Нават не адразу адчула, як прыйшла Стэпка.

Калі ж усё было зроблена і Стэпка наважылася пайсці дадому, Салвэсіха папрасіла яе прысунуць да ложка куфэрак, той, меншы, які стаіць між грубкай і печчу. І яшчэ папрасіла, каб стала на ўслон і дастала за абразом, што на покуце, невялікі скрутак.

Астаўшыся адна, Салвэсіха з'ела трохі скваркі, выпіла паўконаўкі кавы і, выняўшы з клумка загорнуты ў

стары, не патрэбны ўжо квіток ключ, адной рукой так-сяк адамкнула акаваны жалезам куфэрак.

Яна заўсёды моцна хвалявалася, калі адмыкала гэты куфэрак. Праўда, каб хто чужы незнарок заглянуў туды, ён асабліва нічым не спакусіўся б. Старыя, бог ведае якіх гадоў падсвечнікі, бацькава люлька і капшук, даўнейшыя пісьмы і розныя квіткі, галёшы, яшчэ трохі нішто, калі б іх заклеіць, кнігі, па якіх вучылася, сушыла мазгі Насця, такі-сякі яшчэ нажытак.

Выняўшы ўсё з куфэрка, Салвэсіха перавярнула яго ўверх дном. Сэрца яе часта затахкала. Пасля яна пацягнула на сябе адну з дошчачак. Як толькі дзірка трохі папабольшала, засунула туды руку.

— Ну, дзякуй табе, божачка,— аж адлягло на сэрцы ў Салвэсіхі, калі пальцы яе намацалі знаёмы таўставаты пакецік...

З нейкага часу яна пачала не давяраць сваёй хованцы, хоць і не было на гэта аніякай прычыны. Куфэрак з падвойным дном зрабіў бацька, калі быў яшчэ малады. Самае пільнае вока не магло б згледзець у ім якога-небудзь сакрэту. Куфэрак як куфэрак. Колькі разоў за многія гады Салвэсіха чысціла, мыла яго, перастаўляла з месца на месца, адчыняла і зачыняла, але так і не ведала, што ёсць у ім хованка. Толькі за год да смерці бацька паказаў яе.

Грошы яна пералічыла ажно тры разы. Прыкінула, колькі ўжо будзе, калі дадасць сюды прэмію і што зарабіла за той месяц. Ага! Пра такое багацце яшчэ колькі гадоў таму назад яна нават і сніць не сніла.

Асабліва хутка пачаў расці стосік хрумсткіх паперак у яе хованцы з леташняга года, калі калгас пачаў выдаваць грошы на працадні кожны месяц. І атрымлівала яна, Салвэсіха, глядзі што больш, чымся любая з жанок. Сама не думала, што гэтак добра будуць плаціць. Вось як усё павярнулася. Цяперачы і чорны дзень, і старасць-нямогласць не такія страшныя. І добра, што не паслухалася тады Зосі і не з'ехала ў той Паругай, ці як яго там...

Салвэсіха цяжка ўздыхнула, успомніўшы сваю стрыечную сястру. Божачка, як няўдала склалася яе жыццё! Гэта ж гаравала, білася як рыба аб лёд, і, не дачакаўшыся новай улады, кінула-рынула ўсё і падалася са сваім Міхалам за трыдзевяць зямель... Нават дачку Насцю тады, як ад'язджала, не адважылася ўзяць адразу з сабою. Ледзь не на каленях прасіла яе, Салвэсіху, дагледзець Насцю, пакуль яны з Міхалам трохі там абжывуцца. Тады ўжо прыедуць па яе. Колькі слёз выплакала, калі ад'язджала

на чужыну. А апошнія два дні, хоць і мітусні было па горла, амаль не спускала з рук сваю Настульку. Сэрца як усё роўна чула, што ўжо ніколі не ўбачыць яна свае дачкі.

Так яно і выйшла. Нястача і сум па радзіме зусім падтачылі Зосіна здароўе. Вось і парыць цяперака косці ў чужой зямлі.

Салвэсіха хацела была адшукаць сярод старых канвертаў апошняе пісьмо ад Зосі і зноў (каторы ўжо раз!) перачытаць. Але ўспомніла, што яго забрала Насця, як прыязджала пазалетась на каляды. Шкадуе, нябось, маці, хоць і не помніць амаль зусім. Аднак жа ўсе картачкі і пісьмы пазабірала. Як ні кажы, а ўсё ж маці...

А вось хто пашкадуе яе, успомніць добрым словам? Хто паможа, паспачувае ёй? Ат, так ужо, мусіць, спакон векоў вядзецца: як не пашкадуеш сам сябе, не паклапоцішся, то і іншым нямашака да цябе ніякага дзела. Добра ж яшчэ, калі ты мал ады ды здаровы. Тады можна і не думаць, як бы прыхаваць лішнюю капейчыну. А калі ты адзін-адненькі, як той вецер у полі, і яшчэ ў гадах?.. Уга, лягчэй за ўсё назваць цябе жміндай якой-небудзь Вольцы Капытовай. Ёй што: і сама яшчэ можа любога мужыка ў сіле і спрыце абставіць, ды і бацька з маці ў крыўдзе не пакінуць...

Занятая такімі думкамі, Салвэсіха акуратна загарнула ў газеціну грошы, так-сяк адной рукой абматала пакецік ніткамі і паклала яго ў хованку. Засунула на месца дошчачку. Упэўніўшыся, што ўсё зроблена як мае быць, зноўку перакуліла куфэрак. Яна спяшалася, бо ці мала каго нялёгкая магла прынесці ў хату якраз цяпер. І толькі калі ўсё паклала на месца і замкнула куфэрак, з палёгкай уздыхнула. Цяперака можна і падрамаць трохі, бо сёння, нябось, і вачэй не звяла...

5

Мінуў месяц, і Салвэсіха ўжо магла, апіраючыся на кій, пакрысе шлэпаць па хаце і тое-сёе нават рабіць. Часта яна садзілася ля акна і доўга глядзела на вуліцу. Снегу ўжо не было, але і трава яшчэ не зазелянела, хоць часта лілі дажджы. Даяркі на ферме як не плачуць — няма ўжо чым скаціну карміць. Дрэвы таксама стаяць яшчэ голыя. З галінак старой каржакаватай бярозы, што расце пад саменькім акном, падаюць на зямлю буйныя кроплі вады.

Няўтульна і золка. Шпакі і тыя сядзяць ля свайго доміка распэтланыя, сумныя.

Холадна і сыра і ў хаце...

Салвэсіха не раз ужо сушыла мазгі, як прыдбаць якога покрыву на дах. Гэта ж не жыццё, а суцэльнае пекла, калі табе ў хаце за карак ліецца і цэлыя лужыны на падлозе расцякаюцца. Нават усе вёдры і карыты, як пойдзе спорны дождж, не ратуюць...

У адзін з такіх дзён, седзячы ля акна, Салвэсіха ўбачыла, як каля хаты рэзка затармазіў цёмна-зялёны «газік». «Хто ж бы гэта мог быць? — падумала Салвэсіха і раптам адчула, як да твару прыліла кроў.— Божачка, ды гэта ж сам Сумкін! І загадчык фермы з ім...»

Яна ўскочыла з табурэткі, замітусілася, хацела тое-сёе прыняць, але мужчыны былі ўжо ў сенцах, упоцемку лэпалі рукамі па дзвярах, шукаючы клямку. Нарэшце дзверы адчыніліся, і Сумкін, а за ім загадчык фермы Кандакоў пераступілі парог.

— Дзень добры ў хату! — павіталіся госці.

— Проша заходзіць, проша,— Салвэсіха з кійком падалася ім насустрач.

Ручніком, што вісеў ля чалесніка, увішна змахнула лаву і запрасіла гасцей прысесці. Але Сумкін, нічога не кажучы, абышоў і агледзеў усю хату. Пасля ўжо сказаў:

— Вось ты як жывеш. М-да...

— Ды так і маюся, таварыш прадсядацель... Вы ўжо выбачце, што такі вэрхал.

Сумкін прамаўчаў, а толькі, як згледзела Салвэсіха, злосна зіркнуў на Кандакова.

Спытаўшы пра хваробу, яшчэ пра тое-сёе, Сумкін заспяшаўся. Кандакоў, тоўсценькі, у гумовых ботах, у ватоўцы, ледзь паспяваў за ім. Машына рванулася з месца і знікла за паваротказ.

Салвэсіха глядзела ў акно і ўсё яшчэ не магла ачомацца. Вось дык госці... І чаго яны заходзілі?.. Можа, хочуць зусім скінуць яе з работы, перадаць цялятак каму другому? Пэўна ж, гэтулькі часу хварэе, і няведама яшчэ, калі выйдзе на ферму...

Усё ўнутры ў яе аж пахаладзела. Як ап'янелая, пацопала да ложка, лягла. Але супакаенне не прыйшло. Ужо нецярпліва чакала Стэпку ці Аню.

Першая прыбегла Аня. Салвэсіха расказала, хто прыязджаў нядаўна да яе.

— А я ведаю. Кандакоў сам казаў, што даў дыхту яму Сумкін...

— Гэта за што ж? — выдыхнула Салвэсіха.

— А за тое, што не дбае пра людзей.

Салвэсіха ажно як не заплакала ад гэтай навіны. Ёй не верылася, што нехта, а тым больш сам Сумкін, можа падумаць пра яе і нават паўшчуваць некага праз яе.

Пасля гэтага, як ні дзіўна, хутчэй пайшло на папраўку. Вясна пасля зацятых дажджоў рашыла нагнаць сваё. Усе дні было сонечна і цёпла. І на сэрцы ў Салвэсіхі пацяплела. Яна пачала выходзіць на двор, кешкацца ля хаты.

Неяк вечарам, у суботу, завітаў і Кандакоў. На твары яго расплылася ўсмешка.

— Ну, паслязаўтра рыхтуй вялікую патэльню і смаж сала. Прымай людзей,— Кандакоў падміргнуў.

— Гэта якіх яшчэ людзей? — зноў ажно спужалася Салвэсіха.

— Праўленне выдзеліла табе шыферу на дах. А брыгадзіра будаўнічай брыгады абавязала, каб падаслаў двух чалавек.

Салвэсіха ажно перажагналася:

— Божачка, вось дык навіна! А я пачарнела ўжо ад думак з-за гэтага даху. І як я аддзячу за такі клопат? Гэта ж трэба...

— Пачакай, вось я табе яшчэ нешта скажу, дык ты і ў скокі пусцішся,— зноў засмяяўся Кандакоў.

— Дык кажы ж хутчэй, не цягні,— папрасіла яна.

— На курорты паедзеш, во што. Калгасу далі некалькі пуцёвак, дык я дамогся, каб цябе паслалі падлячыцца.

— Здурнелі вы там, ці што, Рыгоравіч,— замахала рукой Салвэсіха.— Нейкія мне там курорты патрэбны. Хай ужо маладыя едуць на тыя курорты.

— Вось табе і маеш! — разгублена залыпаў вачамі Кандакоў.— І пуцёўка бясплатная, і дарога амаль што за калгасны кошт. І людзей пабачыш, і мора. Другія б рады былі...

— Ну і няхай хто хоча, той едзе. А я не паеду ў белы свет. Мне і дома няблага. І не прасі нават, Рыгоравіч. Скора і так акрыяю і прыйду на ферму...

І ўсё ж праз паўмесяца Салвэсіха змушана была збірацца ў дарогу.

Доктар, да якога яна наведалася, сказаў, каб ехала, бо калі не падлечыцца як мае быць, то невядома, ці зможа працаваць у цялятніку.

І Салвэсіха згадзілася.

Днём яна схадзіла ў кантору, узяла пуцёўку. Жанкі і

праўда пазайздросцілі ёй, нават дурніцай назвалі, што адпеквалася адразу. Волька Капытова аж дадому прыбегла, каб паглядзець, якая гэта пуцёўка. Надта ж цмокала, зайздросцячы. Пасля бабам казала, што, каб яе паслалі, там бы яна падхапіла сапраўднага мужчынку.

У апошні вечар Салвэсіха рашыла перабраць вялікі і малы куфэркі, тое-сёе пераклaсці, перагледзець, ці ўсё цэлае, выбраць сабе што лепшае на тыя курорты. Калі ўсё выклала на ложак, сама аж здзівілася, колькі ў яе багацця. Восем абрусаў, два з іх крамныя, вышываныя ручнікі, цэлыя тры сувоі палатна, дарожкі на падлогу, дзве пуховыя падушкі, блішчасты самавар і шмат іншай драбязы.

Выняла і грошы з хованкі.

Але чамусьці гэты раз усё яе багацце не ўзрадавала. Салвэсіха і сама яшчэ добра не ведала чаму. У ёй нібы што надарвалася. Яна доўга сядзела на ложку, няўцямна глядзела перад сабой і не магла даўмецца, што за нудота напала на яе.

Пасля ўспомніла Насцю, усе тыя гады, калі яны жылі разам. Божачка, як яны жылі! Гэта ж ніколі ўволю не з'елі нічога смачнага, не знасілі нічога людскага. Яна, Салвэсіха, ніколі не прызналася Насці, што ёсць у хованцы грошы. Ды і куфэрак меншы ніколі не адмыкала пры ёй. І ў школу, ажно да восьмага класа, Насця хадзіла бадай што бядней, чымся яе сяброўкі. Нават на выпускны вечар не змагла пайсці, бедная, бо не было чаго вартага адзець. Так і паехала ў Мінск, у рамеснае вучылішча, не ведаючы ні цяпла, ні ласкі... Затое яна, Салвэсіха, ашчаджала кожную капейку, збірала на чорны дзень. А вось як яно ўсё абярнулася...

Сёння Салвэсіха карала сябе мацней, чым калі-небудзь у жыцці.

1970

ПЕРШЫЯ КРОКІ

Позна ўвечары, калі з бібліятэкі пачалі ўсе разыходзіцца, Люся неўпрыкмет шапнула Вольцы:

— Астанься на хвілінку...

Як толькі на ганку аціхлі апошнія крокі, Люся адчыніла фортку, каб праветрыць пакой, прывяла ў парадак газеты, шахматы, шашкі і падсела да сяброўкі:

— Вось што, Волька, нам трэба пагаварыць.

— Давай,— адразу згадзілася тая і, гупнуўшыся на лаўку, нецярпліва павяла падведзеным брывом.

— І не сорамна табе? — адразу накінулася Люся.— А яшчэ сакратар камсамольскай арганізацыі! Нездарма цябе прабіралі ў райкоме, ды, відаць, мала.

— А што такое? — бяскрыўдна спытала Волька.

— «Што такое»! — перадражніла Люся.— А тое, што сама хлопцам патураеш.

— Я? — Волька няўцямна заморгала вейкамі.

— А то, мусіць, я? Лезе да яе які-небудзь п'яніца абнімацца, а яна не варухнецца, сядзіць, як статуя. Я яго правучыла б... Не дзіва, што хлопцы ў вас такія разбэшчаныя, калі дзяўчаты не ўмеюць паводзіць сябе.

— Вой, якая цаца! — надзьмула Волька свае маленькія пульхныя губкі.— Паглядзім, як ты будзеш трымацца з такімі...

— Я асталася зусім не дзеля таго, каб з табою лаяцца. Нам трэба ўсур'ёз падумаць пра тое-сёе. У вас на ферме немаведама што робіцца. Камсамольцаў многа, а толку мала. Зайшла я сёння ў чырвоны куток і дзіву далася. На лаўцы ляжыць загадчык фермы і храпе, аж на вуліцы чуваць. Даяркі кажуць, што зноў недзе налізаўся... Няма ні газеты, ні часопіса, няма жанкам дзе і рукі па-чалавечы памыць. І як старшыня з гэткім мірыцца?

— А хто яго ведае... Самахвалаў да кожнага падліжацца. Нават у старшынёвы намеснікі выбіўся, бач.

— Вось што, Волька...— забыўшыся на нядаўнюю крыўду, загаварыла Люся ціха.— Давай заўтра вывесім на ферме «баявы лісток». У мяне ўжо тое-сёе ёсць. Пару малюнкаў...

Яна дастала з шуфляды амаль гатовы «баявы лісток», дзе побач з карыкатурамі на дзвюх свінарак, якія позняцца на работу, красавалася фізіяномія соннага Самахвалава. Волька як глянула на карыкатуру, аж залілася ад смеху.

— Не шкодзіла б яшчэ нашага Зімкова так размаляваць. Ён не раз хадзіў у абдымку з Самахвалавым. Яго ўжо разбіралі на камсамольскім сходзе, але з таго як з гуся вада.

— А хіба ён камсамолец? — здзівілася Люся.

— Вось іменна.

— Ну што ж. Давядзецца пагаварыць з ім. Давай збяром камсамольскі сход і запросім на яго каго-небудзь з райкома. Гэта ўжо твой клопат. А заўтра зранку мо на-

клеіш у чырвоным кутку «лісток» і зойдзеш увечары да мяне, бо я ўвесь дзень буду ў горадзе: паеду па новыя кнігі.

Волька згадзілася. Дзяўчаты выйшлі з бібліятэкі, калі ў хатах ужо нідзе не было агнёў. Волька баялася ісці дадому, і Люся запрасіла яе да сябе нанач.

Назаўтра, толькі Люся прыехала з горада і адчыніла бібліятэку, да яе прыбегла Волька, села на канапу і расплакалася.

— Што з табою? Што здарылася? — кінулася да сяброўкі Люся.

— Ён мяне... аблаяў пры ўсіх,— скрозь слёзы працадзіла Волька.

— Хто? — дапытвалася Люся.

— Ды Самахвалаў...— Волька дастала з кішэні хусцінку і выцерла слёзы.— Павесіла я «лісток», а ён згледзеў ды і парваў, і мяне аблаяў.

— Ну, не плач,— спахмурнеўшы, сказала Люся.— Мы свайго даб'ёмся. Ён хутка не так заскача.

* * *

Літары спачатку дваіліся ў ягоных вачах. І толькі працёршы кулаком вочы, ён выразна прачытаў загаловак: «А Самахвалаў лаецца». Адчуў, як да скроняў прыліла кроў. Скамячыўшы газету, з сілай шпурнуў яе ў кут і скрозь зубы прамармытаў:

— Вось я табе пакажу, як абражаць! Ты ўведаеш, з кім маеш дзела...

Ён хутка забегаў па пакоі, сціскаючы ад злосці кулакі.

А ў гэты час у бібліятэцы Волька гаварыла Люсі:

— Ну і малайчына ж ты! Здорава распякла ў раёнцы нашага намесніка. Цяпер ён, відаць, лопне ад злосці.

У той вечар Люся доўга сядзела ў бібліятэцы каля добра напаленай кафельнай грубкі.

За акном шалеў вецер, шкуматаў дрэвы, бразгаў варотамі. Неяк жудасна гулі правады. А дзяўчына думала. Думала пра сваё новае жыццё, пра ўсё перажытае за апошнія месяцы. Прыпомнілася школа, дзесяты клас, выпускны вечар... Дзе цяпер школьныя таварышы? Ці ўдасца калі-небудзь зноў сабрацца ўсім разам? Ды нічога не зробіш. Жыццё ёсць жыццё. У кожнага па-свойму складваецца яно. Узяць хаця б яе. Хіба ў школе марыла яна апынуцца бібліятэкаркай вось тут, у чужой вёсцы, сярод незнаёмых людзей? Калі яна са сваёй лепшай сяб-

роўкай Верай Дзямешка паступала ў педінстытут і не вытрымала конкурсу, то і слязінкі не пусціла перад сяброўкай. Затое, астаўшыся адна, выплакала ўсю горыч, што накіпела на сэрцы... А як цяпер Вера? Ну і сяброўка: ад'язджала, абяцала кожны тыдзень пісаць, а за два месяцы напісала толькі адно пісьмо.

На двары глуха ляпнула брамка.

«Пэўна, ветрам»,— падумала Люся і хацела ўжо збірацца дадому, як пачула, што хтосьці няцвёрдымі крокамі ўвайшоў у сенцы і пачаў шоргаць па дзвярах, відаць, шукаючы клямкі. Прайшло некалькі хвілін, а шорганне не аціхала. Люся нерашуча падышла да дзвярэй. Раптам яны з віскам расчыніліся на ўсю шырыню, і на парозе з'явіўся... Люся крадком глянула ў твар чалавеку і адхіснулася. «Зімкоў!» — мільганула думка. Дзяўчына адчула, як у яе пахаладзела ў грудзях.

Зімкоў некалькі хвілін вадзіў асалавелымі вачыма па пакоі, пасля, хістаючыся, паплёўся да канапы і кінуўся на яе.

— Я ўжо замыкаю бібліятэку,— асмелілася Люся і, не дачакаўшыся адказу, дадала: — Позна ўжо...

Зімкоў маўчаў, нахабна вырачыўшы вочы на дзяўчыну. Люся ажно ўзлавалася.

— Ідзі, тут не гасцініца, каб начаваць.

Зімкоў, заікаючыся, прамямліў:

— Вось добра, што ты адна. Цяпер мы з табой паталкуем...

Ён памкнуўся падысці да дзяўчыны. Люся адскочыла ў кут і спалохана закрычала:

— Прэч адсюль! Я не хачу з табой, з п'яным, размаўляць.

Распасцёршы рукі, Зімкоў кінуўся да дзяўчыны і, злавіўшы яе, прыцягнуў да сябе. Сіпатым, прастуджаным голасам зашаптаў:

— Дурная... Я ж кахаю цябе... Чаго крычыш?..

Ён нахіліў галаву, спрабуючы пацалаваць. Люся, злаўчыўшыся, моцна пляснула яму па твары, што было сілы піхнула на канапу, а сама без паліто і хусткі выбегла на ганак. Намацаўшы замок, яна дрыжачымі ад хвалявання пальцамі крутанула ключ і толькі тады перавяла дых. Пастаяўшы колькі хвілін, асцярожна ўвайшла ў агародчык і заглянула ў акно.

Зімкоў ніцма ляжаў на канапе, шырока раскінуўшы рукі. Шапка яго валялася на падлозе.

Люся, здубянелая ад холаду, хуценька зачыніла акані-

цы і падалася дадому. Але яшчэ ля брамкі згледзела, як ад плота кінулася ўбок, у цемру, чыясьці постаць. І ўжо на вуліцы разгледзела, як нехта шпаркімі крокамі, амаль подбегам, аддаляўся ад дома...

Прыбегшы да сябе, дзяўчына хутка распранулася, шмыгнула пад пярыну і стаілася, услухоўваючыся, як б'ецца сэрца. Яна ніяк не магла яшчэ апамятацца.

Спала яна ў гэтую ноч трывожна. Снілася ўсялякае страхоцце. Скрозь дрымоту чула нейкі звон. Прачнуўшыся, улавіла ціканне гадзінніка і ўсё зразумела.

Нагадалася ўчарашняе. Перад вачыма стаяў п'яны Зімкоў, яго рукі, якія нерухома звесіліся з канапы, шапка на падлозе. Яна ўспомніла, як аднойчы нехта гаварыў, што Зімкоў у цвярозым выглядзе — найлепшы хлопец, дружны, працавіты. Ды раней ён і не піў.

Люся прыпомніла, што яна замкнула яго, не выключыўшы святло. У яе мільганула думка пайсці і адамкнуць бібліятэку, забраць сваё верхняе адзенне і, калі Зімкоў працверазеў, выпусціць яго.

Намацаўшы на стале запалкі, яна чыркнула адну з іх і глянула на гадзіннік. Стрэлкі паказвалі палову шостай. Спехам апрануўшыся, яна асцярожна, каб не разбудзіць гаспадыню, выйшла з хаты.

Дзьмуў халодны, парывісты, з крапелькамі-дажджынкамі, вецер. Цяплей ахінуўшыся хусткай, Люся набавіла кроку і хутка была ля бібліятэкі. Нячутна адчыніўшы брамку, яна асцярожна падышла да адной з аканіц і заглянула ў шчыліну. Адтуль тонкай касою ішло блеклае святло. Нічога не разгледзеўшы, Люся паднялася на ганак і намацала замок. Яна моцна здзівілася, знайшоўшы ў ім ключ. «Ну і баязліўка»,— падумала пра сябе.

Каб не абудзіць Зімкова, дзяўчына ціха зайшла ў сенцы і адчыніла дзверы. Зімкоў сядзеў ля грубкі і, як ні ў чым не бывала, курыў папяросу. Ад нечаканасці Люся ажно разгубілася і хацела ўжо падацца назад, але спакойны голас хлопца прывёў яе ў раўнавагу.

— Не бойся, Люся. Ты мне скажы вось, што я тут натвараў?

Люся строга асекла яго:

— Нахабнік... Як табе не сорамна!

— Сорамна, Люся... Сёння я пра многае думаў. Было часу, слава богу.

— Я не хачу слухаць цябе,— строга абарвала яго дзяўчына.

— І правільна робіш... Прабач.

Зімкоў пайшоў.

Люся трохі пачакала, а пасля апранулася, выключыла святло і таксама выйшла.

* * *

Люся не ведала, чаго яе выклікаюць у райком камсамола. Надвечар у бібліятэку зайшоў паштальён і паклаў на стол невялікі светлы канверт, адрасаваны ёй. Надарваўшы канверт, дзяўчына знайшла запіску, у якой прасілі з'явіцца ў райком.

У той вечар бібліятэку яна зачыніла раней, чым звычайна. Перад дарогай хацелася добра адпачыць. Мроіліся розныя здагадкі, страхі. «Пэўна, будуць прабіраць за работу. Але што я магла зрабіць за такі кароткі час?» — нервавалася дзяўчына.

Назаўтра а дзесятай гадзіне яна была ўжо ў райкоме. Ціха падышоўшы да дзвярэй сакратара, папpавіла на галаве хусцінку і нерашуча пастукала.

З-за дзвярэй пачуўся прыглушаны мужчынскі голас:

— Зайдзіце.

Перавёўшы дых, дзяўчына адчыніла дзверы і ўвайшла ў пакой. За сталом сядзеў малады мужчына і штосьці пісаў.

Люся павіталася. Сакратар ледзь улоўна хітнуў галавой і прапанаваў сесці. Пасля, зняўшы акуляры, уважліва глянуў на дзяўчыну і спытаў:

— Вы па якой справе?

Люся выняла з сумачкі запіску і падала сакратару. Ён адзеў акуляры і нейкі момант углядаўся ў паперку.

— Дык гэта вы будзеце Міронава?

— Я...— Люся інстынктыўна адчула, што здарылася нешта важнае, калі пра яе ведаюць ужо ў райкоме.

Сакратар акінуў яе позіркам і ціха сказаў:

— Дык як жа гэта, таварыш Міронава?.. Вашы паводзіны...

«Якія паводзіны?» — хацела спытаць Люся, але не асмелілася і толькі адчула, як у яе перасохла ў роце.

А сакратар штось недагаварыў, запрасіў сесці і пачаў пытацца: дзе вучылася, хто бацькі, як бавіць вольны час...

Люсі абрыдлі такія пытанні, і яна выдыхнула:

— Чаго вы мяне клікалі?

Сакратар падняўся з-за стала і пачаў хадзіць па кабінеце.

— Нам стала вядома, што вы, вясковы культработнік, паводзіце сябе непрыстойна.

— Як гэта «непрыстойна»? — Дзяўчына адчула, як адразу аж памлелі ногі.

— Вам лепш ведаць. Вы, як нам казалі, патураеце грубым звычкам лайдакоў і п'яніц, такім, як Зімкоў. Хіба ж не вы ноччу трымалі яго ў бібліятэцы?

Люся зразумела ўсё. На нейкі момант нагадаўся п'яны Зімкоў, непрыемная сустрэча з ім, чыясьці постаць, якую яна прыкмеціла, калі выходзіла на вуліцу.

Дзяўчына густа пачырванела.

— Хто пусціў такую плётку? — ужо нічога не памятаючы, ціха спытала яна.

— Вы лічыце, што ваша калгаснае начальства будзе займацца плёткамі?

Люся была зусім збянтэжана.

— Самахвалаў?!

— Хаця б і ён. А што?

— Ведаеце...— Люся паднялася, збялелая як палатно.— Выбачце мне, але я не магу гаварыць...

І яна выбегла з кабінета. Дзяўчына ўжо не чула, як сакратар услед ёй кінуў:

— Ну і гарачая. Трэба ж разабрацца...

* * *

Скверык у райцэнтры быў ціхі, бязлюдны. Люся села на лаўку і задумалася. Зрэдку яна ўзнімала галаву і мутнымі ад слёз вачыма глядзела на будынак райкома, адкуль яна нядаўна выбегла. Усё для яе ў гэты час здавалася нецікавым: і новая вёска, і бібліятэка, і гаспадыня, і работа... Хацелася забраць свой невялікі чамадан з небагатым нажыткам і, не аглядваючыся, бегчы, бегчы туды, дзе яе ўсе ведаюць, давяраюць ёй. «Мама, любая, каб ты толькі ведала, як мне цяжка»,— так і рвалася з набалелай душы.

Перад вачыма на нейкі момант паўстаў вобраз маці, добрай, ласкавай, клапатлівай. Прыпомнілася, як маці глядзела на яе, выпраўляючы ў незнаёмую мясціну. У тых вачах было столькі журбы і надзеі, столькі шчыроты і ласкі, што ніколі іх не забудзеш. Прыпомніліся і словы маці: «Глядзі, дачушка, старайся. Будзе цяжка — не ўпадай у роспач. У жыцці яно ўсяк бывае. Трымайся людзей. А людзі добрыя, яны табе памогуць, толькі ўмей з імі жыць, ладзіць...»

Люся дастала хусцінку, выцерла слёзы і прашаптала: «Не, я не падвяду цябе, мама».

Занятая сваімі думкамі і горам, дзяўчына не згледзела, як каля яе схілілася чыясьці постаць. І толькі тады, калі на сваім плячы адчула кволы дотык рукі, рэзка спахапілася.

— Волька? Як ты сюды трапіла?

Волька глянула ў Люсін твар і, адразу спахмурнеўшы, ціха спытала:

— Ты плакала? Няварта...

— Ды я так...— Люся пастаралася ўсміхнуцца, але усмешка выйшла няўдалая.

— Ой, не падманеш. Бачу, што перажываеш... Але мы за цябе ўсе пастаім!

— Праўда? — Люся недаверліва глянула на сяброўку.

— Праўда, праўда!

Волька абвіла сваімі азяблымі рукамі Люсіну шыю і прытуліла да яе сваю шчаку.

— Ой, Волька, каб ты толькі ведала, што на мяне нагаварылі...

І Люся расказала пра ўсё: і пра сустрэчу з Зімковым, і пра чалавека, які, відаць, сачыў за ёю, і пра плётку Самахвалава, і пра размову з сакратаром.

— А я толькі што з райкома,— хітра прыжмурылася Волька.— Узносы здавала. Сакратар папрасіў адшукаць цябе. Нешта хоча сказаць.

— Я не пайду туды,— заўпарцілася Люся.

— Не, ты схадзі... Сакратар прасіў, каб абавязкова.

...І зноў Люсі давялося ўзыходзіць на райкомаўскі ганак. Неяк сорамна было, што яна, як малое дзяўчо, збегла ад сакратара і нават не спрабавала пастаяць за сябе, даказаць, што ніколечкі не вінавата.

У калідоры не было ніводнага чалавека. Ціха. Толькі аднекуль з-за бакавых дзвярэй даносіўся стук машынкі.

Сакратар, убачыўшы Люсю, неяк нібы вінавата ўсміхнуўся і ветліва запрасіў сесці. Люся недаверліва глянула на яго.

А сакратар тым часам гаварыў:

— Дык вось, таварыш Міронава, мы ўжо ва ўсім разабраліся. А маглі б разабрацца і адразу, калі б вы так не гарачыліся. Мы дарэмна вас патурбавалі. У нас толькі што пабывалі людзі з вашага калгаса, і нам цяпер усё зразумела.

Выйшаўшы ад сакратара, Люся нос у нос сутыкнулася з Зімковым, строга глянула на яго і хацела павярнуць у

другі бок, але Зімкоў у адзін момант падбег да яе і моцна схапіў за руку:

— Чаго ўцякаеш? Усё яшчэ баішся?

Люся азірнулася і спалохана зашаптала:

— Адыдзі. І так мне дасталося з-за цябе. Яшчэ з райкома ўбачаць...

Зімкоў засмяяўся:

— Ну, то і няхай бачаць. Я сам быў толькі што з Волькай там і расказаў пра ўсё-ўсё: і як Самахвалаў спаіў мяне, і як давёў да бібліятэкі... Волька яшчэ некалькі дзён назад даведалася, што на цябе напаклёпнічалі ў райком, і сагітавала мяне пайсці разам туды і ўсё расказаць. Хацелі, каб ты і не ведала нічога, ды не разлічылі, спазніліся трохі...

— І гэта ўсё праўда? — Люся адчула, як нечым пяшчотным напоўнілася яе сэрца.

А тым часам моцная хлапечая рука горача сціснула яе пальцы.

1956

У ТОЙ ПОЗНІ ВЕЧАР

Вечар, як і ўвесь той дзень, быў слотны: гнала дождж са снегам, і вецер ажно рваў на купале Свярдлоўскай залы асветлены пражэктарам сцяг.

На Краснай плошчы як ніколі было малалюдна. Куранты вось-вось павінны адбіць поўнач. З-за Спаскіх варот праз хвіліну-другую пакажацца ганаровая варта.

Мне заўсёды карцела пабачыць змену вартавых: вось дык выпраўка, вось дык крок! І не раз думалася: а ты, брат, чаго варты? Размяняў толькі чацвёрты дзесятак, а ўжо разнюніўся, крэкчаш, нібы той дзед, баішся адзін прыпынак прайсці пешкі. А на зарадку дык і зусім махнуў рукою.

...Каравул адбіў, адмераў крокі і змяніўся пры амаль бязлюднай плошчы. Ля дзвярэй у Маўзалей застылі з карабінамі, з бліскучымі і вострымі штыкамі на іх, вартавыя. Яны будуць вось так, не маргнуўшы нават вокам, стаяць у самай ганаровай варце, якая выпала на іх долю і якую даверыла ім Радзіма.

Я хацеў ужо ісці да метро, як маю ўвагу запыніла адно, трошкі дзіўнае тут, на Краснай плошчы, відовішча.

Збоку, справа ад Маўзалея, схіліўшыся ў нізкім паклоне, стаяла старэнькая бабуля. На ёй была вязаная з воўны хустка, насунутая нізка на лоб, старэнькі, але, відаць, вельмі цёплы яшчэ кажушок, на нагах валёнкі з галёшамі. Каля ног яе ляжалі невялікі дарожны хатулёк і палка-крывулька.

Бабуля нешта бязгучна шаптала.

Каля яе ўжо стоўпілася рэдкая купка цікаўных. Нехта нават раз-другі шчоўкнуў затворам фотаапарата.

Але вось наперад высунуўся шыракаплечы, даўно нягелены дзяцюк і, зарагатаўшы, сказаў:

— Ці не заблудзілася ты, бабуся? Гэта ж табе Маўзалей, а не святы дом...

Бабуля лёгка выпрасталася, у адну руку ўзяла хатулёк, другою абхапіла палку-крывульку і, гняўліва зіркнуўшы на дзецюка, адрэзала:

— Гэта для цябе, анціхрыст, нічога святога няма.

У купцы прарваўся голас адабрэння, а «анціхрыст» пастаяў, палыпаў вачыма і ледзь не бегма падаўся ў другі бок.

Бабуля ж скіравала ў даўжэзны падземны пераход. Пратэпала яго, гулка стукаючы палкай аб цэментавую падлогу, у самым канцы, секунду-другую патаптаўшыся, нібы нешта ўспамінаючы, спусцілася па прыступках уніз, туды, дзе метро. Аднекуль з кажушка, спадыспаду, выняла пятак і, перш чым кінуць у шчыліну аўтамата, падышла да кантралёркі:

— Скажы мне, галубка, ці ж даеду я хаця да Казанскага вакзала? — Бабуля відавочна непакоілася.— Гэта ж выбралася, нарэшце-ткі, у сталіцу-матухну нашу. А то ўжо думала, што памру і ніколі не пабачу. Усе гады нешта не выпадала. Ды і дарога — нябліжкі свет: адно да станцыі нашай нешта чатырыста кіламетраў, не інакай. А яшчэ адтуль дваццаць з гакам будзе. Восека і лічы... А поезд адыходзіць у дзве ночы. Хаця ж бы паспець...

— Даедзеце, бабуся, даедзеце. Ды і часу ў вас яшчэ шмат,— кантралёрка, усміхаючыся, узяла старую пад локаць, правяла да эскалатара, памагла ступіць на рухомую лесвіцу. І ўжо тады, калі тая паехала ўніз, крыкнула двум хлопцам, каб яны памаглі ёй сысці.

1969

СВЯТЛАНА

Святлана стаіць ля шырачэзнага, як люстраная вітрына, рэстараннага акна і любуецца горадам. На шыбу нячутна садзяцца і таюць пульхныя сняжынкі. Трапляючы ў паласу святла, яны ззяюць маленькімі халоднымі бліскаўкамі.

На дварэ ўсхадзіўся вецер, відаць, зноў на змену надвор'я. І хоць Святлане не чуваць, як ён скуголіць у вяршалінах старых дрэў, яна здагадваецца па тым, як нізка, у пояс, раз-пораз кланяецца долу малады клёнік, што расце пад самым акном, як шалёна трапечацца не знятае яшчэ пасля свята палотнішча сцяга на рагу суседняга дома. Ёй неяк шкада малога дрэўца — такое яно кволае, безабароннае. А снег усё ідзе і ідзе, ды, відаць, і мароз вышчарыўся нанач. Святлане чамусьці хочацца кінуць тут усё і пабегчы дамоў, да маці, што засталася там зусім адна. Што яна цяпер робіць, мама, у такі стылы цёмны вечар?

Перад вачамі паўстае яе маленькая вёсачка, хат мо так у трыццаць, далёка, ой як далёка адсюль, на Палессі. Хата іх ад краю, у густым вішняку, а пад вішняком лаўка, дзе так любіла яна калісьці сядзець адвячоркам, глядзець, як хораша дагарае зара, і ціха марыць.

...Усё было ў іхняй сям'і як у людзей. Святлана ўжо хадзіла ў старэйшыя класы. Школа далёка знаходзілася, за рэчкай, і трэба было рана ўставаць, каб не спазніцца на першы ўрок. Але звыклася. Вучылася амаль што на адны пяцёркі. Хвалілі настаўнікі, не магла нарадавацца маці. Жыццё наогул цякло роўна, звыкла і зразумела. Праўда, хапала і цяжкасцей, былі і горкія дні, але гэта саграваласся надзеяй на лепшае, будучыня ўяўлялася прывабнай, шматабяцаючай.

І раптам, калі яна была ўжо ў дзесятым класе, усё зрушылася, стала старчма, як крыга на крыгу ў паводку. А праз каго пайшло тое? Усё праз яго, праз бацьку!

Сцяпана Баравіцкага раней паважалі ў калгасе. Ведалі яго як адважнага партызана, а пасля вайны — разумнага, руплівага гаспадара. Бацька вярнуўся з лесу без рукі, з пустым рукавом, калі яна, Святлана, сама яшчэ і на ўслон узлезці не ўмела. Часта, прымасціўшыся на бацькавых каленях, яна кранала сваімі маленькімі хударлявымі ручкамі парожні рукаў яго гімнасцёркі і лепятала:

— А ты ў ладачкі-ладачкі не ўмееш, ага! — і пры гэтым заўзята пляскала ў ладкі.

Бацька стомлена, але шчасліва ўсміхаўся, абветранымі, сухімі вуснамі цалаваў Святлану ў шыю, а пасля неяк раптоўна сур'ёзнеў, моўчкі, задуменна глядзеў перад сабой...

Пра гэта Святлане расказвала маці пазней, калі дзяўчынка падрасла, хадзіла ў школу, ужо была памочніцай у хаце. Святлана любіла бацьку, ганарылася ім. Колькі гадоў адразу пасля вайны ён быў старшынёю калгаса. Клопату і турбот тады хапала, і ён цэлыя дні не стыкаўся дома. Маленькая Святлана не магла дачакацца вечара і, хоць зліпаліся вочкі, усё не клалася спаць. А бацька, галодны і стомлены, прыходзіў позна, але, як заўсёды, вясёлы і добры. Ён вымаў з кішэні шыняля салодкі пернік ці цукерку, частаваў Святлану і спяшаўся за стол вячэраць.

Таго года, калі Святлана хадзіла ўжо ў сёмы клас, іхні калгас аб'ядналі [redacted] суседнім, больш моцным. Старшынёй стаў другі чалавек, [redacted] бацька застаўся за брыгадзіра ў сваёй вёсцы. «Тут я нарадзіўся, тут і памру,— сказаў ён, прыйшоўшы з перавыбарчага сходу.— У другое сяло не пайду». Так і застаўся. Але ў тую ж восень, калі падуправіліся з палявымі работамі, нечакана перайшоў працаваць у краму суседняй вёскі Падлесак.

З таго часу і пайшло, як той казаў, не кавацца, а пляскацца. Святлане помніцца ўсё да драбніц. Не было таго вечара, каб бацька не прыходзіў дадому п'яны. У хаце ўсчыналіся сваркі, скора дайшло і да валтузні, а то і боек. Маці неяк змізарнела, сцішылася. Толькі часта плакала. Святлана як магла суцяшала яе, прасіла пагаварыць з бацькам па-добраму, можа, ён як-небудзь кіне сваю «лёгкую» работу, а кіне тую работу — кіне і піць. Аднак на парады дачкі маці, уздыхаючы, адказвала:

— Ой, дачушка, усё перапрабавала, нічога не памагае. Чуе маё сэрца, што прападзе ён, абармот... Я ўжо не раз думала — за што і за якое ён п'е? Гэта ж падумаць — дзень пры дні без прачыхання.

Скажа так і заплача, не выціраючы слёз. Святлана таксама плакала. Плакала ўпотайкі ад маці, употайкі ад сяброўак. Хоць яна даўно ўжо не мела ад бацькі ласкі, але ўсё ж не пераставала любіць яго. У школе сяброўкі нічога не ведалі, але настаўнікі занепакоіліся. Святлана не па гадах стала замкнёнай, прыгнечанай, па-

чала горай вучыцца. Надаралася, што дзяўчынка прыйдзе ў школу без кніжак і сшыткаў, сядзе за парту і сядзіць ціхенька, акурат нямая. Сяброўкі распытваюць: «Што з табой, Света?» А яна ім нехаця: «Ат, нічога. Галава баліць».

А без бяды такі не абышлося. Яшчэ і цяпер, калі ўспамінае Святлана той дзень, у яе халадзее на сэрцы, а да горла падступае даўкі і горкі камяк.

У той вечар бацька вярнуўся рана. І самае дзіўнае — не п'яны. Святлана адразу гэта прыкмеціла. Не распрануўся, нічога нікому не сказаў, увайшоў у хату і сеў на зэдлік у кухні. Сядзеў і маўчаў. Маці не было дома, і Святлана не ведала, як ёй быць: самой загаварыць, спытаць што-кольвечы ці гэтак жа маўчаць, як і ён. Нарэшце бацька падняў галаву і азваўся:

— Вось і ўсё, дочка. Прабач мне, дурню... Загубіла бацьку гарэлка... Не думалася неяк... Сёння закончылі рэвізію. Недалік... Чатыры тысячы. Амба!..

Страх, сорам, жальба да роднага, блізкага чалавека, крыўда, горыч і боль — раптоўны шквал самых розных пачуццяў адразу абрынуўся на дзяўчыну. Святлана ніколечкі не была падрыхтавана да такіх выпрабаванняў, да такой жахлівай нечаканасці. Яна схапілася абедзвюма за галаву, пабегла ў пакой і кінулася на ложак, тварам у падушку.

...Неўзабаве бацьку судзілі. Доўгі час дзяўчына не магла апамятацца, зірнуць у вочы сябрам па школе, настаўнікам. Ёй здавалася, што ва ўсім вінавата яна, што ўсе глядзяць на яе з пагардай, асуджаючы. «Усё кончана,— думалася ёй.— Усё маё жыццё, усе надзеі навек загублены».

Толькі ў канцы навучальнага года дзяўчына крыху акрыяла. Яна старалася як магла — не жартачкі ж, колькі прапусціла ўрокаў, колькі недавучыла!

Дзесяцігодку Святлана ў той год скончыла, але ў інстытут не паступіла — недабрала балаў, каб прайсці па конкурсу. Праўда, многія з такімі ж баламі, як і ў яе, былі прыняты. Святлане здавалася, што і тут, у інстытуце, усе незнаёмыя ёй людзі, якім яна здавала экзамены, ведаюць аб ёй усё і хоць не гавораць уголас, але ў думках упікаюць яе, упікаюць за тое, што ў яе такі бацька і што яна не напісала аб гэтым у сваёй аўтабіяграфіі.

Забрала назад дакументы, але дадому не паехала. Нібы ў тумане, цэлы дзень хадзіла па горадзе, хоць нішто яе не цікавіла, ні пра што добрае не думалася. З некім

гаварыла, пераходзіла нейкія вуліцы, па якіх ліхаманкава імчаліся машыны, нехта ўшчуваў яе за неасцярожнасць.

Начавала Святлана на вакзале, а на другі дзень, адшукаўшы рэстаран, дзе працавала ўжо другі год яе аднавяскоўка Лена, зайшла з той да дырэктара і папрасілася на работу. Хоць на якую: пасуду мыць — будзе мыць пасуду, прыбіраць — дык прыбіраць. «Дамоў, да людзей, дзе ўсе ўсё пра цябе ведаюць — не паеду нізашто».

Лена прыняла на кватэру. Неяк змагла прапісаць, і Святлана засталася.

...Памятаецца, і тады, калі яна першы раз прыйшла ў рэстаран, на двары было ветрана, як і цяпер...

— Ну, летуценніца, па кім зажурылася?

Падышла Лена, як заўсёды, вясёлая, какетлівая, ружовенькая, быццам цукерка.

— Ні па кім! Гэта табе ўсё кавалеры ў галаве. А я ўспомніла маму. Як яна там?..— Святлана адвярнулася ад акна і глянула на Лену.— Можа, што трэба на кухні памагчы?

— Пакуль нічога. Сёння нешта мала наведвальнікаў. Кухарка Ільінічна кажа, што паўдня гатавала і смажыла, а адпускаць няма каму.

Бразнулі дзверы, і Лена тузанула Святлану за рукаў блузкі:

— Зірні, зноў той самы, бялявы. І, відаць, «пад чубком». І сёння не ў гуморы...

Святлана гэтага наведвальніка ўжо ведала. Ён прыходзіў не часта. Разоў пяць-шэсць бачыла яго дзяўчына ў рэстаране. Але ён запомніўся. Гэты чалавек заўсёды садзіўся за адзін і той жа стол, якраз у тым радзе, які абслугоўвала Святлана, нейкі час сядзеў, абхапіўшы абедзвюх галаву. Пасля спакойна, нібы нехаця, акідваў залу стомленым позіркам, браў меню, клікаў Святлану і заказваў адно і тое ж: сто грамаў каньяку і бутэльку мінеральнай вады; закусі не браў ніякай. Каньяк ён выпіваў зара́з, смакаваў ваду і, нервуючыся, нечага чакаў. Пасля прыходзілі і падсаджваліся да яго двое — мужчына ў вузкім фрэнчы мышынага колеру з гладка зачасанымі валасамі і нізенькая, па плячо свайму кампаньёну, жанчына з вялікімі, зусім не да твару ёй, завушніцамі. Мужчына заказваў яшчэ бутэльку белай, мясную салату, разліваў пароўну ў шклянкі гарэлку і прапаноўваў выпіць. Бялявы адмоўна круціў галавой, твар яго неяк перасмыкаўся, але, пасля настойлівых дамаганняў, гэтак жа, як і раней, ад-

ным глытком выпіваў усё да дна. Выпіўшы, яны яшчэ доўга сядзелі і аб чымсьці спрачаліся напаўголасу. Вылучаліся два супрацьлеглыя бакі. З аднаго боку — чалавек у фрэнчы мышынага колеру і камлюкаватая жанчына ў недарэчных, як кольцы на конскай збруі, завушніцах, з другога — бялявы мужчына з сумнымі вачамі. Першы бок нешта то шэптам, то напаўголасу заўзята даказваў другому. Бялявы больш маўчаў, сядзеў нерухома і толькі зрэдку, нібы адмахваючыся ад куслівага аваднЯ, рабіў рэзкі рух правай рукой. Глядзець збоку — ідзе нейкі торг між людзьмі, як на рынку. І так, можа, з паўгадзіны — тарокаюцца, аднекваюцца, а потым — мір і згода: пацiскаюць ужо адзін другому рукі і ўсе ўтраіх падымаюцца і ідуць да выхаду. Жанчына трымае бялявага пад руку і трусіць амаль подбегам, дробна перабіраючы кароткімі ножкамі і неяк ненатуральна ўсміхаючыся...

Святлана адчувала: нешта цяжкім каменем ляжыць на душы ў чалавека. І той у фрэнчы мышынага колеру і яго напарніца з завушніцамі не ўпадабаліся Святлане. Аднак яна не магла б проста сказаць — чаму? У яе была нейкая свая, адменная мерка. Дзяўчыне як бы што падказвала, што гэта нядобрыя людзі, што няма нічога шчырага ні ў іх усмешках, ні ў той увазе, з якой яны надакучліва абходжваюць бялявага...

А сёння бялявы быў у асаблівым настроі. Ён не браў меню, не клікаў Святлану, каб зрабіць заказ. Толькі смаліў папяросу за папяросай.

Але вось, не распрануўшыся ў гардэробе, у залу зазірнула мілавідная бледнатварая маладая жанчына. Ці не хворая яна? Але ж не можа быць, каб хворая ішла ў рэстаран ды яшчэ і з дзіцем. А жанчына трымае за руку хлапчука гадоў чатырох-пяці. У малога аж пасінеў ад сіверу тварык. Вось дык мароз узяўся на дварэ!.. Ага, вунь жанчына спынілася, абводзіць вачамі сталы.

— Тата, татачка! — гэта закрычаў той хлапчук і памкнуўся быў бегчы да стала, дзе сядзеў бялявы. А той аж скалануўся ўвесь.

У паліто, як была са двара, жанчына прыткнулася на край стула, прыгарнула да сябе і суняла хлапчука. Нейкую мінуту сядзела нерухома, як акамянелая. Пасля нешта горача і таропка зашаптала яму, некалькі разоў падымалася, хапала мужчыну за руку, але той не ўставаў, і яна зноў прысаджвалася на самы край стула.

Бялявы маўчаў, не падымаў галавы. Штосьці сваё

лепятаў яму і хлапчук, але Святлане не было чуваць. Што ён сабе думае, гэты чалавек? Гэта ж, пэўна, жонка прыйшла да яго з хлопчыкам! І плача: відаць, не соладка жывецца небарацы.

Святлана не магла не прыкмеціць, як жанчына ражком насоўкі выцірае слёзы. Плачучы і пабегла з рэстарана, ухапіўшы за ручанё хлапчука:

— Пойдзем, сыночак, пойдзем...

Глуха і цяжка бумкнулі дубовыя дзверы, і на каменных сходках у вестыбюлі аддаліся крокі: цяжкія і таропкія — матчыны і лёгенькія — шлэп-шлэп — сынавы.

Хоць зусім і не ведала Святлана ні гэтых людзей, ні таго, што лягло між імі, але штосьці цяжкае і пякучае падступіла да яе грудзей, апаліла ўсё нутро. Яна выйшла з рэстарана, спусцілася ў вестыбюль, але там нікога не было. Ціха і, павэдлу з залай рэстарана, халаднавата. Толькі чуваць, як шастае заледзянелае голле дрэў, як завывае вецер. Дрэмле швейцар ля батарэй. На Святланіны крокі прыўзняў галаву, сонна спытаў: «Ну што, каза, чаго тут шукаеш?» Дзяўчына нічога не сказала, пастаяла колькі хвілін і падалася наверх.

Бялявы сядзеў гэтак жа ўнурыўшыся. Згледзеўшы Святлану, ён паклікаў яе да сябе:

— Дзвесце грамаў і вады!

Ягоны заказ прагучаў, як рэзкі ўдар бізуна. Святлана хацела нешта сказаць, запратэставаць, але не знайшлося слоў. Бывае ж часам такое з чалавекам: у душы пратэстуе, абураецца, а загадаюць — робіць усё як міленькі. Як нам падчас не хапае праматы і смеласці!

Яна папрасіла буфетчыцу адмераць дзвесце грамаў каньяку і без падноса, з адной шклянкай у руцэ пайшла да століка, дзе сядзеў бялявы. Ногі яе зрабіліся нейкія цяжкія, непаслухмяныя, быццам не свае, а рука, што сціскала шклянку з рудаватай вадкасцю, дробна дрыжала. Перад вачамі ўсё яшчэ стаяў хлапчук з пасінелым тварыкам, а ў вушах звінелі словы: «Тата, татачка».

Ужо ля самага стала, дзе сядзеў, апусціўшы галаву, бялявы, Святлана неасцярожна ступіла, зачапілася за стул і выпусціла шклянку. Дзынкнула шкло аб паркет, халодныя кроплі пырснулі на ногі. «Сапсавала капрон...— мільганула думка.— Ну і чорт з ім, з капронам!»

Яна села за столік побач з бялявым, уткнулася тварам у далоні і заплакала. Калацілася наколка, нервова ўздрыгвалі вострыя плечукі. «Не, годзе цярпець! Выкажу яму ўсё зараз!» Глытаючы слёзы, Святлана нешта

гаварыла, гаварыла блытана, бязладна. Усё, што накіпела ўнутры за доўгі час, знайшло выйсце і прарвалася, як паводка. Яна гаварыла пра свайго бацьку, як яго моцна любіла і як ёй цяжка на душы ад адной толькі думкі, што ў яе бацькі больш няма — такога, які жыў у яе ўяўленні, у яе марах, летуценнях...

А бялявы сядзеў, не падымаючы вачэй ад стала, і — як ні дзіўна — слухаў, што гаварыла скрозь слёзы гэтая нейкая незвычайная дзяўчына. Зноў закурыў папяросу, зацягнуўся і, прысунуўшыся бліжэй, моцнай далонню крануўся яе рукі... Нават штосьці сказаў у суцяшэнне, штосьці спагадлівае, цёплае... Затым рашуча ўстаў і імкліва рушыў да дзвярэй...

Святлана ўсхліпвала, узлакоціўшыся на столік, а калі супакоілася, бачыць — на ражку стала грошы. Гэта ён пакінуў за разліты каньяк.

Падышла Лена:

— Ой, гора ты маё... Каб большай і бяды не было. Разбіла фужэр — цьфу! Спішуць — і ўсё, а грамы Галка ў буфеце за вечар сэканоміць.

— Нічога ты не разумееш, Лена,— суха, як ніколі, адказала Святлана і пайшла да акна, у кут залы. Ёй хацелася хоць хвіліну пабыць адной.

У рэстаране па-ранейшаму было амаль пуста. Толькі ў другім канцы залы, каля самай эстрады, гаманіла кампанія маладых людзей, відаць, спартсменаў. Іх вясёлы шумок час ад часу заглушаўся бадзёрай музыкай.

...Снег ужо не ішоў. І на ахаладалых шыбах мароз пачынаў распаўзацца сваімі кунатымі лапамі. Святлана прадыхала марозны ўзор на шкло і зноў убачыла, як змагаецца з ветрам малады, гонкі клёнік і трапечацца палотнішча сцяга на рагу суседняга дома.

1962

«МЕХАНІЗАТАР»

Неяк у сярэдзіне лета эшалон беларускіх камсамольцаў ехаў у далёкі Казахстан. Нас клікалі на помач — там спела, налівалася сонцам пшаніца, і нашы рукі, наша маладая сіла былі вельмі патрэбны.

Лета стаяла сухое і спякотнае. Мы ехалі доўга. Міналі сотні розных станцый, назваў якіх мы дагэтуль нават ні-

колі не чулі. Ужо тысячы кіламетраў аддзялялі нас ад роднага дома. Днём пад тахканне колаў мы ўсаджваліся кругам і спявалі пад гармонік нашага веселуна Толіка Белага, а вечарам марылі пра тое, як хораша будзе ўсім разам жыць сярод стэпу, у палатках.

На адным з прыпынкаў, ужо амаль на граніцы з Казахстанам, Толік выбег з вагона, каб набраць у кацялок свежай сцюдзёнай вады. Нас усіх мучыла смага, бо было вельмі горача. Але Толік чамусьці бавіўся. І калі паравоз даў гучны свісток, папярэджваючы, што ад'язджаем, мы пачалі не на жарты хвалявацца. Толіка, аднак, не было. Поезд крануўся з месца. І тады мы ўбачылі, як з-за вугла запыленага станцыйнага будынка выбег Толік і, асцярожна махаючы кацялком, з усіх ног пусціўся даганяць нас.

— Хутчэй, хутчэй,— крычалі, ажно надрываліся хлопцы.

Падхапілі мы Толіка адразу за абедзве рукі і на хаду ўцягнулі ў вагон. І тут кацялок выслізнуў з Толікавай рукі і пакаціўся. На падлозе расцяклася белая лужына.

— Малако, малако! — вымавіў Толік і, здаецца, гатовы быў вось-вось заплакаць.

Мы ж дружна засмяяліся. Кожны з нас ведаў, што Толік да малака не вельмі ахвочы. А тут раптам — на табе: малако замест сцюдзёнай вады. Відаць, вырашыў пажартаваць.

Але Толік не жартаваў. Ён выцягнуў з-за пазухі дробненькі пушысты камячок — самае звычайнае шчаня. Чорненькае, з белымі крапінкамі каля шыі і на нагах, яно пазірала на нас сваімі гарэзлівымі светлымі вачанятамі і, здаецца, ніколькі не шкадавала, што трапіла ў нашу вясёлую кампанію.

Толік, аддыхаўшыся і крыху ачуняўшы ад такой няўдачы з малаком, расказаў:

— Толькі набраў я вады з вадакачкі, як падыходзіць маленькая дзяўчынка з сабачкам на руках і са слязьмі просіць: «Дзядзечка, забярыце сабе сабачку. У нас асталося яшчэ двое, а гэтага мама хоча куды-небудзь знесці, бо і ў суседзяў у кожнага ёсць свае сабачкі. Забярыце, дзядзечка! І толькі любіце яго, ён харошы». Узяў я шчанятка і думаю: любіць мы яго будзем, а вось чым карміць? А дзяўчынка, нібы здагадаўшыся пра мой клопат, кажа: «А вы купіце яму малачка. Вунь цёця прадае».

Толік нарэшце сам засмяяўся і працягваў:

— Выліў я хуценька ваду з кацялка і пабег па малако. І вось бачыце, як недарэчна атрымалася. Чым мы цяпер карміць яго будзем?

— Як-небудзь пракормім! — весела, у адзін голас адказалі мы, і кожны палез у свой чамадан па які-небудзь ласунак.

Мы давалі сабачку ўсё, на што былі самі багатыя. Але наш новы пасажыр ні да чаго не дакранаўся. Панюхае толькі, пакруціць пыскаю, павіхляе хвосцікам — і не есць.

— Можа, яму нездаровіцца? — выказаў пехта сваю думку. Вельмі ж спадабалася нам шчанятка, і мы хацелі, каб і яму ў нас было добра. А яно, падзівіўшыся з нашай гасціннасці і крыху асвойтаўшыся, раптам кульнулася на спіну, нагрэбала ў паветры лапкамі, а пасля, нібы яго ўджаліла пчала, усхапілася і пачало так выбрыкваць, што ажно ад смеху можна было пакаціцца.

Нам усім адразу стала весела. На кожным прыпынку мы беглі з посудам у розныя бакі, каб знайсці для яго малака. І заўсёды хто-небудзь ды знаходзіў.

Так мы прыехалі ў цалінны саўгас.

Уборка яшчэ не пачалася, і нас пакуль размясцілі на цэнтральнай сядзібе. Тры разы на дзень, ідучы ў сталоўку, мы бралі з сабой сабачку. Павархі ўжо ведалі нашу завядзёнку, і таму рыхтавалі які-небудзь ласунак і для яго. Усе яго любілі, шчанё было адзінае ў новым, толькі нядаўна арганізаваным саўгасе.

Міналі дні. Пад гарачым сонцам даспявала, проста на вачах жаўцела пшаніца, якой тут, на цаліне, не было ні канца ні краю. Неяк перад жнівом нас адвезлі на самы далёкі палявы стан, за дваццаць кіламетраў ад цэнтральнай сядзібы. Мы нацягнулі адну на ўсіх палатку і пачалі ў ёй жыць.

З намі, вядома, быў сабачка. Больш чым да каго іншага ён быў прывязаны да Толіка. Толік карміў яго, клаў да сябе ў ногі, а калі ноччу было халаднавата, накрываў шчанятка коўдрай. І яно прывыкала да нашага суровага цаліннага жыцця.

Аднойчы здарылася вось што. Мы ўсёй групай былі на таку, прымалі першыя тоны пшаніцы. Недзе далёка ў полі працавалі камбайны, і адтуль адна за другой ішлі машыны з поўнымі кузавамі залацістага зерня. Сонца распаленым дабяла вялізным пятаком вісела над нашымі галавамі. Удалечыні, там, дзе злівалася неба з зямлёй, ціха струменілася цёплае марыва. Здаецца, нішто не прадракала пагрозы.

Але стэп — той жа акіян. Ціха, ціха, ды раптам налятае аднекуль шквал, і ты — нібы тая трэсачка ў гэтым шаленстве стыхіі.

Так атрымалася і цяпер. За работай мы і не прыкмецілі, як цяжка насунулася на край неба вялізная чорна-сіняя хмара. І праз мінуту рвануў такі вецер, што нельга было ўстаяць на нагах. Мы пахаваліся хто куды, каб у зацішку перачакаць навальніцу.

Не было з намі аднаго Толіка. Ён, як толькі ўшчалася гэтая завaруха, падаўся ў бок палявога стану, туды, дзе была наша палатка. Толік нібы чуў нядобрае. Вярнуўся ён увесь мокры і ўстрывожаны.

— Паваліла наша жыллё,— разгублена сказаў ён і дрыготкім голасам дадаў: — І сабачкі нідзе няма. Арол там кружыў...

Цэлы дзень мы былі як не свае. Няўжо загінуў наш агульны любімец? Пад вечар, калі ўсё ўляглося, хадзілі далёка ў стэп на пошукі, але сабачкі нібы і след прастыў. Змораныя работай і клопатамі дня, мы павінны былі спаць моцна, але нам не спалася. Ціха пасвістваў час ад часу за палаткай Толік. Дзесьці ў стэпе гулі трактары. Мы непрыкметна задрамалі...

Ачнуліся ад радаснага воклічу:

— Ёсць, ёсць! Знайшоўся...

Толікава радасць была і нашай радасцю. Мы падхапіліся. Стомленасць і сон як рукой зняло. Мы мацалі, гладзілі, песцілі нашага любімца, нібы не верылі, што ён сапраўды знайшоўся і цяпер зноў сярод нас. А Толік, шчасліва ўсміхаючыся, ужо які раз пачынаў свой расказ спачатку:

— Хацеў ужо ісці спаць, як раптам чую — нешта скавыча. Я хуценька пабег у той бок, адкуль несліся гэтыя гукі. І дзе б вы думалі ён хаваўся?..— Толік абвёў усіх нас гарэзлівым позіркам.

— Няйнакш як пад трактарам,— выказаў сваю думку Коля Сушкін, наш брыгадзір.

— Не пад трактарам, а ў самім трактары, вось дзе,— весела сказаў Толік.— І як ён здолеў туды забрацца? Гляджу, ляжыць сабе на сядзенні і час ад часу скавыча, бо, відаць, страшна, ды і холадна стала ноччу ў машыне. Вось дык хітрун! І трэба ж было так даўмецца!.. Відаць, нехта не зачыніў днём кабіны, вось ён па гусеніцы і забраўся туды. Калі ж ушчаўся вецер, дзверы і зачыніліся самі па сабе...

— Ідэя! — гукнуў Коля.— Давайце дадзім яму мянушку «Механізатар».

Усе адобрылі Колеву прапанову. Мы пачалі клікаць сабачку Механізатарам, часта бралі яго з сабой на ток, а Толік, які апошнім часам працаваў на трактары, узнімаў новыя пласты цаліны, саджаў Механізатара нанач да сябе ў кабіну. З ім, гаварыў Толік, было весялей і не так хацелася спаць.

Так неўпрыкмет мінула лета. Заканчвалася ўборка. Нам трэба было ад'язджаць. Нас чакалі дома. Мы доўга думалі, ламалі галовы, як быць з Механізатарам. Вельмі ж звыкліся з ім.

Усё, аднак, вырашылася нечакана. Адзін з нашых сяброў, Алёшка Познік, аказалася, ужо даўно дамовіўся з дырэктарам саўгаса, каб застацца назусім на цаліне. Перад нашым ад'ездам ён цвёрда заявіў:

— Усё, хлопцы, надумаўся, і кропка. Абяцалі даць кватэру, забяру сюды маму, і будзем жыць разам. І маме, ведаю, тут спадабаецца. Шырока, вольна. А за зіму вывучуся на трактарыста — вось будзе і спецыяльнасць.

...Пакідалі мы на цаліне двух добрых сяброў. Алёшка стаяў пасярод стэпу з ускудлачанымі ад ветру і выцвілымі на сонцы валасамі. Побач, ля яго ног, неспакойна круціўся, скавытаў Механізатар. Алёшка доўга-доўга махаў нам рукой, аж пакуль наша машына не знікла за сопкай.

1957

НЕЗАБЫЎНАЕ

З шашы, трохі прыпыніўшыся, нібы ў роздуме, і кашлянуўшы сівым дымком, машына раптам збочыла на жвірыстую прасёлачную дарогу.

Ганна Пракопаўна ўсё глядзела і глядзела на віхрастыя чубы бяроз абапал дарогі, на шырокае, аж да самага лесу, поле, па якім каціліся адна за адной хвалі амаль ужо спелага жыта.

— Пачакай, Андрэйка, не гані так,— папрасіла яна.— Не на пажар спяшаемся.

Палі, пералескі, выганы... Зноў палі, засеяныя то жытам, то аўсом, то лубінам. Вёскі і вёсачкі, да болю родныя і знаёмыя, хоць і мінула больш як дваццаць гадоў. За гэты

час хто нанава адбудаваўся, хто ашаляваў, паднавіў сваё жытло.

— Спыніся, Андрэй, вунь ля той апошняй хаты.

Пасля доўгай язды ногі здранцвелі, і Ганна Пракопаўна ледзь вылезла з машыны. Было ўжо нямала пасля абеду, але сонца стаяла яшчэ высока і пякло так, што хацелася пашукаць ценю.

Ля брамкі, на кучы свежага жвіру, сядзеў карапуз у насунутай на вочы белай панамцы і старанна ляпіў з пяску аладкі. Ён так заняўся гэтай патрэбнай для яго справай, што не зварухнуўся ні тады, калі ў дзесяці кроках ад яго спынілася машына, ні тады, калі Ганна Пракопаўна дакранулася да яго панамкі, каб паправіць яе.

— Як жа цябе зваць? — ласкава спытала яна, прысеўшы на кукішкі ля хлопчыка.

— Бора,— падняў ён галаву і глянуў даверлівымі круглячкамі-каштанамі.— А табе цаго?

— Ну і сур'ёзны ж ты, Бора, чалавек,— як не рассмяялася Ганна Пракопаўна.— А дзе твае мама ці тата? Мы хочам вады напіцца.

— А тата мой сафёр, вот, на масыне паехаў...

З хаты выглянула маладая ў квяцістым пярэдніку жанчына. Яна трымала ў руках драўляную лыжку, якой, відаць было, толькі што памешвала варэнне.

— Вам каго? — спытала, падышоўшы да брамкі, жанчына.

— Нам бы, калі ласка, вады.

— То зайдзіце ў хату.

Ганна Пракопаўна, а за ёю Андрэй ступілі на ганак новага, відаць, нядаўна зрубленага дома. З-за вугла нечакана, ажно пад самыя ногі, кінуўся, заляцкаўшы ланцугом, рыжы касматы сабака. Ганна Пракопаўна нават ускрыкнула.

— Валет, у будку! — тупнула нагой гаспадыня.— Выбачце, што не папярэдзіла. Ды і не дастане ён. Праходзьце ў хату, праходзьце,— запрасіла маладзіца.— А я тым часам набяру свежанькай вады.

Яна выйшла з вядром да студні — тут жа, у двары.

Ганна Пракопаўна агледзелася. Пакой, куды прывяла іх гаспадыня, быў невялікі, але ўтульны. Зграбная, пафарбаваная ў зялёнае, падлога, простыя, але прыгожыя і чыстыя палавікі, каля глухой сцяны, за кафельнай грубкай,— нікеляваны ложак з гарой падушак, ахінутых цюлевымі накідушкамі. У куце, між вокан, тэлевізар «Рэкорд», на сцяне, у рамцы, фатаграфіі.

І раптам нібы здранцвенне найшло на яе. Ганна Пракопаўна ўтрапёна глядзела, не мігаючы, на фотакартку пад шклом. То быў мужчына з вялікай скулянкай на шчацэ, каля вуха. «Няўжо ён? Адкуль? Як трапіў у гэтую хату?..» Думкі раіліся, ліхаманкава мітусіліся ў галаве, апякалі сэрца.

— Андрэйка! — ціха папрасіла Ганна Пракопаўна.— Пайшлі хутчэй адсюль...

Ён здзіўлена глядзеў на яе збялелы твар.

— Вам дрэнна, Ганна Пракопаўна?

У дзвярах ужо з конаўкай стаяла маладзіца. Андрэй выхапіў з яе рук конаўку і паднёс Ганне Пракопаўне. Яна глынула два разы чыстай халоднай вады і цяжка паплялася да дзвярэй. Ужо ля брамкі спытала ў маладзіцы:

— Гэты чалавек... са скулянкай... што на фатаграфіі?.. Дзе ён?

— Свёкар? — маладзіца пачырванела, адвяла трохі ўбок вочы.— Быў у Сібіры, на лесараспрацоўках... Нядаўна і памёр там.

Ганна Пракопаўна пагладзіла хлапчука па галаве, зазірнула ў яго чыстыя вачаняты і падалася да машыны.

І зноў дарогі, лясы, пералескі, вёсачкі і вёскі...

— Што з вамі, Ганна Пракопаўна? — заўважыўшы незвычайную бледнасць, спытаў Андрэй.— Мо павернем назад?

— Ды не, Андрэйка, праедземся яшчэ трохі. Пройдзе...

І спамянулася ёй другая дарога, тое, даўнейшае, што аж дасюль не сцерлася з памяці.

...Кірыла Адамавіч, сакратар райкома, у ваенным яшчэ фрэнчы, з забінтаванай і падвешанай на павязцы рукой, цяжка падняўся з-за стала, запрасіў Ганну прысесці.

— Ганна Пракопаўна, зноў давядзецца вам збірацца ў дарогу. Цяпер яшчэ далей, аж у Мышкавіцкі сельсавет. Больш з райкома няма каму, самі ведаеце. З вамі паедуць Лявонаў з фінаддзела, ну і...— сакратар усміхнуўся, трохі прыжмурыўся,— Васіль Кузьміч Сёмуха. У той зоне трэба стварыць пяць калгасаў. Задача, сказаць шчыра, нялёгкая.

— Я гатова, Кірыла Адамавіч. Калі трэба ехаць?

— Сёння, зараз жа. Паедзеце на кані, у брычцы. Цяпер толькі на кані і праехаць. Ды і машына наша зусім стала на прыкол. Запчастак няма. Усё ідзе на фронт, самі ведаеце.

— Ці не агітуеце вы мяне? — Ганна Пракопаўна піль-

на паглядзела ў вочы сакратару.— Мы не такое перажылі...

І вось яны ўжо ў дарозе. Малады, рудой масці каняка бяжыць трушком, лёгка коцячы за сабою брычку з трыма ездакамі. Гэта па сухім, там, дзе вышэй. Але дарога часта гразкая, у калдобінах. Тады каню цяжка, ён напінаецца з усіх сіл, і мужчыны па чарзе злазяць з вазка і пасабляюць.

Уперадзе, з лейцамі — Лявонаў. Яны з Васілём — на заднім сядзенні. Лявонаў, хоць і гаворыць з імі, але не абарочваецца, пільна глядзіць наперад, нібы едзе не на кані па бязлюднай дарозе, а вядзе машыну па бойкай шашы.

Ганне Пракопаўне як ніколі дагэтуль хараша. Яна моцна прытулілася да Васіля, цяпер ужо яе Васіля, глядзіць у блакіт неба, дзе маленькімі кропкамі павіслі жаўрукі. Ёй ніяк не верыцца, што вось зусім нядаўна тут ішлі танкі, кіпеў бой, во нават яшчэ і траншэі там-сям гарбацяцца насыпамі на ўзлесках. Не верыцца, што недзе і цяпер грыміць вайна, льецца кроў, паміраюць людзі. А тут такая цішыня, і песня жаўрука над палеткам...

Першай высадзілі Ганну Пракопаўну — у Мазалях. Дамовіліся яшчэ загадзя, што Васіль астанецца ў Мышкавічах, а Лявонаў паедзе далей — у Пугачы.

— Ну, любая, жадаю поспеху. Не сумуй,— адышоўшыся трохі ад вазка, сказаў Васіль.— Заўтра я, відаць, прыбягу да цябе. Тут не болей пяці кіламетраў будзе...

Ганна, прыжмурыўшыся, гарэзліва паківала пальцам:

— Чакаю. Глядзі, на маладзіц не зіркай. Ведаю вашага брата, абы ад рук, то і галовы губляеце.

Васіль засмяяўся і пабег даганяць вазок, які ўжо быў трохі далекавата. Ганна нейкі час яшчэ стаяла на месцы і з замілаванасцю глядзела ўслед. Васіль — родны, дарагі ёй чалавек... Ніколі і нікому яна не аддасць яго. Хай першае замужжа было няўдалае — выскачыла, не ведаючы за каго, пяць гадоў жыцця змарнавала, лепшыя, можна сказаць, гады. І ўжо не спадзявалася, што знойдзе сваё шчасце, стрэне чалавека, які моцна і шчыра пакахае яе...

* * *

Сход у Мазалях наважылі сабраць у хаце Цімкі Булыкіна. Яна была не столькі большая ад усіх мазалёўскіх хат, як пустая і гулкая, бо Цімка жыў адзін і з мэблі толькі тое і меў, што палок ля печы ды доўгую, праз усю сцяну, лаву.

На сход пачалі прыходзіць, калі ўжо трохі сцямнела. Праз якія паўгадзіны набілася гэтулькі народу, што і пальца нельга было б праткнуць. Абляпілі нават палок і печ. Многія, хто бліжэй, папрыходзілі са сваімі табурэткамі і зэдлікамі.

Ганна Пракопаўна сядзела ў куце, за сталом, які быў вынесены сюды з кухні. Трошкі непакоілася. Яна глядзела на засяроджаныя, чамусьці надта ж сур'ёзныя твары і адчувала, што нешта сёння не тое, нешта не такі настрой у людзей, як было гэта ў Жухавічах, тыдзень таму назад. Там адразу ўсе прагаласавалі за калгас. Толькі і работы было, што акуратна запісаць усіх. А вось сёння не тое. Ці мо ёй толькі так здаецца? Гэта ж не на вяселле, а на сход, на сур'ёзную гамонку людзі прыйшлі. Так супакойвала сябе Ганна Пракопаўна і гнала прэч благія думкі. Нарэшце яна папрасіла цішыні.

— Вы ведаеце, чаго я прыехала да вас,— устала з-за стала Ганна Пракопаўна.— І агітаваць асабліва не буду. Пры Савецкай уладзе вы пажылі нядоўга — усяго якіх-небудзь гады два да вайны. Ну, вайны не будзем лічыць. Кожны ведае, што ў вайну ўсім цяжка было. І ў вас, у Мазалях, нямала такіх, хто аддаў сваё жыццё за сваю волю, за Савецкую ўладу. Цяпер жа жывым — жывое. Трэба думаць пра будучыню. Успомніце, як вы жылі да вайны. Нават маючы зямлю, вы жылі, як той казаў, адзін лапаць, адзін чунь. Увесь і ратунак для чалавека — калгас.

Яна гаварыла як мага прасцей, падавала прыклады. Калі скончыла, папрасіла, каб выступалі, хто хоча. Але, надзіва, ішла мінута за мінутай, а ніхто нават і з месца не крануўся. Ганна Пракопаўна намагалася зазірнуць у вочы тых, каго яна ўжо трошкі ведала раней, на каго больш за ўсё спадзявалася. Аднак і тыя адмоўчваліся.

— Ну, калі ніхто не хоча выступаць, то і бяды такой,— рашыла выйсці з няёмкага становішча Ганна Пракопаўна.— Кажуць жа мудрыя людзі, што маўчанне — знак згоды.

Яна села за стол, дастала з папкі сшытак і хімічны аловак, нарыхтавалася запісваць. Мужчыны чадзілі самасадам, жанкі нервова шапталіся, але ніхто не падышоў да стала.

— А мо перапынак зробім? — счакаўшы яшчэ трохі, не губляючы надзеі высветліць, што здарылася, прапанавала Ганна Пракопаўна.— Мужчыны, хто курыць, хай выйдуць на двор. А то мы, жанкі, і задыхнёмся тут.

Яна і сама не згледзела, хто і як паклаў на стол па-

перку, складзеную ўдвая. Ганна Пракопаўна ўзяла яе і, паклаўшы ў сшытак, неўпрыкмет разгарнула, пачала чытаць. Пісаныя спехам, алоўкам, літары мітусіліся, бегалі туды-сюды, і спачатку да сэнсу цяжка было дабрацца. Ганна Пракопаўна прабегла вачыма яшчэ раз і адчула, як моцна і нервова закалацілася сэрца. «Таварыш упаўнаважаны,— гаварылася ў паперцы,— мала хто з нас не хоча ў калгас, але цяпер нічога не палучыцца. Нехта яшчэ да пачатку сходу пусціў пагалоску, што ў вёсцы заявіўся Чорны Лапаць са сваімі бандытамі. Наказаў, што калі хто першы запішацца ў калгас, таму пад страху пеўня пусцяць. Асцерагайцеся і вы. Начаваць (толькі, крый божа, каб ніхто не бачыў) прыходзьце да нас, на хутар да Ляшкевічаў».

Спамянулася ёй, як Кірыла Адамавіч неяк казаў, што ў суседнім раёне аб'явіўся былы нямецкі паслугач Вінька Мурадаў пад клічкай «Чорны Лапаць». Рабуе магазіны, запалохвае актывістаў. Няўжо і сюды дапяў?..

Ганна Пракопаўна ліхаманкава думала, як ёй быць далей. Пасмяяцца з гэтай пісулькі?.. А калі не пераканае людзей? Не, лепш ужо і выгляду не падаць, што ведае пра нешта. Лепш ужо сёння адпусціць людзей, сказаць, каб падумалі добра і заўтра прыходзілі запісвацца, бо позна ўжо, усе, відаць, сталіліся, а такую важную справу нельга рашаць, добра ўсё не абмазгаваўшы. Так яна і зрабіла.

У хаце ўжо амаль нікога не было, як на парозе нечакана з'явіўся Васіль.

— Васіль?! Што здарылася? — хоць і ўзрадавалася, але і занепакоілася Ганна.— Ты ж заўтра меўся... І ў цябе нічога не выйшла?

— Ты пра што? — у голасе Васіля чулася здзіўленне.

— Як? Хіба ты правёў ужо сход?

— Ды не, на заўтра назначыў,— Васіль няўцямна паглядзеў на Ганну.— Сёння я толькі прыглядаўся на месцы, прыкідваў, што і як трэба будзе зрабіць...

Ганна нутром адчувала, што Васіль недагаворвае, але спрабуе не паказаць выгляду. Ну і няхай...

Яна паказала паперку.

— Ого! — прачытаўшы, усклікнуў Васіль.— Няўжо і праўда — Лапаць з'явіўся?

Яны выйшлі на двор. Адразу, пасля святла, хоць і не вельмі ярка гарэла там лямпа, было як вока выкалі. Пастаялі колькі хвілін ля плота, каб трохі абвыкнуцца ў цемені. Людзей на вуліцы ўжо не было чуваць — паразбя-

галіся па хатах. Стаяла нязвыклая цішыня. Нават вецер нібы затаіўся за вуглом, чакае, калі міне гэтая ноч.

Ганна перасмыкнула плячыма і мацней прытулілася да Васіля.

— Холадна? — спытаў ён.

— Ды не. Так неяк... Якая глушэча! Ні аднаго агеньчыка. І як жывуць толькі людзі?

— Жывуць і будуць жыць. Паглядзіш вось, як яно будзе тут гадоў праз дзесяць-пятнаццаць. Многаму навучыла нас вайна...

На хутар трапілі праз якую гадзіну. Хоць Ганна Пракопаўна ведала, дзе жывуць старыя Ляшкевічы, трохі ўсё ж збілася з тропу. Але добра, што знайшла. Гэта ж, канечне, яго хата. Вунь і павець з аблупленай страхой, і пустая жалезная бочка на шасце. А гэта, во, і бярэзнік падыходзіць да саменькага плота.

Не вельмі гучна, але настойліва пастукала ў шыбіну. Там, у хаце, матлянулася фіранка, і праз хвіліну ў сенцах пачуўся прыглушаны шоргат засаўкі.

— Праходзьце, прашу! — Стары Ляшкевіч, наспех адзеты, стаяў на парозе.— А я думаў, што вас ужо не будзе. Гэта ж хто з вамі яшчэ?

— Муж мой...— Ганна пяшчотна паціснула Васілёву руку. І ўжо ў кухні дадала: — Сакратаром ён у выканкоме. Разам вось прыехалі. Толькі ён у Мышкавічы, а я да вас.

З печы ўпоцемках скараскалася старая Ляшкевічыха, завесіла коўдрай акно і тады ўжо чыркнула запалку. Чорнымі вузлаватымі пальцамі звыкла ацерабіла нагар з кнота газоўкі і запаліла. Блеклае хісткае святло выхапіла з цемры счарнелую печ, чыгун на падлозе з намытай бульбай, дашчаны, пад козлы, стол, на якім з краю ў куце ляжаў апетытны, з жаўтаватай скарынкай праснак. На сцяне, каля парога, вісела паляўнічая стрэльба...

— Маці, што ў цябе тамака ёсць? Падсілкуй трохі людзей,— азваўся стары Ляшкевіч.

Ганна дзеля прыліку сказала:

— Дзякуем, Іван Захаравіч, і вам, гаспадыня. Мы не вельмі што галодныя.

Але яны ўсё ж паелі праснака з малаком. Ганне здалося, што нічога смачнейшага яна даўно ўжо не брала ў рот.

Стары Ляшкевіч сядзеў на ўслоне ля печы, чамусьці накручваў анучкі на ногі. Ганне Пракопаўне карцела спытаць пра запіску, пра ўсё, што той чуў на сходзе. Мо гэта

ўсё няпраўда, выдумка якога-небудзь зламысніка? Яна чакала, што зараз гаспадар сам пра ўсё раскажа. Але гаспадар больш маўчаў, засяроджана пра нешта думаў, а пасля махнуў рукою, як адрэзаў:

— Кладзіцеся спаць, заўтра пагаворым!

Было за поўнач. Толькі цяпер Ганна адчула, як натамілася за дзень. Спаць ім паслалі ў чыстай палавіне, за перагародкай. Тут было чыста і свежа — відаць, старыя Ляшкевічы мала хадзілі сюды і не спалі на ложку. Васіль распрануўся першы і кінуўся на цвердаваты, з саломы, сяннік.

Ганна пакуль што не клалася — сядзела побач і расплятала касу. Гэта ў яе стала ўжо звычкай: нанач, дзе б ні была, расплятаць касу. Каса ў яе доўгая, да пояса, і хапае клопату з ёй. Апошнім часам хацела ўжо пастрыгчыся, але Васіль не дазволіў, настаяў на сваім. Ён любіў, калі Ганна расчэсвала валасы.

Вось і цяпер, павярнуўшыся, ён глядзеў на яе твар, які ў паўзмроку падаўся яму яшчэ больш прывабным, на цёмны струмень, што мякка падаў на плечы. Васіль нават не стрываў, працягнуў руку, дакрануўся спачатку да валасоў, пасля абхапіў Ганну за шыю і моцна прытуліў да сябе, пацалаваў у цёплыя мяккія губы.

— Харошая ты ў мяне... Як добра, што мы разам!

Ганна лягла побач, пад нагрэтую ўжо коўдру, прыпала да Васіля. Шурпатай далоняй ён гладзіў ёй валасы, твар, глядзеў у вочы. Яна ажно задыхалася ад шчасця. Цёплая хваля пяшчоты і ўдзячнасці поўніла яе сэрца.

— Васіль, я хацела табе нешта сказаць...

— Скажы...

Ганна знайшла яго руку, паднесла да грудзей і, задыхаючыся, шапнула:

— У нас будзе дзіця. Я хачу хлопчыка...

Васіль моцна і хмельна цалаваў яе, адчуваючы гарачае, трапяткое цела любай...

* * *

...Яны караскаюцца ўсё вышэй і вышэй. Адной рукой Васіль памагае ёй, другой хапаецца за вострыя выступы скалы. Яна стараецца не глядзець уніз — баіцца, што як толькі гляне, то і загрыміць у бездань. Ногі ўжо ледзь слухаюцца, з цяжкасцю намацваюць апору. «Ну, трымайся, яшчэ трошкі, зусім-зусім трошкі»,— умольна глядзіць на яе Васіль. Але вось апошняе намаганне — і яны на

роўнай каменнай пляцоўцы. Ганна глянула перад сабой, і ў яе заняло дыханне. Перад вачыма сіняя-сіняя бязмежная роўнядзь мора.

Яны стаяць, абняўшыся, ля саменькага абрыву. Вецер цярэбіць Васілёў чуб, мякка песціць твар. Пасля ён дае ёй фотаапарат, а сам ідзе да нейкага дрэва, каб прыхінуцца да яго і сфатаграфавацца. Ганна перакручвае плёнку, прымерваецца, глядзіць у вочка. І раптам... Раптам, у адно якое імгненне, з трэскам ляціць у бездань дрэва, а з ім Васіль.

— Ва-а-а-ся!

— Што, што такое? — аж прыўзняўся на пасцелі Васіль, няўцямна гледзячы на жонку.

Яна і сама ўжо прачнулася, уся ў халодным поце.

— Я крычала?

— Ага. Відаць, сніла нешта страшнае...

Яна маўчыць, толькі з радасцю кладзе галаву на Васілёву руку і зноў заплюшчвае вочы. Васіль таксама сцішваецца. Ганна яшчэ трохі чуе яго роўнае дыханне. Потым паволі правальваецца нібы ў якое забыццё.

Але што гэта?.. Чые гэта боты грукочуць па двары? Яна ўсхопліваецца, садзіцца на ложку, услухоўваецца. Цішыня. Мо падалося?.. Глядзіць у акно, у ноч. Божухна, калі гэта ўжо раніца будзе? Нешта зусім здаюць нервы... Што гэта з ёю?

Скрыпяць з кухні дзверы, гаспадар, пасля і сама гаспадыня, крадучыся, прыпадаюць да акна.

— Глядзі, Іван, ці не Ляхно гэта? Вунь, стаіўся ля шула,— устрывожаная, шэпча гаспадыня.— А вунь яшчэ трое, з вінтоўкамі...

— Ага, ён. Во гад печаны, вылюдак пракляты. Высачыў і прывёў...

І ўжо чуецца бразгат у дзверы.

— Уставайце, Ганна Пракопаўна, і вы, таварыш,— збялелая гаспадыня стаіць каля іх ложка.— Бандзюгі прыйшлі. Ляхно прывёў. Божачка, што ж гэта будзе?..

Дзверы ходзяць ходырам, гатовыя, здаецца, вось-вось рухнуць.

Васіль, спехам адзеўшыся, бяжыць у кухню, да стрэльбы.

— Патроны ёсць?

— Пяць штук,— стары дастае з запечка і дрыжачай рукой працягвае Васілю патроны.

— Мо сюдою? — гаспадыня спрабуе нячутна адчыніць

кухоннае акно. Нарэшце фортка падаецца, і ў кухню ўрываецца свежая хваля паветра.

Васіль, не раздумваючы, мякка, нібы кошка, спружыніць на зямлю. Нейкі час яго не відаць. Але вось ён зноў паказваецца да пояса ў акне, махае Ганне. Яна кідаецца яму на рукі. І ў гэты ж час грымяць стрэлы — адзін, другі.

— Вунь яны! — чуецца з-за плота сіпаты голас.

Васіль, ускінуўшы ружжо, страляе, і нечае цела чмякаецца ў гразь.

— Бяжы! — ужо не шэпча, а крычыць Васіль.

— А як жа ты, Вася? Я не магу адна. Разам...

— Бяжы, кажу! — моцна штурхае яе Васіль.— Я цябе даганю.

Ганна, не помнячы куды і як, бяжыць. Па твары б'е мокрае голле, недзе збоку чуваць цяжкі тупат ботаў, стрэлы. Сэрца гатова вось-вось выскачыць з грудзей. Дзе ж Васіль, дзе? Мо ён прабег, чакае яе там, далей, у гушчэчы...

Яна бяжыць, падае, зноў устае і бяжыць. Адна думка паліць нутро: толькі б уцёк Васіль, толькі б яе не схапілі жывую... Яна чапляецца за нейкую патырчаку, пластам падае на зямлю. І раптам адчула, як нясцерпна запякло ў правым віску.

* * *

«Годзе, спыніце мяне!» — ужо які раз просіць яна.

А карусель усё круціцца і круціцца... Мільгаюць дрэвы, расплываюцца нечыя твары. Баліць, аж расколваецца галава. «Хопіць! Я больш не магу!» — крычыць, зноў надрываецца яна ў млявай немачы. Але вось нешта моцна яе тузанула, і карусель замарудзіла свой бег. Яшчэ секунда-другая, аціхае нудотны гул матора і...

Ганна цяжка расплюшчвае павекі, узнімае галаву, налітую нібы свінцом, няўцямна глядзіць перад сабой. Віднее. Пяюць, ажно заліваюцца птушкі. Проста перад вачыма — пляскаты камень, і на ім лужынка крыві. Ганна цягнецца рукой да віска, там, дзе тупы боль, мацае. Падносіць руку да вачэй. Ага, кроў... Свежая і запечаная...

Колькі ж гэта часу? Яна ўсхопліваецца, хістаючыся, становіцца на ногі. Што гэта? Кроў перад вачыма ці мо неба ў крыві там, адкуль яна бегла?

Страшная згадка апальвае нутро. Яна бяжыць туды, дзе крывавіцца неба. Да слыху даносяцца спачатку сла-

бые, як з-пад зямлі, пасля ўсё мацнейшыя галасы, крыкі людзей. Едкі дым ужо засціць вочы. На ўскрайку бярэзніку Ганна спыняецца. Вось адкуль і чырвань, і едкі, удушлівы дым — гэта ж гарыць, шугае полымем у паўнеба Ляшкевічава хата! Бегаюць, мітусяцца людзі, бяссільныя ўжо што-небудзь зрабіць. Галосяць над некім жанчыны.

Якоесьці чуццё гаворыць Ганне, што здарылася непапраўнае, страшнае...

Знясіленая, хістаючыся, яна ідзе да людзей...

...— Вось, Андрэйка, як яно часам бывае. Мо і не ўсё расказала, што нагадалася мне сёння, але хопіць і таго. А ты пытаешся, чаго мяне нячыстая пацягнула сюды. Цягнула заўсёды, але цяжка было вярэдзіць рану. Год ці два яшчэ пасля таго, як не стала Васіля і як дачасна нарадзіўся нежывы хлопчык, я спадзявалася, што гора мае забудзецца, што неяк абвыкнуся. Але не змагла асіліць сябе. І папрасілася на работу ў другі раён. А цяпер вось наважылася праехацца. Думала, што зажыла тая рана, але дзе там! Усё пасля мела я: спагаду майму гору, увагу людзей, любімую работу. Не год і не два — усе гэтыя гады, аж во пакуль не пайшла на пенсію. Я, праўда, і працавала, як апантаная. І мне давяралі людзі, партыя. Але каб хто знаў, колькі начэй я праплакала адна, ні з кім не перакінуўшыся і словам. А раніцай ішла на работу, нібы нічога і не было, нібы не мачыла слязьмі падушку... Зрэшты, Андрэйка, прабач: нешта надта раскісла я сёння. Старая, бач, ужо зусім. А яшчэ гэтая нечаканая стрэча...

— Вы пра што? — Андрэй пільна глядзіць на Ганну Ракапаўну.

— Ды ўсё пра таго Ляхно. Гэта ж яго фота я ўбачыла на сцяне, калі заходзілі вады напіцца. Гэта яго сына хата... А бацька так і не вярнуўся сюды... Ну, хоць бы, сказаць, меў гаспадарку вялікую тады, што так збаяўся калгаса і з бандзюгамі знюхаўся. А то ж во і дагэтуль не магу даўмецца: жыў голы, як бізун, ні кала свайго не меў, ні двара. А такім, бач, вылюдкам аказаўся. Праўда, гультаём і зайздроснікам ён і да гэтага вызначаўся сярод мазальчан. Тады, як злавілі і судзілі яго, не адзін чалавек хацеў плюнуць яму ў твар...

Ганна Ракапаўна аціхла, пра нешта задумаўшыся.

Яны ехалі ўжо назад.

1965

КВЕТКІ ПУШКІНУ

Яны тут заўсёды — свежыя, жывыя, акуратна пакладзеныя на гладкі бліскучы мармур, да саменькіх яго ног. Кветкі за тое, што ён быў, хадзіў па гэтай зямлі, за тыя радасць і ўзнёсласць, якія ён выпеставаў у тваёй душы.

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал...

І ўдзячная чалавечая памяць мо як ніколі раней цягнецца сёння да паэта. А ён стаіць, натхнёны і горды за сваіх нашчадкаў.

Кветкі ля помніка. Пад сонцам і ў слоту, у зімовую сцюжу і ў нярэдкую ліпеньскую задуху, калі і асфальт, здаецца, вось-вось расплавіцца...

Мяне заўсёды здзіўляла, што я ні разу не напаткаў таго, хто першы пасяваў пабываць тут, ля помніка. Аднак кожнае раніцы, ідучы на работу праз Пушкінскую плошчу, я прыкмячаў ужо новы букет ці букецік, на якім, здаецца, яшчэ не высахла раса. Пасля ўжо на тыя першыя кветкі клаліся новыя, і так было заўсёды.

Я чамусьці вельмі хацеў на свае вочы ўбачыць таго, каму ўдавалася апярэдзіць усіх, хто ішоў, выпадкова ці знарок, да свайго паэта. Тады я прыязджаў сюды, на Пушкінскую, на гадзіну ці дзве раней, як толькі дазваляў гарадскі транспарт. Але... заўсёды спазняўся. Кветкі ўжо ляжалі і, здаецца, яшчэ хавалі цяпло чалавечых рук.

Я садзіўся на ярка афарбаваную лаўку, якая прыгожа, паўкругам упісвалася ў дэкаратыўныя кусцікі, падстаўляў сонцу твар. Гэтая гадзіна бяздумнай ленасці давала энергіі, нават натхнення на цэлы дзень працы. Вось яшчэ чаму, думаў я, так многа людзей тут, на плошчы Пушкіна. І яшчэ заўсёды ўспаміналася мне адна сустрэча.

Было тое ў Літаратурным інстытуце, недалёка адсюль, на Цвярскім бульвары.

Буяла вясна. Дрэвы і кусты на бульвары, у інстытуцкім двары ахінуліся маладым, ліпкім яшчэ лісцем. Студэнты мо лепш чым хто ведаюць, як нялёгка ў такую пару ўседзець у аўдыторыі. Так і вабяць, клічуць да сябе трава, вось гэтыя дрэвы, сонца, якое не скупіцца на ласку і ўсмешку. А тут табе сюрпрыз: у такі дзень, ды яшчэ пасля заняткаў, проша,васпане, у залу, на сустрэчу — з Арнольдам Ільічом Гесенам. І зусім зразумела, што многія не вельмі хацелі туды ісці. Тым больш што мала хто знаў яго асабіста. Адно вядома было — ён стары чалавек, пушкініст.

Арнольд Ільіч прыйшоў не адзін — з жонкай. Невысокага росту, з жывымі вачыма — яна неяк адразу ўнесла ў аўдыторыю вясновы настрой.

Гледзячы на іх і слухаючы іх — Арнольда Ільіча і яго жонку, верную ягоную спадарожніцу і памочніцу, ніколечкі нават не верылася, што за плячыма ў абоіх доўгае жыццё. Вяселлі — сярэбранае і залатое — даўно асталіся ва ўспамінах. Кожнаму з іх было на той час пад дзевяноста. Міжволі думалася: з якой жыватворнай крыніцы чэрпаюць гэтыя людзі сілу, жаданне працаваць не пакладаючы рук і дамагацца свайго, скуль бяруць яны і праносяць праз доўгія-доўгія гады свае той цудадзейны бальзам, які жывіць і падтрымлівае іх нязгасную любасць адно да аднаго? Бо без яе, без сардэчнай прыхільнасці, чалавек, пэўна, згубіў бы крылы, счэзнуў.

Ну, пэўна ж: гэтая жыватворная крыніца і цудадзейны бальзам — паэзія чалавека, каму без астатку прысвяцілі яны сваё жыццё, сталі глыбокімі і тонкімі даследчыкамі.

Кветкі Пушкіну... Сціплы пучок далікатных падснежнікаў ці букет строгіх гладыёлусаў, гліняны гаршчочак пяшчотных гартэнзій ці галінка духмянай чаромхі — усё гэта ад сэрца, ад самых патаемных куточкаў душы. І ці не таму так цяжка застаць ля помніка таго, вельмі ранняга ці занадта позняга прахожага, хто нясе і давярае паэту сам-насам і свае глыбока прытоеныя боль і смутак, і нясмелае яшчэ, але салодка-трывожнае пачуццё першага кахання, і ўзнёслую споведзь грамадзянскіх пачуццяў. Ну і, вядома, кветкі — зусім каб някідка, без ценю паказной урачыстасці, таксама сам-насам.

1968

АДНОЙЧЫ ЎВОСЕНЬ

Восень была позняя.

Дрэвы ў Тайніцкім садзе, у верхнім скверы Крамля,— ліпы, яблыні, вішні,— былі ўжо зусім голыя, бязлістыя. Набрынялыя, пачарнелыя ад частых халодных дажджоў, яны выглядалі неяк вельмі самотна, тужліва. І толькі бярозкі — ажно хацелася зажмурыцца, гледзячы на іх,— радавалі вока сваімі белымі станамі. Сыры вецер забіраўся пад крыссе пінжака, студзіў спіну, бэрсаў валасы.

Быў якраз абед, і Вадзім, паленаваўшыся накінуць

плашч (моцна ўкаранёная яшчэ з гадоў студэнцтва звычка), выйшаў на колькі хвілін у сквер. Ён любіў вось такія кароткія прагулкі тут, у саменькім цэнтры Масквы, дзе кожная пядзя зямлі, кожны камень, кожнае дрэва многае маглі расказаць і нагадаць. Ён часта прыходзіў сюды і раніцай, за якія паўгадзіны да працы, калі тут было яшчэ амаль бязлюдна, не было таго гаманліва-цікаўнага нашэсця экскурсантаў і турыстаў з фотаапаратамі, траскучымі кінакамерамі, без якога цяжка ўявіць сабе Крэмль.

Той раз, пакружыўшыся разоў колькі па дарожках-алеях, якія вясной і ўлетку ператвараюцца ў суцэльны зялёны тунель, Вадзім па завядзёнцы падышоў да помніка Леніну. Заўсёды, калі ён глядзеў на гэты твор скульптара, яго не пакідала адчуванне, нібы бачыць жывога Ільіча, які пасля цяжкай, без хвіліны пярэдыху работы выйшаў-ткі з кабінета і, задаволены зробленым, прысеў адпачыць, сабраццa з думкамі на новы, заўтрашні дзень.

Вадзім, гуляючы, адчуў, як холад добра бярэ ўжо за спіну. Не ў прыклад яму дзяўчынка, гадкоў гэтак пяці-шасці, у цёпленькай з пастаўленым каўнерыкам карычневай цыгейцы, у карычневых скураных боціках, мякка тэпала па гладкім бліскучым мармуры ля помніка, мяркуючы, куды лепш пакласці невялікі, загорнуты ў цэлафан букецік гваздзікоў. Дзяўчынка раз-пораз аглядалася на маці, маладжавую жанчыну з кідкай прыгажосцю чарнявага твару. Тая стаяла трохі воддаль, на асфальтавай дарожцы, пяшчотна глядзела на дачку і кіўком галавы моўчкі паказвала, дзе пакінуць кветкі.

Вось тут, зусім нечакана для сябе, Вадзім пачуў:

— Малады чалавек, хіба ж можна так рызыкаваць здароўем?

Вадзім азірнуўся, хацеў што-небудзь сказаць і... не змог. Не змог ад хвалявання, ад няёмкасці, што зрабіў яму заўвагу чалавек, які ведаў цану свайму слову, чалавек з песні яго дзяцінства...

Гэтая кароценькая, не такая, можа, значная для каго іншага, толькі не для яго, Вадзіма, сустрэча ўзрушыла, многае нагадала.

...Далёкая адсюль, ад Масквы, закінутая сярод лясоў і палёў беларуская вёсачка. Ціхі асенні надвячорак, які наскрозь прапах гарбузамі, антонаўкамі, важкімі і сонечна-жоўтымі, як не празрыстымі, адно толькі ледзь крані чым вострым — і пырсне, запеніцца чысты, нібыта сляза, сок.

Ля стала стаіць кошык трэсак, ладны чыгунок абабра-

най на вячэру картоплі. Камінок яшчэ не паліцца, бо маці з бацькам і старэйшым сынам Жэнікам занятыя — носяць у склеп дакапаную ў агародзе бульбу. Маці радуецца, аж свеціцца ад радасці: яшчэ ніколі гэтулькі не накопвалі. З такой нагоды яна нават і качку зарэзала і сёння будзе смажыць: хай мужчыны ўсмак павячэраюць пасля цяжкай працы.

Вадзім з брацікам Лёвам, якому стукнула толькі два гадкі, таксама радуюцца: Вадзім — таму што сёння, пасучы на лузе свіней, знайшоў сапраўдны, з касцянымі тронкамі складанчык. Маленькаму Лёву хораша, відаць, таму што ён не адзін у калысцы, што Вадзім («Дзін», як ён называе Вадзіма) сядзіць насупраць і разгушквае калыску так, што і мама ніколі гэтак не разгушквала. І з Вадзімавых грудзей ажно просіцца, ажно рвецца песня:

И если враг нагрянет с новой силой —
Из ножен шашки снова вырвем вон!
Веди нас в бой, товарищ
Ворошилов,
Донецкий слесарь — боевой нарком!

Ён, Вадзім, кожны дзень спявае гэтую песню, бо яна надта ж хораша пасуе таму пачуццю, якое цепліцца ў ягонай душы. Ён кожны дзень таксама гойсае на вараным кані, размахвае налева і направа шабляй, і галовы ворагаў адна за адной коцяцца долу. І хай ягоны конь звычайная пакуль што палка, а шабля — адколаты і востра пагабляваны кавалак гонты,— хай усё гэта яшчэ не сапраўднае, але ён вырасце, абавязкова вырасце і будзе таксама калі-небудзь насіць шлем, а на ім жаданую чырвоную зорку...

Хіба ведаў тады малы Вадзім, што паветра было ўжо наскрозь прапахлае порахам, а на сонца, ад якога ён так радасна жмурыўся, калі раніцай, ледзь працёршы кулачком вочы, праз кухню, дзе маці пякла такія пахкія бліны, бег басанож, у адной доўгай кашульцы на двор, што на гэтае добрае яго сонца насоўваецца з захаду чорная-чорная хмара? Нічога яшчэ не ведаў тады Вадзім. Не ведаў ні яго старэйшы брат Жэнік, не ведала мама, не ведаў нават і бацька, хоць вочы яго, як помніцца Вадзіму, рабіліся ўсё больш строгімі і трывожнымі, калі ён прыціскаўся вухам да сапсаванай радыёталеркі, што вісела на сцяне, прагна лавіў кожнае слова апошніх навін.

...Пасля была цёмная зямлянка на агародзе, пранізліва-жудасны посвіст снарадаў, халоднае дзыпканне куль, атрутны дым пажараў, слёзы, смерць. Усё пераблыталася, усё звілося ў нейкі жахлівы клубок...

Вадзім убачыў ворагаў трошкі раней, чым думалася: не было ў яго яшчэ сапраўдных ні шаблі, ні шлема з чырвонай зоркай, ні патрэбных гадоў і ні сілы, каб касіць галовы чужынцаў. За Вадзіма гэта рабілі бацька і бацькі ягоных сяброў, іхнія старэйшыя браты. Крыўдна, вельмі крыўдна было сямігадоваму Вадзіму, што ён такі бездапаможны. Затое, хоць і цыкала на яго маці, каб цішэй спяваў — пачуюць фашысты, ён спяваў сваю любімую песню пра палкаводцаў, што праз рэкі і долы вядуць на ворагаў незлічонае войска. І ў гэтым незлічоным войску Вадзім бачыў і свайго бацьку, гордага, мужнага, упэўненага.

Не думаў тады яшчэ Вадзім, што жорсткая вайна назаўсёды адбярэ ў яго і бацьку, і маці, і брацікa Лёву, як адбярэ яна самых родных людзей у многіх-многіх яго аднавяскоўцаў. І хоць яшчэ моцна балела хлапчукова сэрца па страчаных бацьках, востра шчымела ў ім незагойная рана, але ён незвычайна радаваўся разам з усімі вялікай Перамозе, і ўвесь час у ягонай душы гучала мелодыя той песні, якую некалі ўрачыста спяваў свайму маленькаму брату... Не пакідала мелодыя дзяцінства яго і потым...

Усё гэта праз многа-многа гадоў нагадалася Вадзіму — пры выпадковай сустрэчы з чалавекам, які раз і назаўсёды ўвайшоў у яго жыццё, стаў яго песняй, з якой ён рос, пазнаваў самога сябе, пазнаваў жывую гісторыю і героіку сваёй краіны.

...Там, ля помніка вялікаму правадыру, Вадзіму пашчасціла сустрэць Кліментa Яфрэмавіча Варашылава.

1969

ПЕВЕНЬ

Спачатку я думаў, што мне падалося, і нават не паверыў, каб тут, у саменькім цэнтры Масквы, ды быў чуваць крык пеўня.

Я вырашыў агледзець бліжэйшыя ад маёй работы двары і завулкі. Мяне не пакідала надзея на свае вочы ўбачыць гэтага чубатага гарлапана, які пакінуў ціхае вясковае седала і перасяліўся ў мнагалюдны горад, каб здзіўляць, захапляць і смяшыць не толькі немаўлят, але і дарослых. Але тады мне не пашанцавала.

Убачыў я яго выпадкова...

Неяк днём, папалуднаваўшы, завітаў я ў бліжэйшы

скверык, каб хвіліну-другую пабыць у самоце, паслухаць шапаценне лісця, памарыць. Я ведаў у гэтым скверыку адзін куточак, трохі ўглыбіні ад праезджай дарогі і сцежак, які выпадковаму прахожаму нялёгка было заўважыць. Там, ахінутая густым кустоўем, стаяла зялёная лаўка, спрэс пакрамсаная сцізорыкамі. Хто толькі не спрабаваў на ёй пакінуць па сабе памяць! Былі тут імёны не толькі Жоржаў, Росцікаў, Генаў і іх сяброўак, але цэлыя клятвы ў вечным каханні і іншыя бурныя выяўленні хлапечай зухаватасці.

Лаўка, на жаль, не пуставала. Тут сядзела пажылая жанчына са стомленымі, як бы хваравітымі вачыма, і — о дзіва-дзіўнае! — на каленях у яе стаяў на адной назе, другую падабраўшы пад сябе, стары певень. Ён пакорна, зусім нават не па-птушынаму, прытуліў да яе грудзей галаву, а яна гладзіла яго шурпатай, з тугімі сінімі жылкамі рукой і неяк добра, ласкава-сумна ўсміхалася.

Для мяне настолькі нечакана было бачыць пеўня вось у такой позе, зусім без прымусу, на каленях у чалавека, пеўня, пра якога з дзяцінства склалася ўяўленне як пра найпершага забіяку, што я забыўся нават спытаць што-небудзь у жанчыны, наогул вымавіць хаця б адно слова.

Я неаднойчы ў жыцці сустракаў дзівакоў, людзей з прыхамацямі. Гэтая ж жанчына з пеўнем на каленях не вылучалася нічым адметным. Яна была ўжо сталых год, і мне падалося, на твары ў яе стаілася нейкая пакута, бо вочы глядзелі з ціхім смуткам. Такі чалавек заўсёды можа расказаць нямала цікавага пра сябе, пра свой лёс, пра шмат што іншае. І я па сённяшні шкадую, што не знайшоў тады зачэпкі загаварыць з гэтай трохі загадкавай для мяне жанчынай.

Назаўтра я паехаў на тры тыдні ў камандзіроўку, а калі вярнуўся на работу, не пачуў пеўневага голасу. Не сядзела на зялёнай лаўцы каля густога куста і тая кабета.

Пасля, мо праз які месяц, у тым жа скверы разгаварыўся я выпадкова з адным пенсіянерам, які прысеў побач са мною на лаўку і, выняўшы аднекуль з-за пазухі скамечаную кардонную дошку і шашкі, прапанаваў згуляць з ім. Гуляць мне зусім не хацелася, а цюкнула ў галаву спытаць, ці не ведае ён часам жанчыну, якая трымае ў сябе пеўня і тады-сяды выходзіць з ім на прагулку.

— А як жа, ведаю. То ж Хрысціпа, дворнічыха наша. Добрая і руплівая кабета, нічога не скажаш. Толькі лёс абдзяліў яе шчасцем. Ды і рана яе аказалася надзіва глыбокай і незагойнай, хоць мінула столькі часу.

Мой субяседнік зняў акуляры, працёр іх хусцінкай, пажмурыўся трохі на сонца і, бачачы маю зацікаўленасць, расказваў далей.

— З-пад Смаленска яна. Усю вайну ў партызанах была, мыла бялізну, гатавала на ўвесь атрад, мерзла і галадала, як і ўсе, прабівалася скрозь блакады, хавала блізкіх людзей, неаднойчы і вінтоўку брала ў рукі. Там, у лесе, знайшла яна і сваё трывожнае шчасце. Муж быў партызанскім разведчыкам. Не раз аплаквала яна яго жыццё. А ён усё ж вяртаўся, хоць праз тыдзень, хоць праз два. Сын у іх нарадзіўся.

Пасля вайны муж напрасіўся ў тых жа мясцінах працаваць лесніком. Ды і яна не захацела нікуды ехаць. Агаралі неблагую хату на ўскрайку лесу, агарод пасадзілі, завялі такую-сякую жыўнасць. Здавалася б, жыві ды цешся. Але ніколі не ведаеш, скуль і калі бяда да цябе падкрадзецца. Так і ў Хрысціны выйшла...

Неяк летам, гады праз два пасля вайны, пайшла яна па абедзе ў чарніцы. Муж, вярнуўшыся з абходу, прылёг прыкархнуць, а сын — яму было гадкоў ужо, як яна казала, пяць ці шэсць, добра не помню,— кешкаўся каля хаты, лазіў па кустах, вучыў сабаку гуляць з ім у вайну...

Што адбылося далей, так-сяк расказаў муж, які ляжаў за плотам на градах і, ужо амаль сцёкшы крывёю, з адарванай рукой, паміраў. Аказваецца, сын недзе знайшоў і прыцёг у хату нямецкую міну. Хацеў пахваліцца бацьку, ды, не данёсшы крокаў з тры да ложка, упусціў яе перад сабою на падлогу... Выбух Хрысціна чула, а вось пажару (быў якраз сухмень, і хата з прылепленым да яе хлеўчуком, а ў ім каза і свінчо згарэлі за якія паўгадзіны) яна не бачыла з-за высокіх елак... Вось з таго часу яна і жыла тут, у сваёй стрыечнай сястры. Праўда, кожнае лета брала адпачынак і ездзіла на тыдзень-другі на магілку самых дарагіх ёй людзей. Так і састарэла адна, у вечнай скрусе. Ні суседзі, ні сястра не змаглі па-сапраўднаму ўцешыць яе, прымусіць забыцца на гора і трошкі падумаць пра сябе. Нават і ад асобнай кватэркі, якую ёй далі недзе ў раёне Хімак, спачатку была адмовілася. Але ўсё ж пераехала. Тры ці чатыры дні таму назад...

— А певень? — перапыніў я.

— Певень што? Певень як певень! Мы ў двары да яго прывыклі. Нават і ў камунальнай кватэры, дзе жыла Хрысціна, усе разумелі яе і, хоць певень часам непакоіў ноччу, ніхто не наракаў на жанчыну. Гэта ж певень (праўда, не той, што цяпер у яе, той даўно аджыў сваё) і ўцалеў

ад бяды. Хрысціна і забрала яго з сабою ў горад. Гадавала, ажно пакуль зусім не састарэў. А гадоў мо пяць назад, будучы на Смаленшчыне, прывезла адтуль маладзейшага. Так ён у яе і жыве...

1967

ЧАЛАВЕК ПАД КАПЮШОНАМ

Ён зноў карміў чаек. Трымаў у левай руцэ ладную лусту шэрага хлеба, тонкімі жаўтлявымі пальцамі правай ламаў крышанок за крышанком і кідаў угору, трохі воддаль ад сябе. Чайкі стрымгалоў кідаліся і на ляту лавілі жаданы ласунак. Такі-сякі кавалачак падаў на зямлю, і ён ужо станавіўся здабычай тлустых, меней паваротлівых галубоў. Чаек было болей, чым галубоў.

Я ўпершыню бачыў гэтулькі чаек. Яны нерухома, як бы застылыя, стаялі ля вады і рэзка, журботна крычалі.

Усе дні бераг быў амаль бязлюдны. Нудна імжыў дождж, халодны сыры вецер біў з мора. Рэдка хто з тых, што прыехалі сюды, на Балтыку, у такую познюю восень, выходзіў на пляж.

Мне ж падабалася такая пустэльнасць. Я любіў асеннюю слату, мог цэлымі днямі блукаць па лесе ці парку, абы нагам было суха. А тут, ля мора, па ўтрамбаванай дажджамі і хваляй пясчанай палосе, хадзіць было асабліва прыемна.

Гэтага чалавека я заўсёды бачыў у адным і тым жа месцы — на невялікай, акружанай скрозь неглыбокай вадой выспачцы, якая, калі не было хваль, вабіла да сябе белым зярністым пяском. Мужчына быў адзеты зручна: у гумовых ботах, у доўгім, ніжэй каленяў, брызентавым балахоне з капюшонам на галаве. Пад балахонам, адчувалася, была цёплая паддзёўка.

Чалавек, скарміўшы хлеб, доўга яшчэ стаяў на выспачцы, мыляў нечага бляклымі губамі, доўга глядзеў у бок мора. Пасля, схамянуўшыся, выходзіў на аблізаны хваляй бераг. Падэшвы яго літых ботаў пакідалі на вільготным пяску цяжкі, няўстойлівы, улукаткі след. Прайшоўшы так ля саменькага краю вады, можа, з паўкіламетра, чалавек збочваў у нешырокі прагал між пічыльных курортных забудоў, па дашчаных сходках падымаўся некуды наверх, дзе мясціўся гарадок.

Надвечар ён зноў з'яўляўся на выспачцы, зноў карміў чаек. І так кожны дзень, ураннi і ўвечары.

Я пазнаў яго не адразу — гэтак чалавек змяніўся за гады. Пазнаў жа па адметнай звычцы мыляць губамі, ад чаго твар яго неяк выцягваўся, брыдчэў, на ім набухалі цяпер ужо не такія тугія скулы. Пазнаў, лепей прыгледзеўшыся, па вачах, у якіх не было ўжо ранейшай задаволенасці, той учэпістай сілы, што тады так трымала нас у палоне.

Яго чамусьці не любілі ў школе, хоць фізіку, якую ён вёў, вучылі, можа, болей старанна, чым які іншы прадмет. За вочы яго не называлі, як усіх настаўнікаў, па імені і па бацьку. Ён меў трывалую мянушку — Ампер. Бог ведае хто і з якой нагоды пачапіў чалавеку гэтую мянушку.

Аўдзей Іванавіч — Ампер — вылучаў мяне сярод астатніх. Ён ва ўсім ставіў мяне ў прыклад, хоць я не адчуваў за сабой ніякіх асаблівых заслуг, і мне было няёмка перад маім новым класам. Праўда, фізіку я ведаў няблага, асабліва добра рашаў задачы. Гэта быў мой любімы канёк, на якім я тады-сяды апярэджваў нават выдатніка Толю Бокуця. Аднак калі мяне Аўдзей Іванавіч хваліў, то на Толю, хоць і не шкадаваў яму высокай адзнакі, глядзеў неяк паблажліва, насмешліва, як бы што хочучы сказаць на яго конт. Толя невядома чаго ніякавеў і, хутчэй сеўшы за парту, стараўся схавацца за чыю-небудзь спіну.

І зусім ужо нясоладка было таму, хто па фізіцы хранічна «кульгаў» альбо па той ці іншай прычыне не выканаў задання. Тады Аўдзей Іванавіч, паставіўшы ў журнал тлустую двойку ці нават «кол», хвілін колькі з асалодай пацяшаўся над сваёй ахвярай. Не, ён не крычаў, нічога грубага, рэзкага не казаў. Ён падчапляў няўзнак, як бы спадыспаду, лоўка манеўраваў, падбіраўся, крадучыся, пад саменькую дыхавіцу, але не біў напавал, не. Ён, як ні адзін настаўнік, многа ведаў пра нас, пра ўсе нашы грахі, і для яго было вялікай асалодай хоць трошкі пашчыкатаць нам нервы, асабліва хто правініўся, таму ўсе яго і баяліся болей, чым самога дырэктара.

А што да грахоў, то грашыць мы, дзесяцікласнікі, ужо ўмелі. У тым гарадку, дзе я вучыўся раней, па дзевяты ўключна, хлопцы былі нейкія не такія — больш дробныя, як бы зацюканыя, шыліся па сваіх кутках, многія жылі ў

далёкіх вёсках і кожны дзень, у замець ці дождж, мералі дарогу да школы і ад школы назад, дадому.

Тут жа было вялікае мястэчка, двароў, можа, на шэсцьсот — семсот, па-над плыткай, спакойнай ракой, у падкове вясёлых сасновых бароў, узлескаў. Людзі славіліся як дбайныя гаспадары, рыбаловы, сплаўшчыкі лесу. І дзеці, змалку прывучаныя да працы на паветры, былі шырэйшыя ў касці, вышэйшыя, выдавалі сталейшымі. Дзяўчаты таксама — дзябёлыя, спраўныя — выгадна розніліся ад маіх ранейшых аднакласніц.

Мяне, навічка, які прыехаў чортведама скуль, хлопцы, насуперак маёй боязі, прынялі як раўню, аддана і шчыра пачалі далучаць да ўсіх спакус дарослацці. Яны дзівіліся, што я не ўмею ні гарэлкі піць, ні курыць, ні мацюкнуцца па-мужчынску нават.

— Можа, і дзеўкі ні адной яшчэ не пацалаваў? — неяк спытаў у мяне, калі мы гурмою стаялі на мосце, узваліўшыся на балясы, Валодзя Родзік, першы наш завадатар вечарынак, выпівак, іншых забаў.

Я нешта ў апраўданне прамямліў, густа наліўшыся бураковай чырванню. Хлопцы рагаталі, ажно жываты надрывалі, пацяшаючыся з мяне, але я не злаваў на іх, не. Мне было добра і надзейна з імі...

Зараз, з вышыні пражытага, аглядваючыся ў мінулае, я трошкі ніякавею ад згадкі, які я сапраўды быў недарэка ў параўнанні з новымі маімі сябрамі. Не з-за сарамяжлівасці сваёй, не таму, што я да многага не дайшоў быў яшчэ, не спазнаў тое, што спазналі яны, мае равеснікі. Недарэчна я выглядаў у сваіх спробах раўняцца з імі, прынараўлівацца да звычак, густаў таго ж Валодзі Родзіка, Яські Шакурнага...

Помніцца мне хата Колі Горчака, дзе мы выпівалі, перш чым пайсці на танцы на суседнюю, бліжэйшую ад ракі, на высокім пясчаным узлобку, вуліцу. Там у лесніка Барухі, які аддаваў сваю адзіную дачку замуж, другі дзень гуло вяселле, казалі, што музыку прывезлі недзе ажно з-пад Баранавічаў.

Была нядзеля. Хіліўся на вечар, набрыньваў шэрасцю кароткі асенні дзень. Пад акном, ля самай шыбы, на галінцы голага бэзу цілікаў распэтланы ветрам верабей. У хаце шэрасць была спарнейшая, гусцейшая. Яна паўзла з печы, завешанай кужэльнай даматканай дзяружкай, з куткоў, спрэс застаўленых шыракалістымі фікусамі ў квадратных драўляных кадках на пафарбаванай у карычневае падлозе.

За сталом нас сядзела чацвёра, разам з Колем. Валодзя Родзік і Яська Шакурны выпілі ўжо па поўнай, як вока, гранёнай шклянцы нейкай сівухі і цяпер смачна хрумсталі салёныя гуркі, нарэзаныя ў адзін сподак з салам. Шклянак было дзве, і Яська да краёў наліў мне і Колю.

Коля не змусіў доўга чакаць. Ён стукнуў донцам аб маю шклянку і без пярэдыху выліў у рот, ажно ні капелькі не скрывіўшыся, усю гарэлку.

Чарга была мая. Я вельмі хацеў есці, ад голаду і слабасці ў мяне кружылася галава. Я ніколі не расказваў, не прызнаваўся хлопцам, як жыву і жыў дасюль. Яны ведалі, бадай, толькі тое, што я з зарэчча, з вёскі Лукашкі, гэта за пяць кіламетраў адсюль, што там замужам старэйшая мая сястра, якая пасля смерці маткі ўзяла мяне да сябе, пакуль не скончу школу. Вось і ўсё, што яны ведалі. Я ж нікому больш нічога пра сябе не расказваў. Навошта? Каму цікава ведаць пра тое, што сястра будуецца, будуецца цяжка, з апошняй натугай і лічыць кожную капейчыну, што яна прадала ўжо ўсё, што можна і няможна было прадаць. І таму мы сядзім на нішчымніцы. Швагер мой, заняты ад цямна да цямна чорнай работай, уступіў мне хадзіць у школу вось гэты адзіны цэлы свой пінжак, шыты з крамнага сукна яшчэ да вайны.

...Неяк зусім нядаўна, перабіраючы старыя паперы, я натрапіў у адной з папак на падлінялую, з адарваным унізе, справа, ражком, фотакартку, на адвароце якой хімічным алоўкам было накрэмзана (няўжо тады такі брыдкі быў мой почырк?): «Ліст. 1952 г.». На фотакартцы я пазнаў самога сябе тае пары ў кампаніі Валодзі Родзіка, Колі Горчака, Сані Клыпы, які сядзеў на адной парце, ля акна, з Яськам Шакурным. Яські з намі не было. Помніцца, ён моцна параніў, ездзячы з братам у лес па дровы, нагу і тыдняў колькі ляжаў у бальніцы, на першым часе нават без прытомнасці.

Здымаліся мы на высокім ганку нашае школы, у перамену. Як цяпер помніцца, я зарадзіў тады новую плёнку, крокамі змераў адлегласць, навёў што трэба — вытрымку, дыяфрагму — на сваім лядашчым, бацькава яшчэ памяць, фотаапараце і папрасіў, не помню ўжо каго, стаць акурат на адмеранае і пстрыкнуць затворам.

Фота выйшла трохі касабокае, але хлопцы былі і такому рады, бо на той час зняцца ў вёсцы была ого якая раскоша. І вось, гледзячы цяпер, вачамі сталага ўжо чалавека, на гэты здымак, я не мог стрымаць усмешкі са

свае няўклюднасці, несамавітасці ў параўнанні з высокім, паглядным і ў твары, і ў апратцы Валодзем Родзікам, першым сэрцаедам сярод нашых дзяўчат, з набычаным, з густой і жорсткай, як шчотка, шавялюрай шыракаплечым Колем Горчакам, сіле якога мы ўсе зайздросцілі, бо ён клаў на лапаткі амаль кожнага, хто лез з ім барукацца.

Добра глядзеўся на фота і Саня Клыпа, гультаяваты, але разумны і дабрадушны наш «артыст», як усе называлі яго за ўменне смяшыць і навыдумляць табе хоць «сорак бочак арыштантаў».

І якім жа занядбалым, нягеглым у гэтай кампаніі выглядаў я, апрануты, на сённяшні толк, ну нібы курам на смех: стаптаныя з брызентавым верхам чаравікі, шырокія ў калашыне, са̀ма жыта туды насыпа̀ць, штаны з малескіну і вось той шваграў суконны пінжак, якім я нават ганарыўся — спераду, на грудзях, дзве кішэнькі з гузікамі, мешкаватыя плечы, доўгае, амаль што не да каленяў, крыссе. І да ўсяго гэтага мой востры, з запалымі шчокамі, твар, задуменна-стомлены позірк, скіраваны невядома куды і на што...

Так я выглядаў у тую трудную і адначасна шчаслівую пару свайго жыцця, новых змен, новага сяброўства. І можна зразумець, чаму я ўсё стараўся рабіць, як хлопцы, прыналоўліваўся да іх: мне карцела хутчэй быць сталым, дужым, самастойным.

А вось чарку не хацелася браць. Аднак у той дзень, у хаце Колі Горчака, я мусіў не аднеквацца болей ад выпіўкі. Хопіць з мяне пацвельвацца! Што я — горшы за ўсіх? Ці ўжо апошні слімак?

Я знарок дачакаўся, каб выпіў спярша Коля, а тады ўжо, хай бачаць усе, я таксама пакажу, што на нешта-ткі здатны.

Аднак хлопцы на мяне нібы і забыліся. Яны апетытна перацiралі зубамі цвердаватае, прыхопленае спорным ужо марозікам, сала і, разгарачаныя, спрачаліся з-за нейкай драбязы. На мяне нават ніхто і не глянуў, нібы я не ў адной з імі кампаніі, нібы і не стаіць нечапанай мая шклянка... Не, сябры мае бабры, не дам я вам болей выскаляцца! Годзе, навыскаляліся ўжо...

Нядбайна, як робячы што вельмі будзённае, звыклае, я падняў свой посуд з сівухай у выцягнутай руцэ, нібы любуючыся, колькі секунд патрымаў яго перад вачамі.

— Ну, то будзьма,— я зухавата паднёс шклянку да губ і, не дыхаючы, пачаў піць. Гарэлка апякла, сутаргава

сцяла горла, нібы хто сунуў туды распалены прэнт. Слёзы густа сыпнулі з вачэй.

— Ура! — зароў, невядома чаго ўзрадаваны, Коля Горчак і моцна ляпнуў мяне па плячы.— Маладзец, Вадзім! Урэшце і ў табе мужчына праклюнуўся...

Падахвочаны хлопцамі, я так-сяк пракаўтнуў самагонку. Яська Шакурны хуценька падаў мне кольца гурка. Закусіўшы, я адразу пачуў жывы гарачы ток ва ўсім целе. Мяне ажно распірала радасць, што я выпіў сам, без прынукі, і выпіў нароўні з другімі.

Цяпер з поўным правам я мог жаваць і сала. Яно здалося мне смачнейшым за ўсё, што я еў дасюль. Хлеб таксама быў круты, пахкі, на кляновым лісці. Жывуць жа людзі! Я даўно не еў ні сала, ні такога вось пахкага хлеба...

Мне наогул стала хораша, як ніколі раней. Добра, што ў мяне ёсць шчырыя сябры! Я гатовы з імі хоць у ваду, хоць у агонь... Я ўсё для вас зраблю, хлопцы, што ні папросіце. Далібог, зраблю! Можна, заўтра я вазьму свой фотаапарат у школу і наздымаю вас дзе хочаце і колькі хочаце. Можна, га, хлопцы? Вы смяяцеся, не верыце... Ну, то пабачыце, у мяне ёсць яшчэ цэлая плёнка, я спецыяльна пакідаў яе для вас. А можа, што іншае скажаце зрабіць? Я ўсё зраблю. Далібог, зраблю! Мне так хочацца ўсіх вас пацалаваць. Га, хлопцы? Не верыце, што я так вас молюблю? Калі сёння на танцах пачнецца якая бойка, можаце на мяне смела разлічваць, хлопцы... Вы рагочаце... Ну, як мне даказаць сваю адданасць? Як, скажыце? Ага, вы не верыце мне, вы ўсё рагочаце...

Як было далей, я дрэнна помніў ужо...

На другі дзень мяне наведаў пасля школы Валодзя Родзік. Убачыўшы яго на парозе старой нашае хаты, якая мала не па вокны асела ў грунт, уся спарахнела, я зніякавеў, гатовы быў яшчэ болей ушыцца, уціснуцца ўсім целам у рыпучы, праляжалы да дзірак, з настаўбучанымі голымі спружынамі, матрац. Ад згадкі пра ўчарашняе, ад брыдкасці за зробленае ў мяне — я добра ведаў сваю слабасць — пабраўся плямамі твар. Лепей бы праваліцца скрозь зямлю, лепей памерці!..

Я схаваў далей, пад коўдру, туга забінтаваную левую руку, якая ажно смылела агнём.

— Ого, дык у цябе, відаць, жар, факт,— не ўтрываў нарэшце Валодзя, калі сястра са шваграм пайшлі да суседзей

дзяў нарэзаць карове сечкі. Ён пасунуў табурэтку бліжэй да ложка, на якім я ляжаў, памацаў мой лоб.— А рука як?.. Як гэта ты напароўся на той нож?

Я насцярожана лавіў позіркам кожную рыску на Валодзевым твары і, не адчуўшы ніякай насмешкі, акрамя дабраты і спагадлівасці, трохі расслабіўся, паспакайнеў. Зноў, перасільваючы боль, выцягнуў левую руку наверх коўдры.

— Ат, зажыве. Сястра рабіла нейкую прымочку, казала, што будзе спачатку пячы, а потым загоіцца... Так па-дурному ўсё атрымалася... Нельга мне было піць.

— Мабыць, нельга,— пагадзіўся Валодзя, і мяне ўкалола, балюча кранула лёгкае Валодзева прызнанне, што я гэткі бездапаможны, непаўнацэнны.

Валодзя адразу адчуў (дзякуй табе, дружа) гэтую ўва мне непамыснасць, рашыў змякчыць долю маёй віны:

— Самагонка, ліха на яе, не зусім людская. Факт. Сам ледзьве вычухаўся. Вырашылі з хлопцамі болей і кроплі ў рот не браць. І нож быў... ой які ж люты. Мы пасля прабавалі. Стары Горчак мала не паўдня правіў, тачыў лязо... Кабана меўся смаліць і скрэбці.

— Ну дык і што? — перабіў я, зразумеўшы, куды ён хіліць.

— Як што?! — не здаваўся, даводзіў сваё Валодзя.— Такім нажом, факт, па неасцярозе можна не тое што парэзаць руку, але і ўсю адхапіць...

Я болей не пярэчыў Валодзю, не перапыняў яго далікатнай гаворкі. Але, надзіва, мне і рана нібы не стала так пячы, і ў касабокай нашай хатцы як усё роўна пацяплела, хоць вецер шавяліў на акне марлевыя фіранкі, а ў куце дык і зусім заінела, і язык мой трохі развязаўся.

— Дзеўчыну хвацкую стрэў,— даверліва шапнуў Валодзя, азірнуўшыся, ці хаця б хто не чуў. Але па-ранейшаму мы былі ўдвох, акрамя хіба сестрынога галапуза, які зараз соладка пасопваў у мудрагелістай — шваграва старанне — калысцы-гушкалцы.— У вашых Лукашках, у сямігодцы, вучыцелькаю яна. Прыгожая...

— Ватрушка?

— Якая ватрушка? — Валодзя валавока ўталопіўся на мяне, і я зноў пазайздросціў ягонай зграбнасці, паглядласці.

— Галіна Паўлаўна Ватрушка. Прозвішча яе такое,— нарэшце заўсміхаўся я, бо гаворка набывала інтымны і цікавы накірунак.— Малодшыя класы вучыць. Летам аднекуль прыехала.

— Ага, Галя яе завуць,— пацвердзіў Валодзя.— Скуль ты яе ведаеш?

— Сватацца хадзіў,— зусім ужо развесяліўся я.

— Не, дапраўды?

— З-за яе брыгадзір наш ажно чэзне. Гаспадарку да ручкі давёў, запіў, небарака. А яна на яго нуль увагі. Можа, злых языкоў баіцца — муж жа ў арміі, другі год служыць.

— То і няхай служыць,— белазуба зарагатаў Валодзя і самаздаволена пацягнуўся.

Ён зноў выскаліў свае белыя, як долькі часнаку, зубы.

І праўда, Валодзя з Галінай Ватрушка пачалі сустракацца, і я нехаця стаў даверанай асобай абаіх. Каму-каму, Валодзю я не мог адмовіць у паслузе. А яна, гэтая паслуга, заключалася ў тым, што кожнае суботы, адмераўшы ад школы да Лукашак свае пяць кіламетраў, я заглядваў, балазе было па дарозе, у прысадзісты, нядаўна перакрыты свежай гонтай, будынак, дзе мясцілася хата-чытальня. І не толькі хата-чытальня. Большую палавіну будынка з асобнымі сенцамі займала крама, даўно, праўда, зачыненая на сем замкоў, бо лысы, адкормлены, як вяпрук, крамнік Боўцік нарэшце-ткі, добра пагрэўшы рукі на чужым, быў выкрыты нечаканай рэвізіяй і цяпер сядзеў пад следствам.

Чытальня ж працавала больш-менш спраўна. Загадчыца яе, дабрадушная кульгавая Волька Календа (выдумлялі, што нехта сурочыў яе, і ў дзяўчыны пачала сохнуць нага) пасля смерці бацькоў засталася адна, мела ў Лукашках ці не самы лепшы, з высокім зашклёным ганкам, пад бляшаным дахам, пяцісценак, такую-сякую гаспадарку. У гэтай Волькі і жыла з мужам, маладым калгасным заатэхнікам, пакуль таго не забралі ў армію, Галіна Ватрушка. Праз Вольку, барані бог каб ніхто не бачыў, я штотыдзень, а то і часцей насіў ад Валодзі пісулькі яе кватарантцы. Што ў тых паперках, я не ведаў, бо яны былі старанна заклееныя. Часам праз тую ж Вольку перадавала адказы і Галіна, але яна не хавала напісанага. У вырваным з сшытка і складзеным на салдацкі манер трохкутніку часцей за ўсё было некалькі слоў, кароткіх і незразумелых, як рэбус, хоць рэбус, пры старанні, мог бы адгадаць кожны, а вось што мела наўме Ватрушка, ведаў адзін толькі Валодзя. Таму ён так таямніча-загадкава пасміхаўся, калі мы часам, падагрэтыя гэтай загадкавасцю, распытвалі пра яго, як ён сам любіў казаць, шуры-муры. Аднак Родзік пакуль што нічога не казаў, па-ранейшаму скаліў

зубы, а пасля і зусім згубіў галаву, адбіўся ад нашае кампаніі.

Не ведаю як хто, а я нямала-ткі зайздросціў Родзіку і ў сардэчных справах, хоць саромеўся самому сабе прызнацца ў гэтым. Не свяціла мне ў той час сонца і ў каханні, ой як не свяціла. Хлопцы нездарма пацвельваліся, што, пэўна, не пацалаваў дасюль ні аднае дзяўчыны.

Дык вось: грашыць, хто на што здатны, мы, дзесяцікласнікі, былі майстры не апошняга гатунку. І Валодзя Родзік, і Коля Горчак, і Яська Шакурны, і многія іншыя, з кім я вучыўся, з кім сябраваў, і блізка не цягнулі на тое, каб хоць калі-нікалі адзначыў іх добрым словам Ампер. Хлопцы здорава ламалі галаву, якім чынам кожны іхні крок, кожнае маладое іх свавольства, як дбайна ні хавалася ўсё ад непажаданага вуха і вока, станавіліся вядомымі Аўдзею Іванавічу. Тым болей здзіўляла, што настаўнік фізікі жыў ад школы няблізка — на дарогу ішло, мы ведалі, траха не цэлая гадзіна ў адзін бок. Хто і калі віжаваў за намі і нагаворваў Амперу, заставалася загадкай.

Пасля ўрокаў Аўдзей Іванавіч звычайна не бавіўся ў школе — спяшаўся дадому, на хутар. Іншыя ўсе настаўнікі былі прыезджыя і жылі на месцы. Адны, займеўшы сям'ю і цвёрда разлічваючы на сталую, заўсёдную тут працу, купілі ці агоралі сваімі сіламі хату; другія — такіх было болей — наймалі чысты пакой і сталаваліся ў гаспадароў.

Ампер жа нікуды не выязджаў і піскуль не прыязджаў: ён лічыўся тутэйшым, хоць і не з гэтага, дзе школа-дзесяцігодка, мястэчка.

Пляткарылі чортведама што пра яго. Нібыта ён наадрэз адмовіўся ссяляцца са свайго хутара і ў яго з мясцовым начальствам канфлікт; яшчэ нібы тры яго ваўкадавы, невядома кім спушчаныя з ланцугоў, траха не да смерці пагрызлі ўпаўнаважанага з раёна, які прыязджаў падпісваць на новую пазыку. Ад непрыемнасці Ампера, маўляў, выбавіла толькі золата, якога ў яго процьма закопана недзе ў зямлі. Казалі яшчэ, што ў доўгія зімовыя ночы Аўдзей Іванавіч палюе на ваўкоў і з гэтага занятку мае багаты кус у дадатак да свайго золата і свае палучкі.

Праўда, усур'ёз гэткіх размоў пра яго ніхто не прымаў. Мы цвёрда ведалі толькі тое, што пра нас Ампер начуўся болей, чым мы ўсе разам пра яго аднаго. Таму яго так і баяліся, таму ў такой пакоры і трымаў ён кожнага, хто меўся вучыцца ў школе і сядзеў на ягоных уроках.

Я ўжо казаў, што да мяне, навічка, Аўдзей Іванавіч

ставіўся па-асабліваму, і яно, такое стаўленне, нямала бянтэжыла. Я любіў фізіку, а любіць прадмет і неяк староніцца, не заўважаць таго, хто вядзе, выкладае гэты прадмет,— хіба ж можна так?! Я баяўся, нямала баяўся і адначасна нават хацеў, каб Ампер тады-сяды і мяне падчапіў, укалоў, занёс у свой чорны спіс, тым самым ураўнаваўшы з астатнімі. Праўда, я ведаў, што падазраваць мяне ў якой-небудзь змове, хаўрусе з ім ніхто ў класе і не падумаў бы, бо яшчэ да майго прыходу ў гэтую школу Аўдзея Іванавіча лічылі ніколечкі не лепшым і не горшым. Але ўсё роўна я адчуваў сябе ніякавата.

Няпэўнасці між намі першы рашыў пакласці канец сам Аўдзей Іванавіч. А было гэта так.

У той дзень выбраўся я з мястэчка пазнавата. Адразу пасля ўрокаў нас паклікалі на камсамольскі сход, на якім, акурат перад выхадным днём, многім намыльвалі шыі, многіх добра-ткі распякалі і за двойкі, і за спазненні, і за іншыя большыя ці меншыя правіннасці.

На дварэ мяло. Снегу і дасюль было ўжо багата, а ён усё сыпаў і сыпаў, і ў гэтай мяцелічнай каламуці ледзьледзь віднеліся слупы. Усцяж іх, трохі лявей, я і кіраваўся ў свае Лукашкі. Па слупах я толькі і ўгадваў дарогу, ці, лепш сказаць, накірунак дадому, бо ніякай дарогі не намацваў. Там-сям я ўвальваўся ажно па калені, і ў калошы, хоць абвязаў іх ля шчыкалатак прыхопленымі для гэтага матузкамі, а таксама ў лядашчыя мае чаравікі, якія яшчэ ад ранку так і не высахлі, набіваўся сухі снежны пыл. Неяк таямніча-вусціішна гулі правады. Але я любіў гэты іхні гуд. Я спрабаваў зразумець, адгадаць таямнічы сэнс іх гаворкі. Здавалася, што з нейкай далёкай далечы, дзе я ніколі яшчэ не быў, яны нясуць мне добрыя весткі, некуды зманліва клічуць і вабяць. Мне ўяўляліся вялікія сонечныя гарады, якія я ўбачу, абавязкова ўбачу, вось толькі хай закончу школу. Мо буду вучыцца і працаваць пасля ў такім горадзе, памагу нават сястры падняцца на ногі, бо ёй жывецца зараз ой як нясоладка.

Ад радасных, узнёслых думак ці, можа, ад ветру, які разам са снегам біў у твар, у мяне нагарнуліся на вочы слёзы. Але чамусьці мне было ад іх і лепей, і цяплей нават, і не так хацелася есці.

Абярнуўшыся назад, каб паправіць на шыі шалік, я праз замець згледзеў невыразную, як бы размазаную постаць, што ўслед за мною мерала мае сляды. Падумаў адразу ж пра Юзіка Квашу з яшчэ далейшай, чым мая, вёскі Падзярыны. Так далёка з гэтага, зарэчанскага, боку

штодзень зімою хадзілі ў старэйшыя класы адно я ды Юзік. Юзік, праўда, вучыўся ў дзевятым. Яго фотакартка на школьнай дошцы красавалася сярод фота іншых выдатнікаў. Нярэдка, калі аднолькава канчаліся ўрокі і я нідзе не затрымліваўся, мы ішлі з ім дадому разам. Юзіка цікава было слухаць. Ён складаў вершы, яны змяшчаліся ў школьнай насценгазеце, неяк адзін верш надрукавала і эмтэзсаўская газета. Але больш ён пісаў заметкі пра наш калгас, бо іхнія Падзярыны нядаўна далучылі да нашае «Перамогі».

Спакойны, трохі нават флегматычны, Юзік проста на вачах мяняўся, калі ўсчынаў гаворку пра кнігі, якіх прачытаў, дзе толькі мог прыдбаць, безліч. Асабліва ён любіў дэкламаваць вершы Някрасава, Коласа. Тады ён рабіўся смешна рухавы для свае курпатай фігуры, размахваў рукамі, часта расшпільваў і зашпільваў гузікі светлай, у пасачку, кашулі, у якой звычайна хадзіў у школу. Часам жа ён быў сумны, задуменны, і з яго цяжка было выціснуць слова.

Я любіў Юзіка і ціха зайздросціў яму, бо ён быў не толькі больш за мяне начытаны, але і смялейшы ў справах дарослых. Неяк, расказвалі, ён здорава выступіў на калгасным сходзе, дзе было высокае раённае начальства. Пасля гэтага, можа, праз месяцы два, у нас змянілі старшыню калгаса. Сястра неаднойчы дома казала, што новы старшыня — чалавек з галавой. Калі ўсё пойдзе так, як ён павёў зараз, то восенню людзі будуць ужо нешта мець на працадні. Юзіка паважалі, а той-сёй і баяўся.

Упэўнены, што гэта Юзік таксама цярэбіцца пасля школы дадому, я прыпыніўся, пачакаў. Калі чалавек параўняўся, я пазнаў у ім... Аўдзея Іванавіча. Гэтая нечаканасць мяне нямала збянтэжыла. Я нават не адразу адказаў на яго вітанне, бо сёння ў нас не было ўрока фізікі, і ў школе я не бачыў Аўдзея Іванавіча.

Аўдзей Іванавіч убачыў маю збянтэжанасць і, ідучы ўжо поруч, робячы новы след, растлумачыў:

— Даводзіцца кругаля даваць, дзе дзенешся. Уранні напрасткі, праз лес і поплаў, думаў, і не дайду... Гэтулькі і не помню, каб калі намятала. А сюдой, хаця і даўжэй на якое паўгадзіны... Усё ж якая ні ёсць сабе, а дарога...

Ампер збоку пільна, уедліва паглядзеў на мяне з-пад заячай шапкі, якая была нацягнута на саменькія вочы, невядома чаго дробненька засмяяўся. Мяне ад гэтага смеху ажно перасмыкнула. Падумаў, што ён смяецца і з маіх чаравікаў, і з падвязаных унізе штаноў, і наогул з усіх

маіх, не для пабочнага, тым болей настаўніцкага, вока, выцягнутых па свет белы прыстасаванняў, каб бараніцца ад холаду, снегу, ветру. Я радаваўся, што хоць нам нядоўга разам ісці. Вунь там, ля пагорка, дарога развілоўваецца: мая — угору і прама, яго, вузейшая, санная, збочвае ўздоўж слупоў налева. Я нават наддаў ходу, каб хутчэй дапясці да таго пагорка. Аўдзей Іванавіч, як бы ўлавіўшы мой настрой, крыўдліва сказаў:

— Што ты за хлопец, не разумею цябе. Бяжыш, цураешся некага... А я табе дабра хачу, больш нічога. Папомніш маё слова. Не казаў бы так, каб не бачыў твае выгады ў блізкім часе. Ты ж, са сваімі здольнасцямі, смела можаш на фізмат ісці, у інстытут. І паступіш... Яны ж нікалечкі, вот, не раўня табе, дружкі твае новыя, якія збіваюць, я ведаю, цябе з тропу...

— Ніскуль ніхто мяне не збівае,— выціснуў я нарэшце першае, што прыйшло ў галаву, каб толькі не маўчаць, нешта адказаць Амперу.

— Ведаю, усё ведаю,— зноў дробненька засмяяўся Аўдзей Іванавіч, і я сапраўды падумаў, што ён усё ведае: і пра Валодзю Родзіка, нават пра гэтую новую пісульку, якую я нясу, грэю ў сваёй кішэні, каб вечарам праз кульгавую Вольку перадаць яе Галіне Ватрушка, і пра маё недарэчнае выпіванне ў Колі Горчака.

Я хацеў зноў нешта сказаць Амперу, агрызнуцца нават, бо пачуваў сябе як пабіты. Але, на шчасце, у рэшце рэшт мы дабрылі да яго паваропкі. Можна было ўжо смела кінуць «дабранач» і тэпаць сабе аднаму. Я гэтак і зрабіў, аднак Аўдзей Іванавіч прытрымаў мяне за рукаў.

— Пачакай,— нечпадзявана прапанаваў ён.— Вось што — прыходзь заўтра да мяне дамоў. З вашых Лукашак якраз паўз наш хутар возяць торф. Папытаеш — і кожны возчык пакажа.

— Я?.. А што рабіць?..— заспеты такой нечаканасцю, пралепятаў я, не ўзяўшы ў толк, што хочуць ад мяне.

— Прыхапі свой фотаапарат. Паздымаем, пасля будзем карткі рабіць. У мяне недзе ёсць праявіцель, і фіксаж, і ўсё астатняе. Галоўнае — сфатаграфаваць... У цябе ж уга як добра атрымліваецца,— пахваліў ён, і я падзівіўся, скуль яму вядома, што я фатаграфую. Здэцца ж, нідзе асабліва не выстаўляўся, не свяціўся.

Нядзельная раніца выдалася ціхая, ядраная. Пасля снежнай, дзён колькі амаль запар, каламуці хораша было

бачыць чыстае неба, вясёлкавае, пад нізкім сонцам, ззянне снегу, яго сакаўное хрустанне пад нагамі.

Хутар Аўдзея Іванавіча сапраўды быў ад Лукашак не так ужо і далёка, бліжэй, чым мне нават да мястэчка. І санная дарога — пасля завеі возчыкі прабівалі яе нанава — віхляла вужакай, ледзь прыкметна выдзяляючыся на белым, яшчэ не зацярушаным торфам, полі, зусім побач, метраў якіх за сто ад агароджанага густым высокім частаколам пляца. На ім густа стаялі старыя яблыні, грушы, іншыя дрэвы, цяпер усе маўкліва затоеныя, сцішаныя ў сваёй таемнасці.

Адсюль, дзе ссадзіў мяне са скрыні-саней дзядзька Панас, следу на хутар не было. Я і не стаў яго шукаць, папраставаў як ёсць — па нерушы. Каля нізкіх варотцаў, на цвёрдым, спыніўся, збольшага атрапаў рукавіцаю снег. Начуўшыся гэтулькі рознага пра Ампера, я баяўся ступіць на падворак. Узяў нават страх: а што, калі мяне чакае нейкая пастка, хітра пастаўленая для такога дурня, як я, які папёрся самому чорту на рогі... Вось зараз выскачаць ваўкадавы — дзе ж, як не тут, у бязлюддзі, каля лесу, ім быць — і ад мяне толькі костачкі застануцца...

Сапраўды, забрахаў нейкі сабака і кляцнуў ланцугом. Я, ні жывы ні мёртвы, адзервянела стаяў, не адважваючыся адчыніць варотцы, не ведаючы, што мне далей рабіць.

Аднак доўга чакаць не давялося. На крыты саломай ганак, ахінутая вялікай, як посцілка, рабой хусткай, выбегла жанчына. Пагнаўшы сабаку ў будку, сказала, каб я смела заходзіў. Яна не папытала, хто я такі і да каго. Відаць, Аўдзей Іванавіч бачыў мяне праз акно і паслаў сустрэць.

Мне ніколі раней не даводзілася быць у хутарской хаце. У той старане, дзе жыў я дасюль, пакуль не памерла маці, хутароў наогул не было. Ва ўсякім разе, калі і каровы пасвіў, і ў грыбы далёка бегаў, я нідзе не страчаў, каб вось так, як тут, зусім адасобленыя ад усіх, жылі людзі. Калі сёння вырашыў ісці да Ампера, мне, акрамя ўсяго іншага, карцела паглядзець зблізку, на свае вочы, і яго-ную хату, і парадкі ў ёй, і ўсё іншае.

Аказалася многа прасцей і больш звычна, чым я маляваў у сваёй галаве. І хата як хата, не горшая, але і не лепшая ад большасці вясковых, і ўсярэдзіне можна было б, як для настаўніка, што-кольвечы зграбнейшае мець.

Аўдзей Іванавіч, з закасанымі за локаць рукавамі, порхаўся нечага ў прыёмніку на батарэйках. Ля яго, на чыс-

тай анучцы, ляжала цэлая кучка шурупчыкаў, шасцяронак, іншых прыгожых штуковін. Я стаў побач.

— Хацелася б гэтую скрынку наладзіць,— сказаў, не гледзячы на мяне, Аўдзей Іванавіч.— Нядрэнна паслухаць...

— Давайце памагу мо,— падахвоціўся я і асекся, прыкусіў язык, бо Ампер памыляў губамі, іранічна-насмешліва зіркнуў на мяне, адразу паставіў на месца, астудзіў маю запальчывасць. «Вот жа чалавек,— падумаў пра яго.— З ім так і пільнуйся, каб не апёк ці самому не апячыся».

Пакуль гаспадар валаводзіўся з нейкім правадком, я пачаў разглядаць фотакарткі, якімі, у зашклёных рамках і без іх, было занята амаль паўсцяны. На многіх з гэтых фота я пазнаваў Аўдзея Іванавіча ў самых розных месцах, розных позах, з нязменнымі толькі скуламі на хударлявым твары, усё тымі ж іранічна-прыжмуранымі вачамі. Карткі не вызначаліся — я ўжо няблага разбіраўся ў гэтым — высокай якасцю. Больш было цьмяных, нібы мурзатых, нават як след не паглянцаваных. Адразу кідалася, што рабіў іх няўмека.

Аўдзей Іванавіч, так і не саўладаўшы з прыёмнікам, сярдзіта плюнуў, накрыў яго абрусам і падаўся ў кут, дзе стаялі вёдры,— спаласнуць рукі. Яму бегма кінулася паліць з конаўкі тая самая кабета, якая мяне стрэла, відаць, жонка. Яна была паглядная з твару, яшчэ досыць маладжавая. На фотакартках, рэдка дзе адна, а часцей з Аўдзеем Іванавічам, яна выглядала не такой зграбнай.

— То як — рушым на двор? — Аўдзей Іванавіч,ззуўшы галёшы, насунуў на ногі валёнкі, апрануў кажух. Я, пакуль ён шукаў на печы рукавіцы,— там нехта ціха кхекаў, курыў самасад,— стаяў ужо ў парозе. Уся мая апратка была на мне, толькі шапку, разам з фотаапаратам, трымаў у руках.

Мне не вельмі хацелася куды ісці. Аднак і ў хаце адчуваў сябе скована. Я зноў вінаваціў сябе, што так легкадумна падрадзіўся прыперціся сюды, на гэты вось хутар, як быццам мяне тут чакалі не дачакаліся, нібыта дома няма што рабіць... Вось толькі пстрыкну разоў колькі, пакуль стае чыстай плёнкі. Хіба ж ад яго, Ампера, адчэпішся, калі ён гэткі, па ўсім бачна, аматар здымацца?

На падворку Аўдзей Іванавіч доўга не затрымаўся. Сфатаграфаваўшыся на ганку, пасля каля сцяны, між двух вокан, нават каля будкі, у пары з сабакам, які ўсё ж не цягнуў на ваўкадава, хоць і стараўся, ажно захліпаўся ў

злым брэху, Ампер накіраваўся да лесу. Мне няёмка было сказаць, што ў мяне парадкам ужо акалелі ногі. Абуты ўсё ў тыя ж самыя лёгкія лядашчыя чаравікі, я, як ні цэліў патрапіць у шырокія, ад валёнак, сляды Аўдзея Іванавіча, усё ж не-не дый чэрпаў усярэдзіну марозны сыпучы снег, яшчэ больш студзіў пяткі.

Вярнуліся мы назад, калі скончылася ўся плёнка, і я ўжо, як гусіны пуп, ссінеў, ажно і слова не мог па-людску сказаць. У хаце было цёпла, пахла тытунём, нейкімі сухімі травамі. Але ўсе гэтыя пахі перабіваў адзін, ад якога густа пачыналі цячы слінкі,— пах разапрэлай у печы капусты. Чуваць, са здорам ці, можа, і з мясам. І калі Аўдзей Іванавіч сказаў, што хутка пачнём праяўляць плёнку,— завёўшы мяне ў бакоўку, ён перш-наперш завесіў тоўстай коўдрай акно, затым пачаў рыхтаваць хімікаты,— я ўжо рады быў, што не трэба нікуды спяшацца, што тут, можа, і падсілкуюся. Гэта ж якраз вось полудзень, нават трохі ўжо і пераваліла. Пэўна ж, зараз яны сядуць абедаць. А настаўнік, як ні кажы, на тое ён і настаўнік — есці абы-што не стане. Тым болей што сёння якраз нядзеля. Калі ж, як не ў нядзелю, пацешыць сябе чым-небудзь смачным?..

Я нават абрадаваўся, калі, даручыўшы мне аднаму праявіць плёнку, Аўдзей Іванавіч на жончын покліч хуценька падаўся на кухню. З бакоўкі добра было чутно, як хораша, меладычным звонам дзвыгнула засланка, зашасталa нешта ў чалесніку, як з бадзёрым шорганнем аб под выцягваліся на прыпек чыгункі.

— Можа, і ты ўсё ж скараскаўся б? — гучна, разлічваючы, відаць, на тугое вуха, пакрычала некаму гаспадыня. З печы той нехта забухаў, як у пустую бочку, зайшоўся ў кашлі. Пачулася бурчанне, якое, як я ні напінаўся, нельга было разабраць. «А дзе ж іхнія дзеці? — чамусьці падумалася такое.— Хіба ж няма ў іх дзяцей?»

Плёнку, патрымаўшы яе пэўны час у праявіцелі і пасля збольшага даўшы сцячы вадзе, я павесіў на нітачцы сушыцца. Рабіць больш не было чаго, і я зноў прыслухаўся, што адбываецца на кухні.

А там прыглушана гаманілі, як бы спрачаліся. Праз хвіліну-другую сцішанасці да майго слыху дайшло, што гаспадары ўжо ядуць, бразгаюць аб посуд лыжкамі... Ага, так і ёсць — абедаюць смачна і сытна. І ніхто, я зразумеў гэта канчаткова, мяне не запросіць, не пакліча за стол. Ну і пэўна ж! Хто я ім? Брат, сват, іншы важны госць? Такіх гасцей у іх — уга! — лічыць не пералічыць. Хіба ж кожнаму дагодзіш, кожнага начастуешся?..

...Візіт мой на хутар помніўся доўга, вельмі доўга. Нешта як бы зрушылася ўва мне, я пачаў, незразумела чаму, недалюбліваць урокі фізікі, тады-сяды нават прапускаць іх. Мне цяпер як ніколі хацелася, каб Аўдзей Іванавіч перайначыўся да мяне, быў як з іншымі хлопцамі, і таму знарок часта не рыхтаваў заданняў. Аднак Ампер, нібы адчуўшы такі мой настрой, не выклікаў мяне ні да дошкі, ні адказваць вусна. Ён зноў колькі разоў, пераняўшы мяне аднаго на калідоры ці на дварэ, спрабаваў першы загаварыць, зноў агітаваў, каб я добра такі падумаў пра свой будучы лёс.

Лёс гэты, гэтае маё будучае шчасце ён звязваў, абавязкова звязваў з маім паступленнем на фізмат. Як довад, казаў пра мае здольнасці па гэтым прадмеце, пра тое, што з мяне спакойна мог бы праз колькі гадоў атрымацца не горшы, чым ён сам, настаўнік, а можа, калі пашанцуе, і які вучоны-фізік.

Але мне ўжо чамусьці не хацелася, каб шанцавала. Хоць я цвёрда і не вырашыў яшчэ, куды падамся пасля сканчэння школы, аднак і фізіка больш не вабіла.

На той час кожны ў класе шмат гаварыў пра свае планы. Гэтага вымагала пара̀. Шчыравала ўжо вясна, дружная, напорыстая, з шырокім, ледзь акінуць вокам, разлівам ракі. Я на тыдзень-другі, пакуль не спадзе вада, папрасіўся ў хату да Валодзі Родзіка. Сястра дала харчоў, а Валодзева маці падрадзілася гатаваць і для мяне.

Жыццё ў мястэчку мне падабалася. Падабалася самастойнасць, незалежнасць, тое, што нікуды не трэба спяшацца пасля заняткаў. Пад'еў, зрабіў што трэба на заўтра — і воля вольная. Хочаш — блукай без дай прычыны па вуліцах, а то бяжы на школьны двор, які пад сонцам цалкам ачысціўся ад снегу, каб згуляць у валейбол,— старэйшыя школьнікі, а то і проста местачковыя хлопцы дацямна не вылазілі адтуль, кідалі праз сетку мяч. Аднак больш цягнула на мост, месца нашых заўсёдных зборышчаў.

Цяпер, у паводку, на мосце было асабліва цікава. За сваё жыццё я ніколі не бачыў гэткага мора вады. Перабрацца на сухое можна было толькі на лодцы, ды і то плысці не меней як гадзіну. Гэтымі перавозкамі, па вельмі пільнай каму патрэбе і, вядома, за немалыя грошы, займаўся местачковец Фанька Дзюба, нізенькі хударлявы, але дужы і ўвішны мужчынка з даўно няголенай рыжай бародкай, за што хлапчукі на мосце часта дражнілі яго «казлом». Фанька, смешна выкідваючы наперад кароткія

свае ногі, спрытна ганяўся з шастом за якім-небудзь шалапутам, але, ці не хацеў, ці, можа, не ўдавалася, ніколі нікога не даганяў.

У тыя ж дні, недзе акурат надвечар, Валодзя Родзік заманіў мяне зайсці разам да нашае хімічкі Раісы Васільеўны, якая толькі першы год тут настаўнічала і кватаравала непадалёку ад яго хаты. Я трохі ўжо ведаў трагедыю Раісы Васільеўны. Ведаў, што яна ўсю вайну была партызанкай, мае ордэн, што муж яе, партызанскі камандзір, загінуў за які тыдзень да вызвалення іхняй мясцовасці ад ворага. Загінуў пры смелым, раптоўным нападзе на буйны фашысцкі гарнізон... Пасля яна жыла ў свякрухі, настаўнічала там, гадавала сваю крывінку, свайго сынка Віціка, які і кроплі пабраў ад бацькі, рос такі ж няўрымслівы, такі ж сарвігалава. Гэта і загубіла дзіця.

Хлапчукі яго ўзросту натрапілі недзе ў лесе, ускрай балотца, на не прыбраныя яшчэ нямецкія міны, пачалі, далей ад вушэй і вачэй дарослых, узрываць іх. Адна з мін, хоць і касцёр шугаў што трэба, і была кінута ў саменькі жар, ніяк не ўзрывалася. У хлапчукоў лопнула ўсякае цярпенне чакаць, хавацца, угнуўшы галаў, за пагоркам. Упэўніўшыся, што касцёр перагарэў і патух, яны вырашылі выкінуць сапсаваную міну, пакласці другую. Але ў апошні момант камандзірства над усімі ўзяў Віцік. Загадаўшы гэткай жа, як і сам, малечы ляжаць і не варушыцца, ён адзін рушыў з тоўстым кіем да вогнішча...

Праз хвіліну паветра страсянуў выбух...

Таму Раіса Васільеўна і напрасілася ў наш раён, у нашу школу, толькі каб як мага далей ад таго жахлівага месца смерці сынка.

Раіса Васільеўна, калі, пастукаўшыся, мы зайшлі ў яе пакой, трохі засаромелася, нават зачырванелася. Акрыўшыся зверху паліто, яна ляжала на кушэтцы з высокай, у рост чалавека, спінкай, на якой сіметрычна, злева і справа, былі пароблены палічкі. З палічак акуратна звешваліся вышываныя сурвэткі.

— Вой, а я думала, што гаспадыня,— завойкала, замітусілася Раіса Васільеўна, прымаючы паліто, папраўляючы покрыўку на кушэтцы.— Праходзьце, хлопчыкі, праходзьце. А ў мяне сёння нешта галава тлумная, дык я, лежабока, і кінулася трохі на кушэтку...

Яна схавалася на хвілін колькі за шафу і адтуль ужо выйшла ў вязанай ваўнянай кофце, з высока ўзбітай прычоскай. І кофта і прычоска адразу памянялі яе, зрабілі нейкай надта ж маладой, вабнай, не такой, якой мы бачы-

лі яе ў школе. Я нямала яшчэ падзівіўся, як хутка могуць перайначвацца жанчыны. Гэта ж трэба такое! Мне было прыемна глядзець на яе, слухаць яе мяккі сакаўны голас.

— Давайце, хлопчыкі, калі не спяшаецеся, будзем піць чай. Я хутка згатую на прымусе, вось пабачыце.— Раіса Васільеўна, не даўшы нам апамятацца, выбегла недзе на кухню.

Чай быў з цукрам у вялікіх, паколатых нажом кусках, з пячэннем. Пасля чаю Раіса Васільеўна завяла ручкай патэфон, паставіла пласцінку — паланез Агінскага. Музыка пяшчотна і трывожна брала ў палон, будзіла і хвалявала думкі, цэлы рой самых розных, самых нечаканых думак. Пласцінка, відаць, вельмі падабалася і Раісе Васільеўне, бо яна таксама сядзела сцішаная, задуменная, з бліскучымі вільготнымі вачамі.

Калі скончылася гранне, Раіса Васільеўна пачала расказваць пра вайну, пра яе жахі, пра блізкіх сяброў, з якімі змагалася, многіх з якіх, на вялікі жаль, няма ўжо на свеце... Пра сябе яна нічога не расказвала, і мы з Валодзем ні пра што не пыталіся, ведаючы яе свежы боль, яе незагойную рану.

Пайшлі мы дадому позна.

З тае пары я і адзін, і з хлопцамі часта пачаў бываць у Раісы Васільеўны. Заглядвалі сюды і дзяўчаты. Неяк само сабой атрымалася, што ўсе нашы самыя гарачыя спрэчкі, размовы пра жыццё, пра сяброўства, каханне, планы на далейшае перанесліся ў гэты вось пакойчык — да Раісы Васільеўны. Мы гэтак жа пілі чай, слухалі любімыя пласцінкі, абмяркоўвалі прачытаныя кнігі. Я ўжо і ўявіць не мог, што можна было жыць неяк інакшай. Крыўдаваў нават, што многія, у тым ліку Валодзя, і раней, яшчэ напачатку зімы, падахвоціліся хадзіць да новай настаўніцы хіміі і не маглі мне падказаць, далучыць да сваёй кампаніі. Ну і што з таго, што я далёка жыву? Не ўвярэдзіўся б, бегаў бы, хоць раз на тыдні, і зімою...

Пасля экзаменаў за дзесяты я ўжо дакладна вызначыў, куды падам дакументы. Хачу быць таксама хімікам! Тым больш у газеце вычытаў, што ў Мінску спецыяльны і факультэт ёсць такі, што туды прымаюць усіх, хто жадае, хто мае схільнасці да гэтай навукі. Я цвёрда вырашыў не адступацца ад задуманага. Праўда, Раіса Васільеўна, калі я падзяліўся з ёю гэтай сваёй задумкай, параіла мне яшчэ і яшчэ раз добра ўсё ўзважыць, прыкінуць, ці правільна раблю, каб пасля не каяцца, не шкадаваць. Аднак я не адступіўся.

У канцы жніўня, пасля здачы ўступных экзаменаў, мне прыйшла з Мінска паперка, што я прыняты і з першага верасня магу пачынаць сваё новае, ужо студэнцкае жыццё. Разам са мною на хімфак паступілі Галя Кілбас, наш школьны камсорг, дачка галоўнага ўрача местачковай бальніцы, і Саня Клыпа. Не пашанцавала Валодзю Родзіку. Ён недабраў аднаго бала і змушаны быў забраць назад дакументы. Коля Горчак здаў экзамены ў фізкультурны. У іншыя інстытуты паступілі яшчэ пяць нашых выпускнікоў. Ніхто толькі, у тым ліку і выдатнік Толя Бокуць, не схацеў падавацца на фізмат.

Аўдзей Іванавіч, расказвалі пасля ўжо хлопцы, ажно ўчарнеў ад злосці, што ніводзін чалавек, нават самыя мацнейшыя па фізіцы, не паслухалі яго парад, не пайшлі па ягонай сцежцы...

Вядома, цяпер, з гадамі, калі за плячамі ёсць пэўны жыццёвы вопыт і нейкая мудрасць, добра разумееш, што тая наша няўвага да фізікі была неразумным сродкам помсты настаўніку, які вёў гэты прадмет. Калі правільней сказаць, нейкая дурнота сядзела ў нашых галовах. Хіба ж не маглі мы неяк інакш выказаць свае адносіны да Аўдзея Іванавіча, да яго вечных кепікаў, хітрасці, злосных прыдзірак?!

Што тычыцца мяне, то ўжо праз якога паўгода зразумеў: усё ж я пагарачыўся. Аўдзей Іванавіч меў-такі рацыю, вызначаючы мне будучую прафесію. Не прыкарэла ў мяне душа да хіміі, хоць і ведаў яе таксама няблага. Не бяруся меркаваць, як яно было б далей, можа, я і пакаяўся б, папрасіўся, пакуль не позна, памяняць факультэт, перавесціся на фізічны, калі б мяне не аглушыла, не агламошыла вестка з мястэчка, з нашае школы.

Гэтую вестку прынёс мне ў інтэрнат, дзе я цяпер жыў, Коля Горчак. Я сама наважыўся павячэраць. На патэльні падсмажыў лівернай каўбасы, нацадзіў з тытана, што стаяў у бакоўцы на другім паверсе, поўны чайнік вару. У нашым пакойчыку на чатырох было зараз ціха (хлопцы пайшлі ў суседні інтэрнат, дзе пасяліліся дзяўчаты, на танцы), і я збіраўся, падсілкаваўшыся, спакойна парыхтавацца да заўтрашніх практычных заняткаў.

Коля быў са зграбным фанерным, пафарбаваным у карычневае, сундучком, з наладаванай нечым паўнюткай авоськай.

— Ці не на спаборніцтвы зноў? — спытаў я, бо ведаў, што Коля ўжо некалькі разоў ездзіў у розныя гарады мерацца сілай з такімі ж, як сам, здаравякамі.

— Ды не, толькі што з поезда,— па голасу, па настрою Колі я здагадаўся, што нешта здарылася.— Бацька цяжка хварэе. То я адпрасіўся з інстытута і некалькі дзён пабыў дома, памог маці з дровамі на зіму.

За кубкам вару (знайшлося трохі і яблычнага павідла) Коля расказаў, што месяц таму назад асудзілі Валодзю Родзіка. Ён моцна абразіў, пераняўшы на мосце, Аўдзея Івавіча. Помсціў за плётку, якую Ампер распусціў па ўсёй школе, па ўсім мястэчку пра Раісу Васільеўну.

— Плётку пра Раісу Васільеўну? — пабялеўшы ад хвалявання, перапыніў я Колю.

— Ага, і пра Раісу Васільеўну, і пра цябе вось, і пра Валодзю. Нібыта вы... Ну, як табе лепш сказаць? Нібыта вы з Валодзем усю вясну і лета і днявалі і начавалі ў Раісы Васільеўны...

— Як толькі ён гэта мог? — не пытанне, а глухі крык вырваўся з маіх грудзей.— Як ён гэта мог?! Заўтра ж напішу Раісе Васільеўне пісьмо.

Коля мяне яшчэ болей дабіў:

— Не трэба нічога пісаць. Раіса Васільеўна звольнілася і паехала ў нейкі іншы раён. Адразу ж пасля таго, на другі ці трэці дзень, як адбыўся суд і не ўдалося абараніць Валодзю.

...Тую і многа яшчэ начэй запар я не мог спакойна спаць. Ныла, балела сэрца, лезлі ў галаў розныя думкі. Вельмі шкада было Родзіка. У тым, што так няўдала ўсё пачалося ў яго, нейкую віну я ўскладаў і на сябе. Чаму занядбаў свайго сябра, першы не напісаў яму? Чаму ні разу не наведаўся ў мястэчка? Быў жа не так даўно ў сястры — на Кастрычніцкія святы. То хіба ж цяжка было прабегчыся, адведаць і Валодзю, і Раісу Васільеўну, і таго-сяго яшчэ?.. Думаў, што паспеецца, вось толькі агледжуся, асталююся як след на новым месцы, увайду ў нейкі рытм. А ці ёсць ён, гэты рытм? Ці будзе? Жыццё ж, аказваецца, падносіць такія сюрпрызы, выкідвае такія штучкі, што адно мацней трымай свае нервы, шырэй расстаўляй ногі, каб не ўпасці ад якой-небудзь неспадзеўкі...

Вось і ўсё, што нагадалася мне з далёкіх ужо маіх дзён пры выпадковай сустрэчы з чалавекам у брызентавым балахоне пад капюшонам, у літых гумовых ботах. Чалавекам, якога я некалі добра ведаў. Ніколі не думаў, што сустрэну яго. Ды дзе? Вось тут, ля мора?! Што яму тут трэба?

Пасля я ўспомніў: нехта нeяк казаў, што Аўдзей Іванавіч, застаўшыся зусім адзін пасля смерці жонкі, прадаў новую хату і напрасіўся дажываць свой век да гэткай жа адзінокай сястры, якая яшчэ перад вайной асталявалася ў адным з гарадкоў на беразе Балтыкі і мела там кватэру.

Увесь той час, пакуль цягнуўся мой адпачынак, мяне не пакідала гнятлівае адчуванне, нібы я дакрануўся да нечага забароненага, балючага, таго, што неяк само сабою з гадамі забылася, развеялася ў жыццёвых буднях, клопатах, стаілася на самым сподзе душы.

Чамусьці адразу страцілася тая заўсёдная цікавасць мая да мора, да новых мясцін, прытупілася, прыглухла прага некуды ісці, спасцігаць штосьці новае. Дні, шэрыя і змрочныя дасюль, сталі яшчэ болей «ціснуць» на псіхіку, і я пачуваў сябе бы затраўлены звер. Хацелася дадому, да сям'і, да звыклых, хоць і не заўсёды радасных сваіх абавязкаў...

У гэтым аморфным стане не-не дый згадвалася сустрэча з Аўдзеем Іванавічам, хвіліны, калі ён карміў чаек. Тады не выходзіла з галавы адно: як склалася ў яго далей, пасля таго як назаўсёды пакінулі мы парог школы і жыццё параскідала нас каго куды? Ці адбыўся які зрух у ягонай душы?

Я пытаўся ў самога сябе і не знаходзіў адказу.

А Балтыка па-ранейшаму накочвала на бераг свінцова-халодныя хвалі, па-ранейшаму неяк вельмі тужліва крычалі чайкі...

1980

ЗМЕСТ

ШТО ПАСЕЕШ... *(Аповесць)* 3

АПАВЯДАННІ

Апошняя камандзіроўка 208
Дакор 225
Вернасць 229
Паездка ў Свячычыцы 234
Землякі 242
Чорны дзень 244
Першыя крокі 258
У той позні вечар 266
Святлана 268
«Механізатар» 274
Незабыўнае 278
Кветкі Пушкіну 289
Аднойчы ўвосень 290
Певень 293
Чалавек пад капюшонам 296

Рыбак А.

Р93 Апошняя камандзіроўка: Аповесць, апавяданні.— Мн.: Маст. літ., 1985.— 317 с., іл., 1 л. партр.

У пер.: 1 р. 50 к.

У кнігу ўвайшлі лепшыя творы пісьменніка, якія выдаваліся раней. Аўтара хвалюе найбольш блізкая і знаёмая яму тэма — жыццё сучаснай вёскі. Чытач сустрэнецца з гераіняй аповесці «Што пасееш...» Вольгай, жанчынай выключнай душэўнай прыгажосці, якая аддала лепшыя свае гады выхаванню чужых дзяцей, дзяцей складанага, нават трагічнага лёсу...

ББК 84Бел7

Р $\frac{4702120200-041}{М302(05)-85}$ 149—85

Бел2

Алесь Петрович Рыбак

ПОСЛЕДНЯЯ
КОМАНДИРОВКА
Повесть, рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар Л. Р. Законнікава. Мастак Ю. А. Модлінскі. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар Л. М. Шлапо. Карэктар Л. Т. Калюжная.

ІБ № 2191
Здадзена ў набор 07.06.84. Падп. да друку 26.12.84. АТ 06660. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 2. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 16,80+0,11 укл. Ум. фарб.-адб. 16,85. Ул.-выд. арк. 19,25. Тыраж 12 000 экз. Зак. 478. Цана 1 р. 50 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
МІНСК

Набывайце і чытайце творы беларускіх празаікаў

ЛЕАНІД ГАЎРЫЛКІН.
Не магу без цябе

БАРЫС МІКУЛІЧ.
Аповесці

МІКОЛА НІКАНОВІЧ.
Светлая даль

ІВАН ШАМЯКІН.
Атланты і карыятыды